

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI**

**1980 SONRASI TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME
VE REFAH PARTİSİ**

**ÖZGE SEDA UĞRAŞ
(17810301043)**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN**

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	ÖZGE SEDA UĞRAŞ		
	Numarası	17810301043		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	SOSYOLOJİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	1980 SONRASI TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME VE REFAH PARTİSİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	ÖZGE SEDA UĞRAŞ		
	Numarası	17810301043		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	SOSYOLOJİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. MAHMUT HAKKI AKIN		
Tezin Adı	1980 SONRASI TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME VE REFAH PARTİSİ			

ÖZET

1980 ve sonrası Türkiye'nin sosyolojik, siyasi, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik gelişim ve değişiminde önemli bir dönüm noktasıdır. Türkiye'nin tarihsel ve sosyolojik gerçekliğinde bu denli önemi haiz bir sürecin şüphesiz önemli toplumsal ve siyasal aktörleri, yeni kimlikleri ve siyasi partileri de olacaktır. İşte bu dönem içerisinde aktör ve siyasi partilerin en önemlilerinden biri Refah Partisi'dir. Parti, 1980'lerin ilk yıllarından 1990'lı yılların sonlarına kadar Türkiye'nin kendine özgü sosyolojik, tarihsel ve siyasal gerçekliğinde bir mihenk taşı olmuştur.

Bu çalışmada Milli Görüş Hareketi'nin üçüncü siyasi partisi olan RP'nin özellikle 1990'lı yıllarda yerel ve genel seçimlerdeki başarısının altında yatan sosyolojik, siyasi, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik faktörler seçim sonuçlarına dayalı bir biçimde incelenecektir. Bu çalışma bir seçim sosyolojisi çalışmasıdır. Bu nedenle Milli Görüş Hareketi partilerinden ve RP'nin öncülü sayılan Milli Selamet Partisi'nin girdiği son seçimlerle RP'nin ardılı sayılan Fazilet Partisi'nin girdiği ilk seçim sonuçlarına da değinilmiştir. Böylece hareketin tarihsel ve sosyolojik sürekliliğinden kopmadan 1984 ile 1995 yılları arasındaki altı seçim sonucu Türkiye'nin siyasal gerçekliğinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Sosyolojisi, Seçimler, Toplumsal Değişim, Refah Partisi, Seçim Sonuçları.

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	ÖZGE SEDA UĞRAŞ		
	Student Number	17810301043		
	Department	SOCIOLOGY		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☐	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☒	
	Supervisor	Prof. Dr. MAHMUT HAKKI AKIN		
Title of the Thesis/Dissertation	SOCIAL CHANGE AND WELFARE PARTY IN POST-1980 TURKIYE			

ABSTRACT

1980 and onwards is a significant turning point in Turkey's sociological, political, socio-cultural, and socio-economic development and change. Undoubtedly, in the historical and sociological reality of Turkey, such an important process will have important social and political actors, new identities, and political parties. One of the most important actors and political parties during this period is the Refah Party. The party has been a milestone in Turkey's unique sociological, historical, and political reality from the early 1980s to the late 1990s.

This study examines the sociological, political, socio-cultural, and socio-economic factors underlying the success of the Refah Party, particularly in local and general elections in the 1990s, based on election results. This study is an election sociology study. Therefore, the study includes the results of the last elections that the Millî Görüş Movement parties participated in, such as the Refah Party's predecessor, the Milli Selamet Party, and the first election that the Fazilet Party, the successor of the Refah Party, participated in. Thus, six election results between 1984 and 1995 will be evaluated in Turkey's political reality without breaking away from the movement's historical and sociological continuity.

Keywords: Political Sociology, Elections, Social Change, Welfare Party, Election Results

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
Kısaltmalar Listesi	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1980 SONRASI TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN DİNAMİKLERİ

1.1. 1980 Sonrası Siyasal ve Toplumsal Değişim	13
1.1.1. Kırdan Kente Göç	15
1.1.2. Kentleşme\Kentlileşme	20
1.1.3. Siyasal Katılım.....	26
1.1.4. 24 Ocak Kararları ve Ekonomik Dönüşüm.....	42
1.1.5. 12 Eylül’ün Siyasal ve Toplumsal Etkileri	48
1.1.6. Kadın’ın Değişen Konumu ve Yeni Toplumsal Aktörler	50

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

2.1. Millî Görüş Hareketi’nin Genel Tarihi.....	58
2.1.1. Millî Görüş ve Eğitim	63
2.1.2. Adil Düzen Söylemi.....	65
2.1.3. Millî Görüş ve Ağır Sanayi	68
2.2. Karizmatik Lider Örneği: Necmettin Erbakan	69
2.3. Millî Görüşün Hareketinin Partileşmesi.....	72
2.3.1. Bağımsızlar Hareketi.....	75
2.3.2. Milli Nizam Partisi.....	77
2.3.3. Milli Selamet Partisi.....	80
2.3.4. Refah Partisi	86
2.4. 1980 Sonrası Refah Partisi ve Siyasetin Dönüşümü	93
2.4.1. Özal ve ANAP Türkiye’si.....	95

2.4.2. Türkiye’de Liberal Politikalar ve ANAP	101
2.4.3. Millî Görüş ve ANAP	103
2.4.4. RP’nin Diğer Millî Görüş Partilerinden Farkları	105
2.4.5. 12 Eylül Etkisi.....	108
2.4.6. Kürt Meselesi ve PKK	110
2.5. 90’lı Yıllarda Koalisyon Hükümeti ve Refah.....	116
2.5.1. 28 Şubat’a Doğru	118

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYOLOJİK AÇIDAN REFAH PARTİSİ’NİN SEÇİM SONUÇLARI ANALİZİ

3.1. 12 Eylül Öncesi Millî Görüş Hareketine Siyasi Destek	126
3.2. 25 Mart 1984 Yerel Yönetim Seçimleri.....	132
3.3. 29 Kasım 1987 Genel Seçimleri.....	141
3.4. 26 Mart 1989 Yerel Yönetim Seçimleri.....	171
3.5. 20 Ekim 1991 Genel Seçimler.....	178
3.6. 27 Mart 1994 Yerel Yönetim Seçimleri.....	228
3.7. 24 Aralık 1995 Genel Seçimleri.....	251
3.8. Karşılaştırmalı Genel Seçim Analizleri.....	288
3.9. Karşılaştırmalı Yerel Seçim Analizleri	299
SONUÇ	304
KAYNAKÇA	310

Kısaltmalar Listesi

AK Parti: Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP: Anavatan Partisi

AP: Adalet Partisi

BBP: Büyük Birlik Partisi

CGP: Cumhuriyetçi Güven Partisi

CHP: Cumhuriyet halk Partisi

DEP: Demokrasi Partisi

DP: Demokrat Parti

DSP: Demokratik Sol Parti

DYP: Doğru Yol Partisi

FP: Fazilet Partisi

HADEP: Halkın Demokrasi Partisi

HEP: Halkın Emek Partisi

HP: Halkçı Parti

IDP: Islahatçı Demokrasi Partisi

İP: İşçi Partisi

MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi

MDP: Milliyetçi Demokrasi Partisi

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

MNP: Milli Nizam Partisi

RP: Refah Partisi

SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SP: Saadet Partisi

YTP: Yeni Türkiye Partisi

ÖNSÖZ

Şüphesiz her alanda olduğu gibi siyaset sosyolojisi alanında doktora tezi çalışması yapmanın kendine mahsus zorlukları vardır. Çünkü siyaset sosyolojisi alanında ülkemizde yapılan çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır ve bu çalışmaların gündelik siyaset tartışmalarının gölgesinde kalma ihtimali vardır. Bu durumlara bir de araştırmacının kişisel ve içinde içinde yaşadığı yaşadığı toplum travmaları eklenince durum daha da zor hale gelmiştir. Nitekim bu çalışma da bu süreçlerden asgari düzeyde de olsa etkilenmiştir. Doktora tezi yazma sürecimde bana iki ayrı üniversite iki ayrı şehir ve birbirinden apayrı tez konuları ve sayısız olumlu-olumsuz kişisel tecrübelerim eşlik etti. Tezi yazarken annelik tecrübesi de yaşamış olmam; bir çocuk büyütmeyle bir tez yazmanın hele de bir doktora tezi yazmanın aynı derecede zor olduğunu defaatle bana hissettirdi. Tüm bu sürecin kolaylaşmasına vesile olan birkaç isme teşekkür etmeden geçmek olmazdı.

Bu çalışmanın şüphesiz ilk mimarı lisans hayatımdan beri akademik yolculuğumda bana eşlik eden, yüksek lisansta da beraber çalışma şansı bulduğum, iş hayatındaki çalışma ahlakı ve prensibiyle öğrencilerine ve asistanlarına her daim rol model olan Prof. Dr. Mahmut Hakkı Akın'dır. Özellikle belirtmeliyim ki gerçekten bu tezin danışmanı olmasaydı bu tez olmazdı.

Bir diğer teşekkürüm ise başta Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyoloji bölüm başkanımız Prof. Dr. Ahmet Koyuncu hocam olmak üzere Prof. Dr. Mehmet Birekul, Prof. Dr. Ferhat Tekin, Doç. Dr. Faruk Karaarslan, Doç. Dr. Ruhi Can Alkın ve bölüm hocalarımızın tamamınadır. Birlikte mesaiyi paylaştığım Araştırma Görevlileri Öner Atay, Semih Söğüt, Funda Arslan Bilgin ise mesai arkadaşlığımın ötesine geçti; her sevincimi, üzüntümü paylaştığım dostlarım oldular. Sağ olsunlar, var olsunlar.

Şu hayatta içine doğduğun aile kişinin en büyük şansındır. Benim çekirdek ailem en büyük şansımdı. Bu nedenle bugün bu çalışma ortaya çıktıysa annemin kahraman fedakarlığından, ahlakından, duruşundan bağımsız değildir.

Hayatımın, kalbimin ve bu çalışmanın en biricik yeri eşim, gönüldaşım, sırdaşım ve yol arkadaşım Mehmet'e aittir. Hayat yolculuğumda kimi zaman ağladım kimi zaman kızdım, yoruldum ama her köşe başında Mehmet'i buldum. Hayattaki en büyük şanslarımdan biri de Mehmet'tir. Hep bizimle olsun... Son olarak; biricik

oğlum, iyi ki varsın ve sen bu dđnyada insan olmamın, iyi olmaya ve kalmaya çalışmamın en önemli nişanesisin.

Çalışmanın alana ve konuya ilgi duyana herkese katkı sunmasını temenni ederim.

Özge Seda Uğraş

Konya, şubat 2023

GİRİŞ

1980 ve sonrası hem Türkiye hem de dünya için önemli bir değişim eşiğine tekabül eder. Bu değişim, toplumun yalnızca belirli bir alanında gerçekleşmez. Yaşanan bu toplumsal, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal değişimler toplumu dönüştürmekle kalmaz aynı zamanda yeni toplumsal, kültürel ve siyasal grupların, kimliklerin ve aktörlerin ortaya çıkışına da zemin hazırlar. Her toplum kendi tarihsel süreci içerisinde hem iç dinamiklerinin hem de dış dinamiklerin etkisiyle değişime uğramıştır. Toplumun hem iç hem de dış dinamikleriyle gerçekleşmiştir.

Toplumsal değişim konusunda Türkiye’de bir kurum, olgu ya da olay değerlendirileceği zaman toplumun kendine özgü tarih ve sosyolojisi göz önünde bulundurulmalıdır. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devam eden bu süreç birbirinden keskin sınırlarla ayrılamayan ama müstakil bir biçimde de tarihi aralıklarda gerçekleşen bir dizi değişimin bütün halidir.

Türkiye’de modernleşme sürecinin, reformlar ve ardından yaşanan toplumsal değişimin hangi dinamikler etkisinde gerçekleştiği, aydınların ve halkın bu değişime olan etkisi ve yapılan reformlara tepkisi günümüzde dahi tartışılan, etkisini sürdüren bir konudur. Ancak belirtilmelidir ki modernleşme ve toplumsal değişim hem sosyal hem siyasal anlamda toplumsal bölünmeleri, yapıları etkileyen ve şekillendiren birlikte devam eden süreçlerdir. Örneğin Osmanlı’da modernleşme ve değişim her ne kadar askeri alanda başlasa da bu değişim ve reformlar yalnızca askeri alanla sınırlı kalmamıştır. Yerel ve merkezi idareden mimariye, sanattan eğitime bir dizi değişim her alanda etkisini göstermiştir. Böylece toplumsal değişimin hem birey hem de topluluklar üzerinde ortaya çıkardığı tarihsel ve toplumsal bilinç ya da farkındalık bu bir dizi değişimin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Osmanlı’nın son dönemlerinde başta Tanzimat dönemi olmak üzere bozulan geleneksel merkezi yapının modern bürokratik sistem kullanılarak merkezileştirilmek istendiği iddia edilebilir. Modern hukukun inşası, anayasal çerçevenin çizildiği ilk örnek kabul edilen Tanzimat Fermanı’nın ilanıla başlarken sivil bürokratların merkezileşmedeki etkisi de bu dönemde hissedilir hale gelir. Osmanlı’nın son döneminde başlayan, Cumhuriyet’in kurulma sürecinden çok partili döneme kadar

oluşan bürokrasi, genel bir kültürel bölünmüşlüğü temsil etmiştir. Bu kültürel bölünmede geleneksel olan ile yeni olan arasında kültürel mesafeler oluşmuştur. Bu kültürel bölünmenin ve buna bağlı siyasal kültür oluşumu, II. Dünya Savaşı sonrasında çok partili hayata geçişle birlikte seçmen davranışı üzerinden takip edilebilir.

Geleneksel yapının başat unsuru olan dinsel unsurlar ve din olgusunun modernleşme reformlarının ve toplumsal değişimin ertesinde tartışılabilir hale gelmesi de beraberinde olumlu ve olumsuz tepkileri getirmiştir. Çünkü Osmanlı toplumunun hâkim unsuru dindir ve din olgusunun değişen ya da değiştirilmek istenen konumu reformlarla özdeşleştirilmiş bu da Batılılaşmaya olan tepkileri artırmıştır. Türkiye'nin temel siyasi düşünceleri bu değişimler etrafında gelişmiştir. İslamcılık da dönemsel farklılıklar taşımasına ve kendi içinde bölünmelere rağmen bu değişim sürecinin bir ürünüdür. Türk siyasi tarihinde Milli Görüş Hareketi, gelenekselliğe dayananan İslamcı bir vurguya sahip olmuştur. Modernleşme sürecinde geleneksel dünya görüşünün ve değerlerin ötelenmesi karşısında konumlanan bu siyasi hareket, kendi dönem şartlarında İslami bir söylemi merkeze alma iddiasında olmuştur.

Cumhuriyetin ilanı ile İslam'ın toplumsal ve siyasal konumunu değiştirme çabaları dindar-laik vb. çatışmaların öne çıkmasına neden olur. Dini ideolojinin etkisi milliyetçiliğe dayalı bir ideolojik yenilenmeyle kırılmak istenir. Bu değişim aynı zamanda Osmanlı'nın son dönemlerinde sisteme hâkim olan modern bürokratik yapının siyasetteki egemenliğini sürdürmesi demektir. Tek parti dönemi boyunca retoriğe ve pratiğe yansıyanlar bu kırılma ve yeniden inşa sürecinin bir parçası olarak okunabilir. Siyasal ve toplumsal bölünmelere neden olan bu süreçte başta ekonomik olmak üzere kültürel, siyasal çıkar dayalı toplumsal çıkar çatışmalarının da ortaya çıktığı iddia edilebilir. Örneğin 1960 öncesine kadar ekonomik sermayenin belli çevreler ve sermayedarlar arasında dağılmasına; Anadolu sermayedarlarıyla İstanbul, Ankara kısmen de İzmir sermayedarları arasındaki eşitsizliklere birçok kesimden özellikle de Anadolu'daki küçük tüccar ve sanayicilerden tepki gelmiştir. İşte Bağımsızlar Hareketi başta olmak üzere Millî Görüş partilerinin ortaya çıkışını hazırlayan iktisadi unsurların bir kısmı da bu tepkilerde aranabilir.

Çok partili hayata geçişle birlikte Demokrat Parti'yle başlayan iktisadi değişimin Adalet Partisi döneminde belli bir kesimde hissedilmesinin, sermayenin belirli çevreler etrafında dağılmasının küçük ve Anadolu'lu tüccar ve sanayicilerin tepkisine neden olduğunu belirtmiştik. Bu tepkilerin odağında eşitsizlik ve çıkar çatışmaları vardır. Sanayileşmenin artarak ekonominin kapitalist bir sisteme evrilmeye başlamasıyla bu çıkar çatışmaları bölgeler arasındaki gelişme ve kalkınma eşitsizliklerine de neden olmuştur. Her ne kadar Marmara bölgesiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin gelişmelerinin aynı olması beklenmese de bölgeler arasındaki mesafenin fazlasıyla açık olmasının nedenlerinden bazıları burada aranabilir. Diğer taraftan AP'den aday adaylığı bile veto edilen Erbakan'ın Bağımsızlar Hareketiyle başlayarak Milli Nizam Partisi'yle devam eden siyasi partilerinin ve Millî Görüş Hareketinin önemli motivasyonlarından birinin Anadolu'lu tüccar ve sanayicileri desteklemek ve sermayeyi eşit bir biçimde tüm ülkeye dağıtmak olması da tesadüf değildir. Aynı şekilde Erbakan'ın Türkiye Odalar Birliğine Anadolu'lu tüccar ve sanayicilerin desteğiyle kısa süreli de olsa başkan olarak seçilmesi sermayenin eşit bir biçimde dağıtılma vaadinin bu kesimlerde karşılık bulunduğunu gösterir.

Millî Görüş Hareketi'nin üçüncü partisi olarak kurulan Refah Partisi, 1980 sonrası Türkiye'si'nin önemli bir olayıdır. RP, bu dönemde sürekli yükseliş ivmesi yakalamış ve 1995 genel seçimlerinde Türkiye'de birinci olmuştur. Bu çalışmada 1980 sonrasında RP'nin yükselişine neden olan toplumsal, kültürel, siyasal, ekonomik faktörler incelenmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki birbirinden farklı bu faktörleri incelemek kolay değildir. RP'ye oy veren kişileri saptamak kadar bu kişilerin sosyo-kültürel durumlarını saptamak da güçtür. Bu duruma bir de RP ve Millî Görüş Hareketi partilerinin tarihsel ve siyasal birikimi eklenince çalışmanın kapsamı daha da genişlemiştir. Bu yüzden seçim sonuçlarına odaklanan bir analizle bölgesel ve tüm Türkiye'yi kapsayan bir çıkarım yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma aynı zamanda bir seçim sosyolojisi çalışması olduğu için de RP öncesi ve RP sonrasında da kısmen değinilmiş, sosyolojik ve tarihsel sürekliliğin sağlanması esas alınmıştır.

Literatürde RP üzerine yapılmış birden çok ve birbirinden farklı araştırma makalesi, yüksek lisans ve doktora tezi, deneme, saha araştırması gibi çalışmalar vardır. Herbiri başka bir kaynaktan beslenen bu çalışmaların geneline baktığımızda

RP'nin Türk siyasi hayatındaki yerini esas alan, RP'ye “yalnızca bir siyasi parti” olarak bakan ve RP'nin Türk siyasetindeki konumunu tartışan siyasal bilgiler ve kamu yönetimi bölümlerinde üretilen teorik çalışmaların yoğun olduğu görülebilir. Yine iletişim fakültelerinden özellikle halkla ilişkiler ve reklamcılık bölümlerinde RP'nin medya iletişim dilini, seçim propagandalarını öne çıkararak seçim dili ve RP imajını öne çıkaran çalışmalar da hatırı sayılır sayıda vardır. RP üzerine yapılan çalışmaların bir başka kaynağı ise Milli Görüş Hareketinin kendisidir. RP'nin bu hareket içindeki konumunu tartışan ve diğer İslami cemaatlerle olan ilişkisini karşılaştırmalı bir biçimde ortaya koymak isteyen çalışmalar da alanı zenginleştirmiştir. Ancak bizim bu çalışmayla yapmak istediğimiz ise siyaset, seçim ve sosyoloji merkezinde yeni bir çalışma ortaya koymaktır.

Bu çalışmayla sosyoloji ve siyaset disiplinlerinin birlikteliğine dayalı, konjonktürden kopmadan seçim sonuçlarını sosyolojik olarak siyaset üstü tartışan, yeni tartışma alanları açan bir çalışma ortaya konmak istenmiştir. Bu çalışmanın ortaya çıkışında bir ilham kaynağı olarak Ali Yaşar Sarıbay'ın *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı* adlı doktora tezini belirtmeden geçmemek gerekir. Bu çalışmada Sarıbay'ın MSP örnek olayı üzerinden okumaya çalıştığı toplumsal değişim olayının bir süreği olarak Refah Partisi konu edilecektir.

Dolayısıyla bu çalışma 1980 sonrasındaki Türkiye’de toplumsal değişmeyi toplumsal değişim-din olgusu-siyasi parti birlikteliğine dayanarak RP örnek olayında seçim sonuçlarına göre inceleyen bir çalışmadır. Çalışmanın amaçlarından biri RP'nin gerek siyasetteki konumunu gerekse toplumsal, kültürel ve ekonomik her alandaki işlevlerini toplumsal değişim ekseninde tartışmaktır. Böylece 1980 sonrası yaşanan çok yönlü değişimin İslamcı çizgiden gelen RP ile olan etkileşimi ve bu etkileşimin oy oranlarına nasıl yansıdığı saptanmaya çalışılacaktır. Çalışmada “RP, 1980 sonrası mevcut toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi sorunlara nasıl ve ne şekilde karşılık vermiş ve bu karşılığın toplumdaki yansıması hangi bölgelerde nasıl ve ne şekilde gerçekleşmiştir” soruları esas alınmıştır. Öte yandan çalışmada yalnızca RP'nin 1980 sonrasındaki değişime nasıl cevap verdiği tartışılmamıştır. Aynı zamanda 1980 sonrasında RP'nin değişime verdiği cevapların Türkiye'nin yedi bölgesinden girdiği yerel ve genel seçimlerde bölge bölge, seçim seçim nerede, ne şekilde karşılık bulduğu da tartışılmıştır.

Çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan birinci bölümde 1980 sonrası etkileyen göç, kentleşme, İslamcılık, küreselleşme ve postmodernizm gibi unsurlar ve RP arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Bu unsurların etkilerinin oy dağılımı yoluyla RP'ye olan etkilerini saptamak çalışmanın nihai amaçlarından biri olmuş ve yukarıda bahsi geçen sorulara yönelik kuramsal bakış açısına odaklanılmıştır. 24 Ocak Kararları sonrası gelişmelerin RP'nin oylarına olan etkisinden 1980 sonrasında kadının değişen konumuna ve RP'nin siyasal, toplumsal örgütlenmesinde kadın etkisine de değinilmiştir. İkinci bölümde tarihsel ve mantıksal perspektiften ve süreklilikten kopmamak için Milli Görüş Hareketi geleneğinin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bağımsızlar Hareketiyle başlayan bu hareketin geçmişten bugüne gelen siyasi partilerine çalışmanın tarihi sınırlılıkları içerisinde kısaca yer verilmiştir. Hareketin her bir siyasi partisinin öne çıkan özelliği tartışılmış ve RP örnek olayında 1980 sonrası toplumsal değişimle anlamlı bir ilişkisi aranmıştır. 1980 sonrası toplumsal ve siyasi aktörlerine değinilmiş ve bu aktörlerin RP'yle ilişkisi tartışılmıştır.

Çalışmanın ana odağını oluşturan ve çalışmayı RP örnek olayı üzerinde yapılan diğer çalışmalardan ayıran en önemli unsur üçüncü bölümdeki seçim analizleri ve haritalardır. RP'nin katıldığı yerel ve genel seçim sonuçları bölge bölge, şehir şehir ayrılarak seçim bazında konjonktürel ve tarihsel bütünlük içerisinde tartışılmıştır. Çalışmanın bu bölümü RP'nin ideolojisinin, sosyal temelini, eğitim ve ekonomi politikalarının uygulamaya yansıdığı bölümdür.

BİRİNCİ BÖLÜM

1980 SONRASI TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN DİNAMİKLERİ

Cumhuriyetin ilanıyla başlayan yeni siyasi ve toplumsal sistemdeki en önemli kırılma ve değişme aralıklarından ve dinamiklerinden biri 12 Eylül 1980 tarihidir. Cumhuriyetin ilanından tek partili hayatın sona ermesine kadar (1923-1950), çok partili hayata geçişle 27 Mayıs askeri darbesi (1950-1960), 27 Mayıs'tan 12 Mart'a giden süreç (1960-1971) ve 12 Mart ile 12 Eylül arası dönemin (1971-1980) tarihsel süreklilik bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu süreçte her dönemin kendine has toplumsal ve siyasi konjonktürel içeriği de göz önünde bulundurulması gerekir. Bu çalışma mevzu bahis perspektifi esas alacaktır. Bu bağlamda 1980 sonrası Türkiye'nin toplumsal değişme ve modernleşmesinde önceki tarihlerle karşılaştırıldığında özel bir mahiyete sahip olan 12 Eylül 1980, toplumsal değişimin günümüze yansıyan ve etkilerinin en yoğun hissedildiği bir geçiş dönemi olarak ele alınacaktır.

Toplumsal ve siyasi yaşantımıza, tartışmalarımıza etki eden toplumsal olayların temellerini ve nedenlerini salt günümüz standartlarında değerlendirmek eksik bir yorumdur. Bir sosyal bilim olan sosyolojiyi besleyecek olan da dünü dünde bırakmak değil; dünden beslenerek bugüne dair bir şey söyleyebilmek, toplumun geleceğine dair belirli sınırlar içerisinde çıkarımlarda bulunmaktır. Neredeyse yüz yıl önce yürürlüğe girmesine rağmen hala toplumda itiraz ve reddedişlere neden olan, meşruiyet krizinin bir türlü aşılamadığı reform hareketlerini doğru okumak ve yorumlamak, bu tartışmaların aynı istikamette bir yüzyıl daha uzamasına engel olacağı gibi, günümüzün toplumsal değişim ve dönüşümünün daha reel bir düzlemde değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu sayede geçmişte oluşan kültürel ve siyasi mesafeler daralarak, bugünü meşgul eden toplumsal ilerlemenin önünde engel olan sosyolojik ve siyasi meselelerdeki uzlaşımın da önü açılmış olacaktır. Bu toplumsal değişim ve dönüşüm geçmiş ve bugünle sınırlı kalmayacak, geleceğe de sirayet edecek ve şekillendirecektir.

Toplumsal değişme toplumun her alanını değiştirip dönüştüren topyekûn bir süreci ifade eder. Modernleşme kavramı siyasetten yaşam tarzına, ekonomiden sosyo-kültürel ilişki biçimlerine kadar geniş bir spektrumda dönüşen ve dönüştüren bir süreci imlediği gibi toplumsal değişme de aynı şekilde çeşitli alanlarda aynı anda

gerçekleşen bir dönüşüm sürecini belirtir. Türkiye modernleşmesi de yaklaşık iki yüzyılı içine alan, toplumu ve bireyleri etkileyen bir sürece karşılık gelir. Toplumun farklı kurumları üzerinde yaşanan modernleşme ve değişim süreçleri toplumun her bir kesiminde birbirinden farklı *anlamaların, değer yargılarının* oluşmasına neden olmuştur. Bu anlam ve değer yargıları üzerinde toplumsal kimlikler inşa edilmiş ve toplumsal örgütlenmelere gidilmiştir. Modern-geleneksel ayrımının bu anlamlar üzerinden inşa edildiği ve her iki kesim savunucularının da bu diyalektik üzerinden varlığını oluşturup sürdürdüğü de iddia edilebilir.

Toplumsal değişme kavramını ele almak için öne çıkan iki ana disiplinin varlığı oldukça belirleyicidir: sosyoloji ve siyaset. Sosyoloji-siyaset ilişkisinde esas olan aralarındaki ilişkiyel bağı yakalayabilmektir. Son kertede bu karşılıklı ilişkinin kamusal ve özel alandaki yansımaları da sosyolojik ve siyasi sınırlılıkları, alanları belirleyecektir. Sosyoloji-siyaset ilişkisinde taraflar hem birbirinin bir nedeni hem de bir sonucudur. Bu ikili arasında var olan determinist ilişkinin birbirini besleyerek var ettiği iddia edilebilir. Siyaseti belirleyen sosyolojik süreç ve olgular kadar siyasetin sosyolojideki, gündelik hayatın her alanındaki dönüştürücü etkisi bu ilişkinin bir sonucu olarak da okunabilir. İnsan da bu ilişkinin merkezinde duran etkilenen ve etkileyen yegâne varlık olarak önemini sürdürmeye devam eder.

İnsanı diğer canlılardan ayıran özelliklerinden biri her koşula gösterebildiği yüksek entegrasyon ve şaşırtıcı bir hızla toplumun sosyal yapılarında meydana gelen toplumsal değişimi kabullenmesidir. Toplumsal değişim ve insan arasında enteresan bir bağ vardır. Ancak bu durum insanoğlunun her toplumsal değişmeyi geleneksel bağ ve yapılarından bir anda koparak sancısız ve sıkıntısız bir biçimde kabullendiği anlamına gelmemelidir. Değişime direnmeler, önyargı ve çatışmalar elbette olmuştur. Ancak son kertede kazanan değişimin kendisi olmuş, insanoğlu da değişim ve değişenle yaşamayı, uyum sağlamayı öğrenmiştir. Bu nedenle Türkiye’de 1980 sonrasında bir toplumsal değişmeden bahsedeceksek, öncelikle toplumsal değişmenin ne olduğuna bakmamız gerekecektir.

Pratikte esas tartışma noktası değişimin nereden başlaması gerektiği veya nerede başlayacağı, hangi alanlarda son bulacağıdır. Toplumsal değişme kaçınılmazdır ama sınırları nedir, nerelerde başlar sorunsalları tartışmaların gidişatını

belirler. Dolayısıyla toplumsal değişmeye birbirinden farklı yorumlar getirilmiştir. Örneğin Sunar (2014, s. 2-4) toplumsal değişmeyi şu şekilde tanımlar:

“Toplumsal değişim, insanın çevresindeki koşullara ve farklılıklara uyum yeteneğinden kaynaklanır. Toplumsal değişim, sosyal oluşumun konumu ve durumuna bağlıdır. Küçük bir gruptaki değişim grubun kendisi için önemli ve büyük görünebilirken; aynı değişim büyük bir grupta daha az önemli olabilir. Kısa vadeli değişimler uzun vadede ehemmiyetsiz bir hale gelebilir ya da tam tersi bir durum olabilir. Çünkü değişimin uzun ya da kısa olması genellikle görecelidir. Küçük ölçekli ve kısa vadeli değişimler toplumların bir karakteristiği olduğu için insan, değişimin kendi iç dinamiği ve dış koşulların etkisinden kaçınılmaz olarak etkilenecektir.”

Alpkaya (2014, s. 7) ise “toplumu oluşturan bireyler, gruplar, inanç toplulukları arasındaki sistematik ilişkilerin bütünü toplumsal yapı; bu ilişkilerde yaşanan dönüşümü toplumsal değişme” olarak tanımlar. Toplumsal değişme bir bütün olarak değerlendirilebilir. Özelden genele sirayet eden, bütüncül etkiye sahip dönüştürücü bir faktördür. Öte yandan toplumsal değişimde insanın yüksek adaptasyon ve motivasyonu öne çıkarken, değişimlerin birey ya da gruplar üzerindeki göreceliliği de gözden kaçırılmamalıdır. Birbirinden farklı ve öngörülemeyen neden ve sonuçları içeriyor olması ise toplumsal değişmenin başka bir handikabıdır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan toplumsal değişme devlet, iktidar ya da resmî ideoloji eliyle tavandan tabana yayılarak, tepeden inmece bir yaklaşımla gerçekleştirilir. Bu dönem 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk yıllarına tekabül eder. Reform hareketlerinin başlangıcını farklı zamanlara dayandıran görüşler olsa da genellikle bu sürecin Tanzimat'la birlikte başladığı kabul edilir. Bununla birlikte çok daha önce Osmanlı'nın 18. yüzyılda başlayan bir süreç olarak Osmanlı modernleşmesi de göz ardı edilemeyecek bir mahiyete sahiptir. Tarihsel olarak Osmanlı modernleşmesini cisimleştiren süreçlerde Cumhuriyet sonrası modernleşme anlayışları kadar radikal adımların atılmamış olması altı çizilmesi gereken bir konudur. Bu nedenle değişim ve toplum ilişkisi bağlamında bir analiz yapacak olursak Osmanlı modernleşmesinin Cumhuriyet inkılaplarına göre toplumsal gerçeklikle daha ilişkili olduğu iddia edilebilir. Buna rağmen yapılan ıslahatların, müdahalelerin ve inkılapların dönüştürücü etkisi birçok bakımdan toplumun önemli bir kesiminin içine kapanmasına da neden olmuştur. Sonuçta ıslahatlar ve değişim

hareketleri beraberinde birçok gerilimi de getirmiştir çünkü değişimi kabullenmeler kadar karşı çıkararak direnmeler ve gerilimler bu sürecin bir başka gerçeğidir.

Değişimi savunanlar ile değişime direnenler arasında yaşanan gerilimler birbirini sürekli var ederek birbirinden beslenen farklı kitlelerin oluşmasına neden olur. Ali Yaşar Sarıbay, bu gerilimlerin Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında hâkim olan, halka tepeden bakan kurucu bir otorite etrafında devam ettirildiğini savunur. Ona göre bu sürecin ardından toplum, halktan ve kültürel mirastan git gide koparak uzun süre devam edecek olan bir krize evrilmiştir. Sarıbay'a göre (2014a, s. 261-265) yeni Kemalist kurucu otorite de kendi halkı ile ulus-kültür arasındaki ilişkiyi kurmada yetersiz kalmış, kendi kültürüne yabancılaşarak halk ile arasına aşılması oldukça güç mesafeler koymuştur. Bu durumun da devlet ve toplum arasında hâlihazırda var olan mesafenin daha da artmasına neden olduğu söylenebilir.

Türkiye'nin siyasi tarihini olduğu kadar düşünce tarihini de şekillendiren, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tarihsel ve kültürel birikimin bir sonucu olarak toplumu dönüştüren modernleşme süreci, kendi içinde sürekliliğe dayanmakla birlikte radikal kopuşlara da kaynaklık etmiştir. Toplumda meydana gelen sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi süreçlerde başrol oynayan modernleşme olgusunun görünürdeki ilk basamağını din ve toplum ilişkisi ve devletin bu ilişkideki konumu ve sınırları oluşturur. Örneğin Şerif Mardin, Osmanlı sonrası yeni Türk toplumunun inşası için mücadele eden Jön Türkler gibi gruplar ve imparatorluktan miras kalan çok ulusluluk devam ettikçe İslam'ın etkisinin de süreceğinin devlet tarafından ayırımına varıldığını savunur. "İslam'ın varlığından bağımsız olmayan bir 'modern devlet' anlayışı kabul edilmiş; bu yeni modern devlet anlayışı bir 'yurttaşlık dini' (civic religion) ile desteklenerek; din'e ikinci derecede bir rol verilmiştir. Bu rol, günümüzün popüler tabiriyle 'özel alan'a indirgenerek 'kişisel bir değer' olarak kabul edilmiş böylece kamusal alandan dışlanmış" (Mardin, 2011, s. 119). Mardin aynı çalışmasında (2011) Türkiye özelinde 'yurttaşlık dini' anlayışının, devlet-vatandaş arasındaki bağların ve aidiyetin sürdürülebilir hale gelmesi açısından araçsallaştırıldığını vurgulamıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de dinin özellikle 1960 ve 1970'li yıllarda komünizm düşüncesine karşı zaman zaman devlet tarafından nasıl araçsallaştırıldığına değinilecek; 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başlarında

ise özel alanına sığmayan, kamusal alanda da görünür olmak isteyen dini grupların ve din olgusunun siyaseti dönüştürmedeki rolüne değinilecektir. Bu araçsallaştırılma ve dinin siyasetteki dönüşüm sürecinde Refah Partisi'nin siyasi tavrına etki eden siyasal ve toplumsal realiteler tartışılacaktır.

Bir kavramın, düşüncenin ya da hareketin siyasallaşmasını ve siyasal kavramını tartışan Schmitt'e göre (2014, s. 49-58) "siyasal kavramı devletten önce gelir. Çünkü devlet, statü, halk, eşitlik gibi kavramlar siyasal kavramının nitelikleri aracılığıyla anlam kazanır. Çoğunlukla olumsuz biçimde kullanılan bu kavram devletle özdeşleştirilmiştir. Bu nedenle siyasallaşmanın, siyasal eylemlerin devletin sınırlarından dışlanması da zordur." Bu nedenle Türk siyaset ve demokrasi tarihinde siyasal İslam tartışmaları da devlet-İslam-siyasallıkla devletin dönüşümü tartışmalarında kendisine yer bulmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında İslam'ın toplumun her alanında var olan bütün yansıma ve temsillerinin karşısına kendi resmi ideolojisine bağlı ulus devlet milliyetçiliği vurgusu konularak 'ırk, millet' temelli dini örüntülerden bağımsız laik yeni bir devlet anlayışı getirilmek istendiği, dinin yalnızca milliyetçilik ideolojisi altında kendisine alan bulabildiği bir gerçektir. Nitekim ilerleyen dönemlerde de milliyetçi dindar geleneğe hitap etmek isteyen siyasiler bu alandan beslenecektir. Din olgusu milliyetçilik düşüncesinin içinde, milliyetçilik duygu ve motivasyonunu sağlamada bir araç olarak değerlendirilmiştir. İslam'ı siyasal bir tehdit olarak gören, İslam'ın kendileri dışında araçsallaştırılmasından endişe duyan gelenek, İslam'ın birleştirici ve dönüştürücü gücünün kendilerinden bağımsız bir biçimde kullanılmasına karşıdır. Öte yandan aynı gelenek, ilerleyen dönemlerde bu gücü komünizm karşıtlığında bir araç olarak kullanmaktan çekinmeyecektir. Dolayısıyla buradaki tartışmanın esas vurgusu, İslam'ın siyasallaştırılması ya da araçsallaştırılması üzerine değildir. İslam'ın siyasi bir kimlik kazanmasında kimlerin ya da hangi ideolojik düşüncelerin etkili olacağı, hangi amaç ya da amaçlar doğrultusunda bu sürecin gerçekleştirileceği kritik nokta olmuştur.

1860'lardan 1960'lara kadar uzanan süreçte modern bir idari-teknik eliti içine alan Osmanlı veya Türk burjuvazisinin ortaya çıkarak siyasette aktif rol oynamasını bu sürecin en önemli sosyal dönüşümü olarak gören Amerikalı Türkolog C. Findley (2019, s. 417-419) "1960'tan sonraki en önemli sosyal gelişmenin bütün halkın

siyasete katılmaya başlaması” olduğunu iddia eder. Ancak Findley’in bu değerlendirmesi Türkiye’nin sosyal değişmesinin tamamını kapsayan bir sonuçtur. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte iktidar elinde yaşanan bir güç değişimi ve paylaşımı, aktif siyaseti dönüştürerek çoğulcu parti sisteminin ve demokrasinin yerleşimine büyük katkı sağlamıştır. 1980’lerde ise muhafazakâr kültürel değişim bir yandan siyasetin merkezine yeniden girerken bir yandan da yeni ekonomik girişim biçimleri yaratmış, yazılı basın yanında yeni okulların kurulmasına katkı sağlamıştır.

Cumhuriyet reformcuları tam anlamıyla ‘yeni’ olan bir ulus devlet yaratamadıkları gibi eski ve yeni arasındaki farkı artırarak bir kimlik krizinin doğmasına da neden olmuşlardır. Gerçekleştirilen ya da gerçekleştirilmek istenen reformlar, reformistler arasında da ayrılıklara sebep olmuş, bazı değişimler şartlı kabule dayandırılarak eskisinin gölgesinden kurtarılmadan yapılmak istenmiştir. Bu da reform hareketlerinde çift başlılığa sebep olmuş; hali hazırda var olan mesafeyi derinleştirmiş ve muhataplarınca kabulünü daha da zorlaştırmıştır. Bu durum sonucunda ortaya çıkan kimlik krizinde ise çözüm alternatiflerinden biri olarak İslamcı ideolojinin öne çıkarıldığı iddia edilebilir.

Sarıbay’a göre;

İslamcı ideolojinin çare ya da çözüm alternatifi olarak görülmesinde İslam’ın hem yönetenler hem de yönetilenler katındaki işlevleri önemlidir. Osmanlı toplumunda İslam, yönetenler ve yönetilenler yani merkez ve kenarı temasa geçiren önemli bir bağıdır. Merkez ile kenar arasındaki birçok kopukluk, İslam’ın yönetenler için “resmi İslam” olarak meşruiyet aracı; yönetilenler için “popüler İslam” olarak moral destek, avuntu kaynağı ve yaşam biçimi tarzında çalışmasına yol açmıştır. Merkezin ulus-devlet modelini esas alan reform girişimleri kenarla arasındaki kopukluğu daha da artırarak, popüler İslam’ın sosyal ve siyasal kimlik aracı olarak çalışmasını hızlandırmıştır (2014b, s. 104-107).

Küçük köylerde ve kırsal kesimlerde yaşayanlar tarafından benimsenen dindarlığın, laik kesim tarafından yalnızca gelenekçilikle birleşen bir fenomen şeklinde anlaşıldığını vurgulayan Özdalga ise (2008, s. 111-114) “dinin modern toplumda modası geçmiş bir olgu olarak kırsal alanlara sıkıştırılmak istendiğini” iddia eder. Modernleşmenin etkisiyle yaşanan değişim ve dönüşüm tek yönlü ve tek boyutlu değildir. Dolayısıyla süreçle birlikte dindar ancak kamusal alanda da

kendisine yer bulan eğitimli kesimler de ortaya çıkmıştır. Bu kesimler özel alanlarından kamusal alana doğru önemli bir atılım gerçekleştirebilir. Kamusal alanın her alanında görünür olan ‘dindar kesimler’ ve ‘dindarlık’ olgusu, laik rejimi korumak için mücadele edilmesi gereken bir sorun olarak görülmeye başlanmıştır.

Cumhuriyet Türkiye’inde din meselesini, Osmanlı modernleşmesinden kalma meselelerde yaşanan gerilimlere bağlayan Mardin’e göre

“Osmanlı’dan beri halk kültürü ve aydın kültürü olarak teorikte tanımlanmayan ancak pratikte sıklıkla karşılaşılan bir ayrım vardır. Bu ayrım, Osmanlı sonrası Cumhuriyet Türkiye’inde de sürdürülmüş; halk kültürünün bir yansıması olarak kabul edilen *halk İslam’ının* aydınlar ve seçkinler tarafından kuraldışı sayılmasıyla sonuçlanmış ve ‘kültürel optimizm’in ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kültürel optimizmle derinleşen sosyo-kültürel mesafe, din olgusunun ve dini uygulamaların çoğu zaman yer altına itilerek, radikalleşmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak daha da önemlisi devlet ve birey ilişkisinde cemaatleştirici, yönlendirici ve dönüştürücü bir rol oynayan dini gruplar ve cemaatler ortaya çıkmıştır” (2007, s. 145-146).

Türkiye’nin çok partili hayata geçişiyle ve uzun süren tek parti uygulamasının sosyolojik sonuçlarının da etkisiyle kendisini dindar olarak tanımlayan ya da dini hassasiyetlere sahip olan muhafazakâr ve geleneksel kitlelerin istek ve talepleri bir nevi mecburiyet dolayısıyla çeşitli partiler tarafından kamuoyunda dile getirilmeye başlanmıştır. Uzun yıllar yer altına itilen, aile ve geleneksel bağlar üzerinden sürdürülmeye çalışılan bu talepler çok partili hayatla gün yüzüne çıkmaya başladı. Tek parti yönetimi ve tek seslilikle uzun yıllar geçiren Türkiye’de çok partili hayata geçişle yalnızca siyasal bir dönüşüm yaşanmaz. 1950’lere kadar büyük oranda ekonomisi tarıma dayalı olan Türkiye, özellikle Marshall yardımlarının etkisiyle tarımda makineleşme ve artan traktör sayısının da etkisiyle küçük üreticilerin de söz sahibi olmaya başladığı bir döneme girer. Dahası Demokrat Parti (DP), Marshall yardımlarını yalnızca tarım alanında kullanmamış köy ve kentler arasında tampon mekanizma görevi oynayacak olan yolların geliştirilmesinde büyük katkı sağlayarak stratejik bir hamle yapmıştır. Nitekim Türkiye’de halen muhafazakâr, merkez sağ ve sağ gelenekten geldiği iddia edilen ‘şehircilik ve belediyecilik’ geleneği ve yatırımlarının bu dönemde oluşmaya başladığı iddia edilebilir. DP devamında Adalet Partisi (AP) daha sonra Anavatan Partisi (ANAP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) seçmen kitlelerini çoğunlukla iktidar ve halk arasında oluşan siyasal ve sosyo-

kültürel mesafelerin birbirine yakınlaştırılması gerektiğine inanan kişilerden oluşuracaktır.

Patrimonyal devlet geleneğinin bir devamı olarak kültürel ve siyasal alanda söz sahibi olan elit kesimle kendi periferilerine itilenlerin ilk karşılaşması ya da hesaplaşmasının 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştiği iddia edilebilir. Aynı yorum 1950 seçimleri için de yapılabilir. Dışarıdan bakıldığında çevreye yakınlığıyla bilinen bir başbakanın hüznü verici sonu, mutlak bir sonmuş gibi görünse de Cumhuriyet döneminde kısmen görünen hatta görünmeyen ancak çok partili hayata geçişle yükselişe geçerek önemli bir değişim gerçekleştiren çevrenin, merkezde hak talebinde bulunması ve görünür olmasında bir milat olmuştur. Bu elit kesimin çepeçevre kuşattığı alanlarda toplumsal ve siyasal değişimin doğal döngüsü içerisinde bir değişim yaşanmış; bu kesimlerin hâkim olduğu alanlara yeni ortaklar, adaylar çıkmaya başlamıştır. Bu yer ya da koltuk değiştirme sürecinde, bu tezin esas mahiyetini içeren yeni bir parti ve bu partinin de üzerinde yükselen bir kesim de kendisine yer bulacak, 1950'lerde yükselişe geçen toplumsal ve siyasi gerçekliğin 1990'lı yıllardaki karşılığı olacaktır.

Türkiye'de toplumsal dokuyu değiştirerek toplumsal değişim ve dönüşümde etkili olan temel parametreler vardır. Özellikle sosyo-politik kültürü şekillendirmede etkili olan ve bu çalışmada da üzerinde duracağımız unsurların bazıları din-toplum ilişkisi, modernleşme, sanayileşme, köyden kente göç olgusu ve kentleşmedir. Sanayileşme, göç ve kentleşme olgularıyla şekillenen, toplumsal ve siyasi konjonktürden beslenen toplumsal gerçekliğin Millî Görüş Hareketi partileri ve özellikle RP'nin ilişkisi bu çalışmanın odaklandığı konuların başında gelir.

1.1. 1980 Sonrası Siyasal ve Toplumsal Değişim

Bourdieu'ya göre rekabet ve güç çatışmalarının yaşandığı yer olan 'alan'lar beraberinde bir kültürel ve sınıfsal hâkimiyeti getirir. Sınıfsal hâkimiyetle ortaya çıkan kültürel farklılıklar da toplumda 'ayrım'lara neden olur (Bourdieu, 2015). Şöyle ki dindar kesim modernitenin ve yeni düzenin etkilerinden korunmak için dini söylemin imkânlarına sığınarak, geleneksel olana daha sıkıca bağlanırken; seküler kesim de dini ve İslami vurgulardan etkilenmemek için çağdaşlaşma veya modernleşme şeklinde ifade edilen süreçlerden kendini muhafaza etmeye çalışmıştır.

Bu sonuç her iki kesim için de toplumsal, siyasal ve kültürel bütünlüğün sağlanmasında büyük bir kayıp olarak değerlendirilebilir.

Din ve toplumsal bütünlüğün sağlanmasında meselelerin ‘öz ve esas’ının gözden kaçırılmasıyla toplumsal ve dini gerilimlerin bu iki taraf arasındaki sığ tartışmalarda sıkışıp kalmasına neden olduğu iddia edilebilir. Öz ve esasın kaçırılarak, toplumsal uzlaşının sağlanması için en ideal tutum ve davranışların ortaya konul(a)mamasıyla toplumsal gerilimler daha da tırmanışa geçmiştir. Böylece her iki kesim de herhangi bir karşı hamlede birbirlerinin özgürlük alanına müdahale edildiği gerekçesiyle karşı atağa geçmiş ve bu gerilimlerin sürmesine katkı sağlamıştır. Bu sürecin sonucunda ise doğal olarak belli bir süre bir tarafın siyasal hâkimiyeti elinde bulundurması nedeniyle diğer tarafa yönelik politik davranışlar ayrımcılık olarak nitelendirilmiştir. Bourdieu’nun sınıfsal ayrım olarak nitelendirdiği bu durum Türkiye’de kendine özgü kutuplar doğurmuştur. Fransız toplumundaki tabakalaşma modelinin dayandığı ekonomik temeller Türk toplumunda farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Türkiye’de bu noktanın büyük oranda dini bir karaktere büründüğü söylenebilir. Dolayısıyla siyasal hakimiyet mücadelelerinin seyrettiği alan genel olarak dini tabanda şekillenmiştir.

Çalışmaya konu olan 1980 sonrası dönem de bir yandan toplumsal ve siyasi gerilimlerin devam ettiği bir yandan ise toplumda yeni toplumsal kimlik ve hareketlerin, yeni değer yargılarının ve bunların bir sonucu olarak yeni talep ve temsil farklılıklarının ortaya çıktığı bir dönemdir. Öte yandan çalışmanın kapsamı dolayısıyla dünyadaki liberal değişimin ekonomik olarak açtığı yeni alanlar da Türkiye’de İslami kesimlere kendilerini ifade etmesi açısından önemli bir imkân sağlamıştır. Ancak bu süreci yalnızca liberal etkiyle açıklamak da mümkün değildir. Bu nedenle çalışmada da İslami bir hareket olarak Millî Görüş Hareketi ve RP’nin siyasal alanda kendini gösterme becerisinin salt bu liberal etkiyle açıklanması mümkün değildir. Hareketin kendine has, tarihsel, dini ve sosyolojik birikiminden özelliğinden sosyolojik gerçeklikleri vardır ve gözardı edilemeyecek önemdedir.

Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde, 1950’li yıllarda sosyo-kültürel ve ekonomik nedenlerle başlayarak kendi içerisinde birçok nedenselliğe bağlı olan, 1980 sonrasında terör veya sosyo-ekonomik sebeplerden ötürü hız kazanan kırdan kente göç ve sonrasında yaşanan kentleşme ve kentlileşme tartışmalarına hem

Türkiye'nin hem de hareketin sosyolojik ve siyasi birikimi esas alınarak değinilecektir. Göçle birlikte kentlere yerleşen kentin yeni sakinlerinin kentle, kente ait toplumsal ve kültürel değerlerle özdeşleşme sürecinde benimseyerek, kendilerine alan açmada yararlandıkları ideolojik ve dini tartışmalara yer verilecektir.

Kırdan kentlere göç eden birey ya da grupların bir 'kentli' ya da yeni bir 'kent sakini' olma süreci bireyin ve grubun sosyolojik gerçekliği dışında gerçekleşemez. Dolayısıyla kentlere göç eden birey ya da gruplar muhafaza etmek istedikleri, aidiyet duydukları geleneksel, dini ve kültürel değerleri de beraberinde getirirler. Göçle gelenler kentin yeni ve değişime açık ortamında bu değerlere öncekinden çok daha fazla bağlanıp, bu değerleri sürdürmede ısrarcı olabilirler. Bu sonuç 1950'lerde yaşanan toplumsal hareketliliğin birey ve gruplar üzerindeki etkisinin karşılığı olarak okunabilir. Bununla birlikte süreklilik ve nedensellik içerisinde mevcut durum bir önceki gerçeklikle bağlantılıdır. Değerlere bağlanmanın bir sonucu da kendi içine kapanarak bir 'cemaat' oluşturmaktır. İşte bu bölümde 1980 öncesinde başlayan göçlerle birlikte kentlerde başlayan cemaatleşme ve değerlerini muhafaza etme bilinci, 1980 sonrası RP örneği üzerinden tartışılacaktır. Kentin yeni sakinlerine sunduğu sosyolojik ve psikolojik çıkış noktaları ile RP'nin bu kitleler üzerindeki etkisi 1990'lar konjonktürü içerisinde ama 1990 öncesindeki süreklilik ve nedensellikten kopmadan analiz edilmeye çalışılacaktır.

1.1.1. Kırdan Kente Göç

Göç; savaşlar, coğrafi ve siyasi koşullar, salgın hastalıklar, kıtlık, refah seviyesini yükseltme, iş bulma, daha insani koşullara sahip olma vb. gibi durumlar nedeniyle ortaya çıkan mekânsal bir hareketlilik ve değişim olarak kabul edilebilir. Göç tarihinin insanlığın tarihiyle eş zamanlı olduğu söylenebilir. Ancak göçün son yıllarda daha fazla duyulur ve etkilerinin neredeyse her toplumda daha fazla hissedilir olması, göçün sosyolojik ve siyasi karşılığını daha önemli hale getirmiştir. Örneğin göç olgusuna dayalı çalışmalarla İngiliz sosyolog A. Giddens'in "dünyanın küçük bir köy" haline gelmesinde başlıca rol oynadığını savunduğu küreselleşme arasında karşılıklı etkileşime dayalı ilişki, göç tartışmalarına ve göç sosyolojisine yeni bir alan açmıştır. Küreselleşmeyle birlikte sınırların birbirine hiç olmadığı kadar yaklaşması ve bazen flulaşması, küresel dünyadaki göç olgusunun dinamiklerinden biri haline gelmiştir. Ülke sınırları ve toplumlar birbirine yakınlaştıkça uzak ya da

erişilemez sanılan imkânların aslında o kadar da uzak olmadığına ayırımına varılmıştır. Bireyler artık daha fazla yiyecek ve içeceğe erişeceği, rahatlıkla alışveriş yapacağı, daha özgür yaşayacağı ya da daha büyük evlerde ailesiyle yokluk kaygısı taşımadan hayatını sürdüreceği yeni bir hayata kavuşmanın yollarını aramaya başlamıştır. Bireyin şimdiye dek uzağında kalan ama geleneksel ve kültürel değerleri etkileyerek dönüştürmede çok yakınında olan yeni bir dünya düzeni oluşmaya başlamıştır. İşte bu yenedünya düzenine erişmede göç olgusu önemli faktörlerden biri olarak öne çıkacaktır.

Göç alanında özellikle göç sosyolojisinde araştırmacıya yön veren ve alanında kült kabul edilen birkaç kuramdan söz etmek mümkündür. Ravenstein'in göç yasaları, Everett Lee'nin göç kuramı ve Petersen'in göç tipleri kuramı bunlardan bazılarıdır. Alanda çalışanlara önemli bir tartışma alanı açan Ravenstein'in kuramı en bilinenidir. İngiltere'de 1885 yılında E. G. Ravenstein tarafından *The Laws of Migration* adıyla yayınlanan çalışma, göç alanında çalışan araştırmacılara önemli bir yön çizmesi, ilk kez göç yasalarını tartışması ve göç alanında ilk eser kabul edilmesi nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır. Ravenstein'in *The Laws of Migration* adlı çalışmasına göre toplam yedi tane göç kanunu vardır. Bu kanunların tamamında Ravenstein'in ekonomik çıkar ya da gelişimle göç arasında kurduğu anlamlı ilişki ön plana çıkar. Her bir kanun arasında neden sonuca dayalı kurduğu ilişki bir diğer kanunu daha anlamlı hale getirmektedir.

Göç olgusunun sosyolojik, siyasi, ekonomik boyutları ve sonuçları konjonktürel olarak değişmektedir. Örneğin 2. Dünya Savaşı'nın ardından işçi açığını kapatmak ve ekonomik kalkınmayı hızlandırmak için yapılan göçlerle, 2011 yılında Suriye iç savaşı nedeniyle yapılan göçler aynı koşullarda gerçekleşmemiştir. Türkiye de 1960'lı yıllarda başta Almanya olmak üzere birçok Avrupa ülkesine göç veren bir ülke konumundayken 2000'li yıllar ve özellikle 2010'lu yıllarla birlikte başta Suriye, Afganistan olmak üzere çeşitli ülkelerden göç alan bir ülke konumuna gelmiştir. Elbette bu tartışmalar bu çalışmanın sınırları dışındadır ancak göç olgusunun ve koşulların değişkenliğini göstermesi açısından bu örnekler önemlidir.

Tarımda makineleşme ve sanayileşmeyle birlikte kendi toprağında pasif hale gelen köylünün kentlere göç etmesi ve kentlerde varlığını inşa etme biçimi sosyolojiyi besleyen tartışma alanlarından biridir. Tabi bu tartışmaların merkezinde

sanayileşme vardır. Sosyolojinin kurucu babaları Weber ve Durkheim'da kent hayatını, kent hayatındaki iş bölümünü, kente özgü bürokratik ilişkilerin seyrini sıkça tartışmıştır. Bu nedenle göç ve beraberinde getirdiği toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin eskiden beri sosyolojik tartışmalarda kendine yer bulması önemli bir gerçektir. Kırdan göçle gelen bireyin, sanayileşmeyle birlikte kentlerin sosyal dokusunda uzmanlaşma ve iş bölümüne dayalı toplumsal organizasyon sürecinde kendisine ve ardından ailesine yer bulma süreciyle sosyolojinin ortaya çıkışı arasında anlamlı bir ilişki kurmak mümkündür. Örneğin Adıgüzel'e göre (2016, s. 11) "sanayi devrimi, göç olgusu için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Literatürdeki göç tartışmaları da sanayi devriminin etkisiyle ortaya çıkan kentleşme olgusunun ekseninde kırdan kente göçlerin incelemesiyle başlamıştır." Sanayileşme, göç ve ardından kentleşme, kentleşme süreci sosyolojinin bugün hâlâ tartıştığı konuların başında gelmektedir. Çünkü bu süreç başladığı gibi ya da başladığı yerde biten bir süreç değildir. Türkiye'de ise göç olgusunun sanayileşmeyle paralel bir biçimde ilerleyememiş olmasının, göçün ardından kentlerde iş bölümü ve uzmanlaşmanın Batı ülkelerindeki gibi eş zamanlı yaşanmamasının kentlerdeki kültürel mesafenin daha da açılmasına neden olduğu iddia edilebilir. Kırdan göçle gelen kentin yeni sakinleriyle kentin yerlileri arasında oluşan bu kültürel mesafe, her iki kesimin kendi değerlerini korumaya ve sürdürmeye yönelik tutumlarını artıran ayırıcı bir sosyal faktör olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılı nüfus oranlarıyla günümüz Türkiye'sinin nüfus oranları karşılaştırıldığında 1950'li yıllarla başlayan göç olgusunun toplumsal ve mekânsal hareketliliğin itici güçlerinden kentleşmeyi beraberinde getirdiği söylenebilir. 1950'li yıllarla beraber toplam nüfusun yaklaşık dörtte üçünün kırsal bölgelerde yaşadığı Türkiye'de, köylerden kentlere büyük bir göç başlamış ve bu göç dalgası beraberinde toplumsal, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi dönüşümleri getirmiştir. Artan doğum oranları ve azalan ölüm oranlarıyla nüfusu gittikçe artan Türkiye'de kırsal kesimlerden kentlere göç belli dönemlerde çok hızlı ve ani bir şekilde yaşanmıştır. Şüphesiz ani yaşanan bu değişim hem kentin yerlileri için hem de kentin yeni sakinleri için yeni bir toplumsal adaptasyon sürecini başlatacaktır. Bir kişi ya da aile köyden kente göç ettiğinde sonraki kuşaklara etki edecek büyük bir değişimin farkında olmadan yalnızca 'gitme' motivasyonu ile hareket edebilir. Göç etmedeki itici unsurlar arasında yaşam

standartlarını yükseltmek, sağlık ve eğitim hizmetlerine ulaşmak, köyde bulamadığı iş olanaklarına erişmek, geniş aile ya da akrabalarından uzaklaşmak, kan davası ya da terörden kaçmak sayılabilir. Göçe neden olan itici bu unsurlar artırılabilir. Her bireyin, ailenin ya da grubun bireysel ve toplumsal hikâyesi farklı olduğu gibi göçe neden olan unsurlar da farklıdır. Ancak farklılıklara rağmen göç eden herkes için değişim kaçınılmazdır.

Kırdan kente göç, birey ve toplum bazında yalnızca mekânsal bir değişimin ötesindedir. Kırdan kente göç eden ya da tersine göç süreci yaşayanlar, beraberinde kendi sosyolojik ve siyasi gerçekliklerini, hikâyelerini, varoluşlarına kaynaklık eden bütün aidiyetlerini de getirerek göç ettikleri yeni mekânları dönüştürürler. Kültürel ve tarihsel birikimlerini beraberinde kentlere taşıyanlar, kentlerde hem kendileri için hem de kentin hâlihazırda var olan yerleşik sakinleri, yerlileri için yeni bir adaptasyon sürecini de başlatmış olurlar. Bu adaptasyon süreci karşılıklıdır. Her iki kesimde de değişim ve dönüşümlere neden olur. Bir yandan kırdan kente göç edenler kentleşme ve kentlileşme sürecine, kent hayatına uyum sağlamaya çalışır. Diğer yandan ise kentin yerlileri, kentin yeni sakinlerinin kentlerdeki varlığıyla yüzleşerek kentlerin bu yeni toplumsal aktörlerden etkilenmeye başlarlar.

Türkiye’de göçün tarihsel arkaplanı incelediğinde göçle birlikte toplumun kendi içinde yeniden bir ayrışma ve bütünleşme en önemlisi yeni bir inşa sürecine girdiği söylenebilir. Yapısal ve işlevsel olarak değişimin merkezinde olan göç edenler ve kentliler olarak her iki grup da toplumsal bir değişim ve dönüşüm sürecinin bir parçası olur. Göçle gelen kentin yeni sakinleri dönüşürken kentin yerlileri de yerinde saymaz. Yaşanan bu etkileşim ve değişimin sancısız olma ihtimali ya da değişimin bütün gereklerini anında kabullenme ihtimali, sosyolojik ve tarihsel realiteler göz önüne alındığında mümkün değildir. Bu durum beraberinde çarpık ve aşırı bir kentleşmeyi, gecekondulaşmayı, kentin eski sahipleri ile yeni sakinleri arasındaki varoluşsal gerilimleri, kimlik ve kültürel farklılıkları, arabesk kültürün yükselişini de getirecektir.

Kemal Karpat, 1968 yılında İstanbul’a göçle gelenlerin oluşturduğu üç ilçesinde (Nafıbaba (Hisarüstü), Baltalimanı, Celalettin Paşa) 500 hane ve 3500 kişiden oluşan örneklemele 949 görüşmeciden elde edilen verileri kullanarak alanında ilk olan bir saha araştırması yapmıştır. Türkiye’de alanında öncü çalışmalardan

orijinal adı *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization* olan çalışması *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm* adıyla yayınlanır. Karpat, bu çalışmasında gecekondulunun kentteki evrimini şu şekilde tanımlar: “Gecekondu da göçle geldiği kentte siyasal ve sosyolojik dönüşümüne bir köy sakini olarak başlar; sonra kentte kırsal göçmen ve düşük ücretli işçiye dönüşür, gecekondu haline gelir ve sonunda, eğer başarılı olursa, bir kent sakini olmak için kendini kentle bütünleştirir” (2003, s. 22). Karpat da çalışmasının tamamında kentle göçmenin yaşadığı bu bütünleşme sürecine olumlu ya da olumsuz etki eden toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel faktörleri tartışmıştır.

Küresel anlamda 2. Dünya Savaşı etkilerinin kısmen azalması görece olarak yaşam standartlarının yükselmesine, insanların sosyolojik ve psikolojik olarak rahatlamasına ve nüfus artışının yukarı doğru ivme kazanmasına neden olur. Doğal olarak bu artış hızı yeni ekonomik talepleri de beraberinde getirir. Marshall yardımlarıyla birlikte tarımda makineleşmenin ve traktör sayısının artmasıyla da köylü, kentlerdeki başat rolünü kaybetmeye ve yeni iş imkânları aramaya başlamıştır. Şehirler, yeni iş imkânları dolayısıyla göç etmek isteyenler için çekici bir unsur haline gelir. “Kırsal itim ile kentsel çekim arasındaki ilişki gecekonduyu yaratarak, toplumsal bir yukarı hareketliliğin gerçekleşmesine neden olmuştur. Buralara göç edenler çoğunlukla, dinin merkezi rol oynadığı kendilerine özgü, kentsel gerçekliklerden de özgün yerleşim yerleri oluşturdular” (Mardin, 2011, s. 222).

Köyden kente göç süreciyle paralel olarak şehirlerde artan ‘İslamlaşma, dindarlaşma’ temayülü üzerine değerlendirmelerde bulunan Vergin, çiftini bozan Türkiye köylülerinin kondukları barınaklara kültürlerinin yalnızca maddi öğelerini getirmediğini savunur. Onlar çapa ve kara sapanlarını gözlerini kırpmadan arkalarında bırakırken kültürlerinin manevi öğelerini terk etmemişlerdir. İslam da onların kültürel dokusunun ta kendisidir. İslama göre yemeğe, içmeye, yatmaya, kalkmaya, evlenmeye, yaşamaya ve ölmeye alışmışlardır (1994, s. 6). Vergin’in bu yorumla insanın etkilenen ve etkileyen çok yönlü bir varlık olarak olduğu gerçeğini göz ardı ettiği iddia edilebilir. Çünkü göç eden kişinin beraberinde kültürünü, manevi değerlerini ve dini dokusunu kentlere taşıması ideolojik örgütlenmeden bağımsız bir biçimde yalnızca ‘insan’ olmasıyla ilişkilidir. İnsan tam da bu özelliği dolayısıyla diğer canlılardan ayrılmaktadır.

1950'lerde başlayan şehirlerde iş bulma, refah düzeyini yükseltme, şehirlerde tutunma arzusu 1980'li yıllarda bazı bölgeler için bir zorunluluğa dönüşür. 1950'lerde göçün temel motivasyonu yüksek ekonomik koşullara sahip olarak hayat standartlarını artırmak ya da mekânsal bir değişimken, 1980'lerde bu motivasyona hayatta kalma ve terörden kaçma da eklenir. 1980'li yıllarda Türkiye'nin liberal ekonomi politikasıyla küresel dünyaya entegrasyon sürecine girmesi de büyükşehirlere göçü artıran unsurlardan biridir. Dolayısıyla 1980'lerdeki kırdan kente göçün en önemli sebeplerinden birinin terör olduğu iddia edilebilir. Türkiye'de ve dünyanın farklı yerlerindeki göç etmedeki itici unsurlar değişkenlik gösterse de birkaç temel unsurdan söz edilebilir: Daha iyi ve refah yaşam koşullarına sahip olma, sağlık ve eğitim hizmetlerinden faydalanma, toprak verimsizliği, kentlerdeki yeni iş alternatifleri bunlardan bazılarıdır.

1.1.2. Kentleşme\Kentlileşme

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan Türkiye'de devletleştirme politikaları aracılığıyla ulusal sermayeyle sınırlı bir ekonomi bilinci yerleştirme çabaları öne çıkar. Bu dönemde temel gıda ham maddelerinin üretilmesi devlet eliyle yönetilir. Şeker fabrikalarının devlet eliyle kurulması bu dönemlere tekabül eder. Ancak özellikle çok partili hayata geçişle birlikte farklı hammaddelerin ithal edilerek arz talep dengelerinin değişmesi ve Marshall yardımlarının tarımda makineleşmeyi artırmasıyla birlikte ekonomi alanındaki dengeler de değişmeye başlar. İnsan gücünün yerini makinenin almaya başladığı ilk dönemlerde birbirinden farklı etnik, ekonomik, kültürel ve siyasi nedenler dolayısıyla da topraktan, tarımdan kopuş yaşanır. Özellikle büyükşehirlerde gelişen konjonktür dolayısıyla talebin artmasıyla sanayi ve ardından hizmet sektöründe önemli değişimler yaşanır. Kentleşme ve göç, bireyin topraktan koparak şehirlerde sanayiyle bütünleşmesinde itici unsur olan dinamiklerden bazılarıdır.

Kentleşme genel olarak kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfus artışını da tetiklemiştir. Doğum oranlarının ölüm oranlarından fazla olması, yükselen yaşam ve sağlık standartları, köy ve kasabalardan gelenlerle iç göçlerle kent nüfusu artmaya devam etmiştir. Ancak kentleşmeyi salt bir nüfus hareketi olarak tanımlamak eksiktir. Çünkü kentleşme hareketini bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişmeler de doğurur. Kentleşme, nüfus hareketini yaratan ekonomik ve

toplumsal değişmeleri de hesaba katmak zorundadır (Keleş, 2019, s. 20). Türkiye'nin Avrupa'yı en hızlı yakalayabileceği alanların başında kentleşme hızının geldiğini savunan Duru'ya göre (2014, s. 175) bu durum tarımın ve kırsal kesimin içinde bulunduğu yapısal sorunlardan kaynaklanır. Sağlıklı ve düzenli bir kentleşmenin gerçekleşmediğini de ortaya çıkaran bu durum, kırsal kesimdeki yoksulluğun kentlere taşındığını, tarımda kendi kendine yetebilen bir Türkiye kabulünden uzaklaştığını gösterir.

Kentleşme, ilk bakışta köyden kente göçle başlayan ve mekânsal bir değişimi çağrıştıran bir ifadeye karşılık gelir. Kentleşme literatüründe gecekondular, altyapı, ulaşım, kentsel dönüşüm, mesken, planlama vb. kavramlar öne çıkar. Sosyoloji kentleşme konusuna yaklaşımını ise bu kavramların özel ve kamusal hayata yansıma biçimleri şekillendirmiştir. Dolayısıyla kentleşme sadece insan-mekân ilişkilerini etkilememiş, insanlar arası (köylü-kentli; dindar-seküler; Kürt-Türk vb.) ilişkilerin zeminini oluşturmuştur. Kentleşme ise kentleşmenin ardından toplumsal değişimin etkilerinin özel ve kamusal alanlarda yansıması sonucu ortaya çıkan kentli olma tarzının benimsenmesidir.¹ Kentleşme sürecinde en radikal değişim kendi öz yurdundan kopup yeni bir yurda uyum sağlamadaki mekân değişikliği olarak yorumlanabilir. Göçün ardından kentin yeni yaşam biçimlerine, alışkanlıklarına yönelik sosyo-kültürel adaptasyon ve entegrasyon süreci çok daha yorucu, karmaşık ve uzun bir sürece işaret eder. Bu kesimler kazandıkları yeni imkânlar sayesinde eğitim, sağlık, kültür ve siyaset alanında kendilerini dönüştürerek kentin yeni sakinlerinden biri olma sürecine girecektir. Göçle gelenler kendi geleneksel iç dinamikleriyle, kentte karşılaştığı modern, heterojen ve değişken dinamiklerle yüzleşecek, çoğu zaman arada kalacak ancak son kertede bir tarafı seçecek ya da ikisi arasında bir sentez oluşturarak yeni bir yaşam tarzı benimseyecektir. Kentli olmak bir ayrıcalıktır, tabakalar arası bir farka işaret eder. Doğal olarak bu ayrıcalığa,

¹ İngilizcede kentleşme terimi hem nüfusun yoğun belli noktalara yığılmasını hem de bu noktalarda oluşan kent kültürünün yaygınlaşması sürecini de içerir. Bu iki süreç o kadar eş zamanlı olmuştur ki birbirinden ayıramaz. Ancak Türkiye'de bu eş zamanlılık görülemedi, süreç birbirlerinden bağımsız olarak ilerlemiştir (Tekeli ve Gülöksüz, 1983, s. 1224). K. Karpat (2003, s. 215-216) da kentleşme ve kentleşme ifadelerini birbirinden ayırmıştır. Kentleşmeyi hem göçmenin mesleki değişme yoluyla kentle bütünleşmesi, kent hayatının fiziksel ve kültürel yönlerine tedrici olarak uyum sağlaması hem de kentin halk kültürünün bazı unsurlarını benimsemesi olarak tanımlarken; kentleşmeyi ise Türkiye örneğinde dört aşamada açıklar: Göçmenin kent kıyafetini ve bazı kent alışkanlıklarını benimsemesi, su-elektrik ve ulaşım gibi kente özgü hizmet olanaklarını benimseyerek yiyecek ve içeceklerini dükkânlardan satın alması, kentin diğer insanlarıyla ilişki kurmaya istekli olması ve son olarak göçmenin kendisinin köye değil, kente ait olduğuna dair kişisel inanç ve kanısının oluşmaya başlaması.

sosyo-ekonomik getirilerine öteden beri sahip olanlar kazanımlarını korumak isterken yeni gelenler de bu cazibeye erişmek, ona sahip olmak isteyeceklerdir.

Karpat, kentlileşme sürecinde L.Wirth ve W. Mangin'in iki farklı görüşünü aktarır. "Wirth, kentlileşme sürecini komşuluğun ortadan kalkmasına, akrabalık bağlarının çözülmesine, geleneksel bağlılıkların, ailenin öneminin son bulmasına götüren süreç olarak tanımlarken; Mangin ise kentlileşmeyi kırdan gelenin kentlileşmesi değil; kentlerin köylüleşmesi süreci" olarak tanımlamıştır. Karpat ise bu iki görüşün birbirinin aksi yönde görünmesine rağmen, birbirinden tamamen bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği görüşündedir. Kentlileşme, asimilasyon ve çözülme yerine bir bütünleşme süreci oluşturur, daha doğrusu bu bütünleşmeyle birlikte yeni bir cemaatleşme ortaya çıkarabilir. Çünkü gecekondulu göçmen yalnızca kendi yerleşim yeri olan kendi cemaati içinde güvenilir bir yer edindikten sonra kendini kentle özdeşleştirebilir (Karpat, 2003, s. 62, 72, 82). Doğal bir sonuç olarak kentleşme/kentlileşme süreci, sosyal yapının göç edenler ve kentliler tarafından dinamik bir biçimde dönüştürülmesidir. Bu dönüşüm yalnızca maddi boyutta değil manevi boyutta da gerçekleşmektedir. Bu nedenle kentleşme süreci de sürekli bir devinim halindedir.

Türkiye'de kentleşme² büyükşehirlere yapılan göçlere göre şekillenmiştir. Büyükşehirler özellikle İstanbul bugün bile önemli oranda göç almaya devam etmektedir. Öte yandan kentleşme süreci devlet kontrolü dışında gerçekleşmiştir. Zaman zaman gecekondulara yönelik yaptırımlarla, imar izinleri ya da kentlerden köylere geri gönderme teşebbüsleriyle kentleşme sürecine müdahil olmak isteyen devlet özellikle 1970'lerin sonu ile 1980'li yıllarda süreci denetleyemez, kontrol edemez hale gelmiştir. Ya da bazı dönemlerde kamuoyunda tartışılan İstanbul'un daha fazla göç yükünü kaldıramadığı, ayrı bir kimlik ya da pasaportla girilmesi, özzerleştirilmesi gerektiğine dair tartışmalar da devletin ani gelişen göç ve çarpık kentleşme süreçlerini denetleme isteğinin bir göstergesi olarak okunabilir. Devletin

²Türkiye'nin Cumhuriyet sonrası kentleşme deneyimini 3 ayrı dönem ve kentleşme katmanı tanımlayarak tartışan Şengül'e göre (2014, s. 410-412) 1. Dönem: Ulus-Devletin Kentleşmesi (1923-1950), 2. Dönem: Emek Gücünün Kentleşmesi (1950-1980), 3. Dönem: Sermayenin Kentleşmesi (1980 sonrası) olarak ayrılır. Birinci dönem Osmanlı'nın imparatorluk temelli toprağa dayalı düzeninden ulus-devlet merkezli bir düzene geçiştir. İkinci dönem tarımda yeni teknoloji kullanımıyla başlayan kırsal işsiz nüfus ve yoğun göçle büyükşehirlerde ortaya çıkan yeni yoksulların emeğinin, emek gücünün kentleşmesidir. Üçüncü dönemde ise sermayenin mülksüzleştirme sistemine dayanan eşitsizlik ve çelişkilerin çalışan sınıflarda ağır tahribata neden olmuştur.

resmi yollarla zaman zaman denetlenmesine rağmen göç hareketleri artarak devam etmiştir. Bu da sürecin daha organik biçimde yaşanmasına neden olmakla birlikte yasal boşlukların doğmasına, kentin yerlileri ile yeni sakinleri arasındaki bireysel hak ve özgürlük tartışmalarının yaşanmasına neden olmuştur.

Türkiye’de köyden kente göç hızı ve kentleşme oranlarına bakılarak bu sonucun hem birey hem toplum hem de devlet tarafından öngörülemez şekilde ilerlediği iddia edilebilir. Göç ve kentleşmenin çok ani ve hızlı bir biçimde yaşanması ve ardından yaşanan kültürel adaptasyon süreci, sonuçlarının günümüze kadar yansıdığı bir sosyo-kültürel değişmeyi getirmiştir. Çünkü sosyoloji ve tarihsellik arasında ayrılamaz bir ilişki vardır. Yıllar önce yaşanmış belki etkisi azalmış ya da bitmiş bir olayın tarihsel sürekliliği bugün sosyolojinin tartıştığı konulardan birisi olabilir. Dolayısıyla 1950’lerde başlayarak 1980’lerde aşırı hız kazanan kentleşmenin tarihsel arka planında da toplumsal adaptasyon süreçleri, sosyo-kültürel unsurların nesilden nesile taşınması ve ardından yaşanan toplumsal değişimler sosyolojinin ve bu çalışmanın da önemli sacayaklarından birini oluşturur. Öte yandan plansız ve çok hızlı yaşanan bu değişim süreci ise toplumsal ve ekonomik realitenin sonuçlarını daha doğru okumamızı gerektirir.

1950’li yıllar sonrası köy ve kentleri birbirine bağlayan kara yolların inşası sonucu gerçekleşen ulaşım kolaylığı ve taşıma araçlarındaki artış, haberleşme ağlarındaki gelişmeler bu iki bölge arasındaki etkileşimi daha da hızlandırmıştır. Hep uzakta kabul edilen yerlerin artık o kadar da uzak olmadığına varılmıştır. Haberleşme ve ulaşımındaki gelişmeler bireysel ve toplumsal olanın yeniden inşa sürecinde başat rol oynayan “göç etme” unsuruna hız kazandırmıştır. İş bulma, yüksek gelirlerle zengin olma kısa yoldan köşeyi dönme umutları daima Türk toplumunun politik ve gündelik hafızasında, söylemlerinde kendine büyük bir yer bulmuştur. Köy ve kent ilişkisini tanımlayan Karpat’a göre (2003, s. 254) “kentle köy arasındaki yoğun iletişim gerçekte iki yönlü bir sokaktır. Köy kente insan yollamakta ve onlar aracılığıyla kentten para ve fikir almaktadır.” Sermaye birikiminin ve artı ürün üretimlerinin, kapitalist dünya düzenine adapte olmaya başlamanın da etkisiyle köy kent diyalektiğinin sonucunda köylüler ve kentliler arasında birbirine bağımlı olan ve birbirini inşa eden bir ilişki ve iletişim biçimi ortaya çıkmıştır.

Çok partili hayata geçişten 1990’li yıllara kadar geçen sürede kentleşme hızının artışıyla kentlerin nüfusunda önemli artışlar yaşanır. Büyükşehirlere yoğun göç, beraberinde sosyo-kültürel entegrasyon sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Findley’e göre (2019, s. 331-332) bu sorunlar gettolaşmaya neden olmuştur. Gecekondu mahalleleri büyükşehirlerdeki aşırı ve çarpık kentleşmenin doğal bir sonucu olarak genişlemeye devam etmiş ve dönem siyasileri tarafından büyük bir oy potansiyeli görülerek kullanılmak istenmiştir. Özellikle gecekondu mahallelerine belediye hizmeti götürülen ya da götürme vaadi veren siyasiler, hem gecekondu adayanlarca hem de büyükşehirlere göç etme eğiliminde olan yeni gecekondu adaylarınca desteklenmiştir.

1950’li yıllara kadar nüfusunun yaklaşık % 70’inin köylerde yaşadığı bilinen Türkiye’de 1980’li yıllarla birlikte bu oran % 30’lara düşmüştür. Ani bir ivmeyle nüfusunun % 70’ini kentlere gönderen köyler için kentler cazibe merkezi olmaya devam etmiştir. Peki, kentleri bu denli cazibe merkezi haline getiren unsurlar nelerdir? Bu sorunun her bir birey için farklı bir cevabı olsa da ekonomik ve sosyal refaha kavuşma isteği herkes için geçerli olabilir. Kentte yaşamının, kentli olmanın gerekliliklerini ve sonuçlarını tartışan Kömürcüoğlu’na göre (2014, s. 90) kent ortaya çıktığı andan itibaren hem kendi içinde hem de dışarıya karşı dışlayıcı, ötekileştirici ya da yüceltici birtakım anlamlara sahip olmuştur. Kentte yaşamak bazen bir ayrıcalık olarak kabul edilmiş ve herkese ait olmamıştır. Bu nedenle kentlerde kentli olmayan kişiler dışlanmış ve kent içindeki hiyerarşi, ötekileştirici ve dışlayıcı boyut güçlenmiştir.

19. yüzyıl başından İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam eden kentleşme süreci çok yavaşken; savaş sonrası kentleşme hızı tüm kentlerde artarak nitelik değişikliği göstermiş ve bir toplumsal sorun olarak algılanmaya başlanmıştır. “Köy itiyor, kent çekiyor” açıklaması özellikle traktörün köylerde yaygınlaşmasıyla daha çok duyulmaya başlanırken; tartışmalar “Köy mü çok itiyor, kent mi çok çekiyor”a dönüşür. Sonuçta köyden kente gelme engellenemez ve bu durum kültürel bir soruna da neden olur. Şehirdekiler ayrıcalıklarını kaybetmek istemeyerek kendi zihinlerinde bir köy kurmaya başlıyor ve dışardan gelen insanları buralara yerleştirerek kendilerinden uzaklaştırıyorlardı (Tekeli ve Gülöksüz, 1983, s. 1237-1242).

Akın'a göre ise (2021a: 28-29) “köy ve küçük şehir kökenli halk kitlelerinin büyükşehirlere göçü, Türk modernleşmesinin bir ürünü olmasının yanında Türkiye’de muhafazakârlığın sosyolojik değişimini yansıtan çok önemli bir veri kaynağıdır. Bu hareketlilik, birbirine bağlı dört alt hareketliliği ortaya çıkarmıştır: 1. Mekân hareketliliği, 2. Ekonomik hareketlilik, 3. Siyasi hareketlilik, 4. Eğitimde hareketlilik.” Bu alt hareketliliklerin toplumun her alanında hissedilir ve sonuçlarının dönüştürücü olması nedeniyle de her iki halk kitlesi arasındaki mesafe bazı alanlarda açılırken bazı alanlarda kapanmıştır. Örneğin ekonomi ve eğitimde yaşanan hareketlilikler aradaki mesafeyi azaltan cinstendir. Köy kökenli ailelerin çocukları da kentlere göç ettikten sonra iyi okullarda eğitim almaya başlamıştır ya da taşralı, Anadolu sermayesiyle sınırlı bazı sanayici ve tüccarlar da ekonomik sermayelerini kente göç etmeleriyle geliştirmiş, İstanbul ve Ankara sermayedarlarına rakip olmaya başlamıştır.

Kentleşme öncelikle kenti, ardından bireyi ve toplumu dönüştüren, üretim ve tüketim araçları, yaşam tarzı, mekânlar, kişilerarası iletişim gibi bir düzine konuyu etkileyen bir süreçtir. Köyden kente göç eden birisi kendi habitusunu³ da yanında getirir. Zaman içinde çoklu ilişkisel kentli habitusuyla inşa ettikleriyle köyden getirdiklerini karşılaştırır. Köyden getirdiklerini muhafaza etme duygusuyla daha fazla muhafazakarlaşma ihtimali olduğu kadar kentte bulduklarıyla aidiyet kurarak kentli kültürle yeni bir ilişki imkânı da gözetebilir. Bu süreç Türkiye’de kentleşmeyle birlikte özellikle Anadolu taşrasından gelen muhafazakâr ve dindar kesimler yeni imkânlarla sahip olmanın önünü açmıştır. Bununla birlikte 1980'lere kadar köy nüfusunun kent nüfusundan fazla olduğu ve Türkiye'nin 1980'li yıllara kadar büyük oranda bir tarım toplumu olduğu gerçeği hatırlandığında köyden gelenlerin kent alanlarını dönüştürdüğü söylenebilir. Çünkü bir yandan kentlere göç edenler kent yaşamına adapte olmaya çalışırken diğer taraftan köyün alışkanlıklarını da bünyesinde barındırdığı için kentin yapılaşmasını dönüştürür. Dolayısıyla bir kişi kente geldiğinde halen köydeki cemaatin bir ferdidir. Köy cemaatinin bir üyesi olarak kentin müstakil bir ‘birey’ olma kültürünü nasıl özümseyebileceğine dair şartlar henüz oluşmamıştır. Siyaset sosyolojisi açısından bahsi geçen birey olma duygusuna erişimin siyasal katılım süreçleri arasında doğru orantının olduğunu

³ Bourdieu'nun teorisinde önemli bir yeri olan habitus, bireyin geçmişten getirerek varoluşunu, alışkanlıklarını inşa ettiği ve bütün bunlarla geleceğe uzandığı tarihsel, kültürel, sosyo-ekonomik bütün kodlara vurgu yapan bir kavramdır (Bourdieu, 2015).

söyleyebiliriz. Onun için kentleşme kavramı temelde siyasal pozisyon elde etme güdüsü barındırır. Nitekim Türkiye’de özellikle 1980 sonrası kırdan kente yaşanan göçlerin bir sonucu olarak çevrenin partileri (bu partilerin en önemlileri hiç şüphesiz Milli Görüş partileridir.) hızla yayılmış ve kasabalıların siyasal alanlarda kendilerini gösterdiği hatta iktidar alanına yaklaştığı bir ortam oluşmuştur.⁴

1.1.3. Siyasal Katılım

1960’ların son dönemleriyle 1970’li yılların ilk dönemlerinde yükselişe geçen radikal sol ve komünizm düşünceleri askeri vesayet tarafından bir ‘tehdit’ olarak görülmüş; bu tehdide karşı İslam düşüncesi bir anti tez olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla 1980 sonrasında yükselişe geçirilmek istenen en önemli ideolojik düşüncenin Türk-İslam sentezinden oluşan, devlet kontrolünde sürdürülmek istenen ideolojik örgütlenme biçimi olduğu iddia edilebilir. Cumhuriyetin ilan edildiği dönemden çok partili hayata geçildiği döneme kadar bu düşünce Türklük, milliyetçilik üzerine kuruluyken geçen yıllar arasında İslam düşüncesinin yok sayılmayacağı ayırımına varılır. Ancak bu sentezdeki İslam düşüncesi de şüphesiz devlet kontrolü altında var olabilecektir. Leezenberg’e göre (2002, s. 208) 1980 sonrasında Diyanet İşleri Başkanlığına ayrılan bütçenin Milli Eğitim Bakanlığına ayrılan bütçeden fazla olması, cami sayısının artırılarak daha hızlı inşa edilmesi, okul müfredatına zorunlu din eğitimi dersinin getirilmesi komünizm karşıtı yeniden İslamlaştırma adımlarından bazılarıdır.

1980 sonrası siyaset, hukuk, ideoloji, kültür, dinsel politikalar, kentleşme, bürokrasi gibi toplumun birçok alanının yeniden düzenlendiği bir döneme işaret eder. Özal’ın ekonomi alanında uyguladığı liberal politikalar ve özellikle 24 Ocak Kararları, devletçi geleneğin baskın olarak hissedildiği devlet eliyle kalkınma modelinden sıyrılarak ekonomi alanındaki yerel sınırlamaların kaldırılmaya başlandığı bir dönemdir. Aynı zamanda küresel, uluslararası sisteme entegre olarak ekonomi sisteminin ve dolayısıyla toplumsal hayatın yeniden biçimlenmeye başladığı bir dönemdir. İthal ikameci ve yerel sınırlarla, yerel pazarla inşa edilen sistem 1980’lerin küresel dünya konjonktürü için geçerli değildir. Ve 1980’lerin ilk yıllarında başlayan bu dönüşüm 1990’lar ve 2000’lerin ilk yıllarına kadar artarak devam eder. 1980 sonrasında ekonomi alanındaki siyasallaşma bu küresel entegrasyon üzerine, neo-liberal uygulamalar üzerine inşa edilmeye başlanır. Orta

⁴ Kentleşme ve siyaset ilişkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Vergin, 1986)

sınıfın güçlendirilmesini de esas alan bu sistemle birlikte Türkiye’de devletten önce bireyin, tarımsal üretimden önce tüketimin de desteklenmeye başladığı yeni bir döneme girildiği iddia edilebilir.

Özal’ın liberal politikalarıyla ekonomide devletin ağırlığını azaltmaya yönelik uygulamaları bürokrasi de hissedilebilir. Özal’ın kamu bürokrasisinin ağırlığını azaltarak bürokrasiyi dönüştürme politikaları çoğu kez eleştirilmiştir. Donat’ın Özal’la Cumhurbaşkanlığı döneminde yaptığı konuşma Özal’ın bürokrasiye bakışını ve bürokratik sınırların aşılması için gösterdiği çabayı açıklar niteliktedir. Özal’a göre 1961 ve 1982 Anayasaları bir tepkinin sonucudur. “Bizim anayasalarımız bürokratlar veya bürokrasiden gelenler tarafından yazılmıştır. Halkın seçtiği meclisler tarafından hazırlanmamıştır” (Akt. Donat, 1997, s. 192). Dolayısıyla bu sınırlıkların aşılması ve halkın seçimleriyle şekillendirilmesi esas alınmalıdır düşüncesi Özal’ın bürokrasi anlayışında ön plandadır. Devlet ve birey arasındaki yasal bürokratik sınırların esnetilerek bu ikili arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini hedefleyen Özal, devlet geleneği olarak tartışılmaz kabul edilen sınırların dışında hareket eder. Sivil kıyafetle asker taburunu selamlaması, ikili ilişkilerde tokalaşmanın ötesine geçerek sarılması ya da başbakanlığı döneminde Hacc’a giderek ihramla görüntü vermesi, Kürt meselesindeki duruşu bunlardan bazılarıdır. Özal’ın bürokrasi alanındaki yeni adımları yeni toplumsal ve siyasi aktörlerin de ortaya çıkmasına neden olur. Bu haliyle 1980’li yıllara kadar sürdürülen bürokratik geleneğin 1980 sonrasında yeniden dönüştüğü ve yeni aktörlerinin toplumu dönüştürdüğü iddia edilebilir.

1980 sonrasında bu çalışmaya da kaynaklık eden ve dönüşen bir diğer alan ise dindir. Dini alandaki uygulamalar ve tartışmalar 1980 sonrasında tam anlamıyla yeniden bir doğuş yaşamış; din söylemi, kendi iç dinamiklerinin de desteğiyle 1990 ve 2000’leri etkileyecek yeni bir döneme yol açmıştır. Türkiye’de seçkinler sınıflarını dönem dönem inceleyen Özgüden’e göre “1950’li yıllardan itibaren İslami tarikatlar, dindarlar tarafından desteklenen sağ parti ve dindarlar arasındaki ilişki, 1980 sonrasında ANAP’ın iktidara gelişiyle niteliksel bir dönüşüm yaşar ve bu dönüşüm ANAP üzerinden gerçekleşir. İslamcı çevre ve gelenekten gelen isimler ilk kez ANAP’la parti içi etkin bir konuma yükselirler. ANAP’la birlikte ‘dini seçkinler’ ya da ‘tarikat kökenli seçkinler’ siyasal iktidar alanının en önemli ortağı ve aktörleri olmuştur” (2014, s. 398-400). Ancak bürokrasideki bu yükselişleri yalnızca ANAP’a

bağlamak eksik bir yorumdur. Çünkü AP'nin iktidar, MSP'nin ise koalisyon hükümetlerinde iktidar ortağı olduğu dönemlerde de yükselmeler yaşanmıştır. AP ve MSP'yle başlayan bürokrasideki bu süreklilik ANAP döneminde büyük bir ivme yakalamış ve etkisini artırmıştır. ANAP'la güç kazanan bu yeni aktörlerin etkisi 28 Şubat süreciyle bir kırılma yaşasa da günümüzde de hissedilebilir. Bu haliyle ANAP'ın 1980 sonrasında dinin siyasallaşma sürecine yeni toplumsal ve siyasi aktörler oluşturarak katkı sağladığı; siyasi partilerin de kendilerine ANAP geleneğinden bir alan açtığı iddia edilebilir.

Neo-liberal dışı açılmaya endeksli sosyo-ekonomik politikalar, postmodern söylemler ve dinin toplumsal hayatta yeniden görünür olması, küreselleşme ve İslamcılık tartışmaları 1980 sonrasında siyasal katılım tarzlarını şekillendiren temellerdir. Küreselleşmenin önlenemeyen etkisiyle sermaye dönüşmeye başlamış bu dönüşüm yeni aktörlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu toplumsal ve siyasi aktörlerin öncülüğünde toplumsal yapı yeniden inşa edilmeye başlanmış ve toplumsal değişim bu temeller üzerinden tekrar şekillenmiştir.

1.1.3.1. Siyasal Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Yükselişi

Osmanlı'nın son dönemlerinde, devletin içinde bulunduğu durumdan kurtarma reflekslerinden biri olan Osmanlı İslamcılığı ile, Türkiye'de Sırat-ı Müstakim adıyla başlayan ardından Sebilürreşad olarak devam eden çizgideki İslamcılık düşüncesi arasında konjonktürel farklılıkların yanı sıra entelektüel farklılıkların da var olduğu iddia edilebilir. Batı'nın bilim, fen, teknik ve kültürel alanda gerçekleştirdiği reform hareketleri tüm dünyayı etkilediği gibi Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Bu etki karşısında İslam'ın nasıl ve ne şekilde konumlanacağı ve buna nasıl karşılık verileceği tartışmaları İslamcılık hareketinin yönünü belirleyen faktörlerden biri olmuştur. Bir kısım tartışmalar Batı'nın ve modernitenin getirilerine savaş açarak, batıdan gelen her şeyi reddetmenin gerekliliğini vurgularken bir kısım da Batı karşısında gerileyen İslam devletlerinin bir iç hesaplaşmaya girmesi gerektiğini savunmuştur. Özellikle ilk dönem İslamcılığı olarak da tanımlanabilen dönemde 'öze ve saf metne dönüş', gelenekten, siyasi değişimlerden bağımsız bir Kur'an ve sünnet okuması yapma düşüncesi ön plana çıkmıştır. Osmanlı'nın son dönemine kadar bu ilk dönem İslamcılığının baskın olduğu iddia edilebilir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte İslamcılık, uzun bir süre siyasal alanda kendini ifade imkânı bulamasa da 1945 sonrası küresel

demokratikleşme süreci devreye girmesiyle birlikte görünür olmaya başlamıştır. Temel dini metinlere dönüş çerçevesinde basın yayın faaliyetlerinin artmasına dayalı bu düşünce hareketlerinin birçok bakımdan Türkiye'nin kültürel kodlarını oluşturan İslami dünya görüşlerinin kamusal alanda görünür olmasının arkasında bahsi geçen dünya konjonktürünün etkisi göz ardı edilemez.

Bu çalışmanın esas tartışma alanlarından biri olan 1980'li yıllarda Türkiye'de yükselişe geçen İslamcılık ve Refah Partisi'nin ilişkisine geçmeden önce İslamcılık düşüncesinin Osmanlı modernleşmesiyle birlikte başlayan siyasal ve toplumsal değişme sürecinde nasıl rol oynadığını belirtmek gerekir. İslamcılığın kaynağı noktasında çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Kimileri İslamcılığın kaynağını Yeni Osmanlılar'a kimileri Cemaladdin Afgani'ye dayandırır. İslamcılık düşüncesini Osmanlı'daki modernleşme hareketleriyle başlatanlar kadar onun Osmanlı'nın son döneminde devleti yıkılmaktan kurtarmak için üretilmiş bir düşünce biçimi olduğunu savunanlar da vardır. Türköne (2011, s. 107) Yeni Osmanlılarda İslam'ın, Durkheimci manada vazgeçilemeyecek bir sosyal pekiştirici olarak görüldüğünü savunur. Vambery de bu görüşe katılanlardan birisidir. Vambery, Yeni Osmanlıların hükümet politikalarının Kuran hükümlerine ve padişah iradesine aykırı olduğunu ileri sürerek İslam'ın siyasal ve sosyal yapının vazgeçilmez bir parçası olduğunu sıklıkla vurguladığını iddia eder (Akt. Berkes, 2002, s. 285).

İslam'ın siyasal bir ideoloji olarak ortaya çıkma noktasında ilk sistematik çaba İslami modernistler (reformistler) tarafından gerçekleştirilmiştir (Gülalp, 2003, s. 26). 19. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Osmanlılar tarafından temsil edilen İslami modernizm düşüncesi, dini akideleri "asrın idrakine söyleterek" bir siyasal projeyi meşrulaştırmak için ideolojiye dönüştürüldüğü söylenebilir. Dolayısıyla meşrutiyet rejimine yönelik taleplerin İslamcılık şeklinde ifade edilen siyasal söyleme önemli bir zemin oluşturduğu düşünülebilir. İslamcılık, Jön Türklerin de entelektüel katkılarıyla Panislamist politikalar paralelinde Osmanlı'nın bekası ve muhafazası için gösterilmiş bir refleks şeklinde gelişmiştir (Aktay, 2004, s. 19). Bu açıdan İslamcılık düşüncesi, Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu durumdan kurtaracak üç hareketten biri olarak ortaya çıkmıştır. Yusuf Akçura *Üç Tarz-ı Siyaset* (1904) adlı eserinde bu üç hareketin siyasi ve sosyolojik analizini yapmış, yeni bir yol rotası çizmeyi amaçlamıştır. II. Abdülhamit döneminde İslamcılık öne çıkarken,

İttihatçıların döneminde Türkçülük baskın olmuştur. 1908'den sonra Osmanlıcılık gerileyip Milliyetçilik öne çıkarken, İslamcılık da gündemdeki yerini korumuştur (Kaçmazoğlu, 2012, s. 14).

İslamcılık düşüncesini iki ayrı ideolojik zemin ve bunların temsiline göre yerleştiren Mardin, İslamcılığın ilk olarak bu düşünceyi bir dünya görüşü ya da rehber olarak kabul eden aydınlar tarafından oluşturulduğunu iddia eder. Ancak halk kesimlerinde farklı bir İslam düşüncesi ve kültürü vardır. Bu açıdan İslamcılık, geniş halk kitlelerinin, teorik olarak ifade edilmesi güç olsa da pratikte sıklıkla vurgulanan bir 'İslami Nizam' düşüncesinin yerleştirilmek istenmesi olarak tanımlanabilir (Mardin, 2011, s. 9-10). İslamcılık tartışmalarında alanın önemli isimlerinden kabul edilen İsmail Kara'ya göre ise İslamcılık;

“XIX-XX. yüzyılda İslami bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim...) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir harekettir” (2013, s. 311).

İslamcılık, küresel etkinin olduğu batı kaynaklı akültürasyon sürecinin bir ürünü olan değişime tepki olarak doğmuş ve var olana tutunma kaygısından yola çıkmıştır. Fakat aynı zamanda İslamcılığı Batılı değerlerin sarsıcı etkisinden bağımsız yorumlamak da mümkün değildir. İslamcılığın farklı taleplerinin, farklı fraksiyonlarının olmasının, yani homojen bir yapıda olmayışının sebeplerini bu doğrultuda aramak gerekir. İslamcılık düşüncesi, Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet Türkiye'si'nin kurulduğu ilk güne ve hatta bugüne kadar mevcut sosyal/siyasal yapıyı etkileyen, dönüştüren ve 'kimlik inşa eden bir araç' olarak öne çıkar. İslam'ın kamusal ve özel hayatı tanzim edici kapsayıcı ve kuşatıcı gücünün varlığı toplumsal yapının önemli bir unsuru olduğunu göstermektedir. Başta İslamcılık düşüncesinin bu temeller üzerinde anlaşılması gerekir. Öte yandan İslam, bireyin gündelik hayatını dizayn ederken, toplumsal ve kolektif olma özelliğini sürdürür.

İslam yalnızca bireyi dönüştürmek, bireyin hayatını kendi doğrularıyla düzenlemek istemez ya da taleplerini bireysellik üzerine inşa etmez. Çünkü İslam'ın

aynı zamanda toplumsallık ve örgütlenme noktasında talepleri vardır. Bireyin yalnızca tek başına ‘iyi’, ‘ahlaklı’ ya da ‘dini kaidelere uyan’ biri olarak kendisini inşa etmesi İslam için yeterli değildir. Onun için İslamcılık düşüncesinin, kültürel perspektifte modern, siyasal perspektifte ise küresel etkilerin devrede olduğu Türkiye’de, tepki gösterme ve uyum sağlama davranışlarının çeşitliliğine paralel olarak birbirinden farklı birçok söylemin örgütlenmesine kaynaklık ettiği gözlemlenebilir.

Aktay’a göre (2008) Cumhuriyet öncesi İslamcılık düşüncesinde resmî ideolojinin sözcüleri, teorisyenleri ön plandadır ve resmî ideolojiden bağımsız bir İslamcılık düşüncesi tartışması mümkün değildir. Cumhuriyet sonrasında ise İslami temsillerin birçoğu resmi otorite tarafından oyun dışına itildiği için İslamcı dünya görüşü toplumsal zemine yaslanmıştır. Aytepe de (2016, s. 178) bu iki dönemdeki İslamcılığın bir ekol sürekliliğinde olmadığını iddia eder. Ona göre Klasik dönem İslamcılığındaki tartışmalar esas alındığında Cumhuriyet sonrasında ortaya çıkan İslamcılık tartışmaları önceki mantığın düşünsel ve ideolojik perspektifini taşımaz bu nedenle Klasik dönemdeki İslamcılık gibi saf bir İslamcılık’tan Cumhuriyet sonrası için söz etmek mümkün değildir.

Cumhuriyetin ilanının ardından tek parti dönemi boyunca İslamcılık düşüncesi ve uygulamalarının kamusal alanda görünür olmadığı, kişilerin kendi özel alanlarında daha çok aile ve geleneksel kültürel kodları aracılığıyla dini uygulamalarını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Tek parti döneminde kamusal alandan dışlanan İslamcılık düşüncesi ve İslami uygulamalar, çok partili hayata geçişle birlikte kendisine yeni alanlar bulmaya başlamıştır. Yirmi beş yılı aşkın süren bir sessizliğin⁵ ardından siyasette yeni bir alternatif imkânı her toplum için heyecan vericidir. Bu yeni alternatif sağ siyasi parti geleneğinden geldiğinde ise yer altında varlığını sürdürmeye çalışan tarikat, cemaat ve dini gruplar için ayrıca bir cazibe merkezi haline gelmesi kaçınılmaz bir sonuç olarak yorumlanabilir. 1950 sonrasında yaşanan mekânsal dönüşümlerde kentin yeni sakinlerinin kente uyum sağlamasında dini cemaatlerin üstlendiği taşıyıcı rolün önemine değinen Akın (2021b, s. 72-73),

⁵ T. Bora’ya göre (2017a, s. 418-419) İslamcılık hareketi Cumhuriyetten çok daha önce laisize olmaya başlamıştır. Kemalizm’in en sert döneminde İslamcılık Kemalizm tarafından susturulmadan önce kendi içinde bir suskunluk yaşamaya başlamış, bu suskunluk 1950-1960’lara kadar devam etmiştir.

dini cemaatlerin siyasetle ilişkilerini bir çeşit patronaj ilişkisine benzetir. Dini cemaatler daha sonra Türkiye'nin demokrasi tecrübesinin önemli siyasal aktörleri olacaklardır.

İslamcılığın Türkiye örneğinde şekillenmesinde önemli bir unsur da muhafazakârlık düşüncesidir. Türkiye'de gerek gündelik hayatta gerekse siyasette muhafazakârlıkla dindarlık ve İslamcılık eş değer kabul edilmiş, ilişkilendirilmiştir. Muhafazakârlık, dindar olmak ve İslamcı olmakla beraber kullanılmış, her muhafazakâr olanın dindar olacağına dair bir varsayım kabul edilmiştir. Muhafazakârlığın farklı alanlarda birbirinden farklı tanımları olmasına rağmen değer yargılarını 'muhafaza' etme, koruma ve bir değişime karşı durma ya da direnmeyle olan tanımı muhafazakârlık düşüncesinde en kabul edilen tanımlamalar arasındadır. Türkiye'de muhafazakârlığın kurumsallaşma süreci de Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemlerden Cumhuriyetin ilanı ve sonrasına hâkim olan geleneksel, sosyo-kültürel ve dini değerleri 'muhafaza' etme ve koruma tartışmaları üzerinden okunabilir. Örneğin Aytepe'ye göre (2016, s. 179) Klasik Dönem İslamcılığını Cumhuriyetin ilanının ardından reddeden İslamcı düşünce önce milliyetçilik ardından muhafazakâr sağ söylemle var olmaya çalışmıştır.

Çok partili hayatla birlikte CHP karşısındaki Demokrat Parti'nin iktidar olmasıyla önceki dönemde yer altına itilen refleksler, dini ritüelleri gündelik ve aile hayatlarında sürdüren kişi ve gruplar, laisizme yönelik pasif direnişlerinin sağladığı koşullarda bu yeni sağ partiyi desteklemeye başlamıştır. Türkçe ezan uygulamalarına son verilmesi, Kuran kursları üzerindeki devletin baskısının yumuşatılması gibi müdahaller de DP'nin bu gruplara desteği karşısında olumlu bir karşılık olarak da değerlendirilebilir. Nitekim DP'nin o dönemdeki gücü bu potansiyelin oy verme davranışına yansımalarıyla açıklanabilir. Öte yandan Türkiye'nin o tarihlerde halen bir 'tarım toplumu' olduğu, nüfusunun yarısından fazlasının halen köylerde yaşadığı ve yeni iktidarın köylünün tarımsal üretimini artıran politikaları da gözden kaçırılmamalıdır. Artık dini grup, tarikat ve cemaatlerin iktidar partilerinde etkisinin hissedildiği, beklenti ve taleplerinin daha fazla dikkate alındığı bir döneme girilmiştir. Osmanlı İslamcılığı ile Cumhuriyet İslamcılığı arasında entelektüel, siyasal ve konjonktürel farklılıkların en derin hissedilerek bir yol ayrımının olduğu yılların bu dönem sonrası kesin olarak başladığı söylenebilir. Çünkü şimdiye kadar

sessizliğe bürünen İslam kısmen de olsa iktidarda konum kazanmıştır. Peki, bu konum siyasal zeminde nasıl şekillenmiştir?

1950’li yıllarda sağ parti iktidarında temsil imkânı bulan dini gruplar ve İslamcılık düşüncesi 27 Mayıs askeri darbesinin ardından büyük bir sarsıntı yaşar. Ancak 1960’lı yıllarda DP’nin devamı niteliğindeki AP’nin 1961 genel seçimlerinden ikinci parti olarak çıkması ve birinci olan CHP oylarına yakın oy alması ayrıca önemlidir. AP’nin ve YTP’nin oyları DP’nin devam oylarıdır ve bu iki partinin oy oranları biraraya getirildiğinde CHP oy oranından çok daha fazladır. Bu sonuç halkın büyük çoğunluğunun merkez sağ partilerine olan desteğini askeri darbeye rağmen sürdürdüğünü göstermektedir. Nitekim CHP, 1957 seçimlerine göre darbecilerin desteğine rağmen oy kaybetmiştir.

1960’lı yıllarda İslamcı tercüme hareketliliğinin ardından 1979’da gerçekleşen İran İslam Devriminin etkisiyle uluslararası düzeyde İslam ve İslamcılık tartışmaları Türkiye’de de etkisini göstermeye başlar. Dolayısıyla Türkiye’de İslamcılık düşüncesinin gelişen ve genişleyen tercümelerin katkısıyla yeniden canlandığı da iddia edilebilir. Çağdaş İslam düşünürlerinin İslamcılık üzerine açtığı yeni alan ve tartışmalar dilimize tercüme edilmeye başlanmış ve Türkiye’de İslamcılık düşüncesinin yeniden şekillendiği bir sürece girilmiştir. 1960’lı yıllarda milliyetçi retorikle ‘anti-komünizm’ ortak paydasında birleşen İslamcılık düşüncesinde her bir askeri darbe ve muhtıranın, merkez sağ partilerinin sağ seçmene karşı seçimler öncesinde pragmatist tutumlarının, boşa çıkan vaatlerin neticesindeki hayal kırıklığının İslamcı düşüncenin siyasetteki karşılığına etki ettiği iddia edilebilir. “Türk sağı ve partilerinin en temel özelliği, sosyo-ekonomik ya da kültürel açıdan dışlanmış, alt ya da orta sınıflar olarak tanımlayabildiğimiz kesimlere cazip gelen hegemonik bir söylemi tutturarak bu kesimlerin oy desteğini alabilmesidir” (Demirel, 2009, s. 444). Fakat bu destek, dindar ve geleneksel kodlara aidiyet hisseden kişi ve grupların siyasetteki temsil ihtiyacı günden güne artmaya başlamasıyla İslamcı eğilimlere kaymıştır. Merkez sağ partilerden aday olarak iktidara kısmen dâhil olma çabaları artık sonuç vermemeye başlamış ve dindar,

İslamcı kesimler iktidara yakın olmak yerine ‘iktidar olmak’ talebiyle partileşme sürecine girmişlerdir.⁶

Türkiye’de İslamcılık, merkez sağa rağmen değil; merkez sağda meydana gelen meşruiyet krizi nedeniyle yükselişe geçmiştir (Mert, 2018, s. 413-417). İslamcıların merkez sağ partilerinin yalnızca seçimler öncesinde hatırladığı ya da sıklıkla vaat ederek, umut vererek kenarda tuttuğu ve oy potansiyelini sürdürmek istediği grupların siyasetteki ilk temsili de Millî Görüş Hareketi partilerinden MNP aracılığıyla olmuştur. Belli tarikat ya da cemaatlerin yoğunluğu hissedilse de birbirinden farklı dini eğilime sahip İslamcı ve dini grupların siyasette bir partide birleşme ihtimali Türkiye örneğinde radikal bir değişime karşılık gelmektedir. Millî Görüş Partileri de ilk olarak MNP ardından MSP ve kısmen RP’yle bu değişime siyasi alanda cevap verebilen ilk partiler olmuştur. İslamcı olmalarına ek olarak isimlerinde taşıdıkları ‘millî’ ifadesiyle milliyetçiliğe de sıklıkla vurgu yapsalar da milliyetçiliği benimseyen kesimlerle arasına mesafe koymuş olmaları da önemlidir. Millî ifadesinin ‘dini’ bir anlamda kullanıldığı, millîlikle dindarlık arasında ilişki kurulduğu partililer tarafından sıklıkla da vurgulanmıştır.

12 Eylül askeri darbesi ise hem dindar kesimler hem de milliyetçi kesimler için başka bir kırılma yaratmıştır. Devletin temel değerlerini ‘milliyetçilik’ düşüncesi üzerinden koruduğunu iddia ederek, 12 Eylül öncesinde sokak ve terör olaylarındaki ülkücü-solcu ayrımında başrol oynayan milliyetçi gruplar için devletin tutumu hayal kırıklığına neden olmuştur. Devletin, resmî ideolojinin sol ve komünizme karşı sokaklardaki temsilcisi gibi davranan ülkücü gruplar 12 Eylül sonrası devletin komünistlerle kendilerini bir tuttuğu gerekçesiyle bir iç hesaplaşma ve yüzleşme sürecine girmiştir. 12 Eylül’ün ertesinde 1980’li yılların siyasal düşünce hareketliliğinde demokratikleşme ve sivilleşme tartışmalarının öne çıkmasıyla bu tartışmalar arasında İslamcılık düşüncesi de demokratik ve bireysel bir hak, talep olarak kendisine yer bulmaya başlamıştır. Muhafazakâr, milliyetçi, dini ve geleneksel aidiyetlere sahip ve daha önceki parti ve ideojilerden umduğunu bulamayan kesimler için de İslamcılık yeni bir alternatif olarak var olmuştur. “Türk Milliyetçiliğinin İslam ile pekiştirilmesiyle de İslamcı hareket kitlesel bir destek

⁶ E. Kalaycıoğlu (2008, s. 311) “Türkiye’de sağ-sol üzerinden şekillenen ideolojik ayrışmaların büyük oranda sağ üzerinden şekillendiğini ve 2000’li yıllara damgasını vuran AK Parti’nin ve İslamcı Millî Görüş hareketinin de seçmene ılımlı geldiğini” iddia eder.

görmeye başlamıştır. Özellikle ordu İslam'ın birey ile devleti birbirine bağlayarak aynı zamanda toplumun değişik tabakaları arasındaki birleştirici gücünü anlayarak İslam'ın kültürel bir varlık olarak da görünür olmasını desteklemiş, alan açmıştır” (Çemrek, 2017: 598).

Millî Görüş Hareketi kurucusu Erbakan'ın kendisini hiçbir zaman bir 'İslamcı' olarak tanımlamamasına, değerlendirmemesine rağmen gerek Erbakan'ın kendisinin gerekse hareketin geneli ve partilerinin İslamcılıkla özdeşleştirilmesi, Türk siyasi tarihi tartışmalarında bir handikap haline gelmiştir. Özellikle MNP ve MSP dönemlerinde İslami retoriğin kullanılması, toplumun çoğunlukla geleneksel ve dindar kesimleri tarafından desteklenmesi, Erbakan ve kurucu kadronun İslami duruşları dolayısıyla hareket İslamcılıkla eş değer görülmüştür. Örneğin İslamcılık düşüncesiyle Millî Görüş Hareketi'nin bazı söylemlerini karşılaştırmalı bir biçimde tartışan Akyüz'e göre (2017, s. 202-212) Millî Görüş Hareketi'ni İslamcılık ile sınırlandırma ne kadar yanlışsa İslamcılık düşüncesinden ve İslamcılarının etkisinden bağımsız bir Millî Görüş Hareketi tanımlaması da bir o kadar yanlıştır. İslamcılar katkı ve eleştirileriyle bu harekete etki etmiştir. Bekiroğlu'na göre (2017, s. 252-253) Millî Görüş Hareketi, klasik İslam düşüncesini ve İslam fikhî normlarını esas alan bir görünümde. İslam hukukunun hükümlerini, modern çağın ihtiyaçlarıyla çağa uygun ve modern hukuk kavramlarını kullanarak ifade etmeye özen göstermişlerdir. Erbakan, İslam toplumlarındaki sığ tartışmaların dışına çıkarak “sorun çözme odaklı” bir anlayış geliştirmiştir. Öte yandan Özbayrak da (2021, s. 429) hareketin siyasi düzlemde demokratik bir yöntemle var olma çabasına ek olarak evrensel Müslüman hareketlerin radikal ve şiddete dayalı tavırlarından farklı olarak devlete dâhil olmasını, yapılanmasını Türkiye İslamcılığını geliştiren unsurlar olarak değerlendirmiştir. Ataseven de (2021, s. 474) Millî Görüş Hareketi'nin Osmanlı İslamcılığından Türkiye İslamcılığına geçiş sürecinde Türkiye'deki İslami söylemlerin kitleselleşmesinde, İslami bir bilincin oluşmasında ve İslam'ın belirgin aktif bir özne konumuna çıkabilmesinde işlevsel bir rol oynadığını savunur.

Türkiye'de İslamcı kimliğin varlığını sürdürmede iki ana eğilimin var olduğunu savunan Bilici'ye göre bu iki eğilim şu şekildedir: İslamcı kimliğin yeniden ve sürekli dönüşerek varlığını sürdürdüğü orta sınıfların pratiklerindeki İslam ve İslam'ın gündelik ve pratik nedenlerle melezleşme eğilimleri içine

girmesine “otantisite” kaygılarıyla karşı çıkan entelektüel İslam (2000, s. 216). İşte 1980’li yıllarda yeniden canlanan İslamcılık düşüncesinde bu entelektüel İslam bilincinin ön planda olduğu iddia edilebilir. Türkiye’deki İslami yükselişte, içsel ve dışsal faktörlerin etkisini vurgulayan Çaha’ya göre ise dışsal faktörlerin en önemlilerinden biri bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de “yeniden bir dine dönüş algısının” artmasıdır. Bir diğer dışsal faktör ise Soğuk Savaş döneminin bitmesiyle Türkiye’nin kendi tarihiyle zorunlu bir yüzleşme gerçekleştirerek ‘Pantürkizm’ ve ‘Panislamizm’ fobilerinden kurtulması ve yüzünü Balkanlar ve Orta Asya’daki akraba topluluklarına çevirmesidir. Bu noktada ise şüphesiz İslam başrolde olacak ve bu topluluklar üzerinde İslam’ın birleştirici gücünden yararlanılacaktır. 1970’li yıllarda dünya Müslümanlarına olan ilgi bu şekilde açıklanabilir (Çaha, 2018, s. 479-482). 1970 ve 1980’li yıllarda İslamcılık hareketinin en önemli temsili olarak İran Devrimi öne çıkar. İslamcı hareketin ufkuna devrim düşüncesini yerleştirmiştir. 1980’ler Türkiye’de İslamcı hareket için önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır.

Tabi bu dönem yukarıda temel noktaları sunulan göç ve kentleşme olayından bağımsız okunmamalıdır. Kentte siyasal ve ekonomik kazanımlar elde eden, siyasal davranış açısından mazisi orijinal ve etkili olan bu muhafazakâr insanlar Osmanlı mirasını hatırlayarak dünyaya kapılarını açma girişiminde bulunmuşlardır. Bu noktada gerek diğer İslam ülkelerine gerek Batıya yönelik evrensel ilginin artmasıyla, modern ulus devletlerin kimlik inşasına karşı geliştirilen postmodern ve liberal söylemler İslamcılık düşüncesini etkilemiş ve siyasal olanaklar konusunda yeni açılımlar sağlamıştır.

1.1.3.2. Postmodern Etki

Postmodernite, insana ve topluma dair sosyolojik, ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda mevcut sorunların yalnızca bilim yoluyla çözülebileceğini savunan ve pozitivist aklın süzgecinden geçmeyen hiçbir şeyi doğru ya da gerçek kabul etmeyen modern düşünceye bir tepki, alternatif ya da yeniden bir yorum olarak ortaya çıkar.⁷ Her bireyin dolayısıyla her toplumun kendi yerel ve kültürel kodları

⁷ Modernizm rasyonel akla, akılcılığa yaptığı vurguyla ön plana çıkmaktadır. Modernizmin savunucularından biri olan ve modernizmin ‘tamamlanmamış bir proje’ olduğunu savunan Habermas (1994), ‘modern’ teriminin kökenini ortaya çıkarmaya çalışır. Ona göre modern terimi tarihte kullanıldığı ilk andan bugüne kadar ‘kendini eski’den yeni’ye bir geçişin sonucu olarak görmek için, antik çağla kendisi arasında ilişki kuran dönemlerin bilincini dile getiren bir terim olarak

vardır. Bu farklılıklar üzerinden oluşan kodlar tek bir evrensel akılcılıkla değerlendirilemeyecek kadar çeşitlidir, farklıdır. Dolayısıyla evrensel doğru ya da gerçek kabul edilen bir başka toplum için gerçeklik ifade etmeyebilir. İşte postmodernizm düşüncesi bu doğrultuda tek biçimliliğe, tek gerçekliğe ve doğruya dair oluşan kabullerin yeniden sorgulanması, alanların genişletilmesi için yeni bir perspektif sunma biçimi olarak ortaya çıkmıştır.

Postmodern düşüncenin önde gelen isimlerinden Lyotard postmoderni şu şekilde tanımlar:

“Modernizmin içinde gösterilemeyi gösterimde öne çıkaran, yeni gösterimleri tadını çıkarmak için değil ama gösterilemeyen de var olduğunu daha iyi hissettirmek için araştırandır. Postmodern bir yazar ya da sanatçı bir filozof konumundadır ve yazdığı ya da ürettiği metnin önceden yerleşmiş kurallar tarafından yönetilemeyeceğini bilir. Bu metin ya da eser belirli bir yargı aracılığıyla, bilinen kategorilerle yargılanamaz” (1994, s. 57).

Jameson’a göre ise (1994) genel olarak 1950’lerin sonlarında ya da 1960’ların başlarında ortaya çıktığı kabul edilen postmodernizm düşüncesi, radikal bir kopma veya coupure’un gerçekleştiği hipotezine dayandırılır. Ancak Jameson postmodernizmin mimaride ya da edebiyatta gerçekleştirilen bir tarzdan ibaret olmadığını savunur. Jameson bir konuşmasında 1980 öncesinde yazdığı yazılardaki eksikliğin küreselleşme olduğunun ayırımına vardığını ve mevcut sistemi tanımlamak için küreselleşmeyi alt yapı postmoderniteyi ise üst yapı olarak ele aldığını ifade eder. Ona göre bunlar aynı gerçekliğin iki yüzüdür (URL-1).

Postmodernizmi ‘postmodern etik’ bağlamında tartışan Bauman’a göre (2011, s. 12) tipik modern ahlaki kaygıların terk edilmesi postmodern etiğin yeniliği değildir. Esas yenilik, ahlaki sorunları ele almanın tipik modern yollarının reddedilmesindedir. Teoride mutlak, evrensel ve temel olanın ya da politik pratikte ahlaki meselelerin normatif düzenlemeyle yanıt vermenin zorunluluğunu tartışarak başka bir tarza, yeni görünüme duyulan gerekliliği tartışır. Bauman’ın postmodernite anlayışının kendi kendine ilerleyen bir süreci betimleme gibi bir sosyolojik

kullanılmıştır. Modernliğin tamamlanabilmesi için rasyonel ve “iletişimsel akılcılık” şeklinde ifade ettiği bir düşünce biçimiyle hareket edilmelidir. İşte bu iletişim biçimi kurulmadığı müddetçe modernizm tamamlanmamış bir proje olarak kalmaya devam edeceğini ve gerçek bir demokrasinin kurulmayacağını savunur. Habermas’ın Postmodernite kavramına temkinli yaklaşımının sebebi budur.

perspektife sahip olduğu söylenebilir. Modernlik ve postmodernlik arasında terimsel bir ayrımla postmodernizm tartışmalarına giren Best & Kellner'a göre ise (2016, s. 15-21) "bu ikisi arasındaki ayrım hem toplum teorisi üzerinden hem de estetik bilgisi ve kültür teorisi alanların sürdürülebilir. Modern teorinin sunduğu perspektiflerin dışında postmodern teori, kültürel parçalanma, mekân ve zaman tecrübesinde değişimler, öznellik, kültür tarzları üretmesiyle öne çıkmaktadır." Bu sayede postmodern teori günümüz konjonktürel değişimi göz önüne alındığında modern teorinin birçok alanda getirdiği 'sınırları' aşmada modern teoriye göre fark atmış ve sesini daha fazla duyurulur hale getirmeyi başarmıştır. Sonuç olarak postmodernizmin modernizmin bir ardılı, sonrası ya da karşıtı olarak kabul eden sosyal bilimciler arasında teorik ve uygulamada çeşitli farklılıklardan söz edilebilir. Ancak son kertede değerlendirmedeki farklılıklara rağmen postmodernizmin modernizmden beklenildiği kadar ayrı tutulamayacağı da iddia edilebilir.

Modern zihniyet, siyaseti ırk, din, dil, cinsiyet gibi değişmez özellikler üzerine inşa edip, bu özellikler üzerine kurgulanan herhangi bir değiştirebilir ya da dönüştürebilir durumu gayri meşru kabul ederken; postmodern zihniyet tam aksi yönde hareket eder. Postmodern zihniyete göre bu değişmez özellikler ve etrafında örgütlenen talepler, bir kimlik hareketi haline gelerek 'normal' karşılanır (Laçiner, 2009, s. 606). Oluşan bu yeni normallığın içerisinde de çoğulcu zihniyet ve farklılıklarla örgütlenmiş, kültürel ve zihinsel tartışmaların ön plana çıktığı bir süreç başlar. Değişmez bir kült kabul edilen toplumsal, siyasal ve kültürel her bir değer ve kabul tartışılabilir hale gelir. Toplumsal, siyasal, ekonomik ama en önemlisi kültürel alanda devrimsel değişimleri ve bu değişimlerle ortaya çıkan tartışmaları beraberinde getiren postmodernizm, modernizmin tek tipleştirici, ötekileştirici sınırlarını yıkmayı amaçladığını iddia eder. Her şeye, herkese ve her durumda, koşulda yer verileceği, her düşünce ve davranış biçiminin (geniş bir spektrumda) hayatın bütün alanlarında yer bulabileceği temel vurgudur. Modern kült sınırların sorgulanabilir hale gelmesinde postmodernizmin modernizme karşı açtığı alanlar ve tartışmalar önemlidir. Vergin'e göre de "postmodernizm, toplumu ve bireyi modernitenin tek düzeci sonuçlarından kurtarmanın yolunu arayan bilim adamlarının rağbet ettikleri bir yaklaşımdır" (2017, s. 295).

Sarıbay'a göre postmodernlik, din ve sivil toplum teşebbüslerine imkân hazırlamıştır. Dini hareketler kendi periferilerinde seküler iktidarlara rağmen hayat hakkı aramalarının meşruiyetini sağlayan koşullar postmodernite tartışmalarının sağladığı imkânlarla ilgilidir. Kültürel çeşitlilik, çoğulculuk, çokseslilik, farklılaşma gibi postmodern kutsalların modernitenin tüm dayanaklarını çürütürken dinler sivil toplum kanalıyla sahneye çıkmaya azmetmiştir. Ancak Sarıbay'a göre ilginç olan "hem postmodernitenin hem de sivil toplumun bazı önemli yönlerinin İslam'a sirâyet ettiği ve aslında bu sayede, tek hegemonik bir kültür dünyası dayatmaya yönelen İslam'ın; deyim yerindeyse postmodernize olup, kendisinin parçalandığı; dolayısıyla çoğul yorumlarının gündeme gelerek sivilleşmeye yöneldiği" düşüncesidir (2014b, s. 47-49). Oysaki özellikle Türkiye'de İslami entelektüel tartışmalar çok kısa bir süre sonra postmodern etkinin aşırı seküler yansımalarını görmüş ve modernliğin tektipleştirici politikalarına karşı daha orijinal bir yol bulmaya çalışmıştır. Postmodern eğilimler dünyanın gidişatını dönüştürürken siyasal iktidar alanlarında dinlerin konum kazanmasına sağladığı olumlu etkinin yanı sıra aslında dinin (özelde İslam'ın) inanç birliğine (tevhit) dayanan dünya görüşüyle de pek uyumsuz. Onun için İslamcı aydınların, bu uyumsuzluğu fark ederek toplumun kendine has kültürel (milli de denebilir) özelliklerine yoğunlaşmayı daha doğru bulduklarını söylenebilir. Fakat özellikle 1980 sonrası dönemde küreselleşmenin toplumsal, ekonomik ve siyasal boyutlarda sunduğu imkanlardan kolaylıkla vazgeçemeyecekleri bir ortam da oluşmuştur.

1.1.3.3. Küreselleşme ve İslamcılık

Türkiye'de İslamcılığın gelişmesinde ulusçuluk sonrası ciddi etkiler bırakan iki olgudan söz eden Bilici'ye göre bu iki olgu, küreselleşme ve postmodernizmdir. "Küreselleşme en basit tanımıyla insan fikir ve metaların ulus-devlet sisteminin klasik kayıtlarından kurtulup hızlı ve rahat dolaşımını sağlayan bir entegrasyon sürecidir." Dünyanın küçülmesi olarak da görülen küreselleşme aynı zamanda Amerikanlaştırıcı bir boyuta da sahiptir. Küreselleşme ile Türkiye toplumunun yakın dönem yoğun teması 1980'lere, Turgut Özal dönemi liberalleştirme politikalarına uzanmaktadır (Bilici, 2018, s. 799).

Küreselleşme bir yandan yer küredeki her şeyin tek tipliliğine bir yandan ise kesin çizgilerle belirlenmiş ayrımlara işaret eder. Yerel olanın küresel olanı takip

ederek küreselliğin tek tiplilik potasında erime arzusuna karşılık özellikle mekânsal ayrımlar ve dışlama, küreselleşme süreçlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Küreselleşme ne kadar birleştirirse bir o kadar da böler, birleştirirken böler. Küreselleşmenin tek tipliliği teşvik etme nedenleriyle bölme nedenleri özdeştir (Bauman, 2012, s. 7-9). Keyman da (2002, s. 37) küreselleşmenin hem birleştirici hem de ayrıştırıcı, direnişe neden olan tarafını tartışır. Ona göre küreselleşme bir yandan evrensellik iddiasını bir yandan ise farklılığın kimlik içerisinden çözülmesine karşı farklı özne konumlarından ve farklı mekânlardan çıkan bir direnişi taşımaktadır. Giddens ise küreselleşme kavramını dünya toplumlarının karşılıklı bağımlılığının artması olarak tanımlar. Ona göre küreselleşme, dünyanın herhangi bir yerinde olan şeyin dünyanın diğer ucundakileri de etkilemesi ve ilgilendirmesidir. Aynı zamanda küreselleşme iletişim alanında gerçekleştirilen devrimlerin de bir sonucudur (URL-2).

Küreselleşme, kapitalizmin ortak bir yaşam biçimi olarak yaygınlık kazanması, uluslararası sermayenin bütün dünyadaki egemenliğinin güçlendirilmesi anlamına gelmektedir (Keleş, 2019, s. 43). Çavdar ise (2008, s. 295) küreselleşmeyi şu şekilde tanımlar: Küreselleşme, hızla gelişen kitle iletişim araçları, dünya ticaretinin ve finans sisteminin uluslararası bağlanması kısaca ulusal ekonomilerinin uluslararasılaşması, ortak bir dünya kültürünün yaratılması ve sosyalist blokun çökmesi sonucunda sınırların kalkması, bir anlamda ulus devletlerin güçlerini yitirmesi sonucunda tek bir dünya gerçeğinin ortaya çıkmasıdır. Heywood'a göre (2013, s. 189-190) küreselleşme, hayatlarımızın gittikçe bizden uzak bir mesafede alınan kararlar, meydana gelen olaylar tarafından şekillendirildiği anlamına gelen kompleks bir karşılıklı bağlantılıklar ağının ortaya çıkması durumudur. Coğrafi mesafelerin azalması, ulus-devletlerin karasal sınırlarının daha az anlamı hale geldiği bir süreçtir.

Küresel kapitalizm, dünyayı küresel bir pazara dönüştürerek, dünyayı birbirine bağlamakta, insanı da herkesleştirmektedir. Böylelikle küreselleşme, küresel kapitalizmin aktörlerinden başkasına özne olmak hakkı ve alanı tanımamakta, dünyayı da kategorik olarak ikiye bölerek, üretenler ve tüketenler veya aktörler ve figüranlar olarak tasnif etmektedir (Bayraktar, 2017, s. 110-118). Erkızan'a göre ise (2011, s. 62-63) küreselleşme olgusunun gerçek anlamda bir

nesnellüğünün olmaması yani öznesiz bir süreç olması ve Avrupa merkezli olması küreselleşmenin vurgulanması gereken önemli iki noktasıdır.

Küreselleşmenin mesafeleri yakınlaştırma sürecinde sermaye ayrı bir önem arz eder. Dolayısıyla, küreselleşmeye çoğunlukla ‘ekonomik’ bir anlam yüklenmiştir. Ancak küreselleşmenin yalnızca ekonomiyle sınırlı tutulamayacağı küresel kültürel dönüşümler sonucunda ortaya çıkmıştır. Küreselleşmeyle birlikte gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler arasındaki sosyo-kültürel hareketlilik ve etkileşim hızla gelişmiştir. Şüphesiz bu hareketlilikte iletişim araçlarının büyük ölçüde gelişmesinin rolü vardır. Örneğin dünyanın bir ucunda belki daha önce adını duymadığımız bir ülkede olan bir olay bu iletişim araçlarının vasıtasıyla dünyanın diğer ucunda sizi kolaylıkla etkileyebilir. Bu nedenle teknik gelişmelerden dolayı özellikle 1980 sonrası bir toplumun kendi içine kapanarak küreselleşmenin birleştirici ve ayırıştırıcı rüzgârlarından etkilenmemesi zorlaşmıştır.

Türkiye’nin Ankara Anlaşmasına imza atması⁸, küresel dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve yeni bir aktör olarak ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Ancak kararların yalnızca ekonomi alanında sınırlı kalmayacağı, kültürel bir etkiye de neden olacağını belirtmek önemlidir. Küreselleşmenin kültürel sonuçlarıyla ekonomik ya da siyasal sonuçlarının aynı doğrultuda ilerlememe ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Kültürel değişimin hedefleri ve sonuçlarıyla ekonomik, siyasal hedef ve sonuçları arasında ayırım yapan İnalçık’a göre de bir yandan küresel örgüt ve dinamiklere nasıl uyum sağlayabileceğimizi, öbür yandan onları milli hedefler doğrultusunda nasıl kullanabileceğimizi belirlemek, içinde bulunduğumuz kültürleşme bunalımına bir çare olabilir. Ekonomik ve teknolojik küreselleşme ile kültürel küreselleşmenin istikameti aynı doğrultuda olmayabilir (İnalçık, 2002, s. 100). P. Beyler gibi İslam’ın küreselleşme etkisiyle mevcut geleneksel yapısından uzaklaşma ve sahiciliğini (authenticity) yitirme tehlikesi olduğunu savunanlar olmuştur. Böyle bir durumda İslam küresel sistemin bir “alt küresel kültürü” olarak konumlanacaktır. Dolayısıyla İslam hem göreceliği meşrulaştıran bir araca dönüşerek postmodernleşecek hem de değişim için değişime mecbur bırakılacaktır (Sarıbay, 2000, s. 223).

⁸ 1963 yılında imzalanan bu anlaşmaya göre gümrük birliği sağlanması konusunda 1996 yılına kadar kademeli bir entegrasyon süreci öngörülmüştür: Hazırlık (1964 – 1970), Geçiş (1973 – 1995), Nihai Aşama (1996’dan tam ekonomik entegrasyona kadar). Bkz. <https://www.avrupa.info.tr/tr/gumruk-birligi-ab-ile-turkiye-arasindaki-ticareti-desteklemek-52>. (Erişim Tarihi 10.09.2022).

Öte yandan İslami düşüncenin evrensel öğretileri küreselleşmenin sağladığı yayılım hızıyla ve yerelliğin aşılmasında kendine yer bulur. Özellikle ümmet kavramıyla Müslümanları ortak paydada birleştirmeye çalışan İslamcılık düşüncesi, küreselleşmeyle birlikte ulusal sınırları aşmış; Müslümanlar da dış dünyayla olan bağlantılarını geliştirmişlerdir. Konjonktür, Müslümanların dini ve kültürel sermayelerini geliştirmekle kalmamış aynı zamanda yeni küresel dünya denklemine ekonomik sermayelerini de artırmıştır. 1980’li yıllarda Özal’la başlayan ekonomi alanında yapılan liberal reformlar bu açıdan imkânların daha da genişlemesine yol açmıştır. Bu ivme, 1990’lı yıllarda İslamcılar ve İslamcı bir parti olarak bilinen RP’yle hız kazanmış, RP’nin kitleleşmesine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Özal dönemi liberal politikaların detayları Türkiye siyasetini dönüştüren önemli bir zemin oluşturmaktadır. 24 Ocak 1980 tarihi bu dönüşümün miladı olarak görülebilir.

1.1.4. 24 Ocak Kararları ve Ekonomik Dönüşüm

1980’li yılların kilit ifadesinin ‘ekonomik liberalleşme’ olması tesadüf değildir. Taşkın’a göre “bu süreç, milliyetçi muhafazakâr düşünce ve pratiğinde beklenen bir travma doğurmamış aksine şaşkıncı bir şekilde hızlı bir uyum süreci yaşanarak, karşılık bulmuştur” (2009, s. 494). Karşılık bulmadaki en temel noktanın toplumun ekonomi alanındaki yeni politikalara ihtiyacı ve artık kendi kabuğundan sıyrılarak küresel dünyaya entegrasyon talebi olduğu iddia edilebilir. 1980 sonrası Türkiye’sinin küreselleşen dünyaya eklemlenmede üç stratejik tercihi olduğunu savunan Tekeli’ye göre (2009, s. 129-131) bu tercihler, “ithal ikameci kalkınma modelinin terkedilerek dışa açık ihracata yönelik bir kalkınma modelinin benimsenmesi, altyapı politikalarında telekomünikasyon yatırımlarına öncelik verilerek haberleşme sisteminin güçlendirilmesi ve küresel bir ekonominin gerektirdiği yeni kurumları geliştirmektir.” Bu gelişmelerle ülke, küresel ekonomik ilişkilerin gelişmeye başladığı bir sürece girmiştir. 1980 sonrası ekonomi alanındaki liberal dönüşüm dört aşamalı bir süreçte özetleyen Dursun’a göre ise (2018, s. 71) bu sürecin ilk aşaması, 24 Ocak istikrar tedbirleri ve ithal ikameci sistemden vazgeçilerek ihracata ağırlık veren kalkınma stratejisine geçilmesidir. Daha sonra 1983 ve 1984 yıllarındaki dış ticaret ve sermaye hesaplarını liberalleştirme adımları atılmış ve Türkiye, AB ile 1 Ocak 1996 yılında Gümrük Birliği Antlaşmasını yürürlüğe koymuştur. Böylece Batı ekonomileriyle bütünleşme yolunda önemli bir adım atılmıştır.

1980 yılı öncesine kadar Türkiye nüfusu içinde çalışan sayısı da göz önüne alındığında Türkiye'nin hala büyük oranda bir tarım toplumu olma özelliğini sürdürdüğü iddia edilebilir. 1980'li yılların sonrası ise küreselleşmeyle artan ekonomik entegrasyon süreci, Türkiye'deki ekonomi politikalarını da doğal olarak etkilemiştir. Tarım ve sanayi alanında yeni gelişmeler büyük şehirlere göç eden kitlelerin istihdamını etkilemiştir. Tarım alanındaki istihdam, 1980 öncesiyle karşılaştırıldığında 1980 sonrası düşmeye başlarken sanayideki istihdam yükselmeye başlamıştır. Kaya'ya göre;

“1980 öncesinde sanayide istihdam edilenler ithal ikameci sistem içerisinde büyüyen ve genelde iç piyasa için üretim yapan özel sermayeye ait küçük ve orta ölçekli firmalardır ve çalışan işçilerin büyük kısmı da güçlü ve yaygın sendikalar tarafından örgütlenmiştir. 1980 sonrasında ise bu durum değişmiş KİT'lerin özelleştirilmesi ve küresel ekonomiyle rekabet zorluğu çeken büyük yerli firmaların yerini daha çok küçük ölçekli ihracata dayanan firmalar alınca, sanayideki istihdamın yapısı değişmeye başlamış; vasıflı ve örgüt işçi sınıfının yerini büyük ölçüde vasıfsız ve sendikalara bağlı olmayan, kayıt dışı işçiler almıştır” (2014, s. 165-172).

24 Ocak 1980 tarihinde daha sonra “24 Ocak Kararları” olarak adlandırılacak olan program, bir dizi radikal ekonomik tedbirleri içerir.⁹ Günümüz koşullarıyla değerlendirildiğinde normal kabul edilebilecek olan bu kararlar 1980 Türkiye'sinin sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı için ‘radikal’ kabul edilebilecek niteliktedir. Bu kararların cumhuriyetin kurucu ilkelerinden devletçiliği aşan bir tarzı vardır ve özellikle küresel adaptasyon noktasında milli ekonomi düşüncesini sarsacak bir içerikte olduğu söylenebilir. Nitekim 12 Eylül 1980 darbesinin sebeplerinden biri bu denli radikal ekonomik dönüşümün kolayca kabullenilemeyeceğine dair siyasal/askeri meşruiyet zemininin bulunmasıdır.¹⁰

⁹ “24 Ocak kararlarının ana hatları ile şu şekildedir: %32,7 oranında devalüasyon yapılarak günlük kur ilanı uygulamasına gidilmiş, Devletin ekonomideki payını küçülten önlemler alınmış, KİT'lerdeki uygulamaya paralel olarak tarım ürünleri destekleme alımları sınırlandırılmış, Gübre, enerji ve ulaştırma dışında sübvansiyonlar kaldırılmış, Dış ticaret serbestleştirilmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş, kâr transferlerine kolaylık sağlanmış, Yurt dışı müteahhitlik hizmetleri desteklenmiş, İthalat kademeli olarak liberalize edilmiş, ihracat; vergi iadesi, düşük faizli kredi, imalatçı ihracatçılara ithal girdide gümrük muafiyeti, sektörler göre farklılaşan teşvik sistemi ile teşvik edilmiştir.” Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/24_Ocak_kararlar%C4%B1 (Erişim Tarihi 10.09.2022).

¹⁰ Dönemin başbakanı ve bürokratlarıyla yapılan görüşmelerde, 24 Ocak Kararlarının, 1 Ocak 1980 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e dönemin genelkurmay başkanı ve askerler tarafından verilen ve siyasi literatürümüze ‘Uyarı Mektubu’ olarak geçen mektup dolayısıyla geciktiği belirtilir.¹⁰ Bu uyarı mektubu, çoğu çevrelerce 12 Eylül öncesi bir ön hazırlık olarak kabul edilmiştir. 24 Ocak Kararlarının hedef kitlesindeki önceliği, dış ticaret piyasası ve dış kamuoyu olduğu için bu

Batı'da değişim ve modernleşme hareketlerinin ilk olarak ekonomi alanında başlaması, ekonomik dönüşümün ardından toplumsal ve siyasal dönüşümün yaşanması önemlidir. Birbirini besleyen ve paralel biçimde ilerleyen bu değişim ve dönüşümler, modernleşmenin getirilerini toplumsal tabanda kabulü kolaylaştırmıştır. Osmanlı'nın son dönemleriyle Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk dönemlerinde ise modernleşme ve değişim hareketleri ilk olarak askeri alanda başlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak askeri alanda yeni bir sisteme geçilme adımlarının ardından bu değişim topluma yayılmak istenmiştir. 24 Ocak Kararları da Batı'da ekonomi alanında başlayan modernleşme hareketlerinin 1980 Türkiye'sinin karşılığı olarak değerlendirilebilir. 24 Ocak Kararlarıyla devletin ekonomi alanındaki müdahaleci etkisi kırılmaya başlamıştır. Devletçilikten sivilleşmeye evrilen bu yeni dönem yalnızca ekonomiyle sınırlı kalmamıştır. Sosyolojik ve tarihsel gerçeklikler göz önüne alındığında da ekonominin dönüşüp diğer alanların bundan etkilenmemesi aynı kalması zaten mümkün değildir.

İthal ikameci ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı Türk devleti ve toplumunun sosyolojik ve siyasi gerçekliğinde önemli bir değişim olarak görülebilir. Türkiye devletinin kurucu ilkeleri de göz önüne alındığında 1923'ten 1980'e kadar devletin ekonomideki etkisinin sınırlandırılması açısından da kırılma noktasıdır. Aynı zamanda devletin 1960'lardan itibaren karayolları, barajlar, enerji kaynakları, ulaşım, altyapı çalışmaları başta olmak üzere öncülük ettiği önemli kaynakların özelleştirilmesi anlamına da gelmektedir. Findley'e göre (2019, s. 329) "24 Ocak Kararlarının alınmasının ardında yatan en büyük sebep, yaşanan büyük bir döviz krizi¹¹ ve ekonomik sıkıntılarla geçen yıllardır. IMF ve diğer yabancı alacaklılarla Türkiye arasındaki gergin ilişkiler, bu beklenmedik ölçüde belirleyici kararın alınmasını sağlayan itici güç olmuştur." Başbakanlık Müsteşarlığına getirilen Özal'ın adı ilk olarak 24 Ocak Kararlarıyla duyulmasına rağmen, Türk siyasi

kararlar dış piyasa tarafından olumlu karşılanmıştır. 24 Ocak Kararları aynı zamanda Türkiye'nin ekonomiden tüketim toplumu yaşam tarzlarına kadar dünyayla entegre olmaya başladığı, küresel değişim dinamiklerinin yerel iç dinamiklerin önüne geçtiği bir döneme karşılık gelir.

¹¹ 24 Ocak Kararlarıyla ilk olarak devalüasyon yapılmış ve günlük kur uygulamasına gidilmiştir. Bu durumda 1 ABD doları 47,5 TL'den 70 TL'ye çıkarılmıştır. TL yaklaşık %80 oranında bir değer kaybına uğramıştır. Bu karar günümüzde bile pek çok hükümetin değil icraata geçirmek, konuşmaktan bile imtina ettiği bir konudur. Bu kararlar Türk Lirasının dolar karşısında kaybettiği değer, devlet eliyle yeniden canlandırılmak istenmiştir. Pakete alınan kararlardan bazıları ise kamu ve KİT'lerde personel alımı durdurulması, bütçeye yük olarak görülen personel giderlerinin en alt seviyede tutulması ve işçi ücretlerinin yükselmesine izin verilmemesidir. İhracatın önündeki bütün engeller kaldırılarak (devlet etkisi dâhil), ihracatın teşvik edilmesine yönelik bir dizi politikalar geliştirilir.

hayatında özellikle merkez sağın sıklıkla besleneceği kaynağın ve dönemin önemli karizmatik aktörlerinden biri olması Özal'ın Türk siyasi tarihindeki değerini ve yerini pekiştirmiştir. Özal yalnızca enflasyon ya da döviz sorunlarının çözümü için değil aynı zamanda özellikle bürokrasi alanında demoklasin kılıcı gibi duran devletçilik anlayışını esneterek, dindar ve muhafazakâr kesimlerle devlet geleneği arasındaki mesafenin azalmasında tampon mekanizma işlevi görmüştür.

Öte yandan IMF'nin istediğinden daha katı bir uygulama olan 24 Ocak Kararları, önceki politikalardan daha radikal bir kopuşu ifade eder. Çünkü yeni program, iç pazardan çok ihracat temelinde yeni bir ekonomi kurmak için tasarlanmıştır. Aynı zamanda ekonomiyi 'piyasa kuralları'na göre dönüştürme sürecinin de başlangıcıdır (Ahmad, 2014b, s. 211). Artık yeni küresel ekonomi sisteminde Türkiye'nin de yeni ancak önemli bir aktör olarak sisteme girişi söz konusudur. 24 Ocak Kararlarıyla birlikte Türkiye kabuğunu kırmış ve uluslararası sisteme her alanda entegre olmaya başlamıştır.

24 Ocak Kararlarıyla yerli sermayenin yeniden yapılanması öngörülmüş ve bu yerli sermaye birikimi için o zamana kadar en radikal çerçeve çizilmiştir. Bu kararlar işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişkileri kural olarak emek aleyhine çözmek ve yerli sermayeyi uluslararası sermaye ile bütünleştirme amacı gütmektedir (Atılgan, 2014, s. 352). Bu yerli sermayenin uluslararası sermayeyle bütünleşme sürecinde ise sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel olarak emek ve kazanım üzerinde anlam değişiklikleri yaşanır. Yerli sermayeci kendi ürününü uluslararası pazarda daha yüksek fiyata satmak isteyerek sisteme dâhil olmak ister. Nitekim Karpat'a göre de "Özal'ın Türk ekonomik düşünce hayatına getirdiği en büyük devrim mal-mülk edinmenin ve ekonomik faaliyetlerin önemini vurgulayarak bunun modernleşmenin bir koşulu olduğunu vurgulamasıdır" (2012, s. 221). 1980'li yıllarda Özal dönemiyle birlikte Türkiye hem ekonomik hem de kültürel alanda liberalleşmeye başlamış özellikle ekonomik alanda atılan adımlar Türkiye ekonomisini liberalleştirerek kapitalist dünya sistemine entegre etmenin yolunu açmış ve beraberinde kültürel bir değişimi de getirmiştir. Demirezen'e göre (2014, s. 213) bu değişimin tabandaki yansıması tüketimin toplumsal yapısını oluşturan ekonomik altyapının oluşması şeklinde cisimleşmiştir. 1990'lı yıllarda özel radyo ve televizyonların açılmasıyla

birlikte tüketim kültürü ve kültür endüstrisi kitleselleşmeye başlamış ve insanların ekonomi konusunda davranış kalıplarını dönüştürmüştür.

Böylelikle Türk toplumu 24 Ocak Kararlarının açtığı imkanlarla birlikte küresel kapitalist sisteme entegre bir Tüketim Toplumu olma yolunda ilerlemeye başlamıştır. Kozanoğlu (1992, s. 20) bu değişimi şu şekilde açıklar: “İngilizce, bilgisayar, korku, hayal, finans kesiminin desteği, muhafazakâr kültürden gelenlerin desteği... Bunlar aslında Özal’ın yakaladığı ana eğilimin yerel lifleridir. Ana eğilim, yenedünya düzeni denen şey ve yükselen sağ değerlerdir. Özal bunların temelinde var olmuştur ve hala vardır.” Şehirleşme ve sanayileşmenin olması gerekenden çok daha hızlı ve çarpık bir şekilde olması ve köylerde tarımla uğraşan nüfusun şehirlere kaymasıyla gündelik tüketim alışkanlıkları da değişmeye başlamış, talep edilen ürünlerde de değişim yaşanmıştır. İnşaat, gıda, tekstil gibi alanlarda talepler değişmiş, modern şehir hayatının getirileriyle bezenen yeni talepler sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümde etkili olmuştur. Artı ürünün elde edilmesi ve sermaye birikimi, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik gerçekliklerle de tüketim parametrelerini değiştirmeye başlamıştır.

Çok partili hayata geçişin ardından Özal dönemiyle birlikte liberal, bürokrasinin ağırlığından uzak, halkın kültürel kodlarına vurgu yapan, devlet-millet yaklaşımına dayandırılmak istenen bir devlet anlayışı inşa edilmek istenir. Bu yaklaşım dolayısıyla İslamcılık düşüncesi küreselleşme ve postmodern söylemlerin etkisiyle yayılma imkânı bularak, geniş çevrelerde alanını genişletmeye başlamıştır. Ancak ANAP’ın Özal’ın inşa ettiği liberal, geleneksel ve kültürel kodlara dayalı politika ve uygulamaları sürdürmemesi, ANAP’ın kendi siyasal konumunu koruyabilme arzusuyla daha fazla muhafazakârlaşması 1990’lar konjonktüründe RP’nin lehine olmuştur. ANAP’ın küstürdüğü kesimler özellikle dindar ve muhafazakârlar RP’yi desteklemeye başlamıştır. RP’ye verilen destekte göç olayı, Anadolu sermayesinin sanayi ve büyükşehirlere kayması, küreselleşme ve liberalleşme eğilimleri, 24 Ocak Kararlarıyla devletin ekonomide etkisinin sınırlandırılması, 12 Eylül askeri darbesi ve Özal hükümetinin iktidara gelmesi bütün bu süreçte yaşanan dönüşümün ana odak noktalarıdır. 1980’li yıllarda küresel konjonktürel değişimlerin de etkisiyle özellikle ekonomi alanında yaşanan liberalleşme adımlarının genişlemesi, İslamcılık düşüncesinin de yeniden etkili

olmaya başlamasına neden olan faktörler arasında sayılabilir. Akdoğan'a göre (2000, s. 315) 1980'lerde yaşanan ekonomik liberalizasyon İslami hareketi iki şekilde canlandırır: Liberalleşme, İslami ekonomik sektörün genişlemesine ve yeni bir zenginleşen Müslüman kesiminin siyasette yükselmesine yol açarken bir yandan bu liberalizasyon politikası Türk ekonomisindeki yapısal değişikliklerden yararlanamayanlar için İslam'ın popülaritesini artırmaya uygun bir ortam oluşturmuştur.

Bahsi geçen değişim sürecine hızla adapte olan kesimlerden biri de dindar ve muhafazakâr Müslüman kesimdir. Müslümanlığın ve İslami temsillerin her alanda kendine yer bulmaya başladığı bir döneme girilmiştir. Yankaya (2014, s. 56-57) bu yeni temsili "İslami Burjuvazi" ifadesiyle tasvir etmiş ve İslami burjuvazinin ortaya çıkışıyla ilgili tarihsel ve sosyo-ekonomik olguları 1970'li yıllarda siyasal İslam'ın ortaya çıkışına ve İslamcı örgütler ağının yayılmaya başlamasına, imam-hatip okullarının açılması ve yaygınlaşmasına, İslamcı entelektüellerin Türk ideoloji alanına girişine, 12 Eylül 1980 askeri darbesine, Turgut Özal'ın iktidara gelmesi ve ulusal ekonominin neo-liberal politikalarla yeniden yapılandırılmasına¹², Anadolu'da ekonomik kalkınma ve iki sermaye alanına Müslümanların egemen olmasına bağlamıştır. İslamcı hareketin ve sermayenin dönüşümünü değerlendiren Erkilet'e göre ise (2018: 690) 1979 İran İslam Devrimi, Rus işgaline karşı devam eden Afgan mücadelesi gibi bu devrimci dalgalar, Ortadoğu-Batı ilişkilerini tamamen değiştirmiştir. Bu devrimci dalgalar, Türkiye'deki İslamileşme sürecine ciddi manada katkı sağlamıştır. "İslam ekonomisi", "İslam sosyolojisi", "İslam antropolojisi" gibi konularda önemli tartışma zemini oluşturulmuş olsa da 1980'ler sonrası ve 1990'lara damgasını vuran en önemli eğilim, Müslüman kitlelerin ki özellikle Müslüman orta sınıfın burjuvalaşması olmuştur.

24 Ocak Kararlarının mimarı ve 1980'li yılların en önemli ekonomik ve siyasi aktörü olan Özal'ın partisi ANAP'ın 12 Eylül'ün ardından kapatılan partilerin ve

¹² Türkiye'nin 1923'ten 2002'ye iktisadi yapısını tartışan Bahçe ve Eres'e göre (2014, s. 21) 1980-1989 arası ön yeni liberalizm dönemidir. Buna göre Türkiye'nin 1990-2001 arası bunalımlı yeni liberalizm dönemini oluştururken, 2002 sonrasında Türkiye olgun yeni liberalizm dönemine girmiştir. Dolayısıyla konjonktürün etkisiyle de çevre güçleri artık her alanda görünür hale gelerek merkez güçlere meydan okumaya, taleplerini dile getirmeye başlar. Bu iki güç arasındaki sosyo-kültürel farklılıklar toplumsal etkileşime girdikçe zaman zaman çatışma ve gerilimlere neden olmuş olsa da birbirlerini beslemelerine neden olmuştur.

siyaset yasağı konan siyasetçilerin boşluğundan yararlandığına ve bir an önce sivil demokrasiye geçilerek askerin kışlasına dönmesini isteyen çevrelerce desteklendiği malumdur. 1970'lere damgasını vuran ekonomik ve siyasi krizler, ithal ürünlerde yaşanan yokluklar, ülkenin döviz rezervlerindeki sıkıntılar ve kısıtlamalar, dış pazarlara açılma olasılığı Özal'a verilen desteği kat be kat artırmış ve kimi çevrelerce o dönemin popüler ifadesi olan 'ihracat mucizesi' olarak Özal'ın öne çıkmasına neden olmuştur. Önceki dönemlerde zenginin gittikçe zenginleştiği, fakirin ise alım gücünün gittikçe azalarak fakirleştiği, orta sınıfın ise eridiği Türk toplumunun ekonomik gerçekliğinde Özal "orta direk" in sesi olduğunu iddia etmiş ve bu kitlelerin desteğine talip olmuştur. Şüphesiz bu desteğe talip olması yukarıda ifade ettiğimiz toplumsal, siyasi ve ekonomik gerçekliklerin bir sonucudur. Muhafazakâr çevrelerin hem yerel hem de uluslararası sermaye piyasalarına girmesine katkı sağlayan Özal, Zürcher'e göre (2009, s. 408) Demirel gibi sıradan bir Türk'ün kendisini özdeşleştirip rol model alabileceği türden bir siyasetçidir. Özal'ın taşra bir Anadolu kenti olan Malatya'dan çıkarak kendi çabalarıyla bulunduğu noktaya gelen mesleki yükselişi, gecekondularda yaşayanlara, çevrede kalmış esnaf ve serbest meslek sahibi kişilere ilham olmuştur. Özal da bu ilhamın farkında olarak bu kesimleri "orta direk" olarak tanımlayarak desteklerine taliptir.

Özal, belki de günümüzün siyasi aktörlerini de üreten muhafazakâr, liberal ve daha önce kendi periferilerinde kalmış, kentlere Anadolu'dan en fazla bir kuşak önce göç etmiş bu kesimlerin toplumsal ve siyasi gücünü oluşturan bir geleneğin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Özal döneminde görünür olarak ANAP içerisinde bürokratik güce ulaşan bu kesimler zamanla siyasallıklarını artırmaya devam eder. Geleneksel ve muhafazakâr bu kesimler RP'nin seçimlerden birinci parti olarak çıkmasıyla artan kamusal görünürlüklerini daha fazla artırmış, iktidar ortağı olarak siyasi denklemde kendilerine yer bulmuşlardır.

1.1.5. 12 Eylül'ün Siyasal ve Toplumsal Etkileri

Sosyal ve siyasi tarih birbirinden bağımsız değildir. Yaşanan her bir olay ve olayın aktörleri kendi döneminin toplumsal ve siyasi gerçeklikleriyle değerlendirilmelidir. 1950'li yıllarda uzun süredir içinde bulunduğu tek seslilikten bir anda çok sesliliğe doğru geçiş yapan Türkiye'de Amerikan Marshall yardımlarının etkisiyle tarımda önemli değişme ve gelişmeler yaşanır. Türkiye'nin

bir ‘tarım toplumu’ olduğu gerçeğinin dönüşüme uğramaya başladığı dönem 1980’lerin ortalarıyla 1990’ların ilk yıllarına tekabül eder. Resmi rakamlara bakıldığında da 1980’li yıllara kadar kır nüfusunun kent nüfusundan fazla olduğu görülebilir.¹³ Özellikle 1960’lı yılların ardından eğitimli insan sayısının artması ve bu eğitimli insanlara taşradan ve geleneksel, dindar aile yapısından gelen insanların da dâhil olmasıyla kendi periferilerine sıkıştırılan, kırsal yaşam biçiminin başat aktörleri olarak toprağıyla köyünde kalan kişi ve grupların büyükşehirlerle göç etmesiyle tabakalar arası değişimler başlamıştır.

1950’lerde kentlere göçün artması sonucu kentlerde yaşamaya başlayan ancak kentli olmayan bir nesil öncesine kadar köylerde yaşayan kesimler, yükselen sosyo-ekonomik hayat standartlarının da etkisiyle mevcut sistemi daha gür sesle sorgular hale gelmiştir. Tek parti döneminde dinin gündelik hayattaki uygulanma biçimlerine yönelik eleştiriler kendisine özellikle 1950’li yılların sonlarıyla 1960’ların ilk yıllarında yer bulur. Öte yandan bu yıllarda tarımda değişimler yaşanırken bir yandan da köy-kent arasında kültürel ve demografik hareketlilikler yaşanmaya ve her iki kesimde karşılıklı etkileşimlerle birbirini dönüştürmeye başlamıştır. 1960’larda küresel dünya konjonktürünün etkisiyle yükselişe geçen sol fraksiyonlar, anti-kapitalist gençlik hareketleri, DP’nin ve ardından AP’nin dindar ve muhafazakâr kesimleri iktidara yaklaştırmasıyla sağ kesimlerde de önemli bir zihinsel, kültürel, siyasal ve ekonomik dönüşüm yaşanmaya başlar. Ancak 1970’lerde sağ-sol kutuplaşmalarının derinleşmeye başlaması ve özellikle 1970’lerdeki ekonomik sıkıntıların, siyasal, toplumsal şiddetin sonucunda da 12 Eylül askeri darbesi yaşanır.

12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında Türkiye önemli ve radikal bir dönüşüm sürecine girer. 27 Mayıs’ın ardından gerçekleştirilen üçüncü askeri darbe olması (gerçekleşemeyen, önlenen darbe girişimleri de olmuştur) nedeniyle 12 Eylül 1980 etkili bir askeri darbe olarak görülebilir. Ancak sonuçları itibariyle darbenin ardından beklenen siyasal ve toplumsal refleksler gerçekleşmemiştir. Bu durumun en belirgin sonucu olarak darbe sonrası yapılan seçimlerde askeri vesayet desteklediği partinin beklenen oranda oy alamaması ve ANAP’ın tek başına iktidara gelmesi gösterilebilir. Böylelikle seçim sonucunda toplumsal ve siyasal aktör olarak Özal sahneye çıkmıştır. Özal hem merkez sağ geleneğe hem de sağ-sol farketmeksizin

¹³ Kaynak: TÜİK. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Genel Nüfus Sayımları, Şehir ve köy nüfusu, 1927-2000).

bütün siyasi partilere ve siyasetçilere önemli bir miras bırakmıştır. Devlet ve bürokrasinin milletle kurduğu ‘resmi’ ilişkiyi dönüştürmüş, devletle millet arasındaki tarihsel ve kültürel mesafeyi kıırarak her ikisini birbirine yakınlaştırmıştır. Bu adım devlet geleneğinde önemli ve radikal bir kırılmaya işaret eder.

12 Eylül öncesinde birbiriyle çatışan, sokaklarda birbirini öldüren gruplar 12 Eylül’ün ardından birbirlerini muhatap almaya başlamışlardır. Özellikle 1990’lı yılların başlarında daha önce isimleri yan yana zikredilmesi mümkün olmayan farklı cenahlardan gelen insanlar karşı görüş dergi ve gazetelerde yazı yazabilir hale gelmiştir. Her bir kesim kendi iç dinamiklerini yeniden tartışmaya, kendinden olmayanın kamusal alandaki varlığını kabullenmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu durum sosyolojik, zihinsel, kültürel ve ideolojik olarak önemli bir dönüşüm yaşandığının göstergelerindedir.

Özetle, 12 Eylül 1980 askeri darbesi, yerelliğin sınırlarının aşıldığı, küresel sisteme adapte olmaya çalışıldığı, kültürel olarak çoğulculuğun, birbirinden farklı ideolojik gelenekten gelen insanların birbirinin ayırımına vardığı ve bu yeni düzene adapte olmanın gerekliliğinin toplumun birçok kesimi tarafından kabul edildiği sürecin başında gerçekleşen önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir.

1.1.6. Kadın’ın Değişen Konumu ve Yeni Toplumsal Aktörler

1980 sonrası politik kültürün çeşitli boyutlarda dönüşmesiyle ortaya çıkan yeni kimlikler, yeni toplumsal kategoriler ve toplumsal aktörler süreç içerisinde doğal olarak yeni olanla uyum sağlama sürecine girmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki politik kültür tek boyutlu olmadığı gibi tek katmanlı da değildir; kendi içerisinde birden fazla alt kültürleri de barındırır. Siyasetin gündelik hayattan dışlandığı ya da darbe travmasıyla bireylerin siyasal alanla arasına mesafe koyduğu zannedilen 1980’li yıllar, Türk toplumunun en baskıcı dönemlerine şahit olduğu bir dönem olmasına rağmen Türk toplumunun apolitize olmadığı, siyasi taleplerin, kamusal alanda görünür olma isteğinin daha yüksek sesle ifade ettiği yıllardır. Heper (2012, s. 241) ortaya çıkan bu sonucu, 12 Eylül sonrasındaki ordunun konumuyla açıklar. Ona göre “Türkiye’de ordu 1980 sonrası dönemde bürokratik seçkinler gibi değişime kapalı bir yaklaşımı benimsememiştir. Atatürk sonrası sivil-bürokratik entelijansiyanın benimsediği bir düşünce sistemini kısılcasına almaya çalışmamıştır.” Sonuçta 12 Eylül sonrasında özellikle toplumsal ve siyasal alanlarda bir değişim

yaşanmış; bugüne dair olanın, şimdi'nin varlığındaki tartışmalarda gözle görülür bir dönüşüm başlamıştır. Bu dönüşümde ise şüphesiz 1980 sonrasında değişen politik kültürünün ve yeni toplumsal aktörlerinin etkileri görülebilir.

Değişmeye başlayan politik kültürün etkisi ve yeni sosyo-kültürel kimliklerin hayatımıza girmesiyle birlikte toplumsal gruplar da bu değişimin hem aktörü olmuş hem de toplumsal grupların bir içe dönüş yaşamasına ve kendilerini sorgulama sürecine girmesine neden olmuştur. Örneğin İslami kesimde daha önce göz ardı edilen demokrasi, kadın hakları ve kadının kamusal alandaki görünürlüğü, insan hak ve özgürlükleri, sivil toplum kavramları yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Ancak bu tartışmalar son kertede modern toplum ile geleneksel yapıya bağlı cemaat toplumu arasındaki çatışmaların arasında sıkışmış, beklenen değişimleri gerçekleştirmede yetersiz kalmıştır. Bununla birlikte yetersiz ve eksik olsa da bu tartışmaların yapılmış olması kendinden sonraki nesillere kaynaklık etmesi açısından oldukça önemlidir. Bu sürecin bir kabuk değişiminin, zihinsel bir farklılaşmanın toplumsal yansıması olarak görülmesiyle birlikte beraberinde pek çok tartışmayı getirdiği unutulmamalıdır. Bu zihinsel farklılaşma sürecinin etkilediği biçim değiştiren tartışma alanlarından biri de kadının toplumdaki konumu üzerinedir.

1980'li yılların sonları ve 1990'ların başlarında toplumda hararetli tartışmalara neden olan konulardan biri olan kadın ve başörtüsü meselesinin 1980'lerdeki durumu üzerine birkaç noktayı vurgulamak yerinde olacaktır. İslamcı kadın, laiklik, başörtüsü sorunu, şeriat, demokrasinin araçsallaştırılması tartışmaları RP'yi özellikle iktidarda olduğu dönemde oldukça zora sokarak, hem toplumun genelinde hem de seçmen tabanı arasında birtakım gerilimlerin artmasına neden olmuştur.¹⁴ Bu açıdan yeni modern laik Türkiye'de kadın ve kadına sistemin biçtiği role değinmek gerekmektedir. Yeni laik modern devlet anlayışının sembolleri arasında en önemli rol kadınlara verilmiştir. Örneğin Göle, Kemalist Modernizmin kadına verdiği bu görevin tam olarak anlaşılmadan, gerçekleştirilmek istenen devrimin tam anlamıyla anlaşılamayacağını savunur. Ona göre her devrim 'ideal bir erkek' tasviri yaparken, Kemalist devrim Batılı görüntü ve yaşam tarzına sahip yeni

¹⁴ Roy'a göre "kadın sorunu, İslamcılık ile Fundamentalizm arasındaki kopma noktalarından biri olmuştur." Fundamentalizm ile İslamcılık arasında kadının konumu, kamusal alandaki varlığı, eğitim ve iş hayatındaki görünürlüğü, kılık kıyafeti, toplumsal rollerinin evin ve çocuğun bakımıyla sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağı gibi tartışmalar süreç içerisinde hem birleşmelere hem de kopuşlara kaynaklık etmiştir (2017, s. 83).

toplumsal roller ve kamusal görünürlükler etrafındaki kadın modelini idealize etmiştir. Belli sınırlar içerisinde yaşamaya devam ederek ciddiyeti ve ölçülü olmayı şiar edinen Kemalist kadın, Osmanlı kozmopolitliğine karşı mücadele ederek İslamiyet öncesi Anadolu kültürüne alan açan ‘Türk Milliyetçiliği’ projesine hayat vermiştir (Göle, 2000b, s. 24- 25)

Türkiye’nin modernleşme sürecinde ulus-devlet oluşturma önceliğinin nihai amaç olarak görüldüğünü, erkeklerin modernleşme sürecinde devlet kurmayla kadınların ise idealize edilmiş, modelize edilmiş aile biçimleriyle özdeşleştirildiğini savunan Sancar (2014), modern laik Türkiye’nin kuruluşunda kadının rolünü, konumunu tartışır. Modern laik Türkiye’nin ‘kadın’ sorunsalı¹⁵ üzerinde uzlaşmadığı birtakım konulardaki toplumsal cevap arayışında İslamcı kadınlar ilk kez 1980 sonrasında söz sahibi olabilmişlerdir. Toplumsal, bireysel, ailevi sorunları bile çoğu kez karşı cinsleri tarafından dillendirilen kadınlar için bu dönüşüm önemlidir. Bu dönüşümle birlikte kadınlar, dinsel kimliklerini ve cinsiyetlerini mümkün olabildiğince nötr hale getirerek sadece kendileri için var olabilmeyi talep etmeye başlamışlardır. İlyasoğlu (1996, s. 62-63) 1980 öncesinde baskın olan ‘mağdurluk’, ‘mazlumluk’, ‘kamusal alandan hak talepleri’ gibi söylemlerin yerini, yeni bir örgütlenmenin ve kurumlaşmanın içinde kadınlara açılacak ve kadınların açılacağı alanların tasavvuru ve bu yönde girişimlerin başlatılmasına bırakmasıyla gerçekleştiğini söylemiştir. Çayır’a göre ise (2000, s. 43-44) 1980’li yıllarda kadının toplumdaki konumu, laiklik, eşitlik, modernizm gibi ‘tepkiselliğe’ dönük, radikal bir biçimde sürdürülen çalışma ve tartışmalar hâkimken, 1990’lı yıllarda bu tepkisellik yerini kendi içine dönerek, içsel bir sorgulamayla gelişen, düşünen bir İslami söyleme bırakmıştır. Bu da İslamcı kadınların kamusal alanlarda kendilerini ifade etmeye yönelik ihtiyaçlarının daha etkili yollarla belirtilmesi gerektiğinin görünmesine sebep olmuştur. Özel olan ile kamusal olan arasındaki normal bir kayma süreci insanları ister istemez bir içe kapanmaya, eve ya da kişisel olana iterken 1980’lerde tam tersine bir süreç yaşanır. “1990’larda toplumsal tabakalaşmadaki değişimden sermayedeki değişime kadar uzanan en önemli sosyolojik dönüşüm, heterojenliktir. Buna ek olarak heterojenleşmeye karşı siyasal

¹⁵ Bu konu İlyasoğlu’na göre (2015, s. 130-135) esas nokta modernleşme açımları ile meşruiyet sınırlamaları arasındaki gerilimlere dayanmaktadır. Türkiye örneğinde bu durum özellikle simgesel nitelikte hayati önem atfedilen kadınların kıyafetleri temelinde yükselerek, kimlikler üzerinden modernliğe tepki gösterme ekseninde oluşmuştur.

baskı sonucu her toplumsal grubun kendi içine kapanarak homojen bir dil kullanmaya başlaması 1990'lar gerçeğidir” (Bayramoğlu, 2001, s. 47-52). Millî görüş hareketi içerisinde RP'nin böyle bir konjonktürde ortaya çıktığı gözlerden kaçmamalıdır.

Cumhuriyetin modern seküler okullarında yetişerek üniversite eğitimlerine de devam etmek isteyen bu hedefte haklarını savunarak üniversite kapılarında eylem yapan başörtülü kadınların taleplerinden önce müstakil olarak kendi varlıkları birçok kesim için şaşırtıcı bir sonuçtur. Yeni sivil ve sosyal örgütlenme biçimlerinde istek ve taleplerine karşılık bulan bu kesimler, İslamcılar içerisinde de fikir ayrılıklarına sebep olmuşlardır. 1980'lerden 1990'lara uzanan süreç içerisindeki İslamcı kadının sosyo-politik değişimi, bu değişim karşısında bu çalışmanın inceleme konusu olan RP'nin ne oranda cevap verebildiği ya da toplumsal talepleri hangi oranda karşılayabildiği soruları daha bir önem kazanmaktadır. Çünkü RP, 1990'lı yıllarda misyonu itibariyle de bu kesimlerin sözcülüğünü, temsilciliğini yapma iddiasında bulunmuştur. Bu duruma verilecek en önemli örneklerden biri 1991 genel seçimleri öncesinde hazırlanan RP seçim afişleridir. Kadınlara yönelik iki afiş hazırlamıştır: “*Kadınım. Yani insan!*” ve “*Başkalarının hayatının kadınıyım. Ya kendi hayatım?*” başlıklı afişleridir. Buradaki söylem aynı zamanda Millî Görüş düşüncesinin kadın konusunda nerede durduğunu veciz bir şekilde ifade etmektedir.

“1990'lı yıllarda İslamcı kadınlar artık 1980'lerin tepkisel ve dışlayıcı aktörleri değildir. 1980'lerin ‘inancımı istediğim gibi yaşayamıyorum’ şikâyeti, ‘başörtümle avukatlık yapmak istiyorum’ talebine dönüşmüştür. Kadınlar kurdukları örgütlerle, erkeklerin değil; kendi sözcükleriyle konuşmaya başlamıştır. 1980'li yıllardaki ‘temsil’ kavramının yerini ‘katılım’ almıştır. Politik haklarından çok mesleki haklarını vurgulayan İslamcı kadınlar, platformlar etrafında örgütlenerek ev içi ve dışı kimliklerini tartışarak yeniden tanımlamak istemektedirler” (Çayır, 2000, s. 66).

Müslüman kadınının yalnızca ev işlerini yapmak ya da çocuk doğurmak için yaratılmadığını savunan kadınlar, kadını ev merkezinde konumlandıran geleneksel İslami tanıma ve erkek hegemonyasına karşı çıkararak yeni bir söylemin yolundan giderek, kamusal alandaki hak ve özgürlük taleplerinde bulunurlar. 1980 sonrasının siyasal ve kültürel ortamında küresel gelişme ve tartışmaların da etkisiyle bu talepleri genele yayarak özellikle kamusal alanda kendilerine yeni alanlar açmayı hedeflemişlerdir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak tartışılacak olsa da RP'nin aktif siyaset içerisinde bulunduğu dönemde İslamcı kadınların kamusal alandaki görünürlüklerini artırarak, bu kadınları aktif siyasete hanımlar komisyonlarıyla, parti içi kadın teşkilatlanmalarıyla dâhil ederek yeni bir alan açtığı ortadadır. Özellikle seçim çalışmaları döneminde RP kadın teşkilatlarına ayrıca bir önem verilmiş, mahalle örgütlenmelerinde kadınlar ön saflarda çalışmıştır. Öte yandan 1980'lerde başörtüsüyle üniversiteye girmeye çalışan İslamcı kadınların, 1990'larda kamusal alanda eczacı, doktor, avukat vb. kamusal alanda da aktif rol oynayarak görünürlük kazanacak seviyeye ulaşması RP'yi iki farklı şekilde etkilemiştir. İlk olarak karşısında eğitilmiş, taleplerini bilen ve bu talepleri dile getirerek her türlü kişisel fedakârlığı da kabul eden düşünen, entelektüel seviyesi yükselen yeni bir kesim vardır. Ve bu yeni kesimin siyasi bir temsile de ihtiyacı olması dolayısıyla RP önemli bir alternatif haline gelmiştir. Öte yandan aynı kesimin yaşadığı zihinsel ve kültürel dönüşümler, RP'ye karşı sosyolojik ve siyasi beklentilerin yükselmesine neden olmuştur. 1980 sonrası İslami hareketteki değişimi anlamaya çalışan Çakır'a göre (2000, s. 14) İslami harekete kadınlar damgasını vurmuştur. Süreç boyunca en büyük fedakârlıklar kadınlar tarafından yapılmış olmasına rağmen İslami hareket (özelde Milli görüş) her zaman bir erkek hareketi olarak görülmüş ve kabul edilmiştir. Ancak bu kabul 1990'lı yıllarda itibariyle değişmeye başlayacaktır.

1980 sonrasında yaşanan toplumsal değişim yalnızca kadın konusunda gerçekleşmemiştir. 1980'lerle birlikte Türkiye'de ilk kez hayat biçimlerinin sınıflandırılmaya başlandığını savunan Gürbilek'e göre (2009, s. 54-55) "Yalnız yaşayan kadınlar", "çocuksuz çiftler", "68'liler", "marjinaler", "biseksüeller", "arabesk seven aydınlar" gibi tipler ortaya çıkmaya başlar. Göle ise 1980 sonrası siyasal ve toplumsal değişimi daha sağlıklı anlayabilmek için meseleyi üç ayrı düzlemde ele alır:

İlk olarak politik söylemdeki değişime vurgu yapmıştır. Artık politik dışlanmaların ya da ideolojik tartışmaların, sistem eleştirilerinin yerini 'consensus'e bıraktığını, sistem değil yönetim biçimi tartışmalarının ön plana çıkmaktadır. 1960'lardan beri devam eden farklı gruplar arasındaki çatışmaların yerini, bu grupların bir arada yaşayabilmeleri için uzlaşma yolunu seçme arayışında bulunduğunu, sürecin buna evrilmiştir. Dolayısıyla bir çeşit politik yumuşamadan bahsedilebilir. İkinci olarak, toplumsal aktörlerin devletle kendi aralarındaki ilişkilerin değişimi ve bunun politik yansımalarını tartışarak örnekler verir. Artık Türkiye'de güçlü bir kamuoyunun

oluşmaya başlamıştır. Kamuoyu sesini yalnızca siyasi konularda çıkarmaz; insan ve çevre sağlığını ilgilendiren konularda, kadınlar, yeşiller, türbanlılar, transseksüeller gibi bireysel ve kültürel duyarlılıklar geliştirerek, şimdiye kadar sessiz kalanlar için ses olmaya başlamışlardır. Son olarak ise toplum-devlet ilişkilerindeki değişimde siyasi partilerin konumunu tartışır. Kapitalist ve sosyalist sistem kavgalarının yerini liberal ve sosyal adaletçi icraat tartışmalarına bıraktığı, retorikten ‘policy’ye geçildiğini belirtir (Göle, 2000a, s. 425-434).

Şahin de (2008, s. 22) 1980 sonrasında küreselleşmenin büyük katkısıyla bir paradigma değişimi yaşandığını iddia etmektedir. 1980’lere kadar daha çok sol kesim tarafından kullanılan ‘toplumsal yarar’ ‘kamu çıkarı’ hatta ‘sınıf’ gibi kavramların yerini ‘başarı’, ‘dışarıya açılmak’, ‘bireysel cesaret’ gibi kavramların almaya başladığını belirtmektedir. Çaha’ya göre bu kavramlara ek olarak ‘sivil toplum’ ve ‘özgürlük’ kavramları da yükselişe geçmiştir. Çaha’ya göre;

“Artık toplumsal ve siyasi sorunlar makro konulardan mikro konulara indirgenmeye başlamıştır. Bireysel anlamda da bir ‘dünya insanı’ olmanın farkındalıklarıyla talepler şekillenmiştir. Hava kirliliği, çevre, insan hak ve özgürlükleri, sağlık, turizm, etnik ve dini haklar, kadın hakları, sivil toplum gibi, daha önce üzerinde pek fazla durulmamış hatta çoğu zaman önemsenmemiş konularda yükselen toplumsal talepler ve bu taleplere verilen siyasi cevaplar üzerine yoğunlaşmaya başlanmıştır” (2017a, s. 572).

Bu değişim aynı zamanda dönem başbakanı Özal’ın sıklıkla vurguladığı ‘*siyasi liberalizm’in gerekliliği için öncelikle ekonomik liberalizmin gerçekleştirilmesi*’ tezini de destekler durumdadır. Yaşanan bu değişimin Özal döneminde gerçekleştirilen ve ekonomi alanında başlayan liberalleşme adımlarından ayrı tutmak da mümkün değildir. Küresel dünyada yaşanan değişim ve dönüşümlere ek olarak ekonominin toplumsal refahı ve dengeyi sağlamada esas unsurlardan biri olduğu, ekonomik düzenin kısmen de olsa sağlanabildiği durumlarda tali unsurlar olarak yukarıda belirtilen alanlara sıra geldiği gözden kaçırılmamalıdır.

1980 sonrası önceki dönemlerden ayıran en önemli özelliği 12 Eylül’de yaşanan baskının bir kültür patlamasına yol açmasıdır. 12 Eylül öncesinde bastırılan ne varsa, süreç içerisinde evrimleşerek 1980’ler sonrası ortaya çıkmıştır. Bu evrim ve dönüşüm sürecinin sonunda kültürel olarak bir arada olmanın getirdiği çatışmalar ve dönüştürücü etkileri gözlenebilir. Gürbilek, 1980’leri “Türk toplumunun kendi içindeki taşrasını ‘üçüncü dünya’sını keşfettiği dönem” olarak kabul eder. Bu dönemi

“dışlarındaki ‘üçüncü dünya’yı, Kürtleri, kadınları, eşcinselleri, modernleşmek ve modernleştirmek için bastırdıkları ne varsa fark etmek ve yüzleşmek zorunda kaldıkları dönem” olarak tanımlar. Ona göre taşra, kendi içindeki şehri keşfetmekle kalmamış aynı zamanda şehir de kendi içindeki taşrayı, seçkin olabilmek için dışarda bırakmak zorunda kaldığı, Batılı olabilmek için bastırmak zorunda kaldığı şeylerle de yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu dönem yüksek kültüre kendi yüksekliğinden vazgeçebilme, alt kültüre de kendi alt kültürüyle yüzleşme ve yüksek kültüre yaklaşma özgüvenini kazandırmıştır (Gürbilek, 2009, s. 97-106). 1980’ler toplumsal ve kültürel dönüşümü de bu keşiflerin ve yüzleşmelerin merkezinde yaşanmasına neden olmuş ve beraberinde büyük bir değişimi getirmiştir.

1990’lı yıllara 12 Eylül 1980 darbesinin siyasal pratiklerinin gölgesinde giren Türkiye, bir yandan ekonomik anlamda liberalleşmelerin etkisiyle yeni küresel dünyaya adım atmak isterken bir yandan da yeni toplumsal değişim ve dönüşümlerin getirileriyle konumunu belirlemeye çalışmaktadır. Dolayısıyla 1990’lı yılların başından 2000’lere kadar olan siyasal ve toplumsal süreci, toplumsal bir hareketlilik olarak kentleşme ve kentlileşme hareketlerinden, siyasal ve toplumsal realiteyi bir belirleyen olarak 12 Eylül 1980 darbesinden, ekonomik belirleyen olarak 24 Ocak kararları ve değişen küresel kapitalist dünya konjonktüründen bağımsız okumak mümkün değildir. Bunlara ek olarak 1978-79 yılları arasındaki İran İslam Devriminin ve Sovyetlerin Afganistan’ı işgali Batı’nın gözündeki Türkiye’nin stratejik önemi ve konumunu değiştirmiştir. Dış ilişkilerde artan Türkiye popülaritesine karşılık Türkiye’nin özellikle 1960’lı yıllardan beri gündemini oluşturan ancak 1980’li yılların ertesinde ‘çatışma’ odağına geçerek ve uluslararası bir boyut kazanan “Kürt Meselesi ve PKK’nın ortaya çıkışı”, terör eylemleri siyasal konjonktürün bir başka gerçeğidir. Bu süreçlerin yaşandığı ortamda Türkiye’nin sosyal/siyasal dönüşümünün, Edward Shils tarafından ortaya atılan Şerif Mardin’in ise geliştirerek Türkiye’ye uyarladığı ‘merkez-çevre’ ilişkisi kavramsallaştırmasına atıfla merkez ve çevre güçleri arasındaki gerilim ve rekabetin taraflar için eşit koşullarda sürmesini sağlayacak koşulların ortaya çıkmasıyla gerçekleştiği söylenebilir. 1980’li yıllara kadar belirli aralıklarla çevre iktidara yanaşsa da merkez iktidarı elinden bırakmamıştır. Ancak 1980 sonrasında çevrenin oyunun içerisine dahil olması iktidarı değiştirecek toplumsal ve siyasal zeminin oluşmaya başladığını gösterir.

Yukarıda bahsedilen farklı kimliklerin, liberal dünyada görünür olabilmelerine paralel olarak RP'nin de bu duruma ayak uydurduğu bir zemin oluşmuştur. Partinin yükselişe geçtiği dönem ve coğrafyaya göz atıldığında sorunların çözümü konusunda öne sürülen plan ve adımların bu yükselişe ne ölçüde katkı sağladığı önem arz eder. Dolayısıyla başörtüsü sorunu, Kürt meselesi, yeni ve küresel kimlikler gibi pek çok alanda RP'nin siyasal çözümler ürettiği, alternatifler sunduğu iddia edilebilir. Çalışmanın üçüncü bölümünde detaylıca değinileceği üzere RP'nin siyasal gücünü, toplumsal ve siyasal dönüşümü anlamak için bu konularda kendini geliştirdiği politik tasavvurlarını incelemek gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ GÖRÜŞ HAREKETİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

2.1. Millî Görüş Hareketi'nin Genel Tarihi

1969 yılıyla birlikte Türk siyasi hayatına Bağımsızlar Hareketi olarak başlayan Millî Görüş Hareketi, 50 yılı aşan siyasi ve kültürel bir birikimin, tarihsel ve siyasal bir sürecin sonucudur. Millî Görüş Hareketi, Türkiye'nin siyasi ve sosyolojik gerçeğinin önemli bir mihenk taşıdır. Millî Görüş Hareketi siyasi bir ideoloji ve onun temsil ettiği partiler bütünü olmanın ötesindedir. Burada Erbakan'ın sıklıkla tekrarladığı “*Diğer partilerin seçmenleri, bizimse inananlarımız var*” sözü, bu hareketin partililer için ne anlama geldiğini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Partililerin harekete olan bu inancı, hareketi salt siyasi bir örgütlenme olmanın ötesine taşımıştır. Erbakan ve Millî Görüş Hareketini her seçimde *siyasi sadakatle* destekleyen seçmenleri, inanç ve dava şuuruna sıklıkla vurgu yaparlar. Bu inançta kazanmak ya da kaybetmek belirleyici değildir. Bu nedenle Ruşen Çakır, Millî Görüş Hareketi partilerini bir çeşit “kan kardeşliği cemaati” olarak da değerlendirir (2018, s. 569). Partililerin birbirleri arasındaki bağlılığı anlayabilmek için bu tespit önemlidir. Bu bağlılık şaşkıncu bir örgütlenme ve kenetlenme duygusunu da beraberinde getirmiştir. Erbakan'ın kapatma davalarından biri sonrası sarf ettiği “Biz demirci örsündeki çeliğe benzeriz. Dövüldükçe daha da güçleniriz”¹⁶ sözü bu siyasi motivasyonu göstermesi açısından oldukça önem taşır.

Millî Görüş Hareketi, Osmanlı sonrası resmî ideolojinin din unsurlarının yerini milliyetçilikle doldurduğu ya da doldurmaya çalıştığı bir dönemin ardından, çeşitli toplumsal talepler ve sosyal gerçeklikler sonucunda ortaya çıkan bir hareket olarak görülebilir. Hareket yerliliği, geleneksel unsurları sıklıkla vurgulayarak, manevi ve ahlaki temelleri ilke edindiği iddiasındadır. “Millî Görüş Hareketi, ‘devleti, İslami esas ve değerlere göre örgütlenme’ kaygısıyla hareket ederek siyasal alanda kitle desteği aramıştır. ‘Kuvveti değil Hakkı üstün tutan bir düzen’ teklif ederek ‘Kaynağını İslam’da bulan adalet’ düşüncesini öne çıkarmaktadır” (Bergen, 2016, s. 49). Batılılaşmanın getirdiği sosyolojik, sosyo-kültürel ve dini değişimin karşısında konumlanan hareket; Batılılaşma ile yaygınlaşan bilim ve fenni, teknoloji

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yorulmayan Lider Erbakan, Erbakan Vakfı, Nobel Akademik Yayıncılık, 2017.

ve sanayide değişim ve dönüşümün her aşamasında kullanmak ve savunmakta bir sakınca görmemiştir. Teknik ve bilimsel değişimi *kalkınma* için temel unsurlardan biri olarak kabul ederken; dini ve sosyolojik değişim karşısında yerel ve geleneksel olana sıkıca tutunma iddiasında olmuştur.

Millî Görüş Hareketi ‘önce ahlak ve maneviyat’ ve ‘ağır sanayi hamlesi’ sloganlarıyla siyaset yapmaya başlamıştır. Bu iki slogan bütün Millî Görüş partilerinin ideolojik zeminini oluşturması açısından oldukça önemlidir. ‘Önce ahlak ve maneviyat’ sloganıyla İslami ve milli kökenler vurgulanmaktadır. Millî Görüş Hareketi için ‘millî’ vurgusu ‘dini’ bir anlam içerir ve çoğunlukla bu dini anlamı doğrultusunda kullanılır. İslami ve milli kökenlerle birlikte *ağır sanayi hamlesi* ve milli bir kalkınma ve teknoloji atılımı hareketin öne çıkan bir diğer vurgusudur. Erbakan, fen bilimlerine hâkim olması dolayısıyla dönemin alışlagelen İslamcı profiline dışında bir tutum sergiler. Buna göre Batı’nın ilmi ve fenni tekniğinin tamamıyla reddedilmesi düşüncesi yanlıştır. Erbakan, Batı ilim ve tekniğinin milli birikimlerle kullanılabileceğini savunur çünkü Ona göre Batı ilmi ya da tekniği olarak bilinen her şey Doğu’dan ve Müslüman olan bilim adamlarının çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Batı bilim ve ilminin kaynağı Doğu’dan ve Müslüman bilim adamlarından gelmiştir.

Millî Görüş Hareketi partileri dönem dönem siyasi ve sosyolojik konjonktürlerin etkisiyle söylem değişikliğine gitse de değişmeyen çekirdek bir zemine sahiptir. Bu çekirdek zeminde ‘ahlak ve maneviyat’ söylemi, ‘İslami ve milli unsur’ların öne çıkarılarak siyaset yapılması, ‘sanayileşme ve kalkınmaya öncelik verilmesi’nin yanında ‘kurucu kadronun yönetimdeki ağırlığı ve tartışmasız kabulü’nün varlığından söz edilebilir. Nitekim Millî Görüş Hareketinin ilk siyasi partisi olan Milli Nizam Partisi’nin (MNP) Kuruluş Beyannamesinde geçen şu cümle bütün Millî Görüş Hareketi partilerinin isimleri değişse de ya da zaman içinde değişim ve dönüşüm geçirse de hep aynı istikamette devam edeceğinin kanıtı niteliğindedir:

“MNP, milletimizin fitratında mevcut ahlak ve *fazileti* kuvveden fiile çıkarmak ve bu sayede cemiyetimize *nizam*, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza da *saadet* ve *selamet* getirmek gayesiyle kurulduğunu belirtir; bugün içinde bulunduğu durum ne olursa olsun, Hak’kın yardımıyla

çok yakın bir gelecekte, milletimizin yeniden bütün dünyaya örnek büyük bir medeniyet kuracağını müjdeler; bütün vatandaşlarımızı bu ulvi gayenin tahakkuku için el birliği ile çalışmaya çağırır” (Kuruluş Beyannamesi, 1970, s. 1).

Beynamede geçen cümlelerden de anlaşılacağı gibi Selamet, Refah, Fazilet ve Saadet kelimeleri hareketin yıllar içerisindeki dönüşüm sürecini göstermesi ve açılan her bir siyasi partinin ismi olması açısından önemlidir. 1987’de yayınlanan ‘Tek Çözüm: Refah Partisi’ broşüründe Millî Görüş şu şekilde ifade edilmektedir:

“Millî Görüş demek “Elli Beş Milyonun Kardeşliği, İç Barış-Huzur, Bağımsızlık (Ne IMF ne AET), Devlet-Millet Kaynaşması, Manevi Kalkınma, Dış Borçla Değil Kendi Gücüyle Kalkınma, Millî Güçlü Süratli ve Yaygın Kalkınma, Ağır Sanayi ve Millî Harp Sanayiinin Kurulması, Sıhhatli Ekonomi, Faizsiz Sistem, Sağlam Para, Karşılıksız Para Basılmaması, Devlet Gelirlerinin Millî Kaynaklardan Temini, Verginin Fakirden Değil Mali Gücü Olandan Alınması, Kredilerin Faydalı İş Yapana Verilmesi, Şahsiyetli Dış Politika, Müslüman Ülkelerle İş Birliği” demektir” (URL-3).

Millî Görüş Hareketi etnik milliyetçilikten bağımsız, Müslüman olma ortak paydasında birleşmiş ancak “ümme” bilinci ve coğrafi olarak Anadolu, tarihsel olarak Osmanlı mirası üzerine inşa edilmiş bir zemine yerleşen “hak-batıl mücadelesi” kapsamında siyonizm/ırkçı emperyalizm ile mücadele etmektedir (Arpacı, 2017, s. 150). Millî Görüşün nihai hedefi, hakkı üstün tutarak geleneklere bağlı ‘yeni bir medeniyet’, ‘yeni bir dünya’; yani Batı’nın anti-tezi, İslam şeklinde özetlenebilir. Menşei ise bin yıllık Türk-İslam tarihi, Türk’ün i’la-yı kelimetullah’ (yani, Allah’ın kelamını egemen kılma) davasında verilen mücadele tarihi, bu mücadelenin üzerine bina edildiği değerleri, kültürü ve ait olduğu medeniyeti inşa etmektir (Dağı, 1998, s. 84).

Bağımsızlar Hareketiyle siyasete giren daha sonra MNP olarak partileşen Millî Görüş Hareketi, temsilcilerinin bu dönemde İslamcı retoriği sıklıkla öne çıkarması ve merkez sağda ana parti olma düşüncesiyle kendisini ilk olarak sağ siyasi gelenekte tanımlamıştır. Bu durumda şüphesiz 1960’ların ideolojik parçalanmışlığının etkisi önemlidir. Millî Selamet Partisi (MSP) kurulduktan sonra

sağ ifadesinden uzak durulmuş; sağ ve sol siyasi geleneklerden kendisini ayırıştırarak üçüncü bir çizgi olarak var olma gayreti gösterilmiştir. Çeker'e göre (2020, s. 189) Millî Görüş Hareketi, Türk sağının yaslandığı ana ideolojilerden sayılan milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılık'tan belli noktalarda ayrılmaktadır. Millî Görüş Hareketi yukarıda adı geçen üç ideolojiden ibaret olmadığı gibi siyasette bir 'başkalığa' sahiptir. "MNP'den itibaren bütün Millî Görüş partileri, yerlilik ve geleneksel değerler merkezinde bir siyaset ahlakını ve tarzını benimsemeleri ve aynı zamanda merkez ve taşrada özellikle CHP karşısında siyaset yapmış isimlerce teşkilatlanmaları sayesinde sağ siyasette kendisine bir alan bulmuştur. Ancak hareketin partileri, bu alanda konumlanmasına rağmen Türk siyasetinde alışlagelen 'reaksiyoner' bir siyaset anlayışının yerine 'tezli siyaset' yapma iddiasında olmuştur" (Akın, 2017, s. 107-110). Akın'a referansla sağ siyaset geleneğinin Cumhuriyetin kurucu partisi CHP politikalarının içerdiği program merkezinde ve ona tepki endekli bir biçimde yerleştiği düşüncesi kabul edilebilir bir düşüncedir. Dolayısıyla sağ siyasetin sınırlarını alternatif söylem ve tasarılarını inşa eden bir politik anlayış olarak ortaya çıkan Millî Görüş Hareketinin orijinalliği de kolaylıkla reddedilemeyecektir.

Hareketin kurucu karizmatik lideri Erbakan her fırsatta Millî Görüş Hareketi'nin Osmanlı hatta Selçuklu mirasının devamı niteliğinde olan, bu mirasa bağlılığını sürdüren ve sürdürmeye de devam edecek tek siyasi gelenek olduğunu iddia eder. Bunun yanında sıklıkla hareketin partileriyle mevcut siyasi partilerin farklılıklarına vurgu yapan bir siyasi söylemi benimsemiştir. "Millî Görüş; bizim milletimizin inancı, tarihi, kimliği, ruh kökü, kendisidir. Millî Görüş'ün bir kimyası vardır. Millî Görüş'ün hamuru üç şeyden meydana gelmiştir. Maneviyatçı olmak, hakkı üstün tutmak ve nefis terbiyesini esas almak" (2016b, s. 38) düsturları, ya da "Millî Görüş Hareketinin faaliyetlerinde hidayet, feraset ve dirayet ilkeleri üzerine kurmak; temelinde de Hakk'a ve hukuka saygı, adalet, sevgi ve şefkat vardır" (2017c, s. 84) şeklindeki ifadeleri Erbakan'ın farklılıkları öne çıkarmak için kullandıklarından bazılarıdır.

Erbakan'a göre bu çağda siyaset yapmanın üç temel çerçevesi vardır: "Komünizmi temsil eden 'Solcu Görüş', kapitalizmi temsil eden 'Liberal Görüş', ve kendi kadim medeniyetimiz olan yerli görüş yani 'Millî Görüş'. Kapitalizm ve

komünizm aynı zihniyetin iki farklı ürünüdür. Biri timsahın alt çenesi diğeri üst çenesidir ancak asıl gövde Siyonizm'dir” (Akt. Çetinkaya, 2015, s. 65). Erbakan, “Neymiş solcuymuş, neymiş liberalmiş. Bizim tarihimizde bunların hiçbir yeri yok. Sultan Fatih solcu muydu liberal miydi? Hayır, Millî Görüşçüydü. Millî Görüş dışındaki diğer partiler Batı taklitçisi ve iş birlikçisidir. Milli Görüş milletin aslını temsil eden görüştür, milletin ilacını içinde saklayan görüştür” (URL-4) diyerek Milli Görüş Hareketine atfettiği değeri bir kez daha göstermiştir.

Erbakan için Millî Görüş Hareketinin ortaya çıkışı doğal bir sürecin ve toplumsal taleplerin, insanın doğal fitratının bir sonucudur. Ona göre Millî Görüş “mevcut herhangi bir düşünce veya hareketin reaksiyonu değildir. Doğrudan doğruya bir ilim ve fikir aksiyonu olarak ortaya çıkmıştır” (Erbakan, 2016a, s. 89). Her milletin kendi öz ve değerlerine göre sorunlarını çözmesini doğal ve fitri bir süreç ve hak olarak gören Ersoy’a göre (2015, s. 57-59) Millî Görüş Hareketi de doğal fitri ve milli bir harekettir. “Millî Görüş vatanımızın ve milletimizin bölünmez bütünlüğü ve tüm memleket evlatlarının kardeş bilinmesi temel prensibine dayanır. Aynı milletin aynı tarihin çocuklarının kardeşliği esastır. Gidilecek yol barış yoludur, kardeşlik yoludur. Bizim metodumuz iddia ve suçlama yolu değil ikna ve ispat yoludur” (Erbakan, 2016a, s. 175). Erbakan için Millî Görüş özellikle “Yeniden Büyük Türkiye” sloganının bir iması olarak yüz yıllık ‘Büyük İsrail’ planının bozulmasıdır. Millî Görüş global bir anti-semitist muhalefet söylemi oluşturarak bu düşüncüyü bütün İslam dünyasına yaymayı amaçlar (Çalmuk, 2018b, s. 557).

Millî Görüş’ün ana amacı Türkiye’nin özüne ve hakiki kimliğine dönmesidir (Karpat, 2012, s. 232). Millî Görüş Hareketini destekleyenlere göre Türk toplumunun ve Türkiye’nin gelişmesi, yükselmesi ve kalkınması üzerindeki en büyük engel toplumun dini ve milli değerlerden uzaklaştırılmasıdır. Eğer tam anlamıyla bir kalkınma ve değişim gerçekleştirilecekse bu değişim ancak unutulmuş değerlerin yeniden hatırlanarak ve onlara sınımsız bağlanarak gerçekleştirilecektir. Erbakan, Anadolu’ya Millî Görüş Hareketinin ilk olarak *hakki üstün tutma* zihniyetiyle 1071 Malazgirt Zaferi, İstanbul’un fethi ve türlü zaferler sonrası esnasında ortaya çıktığını, TBMM’de ilk olarak 14 Ekim 1969’da temsil edildiğini savunur. Hatta Erbakan’a göre “Millî Görüş’ün tarihi Hz. Âdem ile başlamıştır. Bu sebeptendir ki Millî Görüş bu milletin kendisidir, aslıdır, tarihidir, inancıdır. Ona göre Millî Görüş, bu milletin

kültürünün, tarihinin, varlığının aslıdır köküdür. Köklerinden koparılan hiçbir canlının yaşayamayacağı gibi bu toplumun da Millî Görüşsüz yaşayamayacaktır” (2016a, s. 180-181).

Erbakan’a göre “teşkilatlarının temel amacı başta ülkede yaşayan insanlar olmak üzere bütün insanlığın saadetini temin etmektir. Bu saadeti temin edebilmek için de Millî Görüşçülerin saadetin temel şartları olan barış ve kardeşlik, adalet, refah, hak ve özgürlükler ve saygınlık şartlarını yerine getirmeleri gerekir” (2016a, s. 36). Millî Görüşçülerin en temel görevleri bu şartları ilk olarak kendi toplumlarına daha sonra bütün insanlığa yaymalarıdır. Bu nedenledir ki ne Erbakan ne de Millî Görüş Hareketini destekleyerek gönül verenler için bu hareket hiçbir zaman sadece herhangi bir ‘gündelik siyaset temsili’, ‘şimdi’nin peşinde olan’ ya da ‘siyaseti dünyevi arzular için araçsallaştıran’ bir hareket değildir. Millî Görüş Hareketi partilileri önce kendilerini sonra bütün dünyayı ve insanlığı, Millî Görüş Hareketi prensipleriyle huzura ve adalete kavuşturma amacıyla olduklarını iddia etmişlerdir. Onlara göre Millî Görüş Hareketini tanıyarak kabul eden hiç kimse bu hareketten ayrılamaz çünkü insan ‘fitrat’ına en yakın yaşama ve toplumsal örgütlenme biçimleri bu harekettedir ve en temel ihtiyaçları yalnızca bu hareket karşılayacaktır.

Bu nedenledir ki Millî Görüş Hareketinde maddi ve manevi değerler paralel gelişirken, manevi değerler öncelenen bir biçimde ilerlemiştir. Hatta Millî Görüş Hareketi için maneviyatsız bir maddi gelişmenin önemi yoktur. Sarıbay’a göre de (2015, s. 263) Millî Görüş Hareketinin amacı, maddi ve manevi alanlarda kalkınmayı sağlarken özellikle manevi alanlara ve ahlakçılığa gereken ağırlığı vermektir. Bunun içinde gerekli olan bireylerin manevi ve fikri eğitimlerini gerçekleştirmektir. Bu doğrultuda Millî Görüş beş ana hedef öngörmektedir: Bunlar 1. İç Barış, 2. Devlet-Millet Kaynaşması, 3. Yeniden Büyük Türkiye Meş’alesi, 4. Manevi Kalkınma, 5. Maddi Kalkınmadır.

2.1.1. Millî Görüş ve Eğitim

Millî Görüş Hareketi ve partileri ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere eğitimi en temel insani hak olarak görmüş, herhangi bir bireyin istediği biçimde devlet kanalları üzerinden hem bilimsel hem de dini eğitim alabilmesini savunmuştur. Din eğitiminin özel alana sıkıştırılarak yalnızca aile içinde ya da geleneksel aile standartlarında verilmesi gerektiği düşüncesine şiddetle karşı

çıkılmıştır. Fen ve teknik bilimlerini yalnızca teknolojik kalkınma ya da sanayileşme için değil; dini mirasın, dini bilgilerin doğruluğunu ispat etmek için de kullanılması gerektiğini savunmuştur. Hareket ilerideki bölümlerde detaylı verilecek olan 1991 ve 1995 genel seçimleri öncesinde de seçim afişlerinde eğitimde fırsat eşitliği ve dini eğitimin devletin resmî kurumları tarafından verilerek imam hatip liselerinin artırılması düşüncesini sıklıkla dile getirecektir.

Eğitim hem devletler hem de bireyler için hayati öneme sahip ve toplumun tamamını ilgilendiren bir konudur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ideolojisinde var olan 'sosyal mühendislik' anlayışının temel unsurlarından biri de bireyi ve toplumu devletin istediği şekillerde ve yalnızca izin verdiği kanallar aracılığıyla eğitmektir. Bu durum devletle halk arasında gerilimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Çocuklarını devletin açtığı bu 'seküler' eğitim kurumlarında okutmaktansa okula göndermemeyi tercih eden bazı kesimler hem bireysel hem de genele yayılan eğitim merkezli kültürel boşlukların ortaya çıkmasını sağlamıştır. İşte Milli Görüş Hareketinin eğitim politikasında da bu boşluğu mümkün olduğunca dolduracak, bireylerin özgürleştirilmesi ve herkesin istediği biçimde istediği eğitimi alabilmesi düşüncesine katkı sağlayacak bir tasavvurunun olduğu söylenebilir. Millî Görüş Hareketinin eğitim hedeflerinden söz eden Erbakan'a göre hareketin temel hedeflerinden birisi "her bölgeye bir teknik üniversite, bir genel ilimler üniversitesi bir de manevi ilimler üniversitesi açmaktır. Din eğitimine de önem verilmeli; Yüksek İslam Enstitüleri geliştirilmeli, din görevlilerinin maddi ve manevi imkânları düzeltilerek, sosyal statüleri yeniden inşa edilmelidir" (2016a, s. 186-188). Ahlak ve maneviyatın esas olduğu bir eğitim sistemi inşa edilerek; bu doğrultudaki kalkınmaya önem verilmelidir. Çünkü kalkınma için ahlak ve maneviyat esastır. Ahlak ve maneviyatsız bir kalkınma toplumun kendi kültürüne, tarihine, dini değerlerine yabancılaşmasına neden olduğu gibi uzun vadeli bir kalkınma olmayacaktır.

MNP, MSP, RP, FP ve SP arasında eğitim politikaları açısından en somut önerilerin RP tarafından geliştirildiği söylenebilir. Özellikle 1991 genel seçim beyannamesindeki "herkesin okuyacağı okulunu, eğitimcisini seçme hakkına sahip olması ve devletin resmi dilinin Türkçe olarak kalması koşuluyla herkesin istediği dilde eğitim alarak dil özgürlüğünün esas tutulacağı" ifadeleri, hareketin özellikle de

RP'nin eğitim politikasını göstermesi açısından önemlidir (RP 1991 Seçim Beyannamesi, 1991, s. 91).

MNP'den SP'ye bütün Milli Görüş Hareketi partilerinin eğitim ve kültür programlarını inceleyen Yalanız ve Zabun'a göre (2021, s. 771-772) MNP, eğitimle 'inançlı insan prototipi' oluşturmayı ve bu sayede bir 'ahlak nizamı' oluşturmayı hedeflemektedir. MSP 'önce ahlak ve maneviyat' sloganıyla yeni nesillerin, milli ahlakın ve manevi hasletlerin intikal ettirilmesini hedeflerken; RP ise partiler arasında en sistematik çıkışını yaparak 'Adil Düzen' projesi kapsamında 'İlmi/Ahlaki Düzen' temellendirmesi yapmaya çalışmıştır.

2.1.2. Adil Düzen Söylemi

MNP ve MSP'nin ardından RP, FP ve SP çizgisinde devam eden Millî Görüş Hareketi geleneğinde her bir partinin müstakil davranarak ön plana çıkardığı bazı söylem ve sloganlar vardır. Bu söylem ve sloganlar dönemin politik kültürü içinde dönem konjonktürüyle paralel biçimde şekillenmiştir. Adil Düzen söylemi de 1990'lar Türkiye'sinin politik kültürünü yansıttığı gibi 1990'lar Türkiye'si gerçeğinin bir sonucu olarak okunabilir. Ancak bir taraftan da Adil Düzen söyleminin MNP ve MSP'den RP'ye kalan en önemli politik mirasın yansıması olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Milli Görüş Hareketi, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrası merkez sağ ve sol partilerinin mevcut problemleri çözmedeki başarısızlıklarını ve bu başarısızlıklardan doğan boşlukları, halktaki toplumsal güvensizliği ve beklentileri çok iyi gözlemlemiştir. Siyasetteki bu boşluğu doldurmaya talip olmuş, daha kapsayıcı ve toplumsal dinamiklerin merkezinde sosyal adalet tarzı benimseyen bir söylem geliştirmeye Refah Partisi döneminde başlamıştır. Bu yeni söylem *adil düzen* şeklinde formüle edilmiştir. Söylemin ve pratiklerinin yeteri kadar içi doldurul(a)mamış olduğu zaman zaman iddia edilse bile insanlarda bir umut duygusu oluşturması ve gidilecek yeni bir yol, alternatif olarak her kesimden insanın taleplerine karşılık gelmesi açısından önemlidir.

Adil Düzen ifadesi söylem ya da slogan olarak ilk kez RP'nin 3. Büyük Kongresinin düzenlendiği 7 Ekim 1990 yılında kullanılır. Özellikle 1990'lı yıllardaki belediye yolsuzlukları ve rant mücadelesine karşı reaksiyoner tarzda üretilmiş yeni

sosyo-ekonomik bir sistem olarak öne çıkmıştır. Adil düzenin temelinde üretim ve üretenin hakkını alması vardır. Buna göre üretenler, gerçek emekçiler emeğinin karşılığını alamamaktadır. Adil Düzendeki ise bu sistem değişecek, herkes ürettiği kadar kazanacak ve tüketebilecektir. Mevcut sorunları dile getirmedeki başarısını burada da ortaya koyan Millî Görüş Hareketi, bu düşünceyi uygulamaya yansıtma yeterince başarılı olamamıştır. Bu düşünce birçok Refah Partilinin bile anlamakta güçlük çektiği, tabanına açıklamakta yetersiz kaldığı ve düşüncenin kendisinin ideolojik boşluklar barındırdığı bir düşünce olmasına rağmen sadece adının ‘adil’ olması bile toplumsal adaleti sağlayacağı düşüncesiyle destek bulmuştur. Mevcut sistem sermayelerden büyük pay alanların daha da büyümesine fırsat verip, belli sermayedarların lehine olduğu için bu düşüncenin özellikle yeni yükselen taşralı muhafazakâr kesimin ve sistemden pay isteyen *kentlerin yeni sakinlerinin* desteğini de aldığı iddia edilebilir. Bu söylem toplumdaki sosyal adaletsizliğin, yolsuzlukların, rüşvetin ve devletin kaynaklarından belirli bir grubun sınırsız olarak yararlanırken bir diğer grubun oldukça sınırlı bir şekilde yararlanmasına hatta yararlanamamasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Adil Ekonomik Düzen programındaki maddelerin birçoğunun Türk toplumu için birer devrim niteliğinde olduğu söylenebilir. Adaleti, eşitliği, dürüstlüğü öne çıkararak rüşvet ve kayırmacılığı bitireceğini, fakirlerin haklarının koruyup kollanacağını, toplumdaki dayanışmayı yeniden canlandırarak yeni bir düzen kurulacağını vurgulanan bu sisteme RP’lilerin yaygın bir inancı vardır.

Erbakan bu yeni sistemi tanımlarken şu ifadeleri kullanır: “Adil Ekonomik Düzen ekonomik düzenin hiçbir noktasında sömürüye müsaade etmeyen, herkese hakkını veren, herkese karşı eşit davranan ve herkese fırsat eşitliği veren, herkesin faydalı, yapıcı faaliyetlerini destekleyen, ekonomik faaliyetleri teşvik eden, ekonomik gelişmenin önündeki lüzumsuz ve haksız engelleri ortadan kaldıran bir düzendir” (2016a, s. 221; 2017b, s. 74). Adil Düzen’de vergi, ekonomik ve sosyal dengeleri gözetir. Sosyal yapının tahribatçısı değildir bilakis ekonominin ve sosyal yapının güçlenmesine hizmet eder (Erbakan, 2019, s. 52). ‘Kabile sosyalizmi’, ‘Sovyet komünizmi’, ‘Arap sosyalizmi’ gibi yakıştırmalar yapılan Adil Düzen söyleminin kökleri İzmir’deki Akevler Kooperatifi’ne ve burada ‘İslami bir komün’ yaşantısı süren bir avuç Müslüman aydına kadar uzanır. Bu sistem faizsiz, alternatif bir ekonomi sistemi olarak karşımıza çıkar (Çakır, 2018, s. 558). Gündoğan’a göre

ise (2019, s. 120) Adil Ekonomik Düzen beş sacayağından oluşmaktadır. Kişiyeye ve devlete yönelik genel esaslar sacayaklarının ilkiyken, ikinci olarak paraya yönelik düzenlemeler gelmiştir. Para, faiz, enflasyon, fiyatlara yönelik düzenlemelerdir. Üçüncü olarak kredi ve yatırımlara yönelik düzenlemeler gelirken, dördüncüsü vergilerle ilgili düzenlemelerdir. Son olarak da sosyal güvenlik ve sosyal adalete yönelik düzenlemeler gelmektedir. Buna göre *adil düzen* yalnızca ekonomik düzeni sağlayan bir sistem değildir. Birey ve devlet arasındaki ilişkiyi inşa ederken taraflar arasındaki adalet ve güvenliği karşılıklı bir biçimde koruyarak adil olmayı esas almıştır.

Adil Düzen'i en ideal ve beşer fitratına uygun doğal bir düzen olarak tanımlayan Erbakan'a göre bu sistemle ekonomi hızlı gelişecek ve toplumun bütün katmanlarına adalet gelecek ve toplumsal refah artacaktır. Buna sadece Türk toplumunun değil bütün dünya toplumlarının ihtiyacı vardır ve henüz bu düzeni uygulayan bir dünya devleti yoktur ve bütün dünya bu düzene ihtiyaç duymaktadır. Adil Düzen'de ana yapısal karakter üretim, üretimi meydana getiren müteşebbis yönetici, işçi, tesis, hammadde ve genel hizmetleri yapan devletin ortaklığıyla yapılması, üretimden sonra paylaşımın da bu ortaklar arasında adil ölçüler içinde gerçekleştirilmesidir. Onun için bu yeni dönemin gayesi işçi-işveren çatışması dönemi olmayıp "Ortaklık Dönemi" olmasıdır (2017b, s. 114-120).

Adil Düzen'de kamu hizmetleri devlete ait olacak ancak bu hizmetlerin belirlenmesinde bazı kriterler konacaktır. Memurun kamu hizmetleri aracılığıyla halkı ezmesinin önüne geçilecek, bugünkü tek yetkili memur ve bürokratik düzen yerine, devlet işlerinin aksamadan yürütüldüğü sistemler geliştirilecektir. Adil Ekonomik Düzen insanların sadece ürettikleri kadar tüketebilecekleri ilkesine dayanır. Bu nedenle Adil Düzen'de para, insanların toplum yararına sundukları mal ve hizmete eş değer tüketim hakkı olduğunu gösteren senettir. Adil Düzen'de para=mal ilkesi vardır (Arpacı, 2017, s. 186-192). Erbakan'ın birey ve devlet arasında bir çeşit 'Ortaklık Dönemi' olarak nitelediği Adil Düzen, retorik bir düzeyde kalmış olsa da mevcut sistemden duyulan rahatsızlığı ortaya çıkarması açısından önemlidir. "Bu projeye Türkiye'nin sorunlarını kavramaktan uzak, derinliksiz bir üçüncü dünya ideolojisinin ana çizgilerini barındıran sloganlar demeti görünümü vermesine karşın, RP'nin toplumsal-politik alan kutuplaşmasında

toplumsal sivil inisiyatifle paralel bir konumda bulunması önemlidir” (Bilgin, 1994, s. 34). Bu söylem, siyasi ve toplumsal karmaşadan rahatsız, siyasi partilere ve partilere olan güvenini yitirmiş, kültürel ve sosyo-ekonomik modernleşme sürecinden dışlanmış kesimlerde yeni bir ütopya, yeni bir motivasyon kaynağı olmuştur (Alemdaroğlu, 1999, s. 1). Bu açıdan RP’nin yükselişinde sivil unsurların taleplerine hiç olmazsa retorik düzeyde sahip çıkma çabasının önemli bir yeri vardır.

2.1.3. Millî Görüş ve Ağır Sanayi

Erbakan devlet ve milletin gelişmesi, ilerlemesi için sanayileşmeye ihtiyaç duyduğunu ve sanayileşme olmadan hiçbir şeyin olmayacağını iddia eder. Erbakan için ‘önce ahlak ve maneviyat’ ardından ‘ağır sanayi’ öne çıkar. Kendisinin de Batı’da yetişmiş oldukça başarılı yüksek bir mühendis olduğu düşünüldüğünde ağır sanayiye sıklıkla yaptığı vurgu daha kolay anlaşılabilir. Nitekim bu özelliğiyle de mevcut siyaset adamlarından ayrılmaktadır. Erbakan’a göre “gerçek sanayileşme, fabrikalar yapacak fabrikalara sahip olmaktır. Sanayinin asıl ruhunu teşkil eden ileri teknolojiye sahip olmaktır. Geçmişte gerçek sanayileşme yerine, günlük ihtiyaçları pratik yollardan karşılama yoluna gidilmiş, bu da sanayileşme yarışında geri kalmamıza neden olmuştur. Sanayileşme konusundaki ikinci bir sorun da kurulan tesislerin dengeli dağıtılamamasıdır” (2016a, s. 198). Erbakan’ın hem sanayileşmeye hem de Anadolu sermayesine verdiği önem burada aranabilir.

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Almanya’ya giden Erbakan, Almanya’nın kısa zamanda sanayisini yeniden nasıl kurduğu üzerine araştırmalara başlamıştır. Almanya’nın beş yıl içinde kalkınması fikrinin, Türkiye Kalkınması için de bir rol model olabileceği iddiasındadır. Erbakan bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır:

“200 bin nüfuslu bir Stuttgart şehrini ele alın, iki bin tane bunun gibi fabrika vardır. Zannetmeyin ki onlar asırlardan beri bunu kurdular. Asla ve kat’a. Bütün Ruhr sahası otuz senede kurulmuştur. 1870’le 1900 arasında. Başka bir husus daha arzedeğim: Almanya, 1933 senesinde Hitler iktidara geldiği zaman bir kilo ekmek için bir milyon mark bir çuval dolusu para ile fırına gidecek kadar iflas etmişti. Bu kadar sifıra düşmüştür. Beş senenin içerisinde biliyorsunuz bütün dünyaya meydan okudu. Uçaklarıyla, kendi imal ettiği tanklarıyla, denizaltılarıyla bütün dünyaya meydan okudu beş senenin içinde. Bir millet sanayileşmeye azmedecek olursa, beş senede çok büyük hamleler yapar” (Akt. Çalmuk, 2018a, s. 9).

Ağır Sanayi hamlesi özellikle MSP döneminde büyük ses getirmiştir. Bu vurgu 1970’ler Türkiye konjonktürü ve ekonomik gelişmesi için önemli bir adım demektir. Gerek ekonomik gerek siyasi gerekse sosyo-kültürel olarak Türkiye’nin böyle bir atılıma ciddi manada ihtiyaı vardır. Millî Görüş Hareketinin toplumsal sorunları tespit ederek dile getirmedeki başarısı burada bir kez daha ne çıkmaktadır. Ancak Ağır Sanayi hamlesi toplumsal barışın henüz tam anlamıyla sağlanamadığı, darbelerin sıklıkla yařandđđ dönem gerçeği karşısında ekonomik ve siyasi zeminin hazır olmamasıyla yeterince başarılı olamamıştır. RP 1980’ler ve 1990’lar Türkiye konjonktürünü yeriinde okumuş, MSP’nin ağır sanayiye yaptđđ vurguyu Adil Düzen’le genişletmiştir. Çünkü Adil Düzen’in inşasında şüphesiz sanayileşme de gelişecektir. Adil, dürüst, liyakata dayalı bir sistem inşa edilmedikçe sanayi alanında yapılan yatırımlar, atılan adımlar da yerine ulaşmayacaktır. Bu nedenle RP’nin Adil Düzen’e yaptđđ vurgunun konjonktürel durumla uyum içinde olduğu söylenebilir.

2.2. Karizmatik Lider rneği: Necmettin Erbakan

Necmettin Erbakan, Sinop Kadı Vekili Mehmet Sabri Bey’in en büyük çocuğu olarak 1926 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının görevi dolayısıyla ülkenin çeşitli yerlerinde eğitimi sürdüren Erbakan, İstanbul Erkek Lisesini birincilikle bitirir ve İT Makine Mühendisliği bölümüne girerek, Makine Fakültesi Motorlar Kürsüsüne asistan olur. Soyu Nazırzade’lere dayanan Kozanoğlu beyliğinden gelen Erbakan, ‘Beyaz Türk’ olarak da ifade edilen aristokrat bir kökenden gelse de muhafazakâr ve dini değerlere bağlılığı ve bu yöndeki yetiştirilme biçimiyle ayrılır. Fehmi Çalmuk’un ifadesiyle (2018b, s. 550) Erbakan, “geleneklere sadakati bakımından Osmanlı’nın son saraylısı/aristokrati, siyasi icraatları bakımından ‘mücahit’tir”. Erbakan’ın dindar ve muhafazakâr yetiştirilme tarzında Kozanoğlu beyliğinin II. Abdülhamid’e yakınlđıyla bilinen bir geleneğe bağlı olmasının etkili olduğu iddia edilir. Erbakan, Adana’nın Kozan ve Saimbeyli bölgelerinde yaşayan Kozanoğulları Beyliğinden gelip İstanbul’a yerleşen ve Sultan Abdülhamid’e yakınlđı ile bilinen Hüseyin Bey’in torunudur. Dolayısıyla Necmettin Erbakan Türkiye’nin “Saraylılar” diye adlandırılan bir ailesinden gelmektedir (Akt. Tuna, 2012, s. 4).

İT yıllığında Erbakan için arkadaşları şu ifadeleri kullanmıştır:

“Necmettin Erbakan, dindardır, çalışkandır. Hayatının yarısını namaz, yarısını da projeleri işgal eder. Sınıfının yarısını kendisi, yarısını da arkadaşları işgal eder. Proje ve raporları geniş izahlıdır. Herkesin bir sayfada bitirdiği konuyu, o kırk sayfada hülâsa eder. Kendisine cıvata nedir diye sorarsanız, izaha demir filizlerinin naklinden başlar. O kadar uzun anlatır ki nihayet namaz vakti gelir, gider namazını kılar, gelir ve anlatmaya devam eder” (Akt. Macit, 2018, s. 24-25).

1951 yılında doktora eğitimi için Almanya’ya giden Erbakan; biri doktora, biri İTÜ için doçentlik biri de Alman İktisat Bakanlığı için olmak üzere üç ayrı tez hazırlamıştır. “Aachen Teknik Üniversitesine İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından gönderilen Erbakan, uzun yıllar Almanya’da çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda da kullanılan Leopar Tankları’nın motorlarını geliştiren Klöemer Luimbelat fabrikasında başmühendis olarak çalışmıştır” (Çalmuk, 2017, s. 168). Almanya dönüşünde doçentlik sınavlarına girerek İTÜ’de en genç yaşta doçent olan kişi ünvanını alır. 1955 yılında ise İTÜ Motorlar Laboratuvarında ilk yerli motoru inşa eder. 1956 yılında temeli atılarak inşa edilen Gümüş Motor Fabrikasının kurucularından olmakla kalmaz 1963 yılına kadar aynı fabrikanın genel müdürlüğünü yapar. 1959 yılında İstanbul Sanayi Odası Makine İmalatçıları Sanayi Meslek Komitesine girerek başkanlığa kadar yükselir. Arslan’a göre (2021, s. 25) Gümüş Motor, dini hassasiyet sahibi insanların faize bulaşmadan, birlikte bir şeyler yapabilme amacıyla kurdukları bir fabrikadır. Aynı zamanda ithalatın ve montaj sanayinin olduğu bir dönemde, yerli ve milli üretimi esas alan bir girişim olarak öne çıkmaktadır.

Cemal Gürsel’in Cumhurbaşkanlığı döneminde ve desteğiyle hazırlanan Türkiye’nin ilk yerli otomobili olan ‘Devrim’in inşasının savunuculardan biri olan ve Milli Birlik Komitesi’ne seminerler veren Erbakan, 1965 yılında profesör unvanı alır. 1966 yılında Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanı olan Erbakan, 1967’de Genel Sekreterliğe yükselmiştir. Genel Sekreterliği döneminde sıklıkla Anadolu’daki taşralı tüccarların haklarını dile getirmeye çalışan Erbakan, Anadolu’daki küçük esnaf ve tüccarlar arasından büyük destek toplamaya başlar. 1968 yılında Odalar Birliği seçimlerinde yönetim kuruluna adaylığını koyan Erbakan, Anadolu’daki tüccarların desteğini alarak başkan seçilir. Ancak 1969 yılında hukuk sınırlarının dışına çıkılarak görevinden el çektirilir. Erbakan’ın oldukça başarılı bir yüksek mühendis olarak devam ettiği hayatındaki en önemli kırılmalardan biri bu el çektirme olur. Bu zoraki

el çektirmenin ardından siyasete girmeye karar veren Erbakan, Ağustos 1969'da AP'den Konya milletvekili aday adayı olur ancak bu başvuru da veto edilir.¹⁷

Erbakan'ı döneminin siyasi liderlerinden ayıran en temel özelliklerinden biri siyasetçi olmasından önce alanında çok önemli yenilikler ortaya koyan geliştirici, yenilikçi bir mühendis olmasıdır. Daha önemlisi bu yeniliklerin Batı'dan maddi destek almadan tamamen devlet eliyle ve yerli unsurlarla sağlanacağına duyduğu inançtır. Geleneksel ve milli söylemle modern, teknik ve bilimsel söylemi bir arada kullanabilen Erbakan, maddi ve manevi değerleri, unsurları sıklıkla bir araya getiren bir retorik geliştirmiştir. Bu nedenle partilileri için Erbakan hem bir lider hem de bir 'hoca' olmuştur. Akademik kariyerindeki profesör unvanından gelen 'hoca'lığı ve dini konulardaki birikimi dolayısıyla 'hoca'lığının yanında partililere her alanda yaptığı 'akıl hocalığı' ve mentorluk bu unvanı sürdürmesine katkı sağlamıştır. Baykal ve Çaha'ya göre (2017, s. 16) Millî Görüş damarı içinde yetişerek bu gelenek içinde ya da farklı partilerde iktidar mücadelesi veren bütün siyasetçiler ve lider adayları, Erbakan'ın siyasi tezgâhından geçerek siyasete dâhil olmuştur. Buna göre Erbakan tek kişilik bir siyasi okulu tek başına temsil etmektedir.

Erbakan'ın bürokraside uğradığı haksızlıklar ve vetolar onu siyasetten uzaklaştırmamış aksine siyasete var gücüyle devam etmesindeki en büyük motivasyon olmuştur. Erbakan'a göre yaşadığı bu mağduriyet ve haksızlıklar davasının haklı olduğunu gösterir. Erbakan, siyaseti bir *cihat aracı* olarak görür. O yüzden siyasetten vazgeçmez. Çünkü ona göre siyasetlessiz yani cihadız bir Müslüman eksik bir Müslümandır. "Siyaset beni ilgilendirmiyor demek, Kur'an'ın yarısı beni ilgilendirmiyor demektir. Çünkü cihat; Kur'an-ı Kerim'de en fazla sayıda ayetle emredilen bir ibadettir. Bu sebeple biz siyaset yapmıyoruz, cihat ediyoruz. Cihat etmeyen insan, dünya imtihanını kazanamaz" (Erbakan, 2016a, s. 26) ifadeleri siyasete verdiği önemi gösterir.

Erbakan, devlet-birey ilişkisinde devletin bireyin hamisi olduğu kadar hizmetkârı olduğu düşüncesini de benimser. Arpacı'ya göre (2015, s. 20) aşkınıcı bir devlet anlayışını İslami açıdan devletin koruyucu ve kollayıcı olmasından mütevellit kabul etmekle birlikte; Ona göre devlet, toplumdaki saadetin sağlanması için sadece

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit (2018) *Çağa İz Erbakan Önderler*, Çalmuk (2017 ve 2018) *Das İst Erbakan*, Cilt 1 ve 2.

bir araçtır. Bu aracılık işlevi ‘gardiyan değil, garson devlet’ anlayışında vücut bulur. Erbakan, ekonomik olarak da mülkiyetin devlete ait olduğu sosyalist bir devletçi bir anlayışa sahip değildir.

Erbakan bütün program ve çalışmalarında cihat düşüncesini esas alır. Yalnızca dini konularda değil; siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel olmak üzere bütün konularda bu düşüncesi esastır. Taşrada zor şartlar altında kendi kabuğunu kırmak için çaba gösteren gençlere, şehirlerin getirdiği değişim ve dönüşümün etkilerinden çekinen ancak yenedünya düzeninde çocuklarına da yer arayan anne babalara, Anadolu’da muhafazakâr ve dindar, küçük ölçekli işletmelere ve sanayicilere, kadınlara aile hayatlarını organize etmedeki potansiyellerini bir mahallede bile gerçekleştireceğine dair idealler, umutlar vermiştir. Bu yönüyle Erbakan’ın ‘karizmatik lider’ vasfı, siyasi adam vasfından çok daha öne çıkmıştır.

2.3. Millî Görüşün Hareketinin Partileşmesi

Sarıbay’a göre (1996, s. 100) siyasi partiler her şeyden önce bir toplumdaki bölünmeleri dolayısıyla çatışmaları temsil eden kuruluşlardır.¹⁸ Türkiye’de siyasi partilerin siyasette var olma, partileşme sürecine bakıldığında ise ideolojik bölünmelerin ve siyasi sistemin merkezinde bir partileşme süreci yaşandığı söylenebilir. Türkiye’de ideolojik bölünmenin tarihsel sürecini değerlendiren Mardin’e göre (2010) Türkiye’de ana iki akım ideolojik bölünme süreci yaşanmıştır: İlki Kemalizm’in ortaya çıktığı dönemken bir diğeri 1960’lardaki ideolojik dalgalanma süreciyle birlikte yaşanan bir benlik, kimlik değişimidir. Sarıbay da (2001) Türkiye’de siyasi partilerin doğuşunu hazırlayan etkenleri, tarihsel olarak yöresel ve elit içi çatışmaları kapsayan kenarın merkeze direnmesiyle ekonomik çıkar ve ideolojik değer çatışmalarına yol açan işlevsel bölünmelerle birlikte ele alır.

Osmanlı’nın sonlanmasıyla Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar geçen dönem içinde oluşan ideolojik bölünmüşlük ve bu bölünmüşlüğün üzerine kurulan

¹⁸ Siyasi partiler, modern demokrasinin doğası gereği bir elzemdir. Aynı zamanda siyasi partiler ve modern demokrasi arasındaki ilişki birbirlerinin varlığı ve devamı için büyük bir gereksinimdir.

A.Ware’e göre (Akt. Sarıbay, 2001, s. 1-2) siyasi partilerin özellikleri şunlardır:

1.Partiler devlet içinde iktidar kullanma amacıyla halkı bir araya getiren kurumlardır.

2.Partiler amaçlarını gerçekleştirmede yasal\meşru araçlara başvururlar.

3.Partiler toplumda tek, dar bir çıkardan daha fazlasını temsil etmeye yönelmiş kurumlardır.

4.Partiler aynı inançlara tutumlara ve değerlere sahip insanların gruplaşmasıdır.

Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından yaklaşık çeyrek asır tek parti hükümetiyle yönetilen Türkiye’de, çok partili hayata geçilen dönemde bile Ware’nin siyasi parti tanımlamasına tam anlamıyla uygun bir partileşme süreci yaşanmış değildir.

sistemi tartışan İdris Küçükömer, Türkiye’de sağ ve sol ideolojik ayrımını yaygın ve kabul gören anlayışın tam tersi şeklinde anlar.¹⁹ Küçükömer’e göre İttihat ve Terakki Fırkası, tarihi Batıcı bürokratik geleneği temsil ederken; Hürriyet ve İtilaf yine tarihi yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden doğup gelen muhalefet cephesine dayanacaktır. Türkiye’de ‘sol’ yan kabul edilen kesim de yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen, gerçek ve büyük kitlesiyle İslamcı-Doğucu cepheye dayanan kuruluşları göstermektedir. ‘Sağ’ yan ise devleti kurtarma misyonu edinmiş daha çok Batıcı-laik bürokratik geleneğin temsilcileri olmuştur. Buna göre Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka, DP ve AP ‘sol’; Cumhuriyet Halk Fırkası ve CHP ‘sağ’ yanda konumlanır (2007, s. 72-73). Ancak Türkiye’nin ideolojik realitesine bakıldığında bu düşüncenin bazı rasyonel tarafları bulunmasına rağmen bütünüyle doğru bir yaklaşım olmadığı kabul edilmektedir. Fakat bu düşünce özellikle CHP’nin politik söylem ve pratiklerini salt sol çizgide okuyamayacağımızın da ipuçlarını vermektedir. Aynı şekilde sağ siyaset olarak tanımlanan tarzın da mutlak manada değişim karşıtı olduğu söylenemez. Akın’a göre (2021a, s. viii-ix) Türkiye’deki ideolojik bölünmelerin bir tarafında olan Türk sağının konumunu belirleyen CHP’nin siyasetteki konumudur. Türkiye’deki siyasi sağın temelinde milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılığın var olduğunu ve bu üç ideolojinin farklı anlayışlara kaynaklık ettiği düşüncesinden yola çıkan Akın, bu üç ideolojiyi bir arada tutan en önemli etkenlerden birinin tek partili yıllardaki parti-devlet bütünleşmesi olduğunu savunmaktadır. Bora (2017b) da, Türk Sağının üç temel bileşeni olduğunu ve bu bileşenlerin Milliyetçilik, Muhafazakârlık ve İslamcılık olduğunu söylemektedir. Milliyetçilik Türk sağının katı hali, Muhafazakârlık gaz hali İslamcılık ise sıvı hali olduğu iddiasındadır. Dolayısıyla tek parti rejiminin politikalarına karşı tepkisel bir yol izleyen bu üç düşüncenin ortak bir zeminde birleştirildiği imkân olarak Millî Görüş hareketinin siyasal olarak çözümlenmesi gerekmektedir. Bu yönüyle hareketin ‘millî’ vurgusu önemlidir. Özellikle MSP’deki millilik vurgusu daha ön plana çıkarılarak seçmene İslami bir mesaj verilmek istenir. Aydın’a göre (2017, s. 39-40) Erbakan, millilik kavramını

¹⁹Sağ-sol ayrımının nereye dayandığı ve bunun Millî Görüş hareketiyle nasıl bir ilgisinin olduğunu anlamak için bkz. (Akın ve Coşkun, 2017). Bu yazıda Millî Görüş hareketinin alternatif politika üretimi noktasında nasıl bir yol önerdiği ve bunda ne kadar başarılı olduğu da tartışılmıştır. Baykal’a göre ise (2021, s. 55) Millî görüş hareketin soğuk savaş döneminde kurulması, lideri Erbakan’ın mühendis kimliğini siyasi pratiğe dökmeki heyecanı, elitler bakımından sağın diğer unsurları ile kurulan yakın ilişki, muhafazakâr siyasetten ödünç alınan pragmatik söylemin içselleştirilmesi, millici söylem ve siyasi varoluşun bir seçim başarısına indirgenmesi, Millî Görüş’ü sağcılaştırırken üçüncü bir alternatif yol olma iddiasını ise büyük oranda boşa düşürmüştür.

proje bağlamında kullanmış ve bu projeye Millî Görüş adını vermiştir. Bu millilik devleti öncelediği kadar İslamcı bir projedir. Şentürk'e göre de (2019, s. 277) Millî Görüş Hareketinde 'milli' kelimesinin seçilmesi tesadüf değildir. Milli kelimesi yerleşik algılamada milliyetçiliği çağrıştırarak, milliyetçiliğin de rejim tarafından devletin resmî ideolojilerinden biri olarak kabul edilmesi hasebiyle rejimden gelecek karşı saldırılara karşı bir paravan görevi görmek amacıyla kullanılmıştır. Aynı zamanda kendi tabanına da kelimenin Arapçadaki anlamı dolayısıyla bir mesaj iletmektedir. Bora ise Erbakan'ın sıklıkla vurguladığı millilik söylemine farklı bir yorum getirir. Erbakan'ın ontolojik bir değer atfettiği millilik vasfı, "Türklükle Müslümanlık arasında salınır: bir yandan 'Türk' adını anmaz, milliyetçi demez, millet kelimesinin ümmetle eşanlamlı olduğu eski kullanımını sürdürür, diğer yandan 'bin yıllık tarihten' söz ederek, Osmanlı'nın emperyal mirasını sahiplenerek etno-kültürel imalardan sakınmaz" (Bora, 2017a, s. 470).

Millî Görüş hareketinin partileşme süreçleri incelendiğinde her dönemin öne çıkan siyasi ve toplumsal şartlarına göre bir güzergâh çizilmiştir. Arpacı'ya göre MNP'nin ardından MSP döneminde 1970'li yıllarda yerli kalkınma düşüncesiyle ve devlet eliyle biçimlenen 'ağır sanayi' hamlesi 1980'lerde önemini yitirmeye başlamıştır. Ağır Sanayi vurgusunun yerini 1990'larda 'hizmetkâr devlet' anlayışı almıştır. Yine 1990'larda ülkenin en önemli gündemini belirleyen terör konusuna sıklıkla yer verilmiş, bu konuya ilişkin dönemin şartlarının ilerisinde çözüm önerileri getirilmiştir. 1990'larda değişen siyasi koşullara uygun olarak sivil toplum vurgusu öne çıkarılmış ve Millî Görüş'ün sivil toplum kuruluşları aracılığıyla yapılandırılmasına önem verilmiştir (2020, s. 33). Bu çalışmanın konusu olan RP ise MSP'nin İslami vurguları öne çıkardığı programa göre, toplumsal gerçekleri ve talepleri okuyarak, toplumun her alandaki 'Refah'ını sosyal adaletsizliklerin önüne geçilmesi koşuluyla sağlandığı farklı bir yöntem izleyecektir. RP ile Toplumun sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel olmak üzere bütün alanlarında öteden beri göz ardı edilen dengenin sağlanacağı üzerinde durulmuştur. Bunun ilk adımı olarak da demokratik hak ve özgürlüklerin, her kesim için yaşanabilir, kabul edilebilir hale getirilmesi olduğu ifade edilmiştir.

2.3.1. Bağımsızlar Hareketi

Erbakan'ın Odalar Birliği başkanlığından zoraki olarak el çektirilmesi, siyasete devam etme duygu ve düşüncesini pekiştiren başlıca unsur olarak yorumlanabilir. AP'den aday aday olma isteği engellenerek başvuruları reddedilen Erbakan, MNP'yi kurmadan önce Bağımsızlar Hareketine öncülük etmiştir. Ardından bu hareket bünyesinde var olan bütün adaylardan farklı olarak seçilerek meclise girmiştir. AP başvurularının reddedilmesinin akabinde 27 Ağustos 1969'da Konya'dan bağımsız milletvekili aday olduğunu açıklamıştır. Erbakan'ın Konya'dan bağımsız adaylığı üzerine gerek Erbakan'a en yakın isimlerden biri olması gerek de hareketin sembol isimleri arasında sayılan Süleyman Arif Emre şu ifadeleri kullanır:

“Hoca Konya'lı değil. Babası Adana'nın Kozan ilçesinden, meşhur Kozanoğlu Sülalesi'nden. Annesi ise Sinoplu. Konya'da Hoca'nın aşireti veya toplu oyu da yok. Veya böyle sabit oy sahipleriyle angajmanı da yok. Orada valilik, memurlukta yapmamış. Bütün şartlara rağmen Konya'dan aday olabiliyor. Ülkemizde cari, normal, klasik siyasi mantık kaidelerine vurulduğu takdirde bu adaylık nafîle bir uğraştan ileri geçmemesi gereken, fantezi bir hevesten ibaret sayılabilir. Fakat maşallah Hoca işe öyle bir azimle girişti ki ‘Ya o beni, ya ben onu’ diyerek seçim kampanyasına başladı. Fevkalade bir organizasyon ve aksiyon. AP'yi ve CHP'yi aşan bir hamle” (2017a, s. 164-165).

1969 yılı sonlarına doğru merkez sağın ana partisi konumunda bulunan AP'ye yönelik dini eleştirilerin arttığı ve toplumsal güvenin azalmaya başladığı bir dönemde Erbakan, toplamda on beş ilde bağımsız adaylarla Bağımsızlar Grubu adıyla seçimlere gireceklerini açıklar. Erbakan'ın siyasetteki en önemli başarılarından biri gündelik siyaseti iyi takip edip, politik kültürü çok iyi yorumlaması ve alternatif çözüm yolları üretebilmesidir. Nitekim Erbakan AP'nin ana seçmeninde hissedilen rahatsızlığı çabucak görmüş ve kendisine bu doğrultuda bir yol çizmiştir. Bu nedenle bağımsız da olsa seçime girdiği bu tarih aralığı rastgele seçilmiş değildir. AP'den yediği vetoyu toplumda duyulan rahatsızlıkla birleştirerek mevcut durumu lehine çevirmiş ve bağımsız adaylığı dezavantajdan avantaja dönüştürmüştür.

İslami tepkilerin AP'ye yöneldiği, Erbakan'ın aday adaylığının engellendiği bu dönemde, Erbakan her ilden bağımsız bir aday göstererek Bağımsızlar Grubu adıyla seçimlere gireceklerini duyurmuştur (Arpacı, 2017, s. 62). Erbakan, 1969 yılında resmileşen Bağımsızlar Hareketini organize etmeye ilerde RP'den Konya

Büyükşehir Belediye Başkanı olacak olan Halil Ürün'ün düğününde başlamıştır. Konya'nın Yunak ilçesinde devlet tarafından 1940'larda bu bölgeye iskân ettirilen Kürt ailelerin düğünlerinde, ilerde Millî Görüş Hareketi partilerinin siyasi omurgasının güçlenmesine oylarıyla destek verecek olan Kürtlerin gönlüne girmeye başlamıştır (Çalmuk, 2001, s. 11). Bağımsız aday olanlar ya bir partiden dışlanılardan ya parti başkanı ile anlaşmazlığa düşerek daha önce siyaset yaptığı partiden ayrılanlardan ya da Doğu bölgelerinde aşiret desteği alan gruplardan çıkıyordu (Yorgancılar, 2012, s. 72). Erbakan'ın bazı çevrelerce Kürt milliyetçiliğinden bile daha tehlikeli görülen siyasal İslam'ın temsilcisi olarak görülmesi, Erbakan ve partilerine karşı olan grup ile Erbakan'ı desteleyen grup arasında kalmasına neden oluyordu. Nitekim partinin liderlik kadroları Anadolu burjuvazisinin –Anadolu Kaplanlarının- 1980'lerden beri elde ettiği kazançlar sayesinde ılımlı ve merkezîyetçi olurken; 'Kaplanlar' küreselleşmenin faydalarından yararlanmak istiyorlardı ve bu durum yalnızca partileri iktidardayken mümkün olacaktı (Ahmad, 2014a, s. 179). Kaplanlar, sermayeyi İstanbul ve Ankara sanayicilerinin aksine devlet desteğinden sağlamıyorlardı. Ailesel veya dinsel ilişkisel ağlarıyla da sermayelerine hareket kazandırıyorlardı. Ayrıca mahalli esnaf geleneklerinden ve sendikalaşmamış iş gücünden faydalanıyorlardı (Findley, 2019, s. 376).

Bağımsızlar Grubu'nun ardından Konya'da doktor, mühendis ve iş adamlarından oluşan bir 'Yıldırım Ekip' kurulmuş ve gönüllü bağışçıların olduğu 'Erbakan Sevenler Grubuyla' çalışmalar sürdürülmüştür. 'Hak Gelirse Batıl Zail Olur' sloganını sıklıkla kullanan Erbakan, Konya'da "İmanlı Büyük Türkiye Mitingi"ni organize etmeye karar verir. 8 Ekim 1969'da yapılacak olan mitingde hareketin seçimlere siyaset üstü bir anlam yükleme geleneği yine görülmektedir. '12 Ekim 1969 seçimleri mebus seçimi değil Türkiye'ye istikamet verme seçimidir' ifadelerinin kullanıldığı miting afişinde 'kimlik' vurgusu ön plandadır. Buna göre bu mitingde Konya ve diğer illerden katılacak imanlı insanlar seli Türkiye'nin yeni istikametinin artık ne Komünistlik ne de Masonluk olmayacağını doğrudan doğruya 'Hak Yol' olacağını, 'İman Yolu' olacağını ilan edeceklerdir. "İmanlı Kardeş, İmanlı Büyük Türkiye Mitinginde sen de bulun" ifadeleriyle kendi seçmeniyle diğer parti seçmeleri arasında keskin bir sınır çizerek, siyasi düzlemdeki kendi yerini

sınırlandırmıştır. Ancak bu sınırlı düzlemde yapılan siyasetin katkı sağlamadığı çabuk fark edilmiştir.

2.3.2. Milli Nizam Partisi

Erbakan'ın Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği başkanlığından görevden el çektilmesinin ardından AP'den aday adaylık başvurusunun da veto edilmesi MNP'nin kurulma sürecini hızlandıran bir faktördür. MNP'nin kurucu heyetinde akademisyen, avukat, mühendis ve tüccar gibi birçok meslek erbabının olması Türkiye'nin politik ve ekonomik ihtiyaçlarına karşılama yönelik önemli bir göstergedir. Nitekim partinin kurucu üyelerinden avukat ve eski Adıyaman milletvekili olan Süleyman Arif Emre partinin sosyolojik ve siyasal tabanını şu şekilde tanımlamaktadır: “MNP'nin kuruluş sürecinde mümkün olduğu kadar geniş bir tabana dayanması toplu oy sahibi ve çevresinde sevilmiş, davamıza samimi olarak bağlı olan inanılır güvenilir insanlarımızın tasviplerine mazhar olması için bir istişare meclisi teşkil ettik. Bu vasıflara sahip olan 133 kişiye davetiye çıkarıldı ayrıca telefonlarla bu davet teyit edilmiştir” (Emre, 2017a, s. 166). Öte yandan Akın'ın tespitine göre (2021a, s. 123) MNP'yi kuran isimlere bakıldığında zamanında daha çok AP'de ve bir kısmı da Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partilerinde siyaset yapmış bir kadronun varlığı dikkat çekmektedir. Bu değerlendirmeler bize MNP'nin siyasal ve sosyolojik tabanının, parti kuruluşunun resmiyete dökülmeden çok daha önce hazır olduğunu gösterir. Bununla birlikte “Erbakan partinin siyasal konumunu belirlerken Osmanlı geçmişi ve tevhit inancına dayanan bir perspektife işaret eder” (Akın, 2017, s. 106). Bu durumun da Türkiye'nin sosyolojik gerçekliğiyle tam olarak örtüşmeyen sağ-sol ayrımının dışına doğru çıktığını sergileyen bir tutum olduğu söylenebilir.²⁰ Bu bakımdan MNP'nin geniş tabana oturmasıyla alternatif bir siyasal güzergâh çizmesi arasında ilişki kurulabilir. Nitekim Millî Görüş Hareketinin sonraki partileri arasında RP'nin halk tarafından geniş destek görmesinin temellerinin burada olduğu iddia edilebilir.

MNP'ye kadar 'din' olgusunun merkez sağ siyasetinin bir alt kolu olarak kabul eden Hazırbulan'a göre din olgusu Erbakan ve MNP ile ayrı bir siyasi hareket

²⁰ Çaha ve Baykal'a göre (2017b, s. 804) MNP, merkez sağ siyasetin 'çevreyi' temsil etmedeki kapsayıcı siyasetini parçalamanın yanında Kemalist siyasetin üretmiş olduğu politik ve felsefi dönüşüme cepheden bir siyasal söylem geliştirme iddiasındadır. Merkez-çevre etkileşiminde CHP ve DP arasında cereyan eden tartışma üzerinden okunan Türk siyasetinde İslamcı bir iddiayı da bu denkleme sokarak mevcut politik ayrışmaya yeni bir kulvar açmıştır.

olarak ortaya çıkmı ve MNP'nin ortaya çıkışında da AP'nin siyasal ve toplumsal tabanında yaşanan sınıfsal bölünme etkili olmuştur. 1960 sonrası dönemde sağ seçmen artık sadece kültürel politikalara karşı durmakla yetinmemiş, ekonomik beklentilerine karşı uygun politikalar da beklemiştir. AP, Batı yanlısı büyükşehir sermayedarlarının yanında duran politikalar izlerken; MNP, genellikle taşrada yaşayan küçük esnaf, sanatkâr ve çiftçilerin yanında durmayı tercih etmiştir (2015, s. 288). Nitekim dönem konjonktürü itibariyle kendisini sağda tanımlayan MNP, (bir daha hiçbir Millî Görüş partisi kendisini bu sınırlandırmalara dâhil etmeyecektir) DP-AP geleneğine bağlı olan dindar, muhafazakâr seçmenden oy alma çabasına girerek, bu hedef kitle üzerine politikalar üretecektir.

MNP'yi çok partili hayatın ilk dinsel ideolojiye sahip partisi olarak tanımlayan Sarıbay'a göre (2001, s. 62) "MNP, mevcut rejime karşı sosyo-ekonomik muhalefeti dinsel bir muhalefetle birleştirmiştir. MNP, kapitalizmin toplumda yarattığı değişimler sonucu, altta hızla kayan sosyo-ekonomik tabanı dinsel ideolojiyle tutmaya çalışan küçük esnaf, zanaatkâr, küçük çiftçi ve girişimcilerin, küçük tüccarların temsilcisi olmuştur." MNP, yıllar boyu Türk siyasetinde sağ partiler tarafından oy deposu olarak kullanılmış olan dindar kesimin, eğitimli seçkinleri aracılığıyla siyasi arenada ilk bağımsız yer alışı olarak yorumlanabilir (Poyraz, 2010, s. 315).

Ruşen Çakır, MNP'yi üç toplumsal katmanın oluşturduğunu belirtir: 1) Taşra kökenli dindar ailelerden gelip Cumhuriyetin laik eğitim kurumlarında yetişmiş ve genellikle serbest meslekle uğraşan yeni seçkinler; 2) Taşrada ticaret ve sanayiyle uğraşan dindar girişimciler; 3) Hem taşra hem büyük şehirlerde yaşayan dar gelirli Sünni dindarlar (2018, s. 545). Çakır'ın birinci katman olarak değerlendirdiği kesim MNP'nin kurucu kadrosunun toplumsal gerçekliğini yansıtır. Cumhuriyetle kurulan okullarda eğitim gören ancak geleneksel dindar kimliğini de muhafaza etmek isteyen, daha önce başka sağ partilerde de siyaset yapmış isimlerdir. İkinci tabaka Erbakan'ın TOBB genel sekreterliği sürecinden genel başkanlığı sürecine kadar destekte bulunan taşralı sanayici kesimdir. Son olarak özellikle 1980'li yılların ardından daha da hızlanan köyden kente göçün bir sonucu olarak oluşan taşralı dindarların adaptasyonu ile oluşan bir kesim vardır. Türkiye'de bu üç sosyal zümrenin desteği MNP ve RP'nin yükselişinde temel sacayakları olarak değerlendirilebilir.

MNP'nin temsil ettiği kitlenin iki temel özelliği vardır: Cumhuriyet'in baskıcı tüm modernleşme çabalarına rağmen gelenekselliğini muhafaza etmiş ve giderek dindarlığını ideolojik bir kimlik haline dönüştürmüş olan kitle ve Anadolu'daki sermayeleriyle büyük sermayedarların karşısında söz sahibi olmak isteyen esnaf ve tüccar kitle (Akt. Arpacı, 2017, s. 210-211). Bu değerlendirmenin doğruluğu ilerleyen bölümlerde detaylı bir biçimde incelenecek olup Konya şehri özelinde yerel ve genel seçim sonuçlarında görülecektir. 1990'lı yıllarda Millî Görüş Hareketi partileri arasından en yüksek oy oranına ulaşan RP'nin yükselişi öncesinde de Konya'dan MNP ve MSP'ye olan destek önemlidir. Konya, MNP'nin kurulduğu şehir olması dışında uzun yıllar MSP'ye verdiği destekle de öne çıkar. Burada Konya'nın muhafazakâr duruşunun olmasının yanında yükselen taşralı sanayi gücü gerçeği gözden kaçırılmamalıdır.

MNP, Millî Görüş Hareketi partileri arasında FP ve SP de dâhil olmak üzere siyasi ömrü en kısa olan parti olsa da sonraki Millî Görüş Hareketi partilerine toplumsal ve siyasal bir zemin hazırlaması açısından oldukça önemlidir. 12 Mart 1971 askeri muhtırasının hemen akabinde yeni bir isimle ancak aynı ideolojik düzlemde devam etmesi, hali hazırda var olan bu toplumsal katmanların ve talebin oluşmasıyla ilişkilendirilebilir. İdeolojik örgütlenmesinde İslamcı unsurların baskın olması nedeniyle laik devletin varlığına bir tehdit olarak algılanması MNP'nin kapatılma sürecini hızlandıran etkenler arasında sayılabilir. Ancak tek parti döneminden bu yana bastırılmış, kendi periferilerine itilmiş belli bir kesimin istek ve taleplerinin daha fazla göz ardı edilemeyeceğinin sosyolojik gerçekliği vardır. Bu nedenle hem MNP'nin hem MSP'nin toplumsal örgütlenmesi oldukça hızlı gerçekleşmiştir.

MNP'nin kuruluş beyannamesinde geçen "Millî Nizam Partisi'nin kurulduğu bugünün mana âlemindeki yeri, milli heyecanın birikip birikip coşkunu bir deniz halini aldığı bir anda, bu denizi kendi seddinin arkasında zor zapt etmeye başlayan azametli barajın artık su kapaklarının açılmaya başladığı gündür. Bugün, daima Hakk'a bağlılıkta, Hak'kı tutmakta, iyiyi destekleyici, kötüyü men edici hüviyetiyle insanlık tarihinin en ulvi mahreki üzerinde yürüyen Büyük milletimizin çeşitli tesirlerle kendi yolundan saptırılması gayretlerinin hüküm sürdüğü oldukça uzun bir devreden sonra yeniden ulvi ve şanlı tarihi yörüngesi üzerine oturtulması için

füzelerin ateşlendiği gündür” cümlesi Çakır’a göre (2018, s. 546) MNP’nin Osmanlıcı, Milli Bağımsızlıkçı, İslamcı ve modernist yönleri olan bir parti olduğunu göstermektedir.

2.3.3. Milli Selamet Partisi

12 Mart askeri muhtırasıyla birlikte kapatılan MNP’nin devamı niteliğinde olan ancak kurucu ve yönetici kadrolarında isim değişikliğine giderek askeri vesayetin tepkisini çekmek istemeyen MSP, 12 Mart’tan on yedi ay sonra 11 Ekim 1972 yılında kurulmuştur. Partinin kuruluş sürecini hatıralarında anlatan MSP’nin kurucu genel başkanı Süleyman Arif Emre süreci şu şekilde anlatır:

“MNP kapatıldıktan sonra yeni bir parti kurulması için tabandan çok kuvvetli baskılar gelmeye başlamıştı ancak arkadaşlarımızın birçoğunun aksine ben bu fikir için erken olduğu düşüncesindeydim. Meclis’te Anayasa değişikliği çalışmalarının sona ermesiyle mevcut durumu istişare etmek için ehil kişileri toplayarak meseleyi müzakere ettik. İstişare heyeti tabandan gelen isteklerin daha fazla askıya alınmasını uygun bulmayarak kurucu heyetle yeni bir parti kurulmasına karar verdiler” (Emre, 2017b, s. 12-13).

Böylece mevcut sisteme muhalif olarak konumlandırılan partilerde, sivil hayata geçilmesine rağmen 1960 ve 1971 darbe travmasının etkili olduğu çıkarımı da yapılabilir. MSP, hâlihazırda MNP ile örgütlenmeye başlamış bir toplumsal konsensüsün üzerinde yükselmesinin de etkisiyle oldukça çabuk toparlanarak siyasi hayatına devam etmiştir. Öyle ki MNP’nin siyasi hayattaki kısıtlı varlığına rağmen, MSP iktidar koalisyonlarının neredeyse tamamında bulunmuş, parti ambleminde olduğu gibi dönem konjonktürü içerisinde ‘anahtar’ bir parti rolü oynamıştır. Parti ambleminin oluşma sürecini aktaran Süleyman Arif Emre;

“Bir arkadaşımız, bir tebrik kartındaki anahtar şeklini göstererek ‘Amblem anahtar olsun’ dedi. Sanıyorum bu kişi Rasim Hancıoğlu idi. Bu teklife ben dâhil çoğumuz itiraz ettik çünkü bu resim birleşik oy pusulasına küçültülerek basıldığı takdirde cılız bir görüntü kalır diyorduk. Ama ben anahtar resminin halkasını kalp şeklinde önümdeki kâğıtlara çizerken gören Hoca kâğıdı aldı. Arif Bey, bu çok şahane bir işaret oldu. Kalp manevi kalkınmayı, diğer kısımlar maddi kalkınmayı temsil eder. Anahtarın ağız kısmı da bayrak gibi siyasi zaferi simgeler” (2017b, s. 18) ifadelerini kullanır.

MSP'nin kurucu kadrosunda MNP ile karşılaştırıldığında artan tüccar sayısı önemlidir. MNP'nin 18 kişilik kurucular heyetinin yalnızca üç üyesi (Ömer Çoktosun, Nail Süner ve Bahattin Çarhoğlu)²¹ tüccar iken; MSP'nin yedi üyesi tüccardır. Ticaretle uğraşan kişi sayısındaki artış Erbakan'ın TOBB genel sekreterliği ve kısa süren genel başkanlığı sürecinden bağımsız okunmamalıdır. Emre'nin hatıralarında ifade ettiği gibi sosyolojik tabanın yeni bir partiye ihtiyacı olduğu gerçeğinin de etkisiyle MSP örgütlenmesini çok kısa sürede tamamlamıştır. Öte yandan MSP'nin 1970'lerdeki yükselişini değerlendiren Karpat'a göre (2007, s. 276) Erbakan'ın partisi hem kültürel hem de siyasal olarak halkın temel İslami değerlerine seslenebilmek ve ulusun kurtuluşu için ortak bir eylem cephesi oluşturma açısından en iyi konumdaki partidir ve yükselişinde bu faktörler etkili olmuştur.

Türkiye'nin modernleşme sürecinde MSP'nin siyasal konumlanma çabalarının başladığı tarihe kadar dini muhalefet kendi elit kadrosuyla ve kendi sosyo-ekonomik tabanıyla tek başına varlık gösterememiştir. MSP, ilk kez bir yandan Kemalist elitin karşısında ikinci bir merkezin temsilciliğini üstlenirken, öte yandan geleneksel kitlelerin siyasete katılmasının; bu kitlelerin kimlik krizini çözenin, sanayileşmenin doğurduğu sosyo-ekonomik yoksunlukları gidermenin; bunların ötesinde İslami siyasal ideolojiye, laik siyasal sistem içinde meşruluk kazandırmanın aracı olmuştur (Akt. Sarıbay, 2014b, s. 112). MSP'nin geleneksel kitlelerde önemli bir karşılık bulması ve hızla yayılması beraberinde tepkileri de getirir. MSP bir taraftan tabanda büyük bir desteğe, siyasi ve toplumsal boşluğa karşılık gelmiş; bir taraftan ise bu boşluğun MSP tarafından doldurulmasından rahatsızlık duyan, MSP'nin yükselişini siyasal İslam'ın yükselişiyle özdeşleştiren kesimlerin tepkilerine maruz kalmıştır. 12 Eylül'e götüren süreçte askeri ve siyasi dinamiğin en önemli argümanlarından biri olan Konya MSP Mitingini Erbakan şu şekilde değerlendirir:

Miting esnasında provokasyonlar ve sabotajlar yapılacağı duyumları aldıklarını ifade eden Erbakan (2016c, s. 84), Konya valisini arayarak tedbir almasını iletmesi için parti genel sekreterini görevlendirerek; kanunsuz pankart ve sloganların önüne geçebilmek için parti teşkilatına görev verilmiştir. Ancak mitingden önce bir kısmı toplatılsa da miting alanına sızmaları engellenememiştir. İstiklal Marşı

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Arif Emre 'Siyasette 35 Yıl'. Cilt.1 ve 2

okunurken ayağa kalkmayan yirmi kadar kişinin görüntüler aracılığıyla tespit edilerek, bu kişilerin kendilerini MSP karşıtı olmalarına rağmen, MSP resmî devlet karşıtı olmak gibi ithamlara maruz kalmıştır.

MSP ilk kez 14 Ekim 1973 genel seçimlerine katılmıştır. Bu tarihten itibaren de kendisini Türkiye’de sağ ve sol siyasi geleneklerden ayrı tutarak yeni bir alternatif sunma, üçüncü bir yol iddiasıyla siyaset yapmıştır. Milli Görüş Hareketi ve MSP, 1960’lara hâkim olan sağ-sol retoriğinin siyasetteki tıkanmaları açmada yetersiz kaldığını, toplumsal ve siyasal talepler karşısında girdiği kısır döngüyü tespit etmiştir. Sağ-sol fark etmeksizin toplumun her kesiminden mevcut sistemden duyulan rahatsızlıklar dile getirildikçe Milli Görüş Hareketi kendisini bu sistemin dışında konumlandırmak istemiştir. Bunun sonucunda ‘Milli Görüş’ söylemi alternatif, üçüncü bir yol olarak MSP’yle birlikte karşılık bulmaya başlamıştır. Bu duruma örnek olarak sol ve merkez sağ partilerine ek olarak MSP’nin bir ‘anahtar’ parti olarak dâhil olması verilebilir.

1979 yılında ‘Türkiye’nin Modernleşme Sürecinde Milli Selamet Partisi’ adıyla doktora tezini savunan ve MSP konusunda alanın duayen isimlerinden kabul edilen Sarıbay’a göre MSP olgusunun kendisi “modernleşme sürecine özgü yapısal dinamiklerin doğurduğu bir sonuçtur.” MSP üzerine yedi farklı çıkarımda bulunan Sarıbay, Türkiye’nin siyasal kültüründe dinin çok önemli bir yer tuttuğunu, MSP’nin de kitlelerin siyasal toplumsallaşmasında bu durumu ön planda tutan politikalar öngördüğünü ifade eder. MSP’nin kurulmasında Türkiye’nin din sosyolojik gerçekliğini oluşturan en temel cemaatlerden Nakşilerin bir kolunun lideri Mehmet Zahit Kotku’nun rolünün olması bunu kanıtlamaktadır.²² Böyle bir destek Milli Görüş MSP’nin kitleselleşmesine önemli bir katkı yapmıştır. Aynı zamanda ‘anti-Batıcı’ olan MSP, Batıcılık karşısında geleneksel uygarlığın değişikliğe uğramadan yeniden yaşamasını amaçlayan yerli siyasetin de bir uzantısını oluşturur. Ayrıca sanayileşmeden yana bir parti olmasıyla ‘eski’ ile ‘yeni’yi yeniden canlandırma

²² Abdulaziz Bekkine’nin vefatından sonra tekkenin başına geçen Kotku, ömrünün son anına kadar Fatih İskender Paşa Camisinde görev yapmıştır. “Liberalizm ve Marksizm karşısında bocalayan, bir şekilde etkilenen ancak yetişmeleri gereği de herhangi birine bağlanmaktan çekinen gençleri ‘şiişsellik’le kendisine bağlamada başarılı olmuştur. Bu kesimlerin İslami eğitimlerine büyük önem veren Kotku, kendisi ve müritlerini din dışındaki konulardan soyutlamak yerine, ülkenin ekonomik, politik, kültürel her türlü sorunlarıyla ilgilenmeye teşvik etmektedir. Kotku, hiçbir zaman devleti mücadele edilmesi gereken bir düşman olarak görmemiş, İslamcılığın bu doğrultudaki radikal biçimlerine itibar etmemiştir” (Çakır, 2014, s. 19-25).

kapsamında düşünölmelidir. Bu açıdan MSP, geleneksel topluluğun kimliğini modern parti politikasıyla canlandırıcı bir özelliğe de sahiptir (Sarıbay, 1985, s. 217-221).

Yavuz'a göre (2008, s. 285-286) "MSP'nin Türk siyasetine en önemli ideolojik katkısı, 1920'lerden itibaren Türk toplumuna hâkim olan radikal Kemalist-pozitivist devrimlere karşı Türk toplumunda egemen olan Osmanlı-İslami liberal reformist geleneğin yeniden canlandırılmasına öncülük etmesi olmuştur. Bu nedenle MSP, radikal Kemalist reformlara karşı İslami protestoyu ilk kez kurumsallaştırması bakımından ayrıca önem taşımaktadır." Bu kurumsallaşma ile illegal düzlemde kabul edilen talep ve tartışmaların legal bir alanda kabul gördüğünü ve demokratikleşme yolunda önemli bir siyasi eşiğin geçilmeye başlandığı iddia edilebilir. Toprak, MSP'nin Kemalist aydınların karşısına ilk kez yapısal değişiklikleri içermeyen ikinci bir çağdaşlaşma tanımı getirdiğini iddia eder. MSP için Batılılaşma, çağdaşlaşmanın bir ön koşulu değildir. Bu açıdan elit kültürü artık eskisi kadar monolitik değildir. Cumhuriyet tarihinde ilk kez Kemalist elitin karşısında ikinci bir merkez oluşmaktadır. Bu yeni merkezi oluşturan MSP'nin de dayandığı tabansa ya iktisadi ya da sosyal politik yönden Kemalist merkezin dışına itilmiş kişilerden oluşmaktadır (Toprak, 2000, s. 317).

MSP'nin resmi doktrinini "dini bir dünya görüşü, Türkiye'nin daha hızlı sanayileşmesi yolunda atılmış bir hamle, halkçı bir ekonomik bölüşüm ve sosyal ahlak olmak üzere üç başlık altında özetleyen Mardin'e göre Erbakan ve MSP'liler Türkiye'nin 1950'lerle birlikte ihmal edilmeye başlanan, adaletli ve halkçı bir bölüşümden yana olan toplum kesimleri adına konuştuklarını hissediyorlardı. Bu özelliğinin yanı sıra "Erbakan'ın Nakşibendilikle olan bağı ve MSP'lilerin dini söylemleri birleşince karşımıza hem modernist ekonomi programıyla hem de dini siyasetiyle öne çıkan bir MSP çıkmaktadır. Bu haliyle MSP, Türk tarihinde daha önce görülmemiş bir şekilde modernizmle şu ya da bu şekilde başarılı bir sentez oluşturmayı başarmıştır" (Mardin, 2011, s. 105-109). MSP, İslami kültüralizmi daha az vurgulayarak MNP'den daha ciddi bir imaj çizmeye çalışıyordu. Parti faizden arındırılmış bankacılık gibi İslami değerleri esas alan bir ekonomi programını savunduğu gibi ağır sanayi hamlesiyle dünyaya entegre olması gereken bir Türkiye ekonomisi tasavvur ediyordu. MSP ile oluşturulmak istenen bu yeni imaj parti içinde

bu şekilde asla tanımlanmasa da ‘İslami köktencilik’ten çok ‘İslami Sosyalizm’i savunan bir partiye uygundu (Akt. Ahmad, 2014b, s. 189).

MSP’nin ahlak ve maneviyattan sonra en çok önem verdiği konu, sanayileşmedir. Nitekim Millî Görüş Hareketi partilerinin içerisinde de en ayırt edici özelliği buradadır. Mevcut siyasi partiler arasında da MSP kadar devlet merkezli sanayileşme ve kalkınmayı önceleyen bir siyasi parti daha olmamıştır. Sanayileşmeyi ülkenin içinde bulunduğu durumdan tek çıkış yolu olarak gören MSP’nin sanayileşme programı şu şekildedir:

MSP, Sanayi Bakanlığını yalnız devlet istikametine bakan bir işletmeler bakanlığı olmaktan çıkartıp onu yurdumuzun sanayileşme davasında bir lokomotif haline getirmek için çalışacaktır. Sanayi Bakanlığı üç yeni kanunla takviye etmeyi esas almıştır.

1. İktisadi etüd ve proje kısmı
2. Sanayi kuruluşları tesis edilirken yardımcı olacak kısım.
3. Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (Karahasanoğlu, 1975, s. 164).

Sanayileşme konusunda Erbakan’ın halk nezdinde karizmasını ve tanınırlığını artıran o dönemin koşullarının çok üzerinde bir iş çıkaran Gümüş Motor projesi oldukça ses getirmiştir. Ağır Sanayi vurgusunun en önemli icraatlarından sayılan bu proje “kuruluşundaki yüksek gayelerle, kurucu ortaklarıyla ve mücadelesiyle Millî Görüş hareketinin özellikle iktisadi sahadaki fikri ve fiili ilk nüvelerini taşımaktadır. Ayrıca Erbakan’ın altmış yıllık mücadelesiyle inşa etmek istediği toplum modelinin köşe taşları Gümüş Motor’da bulunabilir” (Özgür, 2019, s. 10-11). Dönemin Cumhurbaşkanı’nın da desteğiyle bu projenin ertesinde ilk yerli otomobil denemesi trajik bir nedenden dolayı sonlanmış olsa da yaşanan gelişme toplumun birçok kesimi tarafından heyecanla karşılanmıştır.

MSP, ‘ağır sanayi hamlesi’ni ekonomik ve siyasi bağımsızlığın ön koşulu olarak kabul eder. İslami kimlikle bütünleşik bir gelişme programı savunan parti, Türk modernleşmesinin itici gücü olmuştur. Çevre güçleri merkeze taşınmış ve yine çevre güçleri tarafından belirlenmiş bir parti olmuştur. Ani sanayileşme karşısında karmaşa yaşayanlara hem dinsel bir dayanışma zemini hazırlamış hem de şehirlerin yeni sakinlerine yeni bir üst kimlik sunmuştur (Yavuz, 2018, s. 593-594). Nitekim MSP ile başlayan bu itici gücün sosyolojik karşılığı tam olarak RP döneminde hissedilecektir. MNP’den MSP’ye ve sonrasında RP’yle devam eden bu süreçte bu

itici gücün etkisiyle tanımlanan yeni üst kimliklerin etkisi, sosyo-kültürel ve ekonomik farklılıklara neden olacak ve yeni bir sosyolojik tabanın oluşmasına katkı sağlayacaktır.

1970’li yıllarda MSP, Türkiye’nin ekonomik geri kalmışlığı ve kültürel yozlaşmasına laiklik ve Batılılaşmanın²³ sebep olduğu inancı doğrultusunda şekillenmiştir. Partinin programında Millî Görüş adıyla tarif edilen ideolojisi sanayileşmeyi ve İslam ülkeleri arasında iş birliğini de ön plana çıkarır. MSP, Türkiye’nin AET’ye girmesine karşı durur. MSP, endüstrileşme ile kültür arasında ilginç bir ilişki kurmayı denemiştir ki ideolojisinde Türkiye’nin hızla endüstrileşmesine vurgu yapar. (Aykol, 1996, s. 46-51). Öte yandan gelenekçi bir sosyal adalet anlayışıyla kapitalizmin karşısında konumlanan ve sert eleştiriler yönelten MSP, büyük sermaye karşısında zor durumda olan ve bu sermayeden pay almak isteyen küçük şehir esnafından destek bulmuştur (Dağı, 1998, s. 18). MSP’nin sıklıkla vurguladığı ‘hızlı sanayileşme’ çağrısı özellikle muhafazakâr ve ekonomik gücü kısıtlı olan kesimlerden destek bulmuştur. Bu nedenle MSP’ye oy veren birçok seçmenin şeriat için değil, sanayileşme düşüncesinden hareketle elektrik için oy verdiği düşüncesi ortaya çıkmıştır (Akt. Yavuz, 2008, s. 283).

MSP’nin 1973 yılında yayınladığı Seçim Beyannamesinde, MSP’nin madencilikten kadın haklarına, turizmden tarım ve hayvancılığa, mesken politikasından üniversite araştırmalarına kadar ekonomik ve toplumsal sorunların neredeyse her alanında cevaplar ürettiğini görmek mümkündür. Ancak gözden kaçırılmaması gereken en önemli husus, manevi vurguların en yoğun olarak yapıldığı Millî Görüş Partisi’nin MSP olmasıdır. 1973 seçim beyannamesindeki vurgular bunu göstermektedir:

²³ Millî Görüş Hareketine yönelik en önemli eleştiri, hareketin laiklik karşısındaki konumu üzerine olmuştur. Partiler ve parti tabanları laiklik karşıtı olmakla itham edilmiş, parti kapatılmaları davalarında en temel gerekçe olarak laiklik gösterilmiştir. Ancak özellikle Erbakan konuşmalarında laiklik karşısında olmadıklarını aksine hareketin temel vurgularıyla laiklik arasında ortak bir zemin bulunduğunu, laikliğin orijinal tanımıyla Millî Görüş Hareketi değerleri arasındaki din ve ifade özgürlüğü açısından önemli benzerlikler olduğunu ifade etmiştir. Bireysel özgürlükler bağlamında hareketin kendi inancını diğer insanlara zorla kabul ettirmeye dayalı radikal dini bir görüş olarak görülme önyargısı karşısında Erbakan sıklıkla laiklik karşıtı olmadığını hatırlatmıştır. Millî Görüş Hareketi partilerinin parti programlarındaki laiklik anlayışını değerlendiren Yıldız’a göre (2017, s. 225-226) Millî Görüş Hareketi partileri, laikliğin demokratik yorumunun benimsenmesi gerektiğine vurgu yapar. Laiklikle belirli bir düzeyde gerilime sahip olduğunu inkâr etmemekle birlikte Yıldız, parti programlarında laiklik ilkesiyle olan uyumlulukların öne çıkarıldığını belirtir. Hareket din özgürlüğüne yönelik ihlalleri yine laikliğin din özgürlüğü vurgusundan güç alarak ve laikliğe vurgu yaparak aşmaya çalışmıştır.

-Milletçe selamete erişmek istiyorsak, ahlak ve fazilette şanlı ecdadımıza layık, dünyaya örnek olmak istiyorsak;

-Maarife milli şuurı hâkim kılarak milli ahlakı temel yaparak, evladın ana babaya asi olmasını önlemek gerektiğine inanıyorsak;

-Gençlerimizin Mao'cu, anarşist, hippî olmasını, yabancı ideolojilere sapmasını arzu etmiyorsak (MSP 1973 Seçim Beyannamesi, 1973, s. 84).

Burada 'Önce Ahlak ve Maneviyat' vurgusu ön plana çıkmaktadır. Ulaşımından turizme, madencilikten bankacılığa uzanan alanlarda çözüm önerisi için ilk olarak ahlak ve maneviyat esas alınmıştır. 1977 yılında yayınlanan MSP Seçim Beyannamesinde ise Ahlak ve Maneviyat vurgusunun teorik tonu azaltılarak; icraat, Ağır Sanayi Hamlesi gibi vurguların biraz daha öne çıkarıldığını gözden kaçırmamak gerekmektedir. "Laf Değil Hizmet", "Oyalama Değil Köklü İcraat", "Montaj Değil Ağır Sanayi", "Köylüyü, İşçiyi, Memuru, Esnafı, Dar gelirliyi Faize Vergiye Ezdirmeyeceğiz" (MSP 1977 Seçim Beyannamesi, 1977) ifadeleri burada baskın olarak karşımıza çıkar. 1973 ile 1977 yılları arasında yayınlanan iki farklı MSP seçim beyannamesindeki ifadelerden yola çıkarak MSP'nin toplumun sosyo-ekonomik gerçekliğini yakından takip ettiği, toplumun arzu ve taleplerine göre bir politika izlediği söylenebilir. Aradaki dört yıl içerisinde bile değişen konjonktürü iyi görerek bu doğrultuda bir politika izleyen MSP, RP'nin kurulmasıyla birlikte bu yıllar arasındaki siyasi ve dini retoriğini daha da yumuşatarak, farklı kesimlere de ulaşmaya çalışacaktır.

2.3.4. Refah Partisi

12 Eylül'ün ardından Türkiye'nin siyasi ve toplumsal değişimi birinci bölümde detaylı bir biçimde değerlendirilmiştir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde 12 Eylül, RP'nin kurulmasında etkili olan faktörlerden yalnızca biri olarak ele alınarak RP'nin kurulma süreci tartışılacaktır. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrası, 1970'lerin koalisyon yıllarında iki dönem hükümet ortaklığı yapan MSP de dâhil bütün siyasi partiler kapatılır. 12 Eylül'ün ardından 15 Ekim 1980 tarihinde tutuklanarak iki ay hapis cezası verilen Erbakan'a 10 yıl siyaset yapma yasağı ayrıca 5 yıl süreyle de siyasi parti kurma yasağı getirilir. RP ise 12 Eylül'ün askeri ve siyasi baskısının azalmaya başlamasıyla Millî Görüş Hareketinin üçüncü partisi olarak 19 Temmuz 1983 yılında Ali Türkmen tarafından kurulur. Ancak 12

Eylül öncesi kadroların kurucu üyeler arasında bulunduğu gerekçesiyle MGK'nın Ali Türkmen dâhil birçok ismi veto etmesiyle birlikte kurucu genel başkanlığa Ahmet Tekdal getirilir.

RP'nin kurulmasıyla birlikte her ne kadar Erbakan partisini sağda konumlandırmasa da 1980'li yılların siyasi dengelerine bir sağ parti daha eklenmiş olur. İslamcı bir parti olarak kabul edilen MSP, 1970'lerin sonlarına kadar milliyetçi-muhafazakâr bir çizgi benimsemiştir. RP ise 1980'lerde, geleneksel “ümmeçî” tahayyülü diriltme çabasından farklı olarak, milli devlet ve milliyetçilik kavramlarının köklü bir eleştirisine girmiştir. Bu durum Türkiye'de kabul edilen resmi milliyetçiliğin dışında farklı bir milliyetçiliğin kabulü anlamına gelmektedir (Bora, 2017b, s. 130-132). Sarıbay'a göre ise RP, devlet ile kültürün kesiştiği ortak noktada yer alan, kültürel çatışmalara angaje (bunlardan güç alan) ve devlet yönelimli bir parti olarak görülebilir (2001, s. 78).

Refah sözcüğü partiye İslami saiklerle gelenler için geleneksel İslami lügatin bir parçası olarak görülürken; partinin yeni bir dünya vaat ettiğini görmek isteyen kayıt dışı işçiler, eski solcular gibi gruplarca refah devletinin kurulmasına işaret ettiği düşünülür (Tuğal, 2019, s. 20). Özdemir'e göre ise;

“RP de anti Batıcı ve yönelimi İslam ülkelerine dönük olan dış politika anlayışına sahip, dini motif ve mesajları alabildiğince açık bir şekilde kullanan; ancak selefi Milli görüş partilerine göre daha az dinsel kavramlardan oluşan, daha demokratik bir söyleme sahip olan, içinde birtakım İslami elementleri barındıran, eklektik, kompleks ve ütöpik bir ekonomi yaklaşımı olan Adil Düzen retorüğini benimseyen, katıldığı yerel ve genel seçimlerde siyasi başarısını sürekli artırarak popülaritesini zirveye taşıyan, ‘Milli Görüş Hareketi’nin kalesi’ olarak nitelenebilen bir siyasi partidir” (2015, s. 189).

Bulut'a göre (Akt. Aykol, 1996, s. 123) RP'nin ikili hatta üçlü bir toplumsal karakteri bulunmaktadır. Kırsallıktan tam sıyrılamamış ama kentli de olamamış istikrarsız bir toplumsal kesime hitap etmektedir. Gecekondu yığınlarının arabesk siyasetidir. Köylü hareketi değil ama kentli hareketi de değildir. “Refah Partisi’ni birbirinin kopyası niteliğindeki alternatifsiz, başarısız hükümetler, başörtüsü yasağı nedeniyle eğitimlerine devam etmek isteyen ancak edemeyen genç kızlar, devletin resmî ideolojisi dışında kalan kimi kasketli kimi sarıklı vatandaşlar, gittikçe büyüyen Anadolu sermayesi ve bu ülkenin üvey evladı muamelesi görerek dışında

bırakılmaktan bıkan insanlar iktidara taşımışlardır” (Karaalioğlu, t.y., s. 69). “RP ne tamamen bir tepki partisi ne de yalnızca bir dönüşüm partisidir. Bu iki özelliği de aynı anda bünyesinde toplamaktadır. RP, kimlikler arasında etkileşimi sağlayan ‘a space in-between-identites’ bir forum’dur” (Yavuz, 1996, s. 48).

RP bir yönüyle dinsel sembolleri harekete geçirerek, toplumsal-siyasal muhalefeti bu alana kanalize eden ve farklı kesimleri hem ekonomik-toplumsal değişimlere hem de mevcut sosyo-ekonomik statükoya uyarlama işlevi görmektedir. Diğer yönden ise daha önce kamusal alanda görünürlüğü olmayan toplumsal kesimlerin kamusal alana katılması için direttiği, bu sürecin gerçekleşmesine alan açtığı ve kendisine dayatılan değer ve sembolere direndiği için demokratik potansiyel ve dinamizmi ciddiye alınmak durumunda olan bir siyasal partidir (Mert, 1996, s. 58). RP, merkezîyetçi ideolojinin reddettiği, kapalı rant sistemlerinin toplumsal ve ekonomik yapıya entegre olmalarını engellediği tüm toplumsal grup ve taleplerin yegâne temsilcisi haline gelmiştir (Bayramoğlu, 1994, s. 40). Refah Partisi’nin farklı bir modernite tahayyülü sunduğunu, bu nedenle her kesimden insana kucak açmaya çalıştığını savunan Alemdaroğlu’na göre ise (1999, s. 2) RP’yle siyasal ve toplumsal eleştirilerin akabinde yeni bir dünya vaat edilir. Bu yenedünya var olan düzenin bir alternatifidir. Geleneksel olan dışlanmaz, seküler ve Batılılık ile modernlik arasındaki özdeşlik kırılmıştır.

RP’nin sosyal tabanının Radikaller, Liberaller ve Ödünç Oylar olarak üç ana kesimden oluştuğunu ifade eden Bostancı’ya göre radikaller, genellikle partinin sağ uç noktasında yer alan azınlık grubudur. Düşük eğitim seviyesi, kapalı devre eğitim, gençlik gibi ölçütlerin yanı sıra laiklik karşısında reaksiyoner bir tutum takınan kesimdir. Liberaller, yükseköğrenim eğitimi almış, geleneksel İslam kültürünü derinlemesine incelemek isteyen, Batı’nın toplumsal düzeni ve politik sistemi hakkında da bilgi sahibi olan kesimlerdir. Ödünç oylar arasında ise gecekondü sakinleri, laik\anti-laik çatışmasında DYP, ANAP, MHP gibi partilerden belediye başkanlıkları için RP’ye oy veren kesimler sıralanabilir (1994, s. 46-47). RP’nin saflarına doluşan ‘orta sınıflar’ üç ana öbekten oluşmaktadır: Öğrencilik çağlarından itibaren aileleri veya Milli Gençlik Vakfı gibi oluşumlar nedeniyle birer Refahçı olarak yetişenler; zamanında RP’ye karşı olmakla beraber zamanla onu desteklemeye başlayan eski radikal İslamcılar ve İslamcıdan ziyade muhafazakâr olarak

adlandırılabilir, ancak yükselmek için DYP ya da ANAP'ı değil de RP'yi seçmiş olanlardır (Çakır, 1996b, s. 45).

RP'nin sosyal tabanı üzerine değerlendirmede bulunan Türköne'ye göre RP'ye verilen destekte kompleks dinamikler vardır. Bu dinamiklerin ortak paydası protest eğilimlerden oluşmasıdır. Bugüne kadar merkeze nüfuz edememiş, sesi cılız kalmış 'çevre'nin kendi ses tonunu yakalaması bu protest eğilimlerin başında gelir. Bu ses tonu metropollerdeki çevreden, kentin varoşlarından çıkmaktadır (1996, s. 43). "Refah Partisi, modernleşme süreçlerinden radikal bir biçimde etkilenen kesimlerin özellikle küçük esnaf ve büyük kentlere göçmüş taşralı muhafazakârların İslam'a ve İslami duyarlılıklara dayalı toplumsal ve ekonomik adalet söylemlerine daha geleneksel bir dayanışma arzusuyla nasıl yakın hissettiklerinin örneğidir" (Dağı, 1998, s. 15).

RP'yi muhalif odakları sistemle bütünleştirebilecek tek parti olarak ve bu yönüyle DP-AP çizgisinin hakiki bir devamı ve tamamlayıcısı olarak kabul edenler vardır. Öte yandan Aydın Menderes'in RP saflarına katılmasıyla birlikte Türkiye'nin normal çizgisi olarak devam ederek; demokrasi, serbest piyasaya dayalı bir ekonomi düzeni, maksimum din ve vicdan hürriyeti olarak özetlenebilen bu çizginin ufku "İslami liberalizm" olarak tanımlanabilir (Özel, 1997, s. 96). Bununla birlikte RP, MSP'den gelen siyasi retoriği devam ettirerek partisinin Türkiye'nin ideolojik bölünmüşlüğünde oluşan mevcut siyasi kamplamalardan herhangi birine dâhil olmadığı, bir üçüncü/alternatif yol olduğu iddiasını sürdürmüştür.

Halk ile sağ partiler arasındaki bu boşluğu doldurmaya aday olan RP'nin beşerî gövdesi göç ve kenttir ve İslami hareket biçimleriyle ortak paydada farklı bir sürecin ürünüdür (Bulaç, 2009, s. 210). RP, İslami hareketin en dinamik, hem de en siyasallaşmış formu olarak, "Türkiye'de Müslümanların gelebileceği yeri ve yapabileceği şeyleri somutlaştıran bir güçtür" (Çiğdem, 1996, s. 40). Hem Bulaç'ın hem de Çiğdem'in değerlendirmeleri merkezinde RP'nin temsil iddiasında bulunduğu kesimlerin arzu ve taleplerini pratikte uygulamaya dökmeye ve ortak bir 'kimlik' inşa etme noktasında yeterince başarılı olamadığı (28 Şubat'ı da esas alarak) iddia edilebilir. Ancak 1980'li yılların sonlarıyla 1990'lı yılların ilk yıllarında RP'nin ve hareketin yükselişi, toplumun birçok farklı kesiminden harekete verilen destek

hem bu çalışmada hem de 1990'lar Türkiye'sinde tartışılan odak noktalarından biridir.

Öte yandan RP'nin her kesimden insanı kapsayan, kuşatıcı siyasi söylemiyle Kemalist modernleştirme arasında benzerlik kuranlar da vardır. Örneğin Çınar (1996, s. 33-38) Mustafa Özel'den ödünç alarak sıklıkla söz ettiği “*İstikbal Köklerdedir*” modeliyle RP'nin, “Kemalist modernleştirme projesiyle önemli benzerliklere sahip olduğu iddiasındadır. Modernleşerek muasır medeniyetlere ulaşılacağı iddiasında olan Kemalist projeye karşılık RP, muasır medeniyet seviyesine İslam'la ulaşılacağı iddiasındadır. Çünkü toplum köken itibariyle aslında Millî Görüşçüdür. Toplumun ihtiyacı olan ne varsa bütün unsurlar zaten köklerinde vardır ve bu kökler ancak Millî Görüş hareketinin sunduğu modelle ortaya çıkarılabilir.” RP'nin modernleştirme modeliyle Kemalist proje arasında bağlantı kuran İnel'e göre de (1996, s. 29-31) iki siyasal söylem kültür konusunda müdahaleci, devlet merkezli, otoriter, korporatist bir kalkınmacılık konularında yoğunlaşmaktadır.

Demirer, hareketin yükselişinde ve RP'ye verilen destekte “1980 sonrası benimsenen sınai ihracata yönelik büyüme modelinin araçları olarak ortaya çıkan düşük emek maliyeti, düşük sosyal güvenlik, tarımın desteklenmesinden vazgeçilmesi kararlarının pozitif etkisi olduğu” iddiasındadır (2014, s. 291). Millî Görüş hareketi partilerinden özellikle RP'nin yerel seçimlerde dâhil olmak üzere girdiği her seçimde oylarını artırarak 1995 genel seçimleriyle iktidara gelmesini bu ‘dışlanmış’ kesimlerin ve emeğinin karşılığını alamayan ucuz işçilerin, sosyal güvenlikli mahrum ve gittikçe yoksullaşan kitlelerin desteğinden bağımsız okumak mümkün değildir. Özellikle bu sayede 1984'te başlayan ve 1995 genel seçimlerine kadar dikey bir düzlemde yükselişe geçen oy oranlarıyla en yüksek oy alan parti olarak karşımıza çıktığını söylemek mümkündür. MNP-MSP siyasi ve sosyolojik tabanına yerleşerek daha çok dindar muhafazakâr seçmene hitap eden RP'nin, 12 Eylül'ün ardından bazı bölgelerde MSP oy oranını muhafaza ettiği bazılarında ise 12 Eylül'ün travmatik etkisi nedeniyle oylarını kaybettiği görülebilir. Ancak RP'yi günden güne artan oy oranlarıyla iktidara taşıyan siyasi süreç her alanda özellikle 1980'lerin ardından hızlanan toplumsal hareketliliklerin de bir sonucudur. Bu nedenle 12 Eylül'süz bir RP analizi mümkün değildir.

RP'nin 1987 yılında düzenlenen İkinci Büyük Kongresinde kullanılan şu ifadede 12 Eylül'ün etkisi rahatlıkla hissedilebilir: “Refah Partisi, yeniden bir milli şuur ve hamle ile çağdaş teknolojiden yararlanan, inançlı ve akılcı bir yöntemle, modern ilmin ışığında memleket meselelerine çözüm getirebilmek, ülkemizi mesut ve müreffeh insanların yurdu yapmak azmiyle kurulmuş, yepyeni bir siyasi partidir” (RP İkinci Büyük Kongresi, 1987, s. 3). ‘Modern ilmin ışığında, çağdaş teknolojiden yararlanan ve yepyeni bir siyasi parti’ ifadeleri oldukça önemlidir. Kuruluşunun ardından dört yıl geçmesine rağmen askeri vesayet baskısının siyasette hissedildiği, parti kapatılma korkusunun hala yaşandığı bu nedenle eski gelenekten radikal bir kopuş olmasa da kısa süreliğine de olsa bir ‘mesafe’ koyulduğu iddia edilebilir. ‘Yepyeni’ bir siyasi parti ifadesi, hareketin bütünsel varlığının teorik olarak reddedilmesi olarak okunmamalıdır. Çünkü Millî Görüş Hareketi partilerinin tamamında konjonktürel olarak belli değişiklikler olsa da hareketin omurgasını oluşturan; belirlenmiş, kabul edilmiş ve tartışılması mümkün olmayan dini ve ideolojik çizgiler vardır. Bu nedenle ‘yepyeni’ ifadesi bir redd-i miras değil aksine mirasın sürdürülebilirliği için bir araç olarak yorumlanabilir.

Yine RP'nin başarı ve yükseliş nedenlerini tartışan Soydan, bu nedenleri dünyadaki ve Türkiye'deki gelişmeler olarak iki başlıkta toplar. Dünya genelindeki bunalımlara Doğu Bloku'nun çöküşü, İran-İrak Savaşı, Körfez Savaşı, Afganistan Cihadı, Bosna-Hersek katliamı örneklerini verir. Türkiye'deki bunalımlara ise sistemin halk üzerindeki baskısı, Başörtüsü sorunu, Kürt sorunu, işsizlik sorunu, yolsuzluklar, Özal'ın ölümü, Refah'ın kendini yenilemesini örnek vererek, bunları RP'nin yükselişindeki esaslardan sayar (1994, s. 516-528).

Millî Görüş hareketinin tarihsel ve siyasi değişim sürecini ele alan Ağırbaş özellikle “RP'nin yazılı ve sözlü metinlerinde en çok üzerinde durulan konunun demokratikleşme sorunu ve buna sunulan alternatifler” (2019) olduğunu altını çizer. RP'den sonra hareketin devamı olarak kurulan ancak çoğu çevrelerce hareketin güç kaybederek parçalanmasında etkili olduğu ifade edilen FP'de demokrasi vurgusu RP'den daha fazla olmasına rağmen beklenen etkiyi yaratamamıştır. Özellikle muhalif çevrelerce Millî Görüş geleneğinin önceki partilerinin söylemleri referans gösterilerek demokrasinin yalnızca bir *araç* ya da *takiye vasıtası* olarak kullanıldığı, partililerin hiçbir zaman tam anlamıyla demokrat olamayacakları düşünülmüştür.

RP'nin iktidara gelmesiyle laikliğin kaldırılarak şeriat düzeninin getirileceği ve yasakların RP döneminde artacağı tartışmaları medyanın da katkısıyla uzun süre devam etmiştir. Bunun üzerine 1992 yılında RP tarafından 'Refah Partisi ve Gerçekler' adında bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiriye RP iktidara geldiğinde yapılacaklar, yapılmayacaklar ve RP hakkındaki yanlış ifadeler hakkında bilgi verilmiştir. RP yapmayacakları kısmında; RP'nin yasağcı bir parti olduğu ve iktidara geldiğinde kişisel hürriyetleri kısıtlayarak laikliğin karşısında konumlandığı, dar bir kadro anlayışına sahip olarak sadece sakallı ve takkeliilerin partisi olduğu anlayışına, demokrasiye karşı durarak RP ile İran tipi bir yönetimin geleceği, askeri darbenin gerçekleşerek uluslararası ilişkilerin bozulacağı, yardım ve kredilerin kesileceği tartışmalarına açıklamalarıyla cevap verir (URL-5).

RP iktidara geldiğinde ılımlı bir yaklaşım sergilemeye özen göstermiştir. Şüphesiz bu durumda laiklik ve rejim karşıtı olmakla suçlanan önceki iki Milli Görüş partisinin yaşadıklarının etkisi de vardır. Bu ılımlı ve kuşatıcı yaklaşımına rağmen kendi tabanındaki radikal bir kesimin varlığı RP'yi zaman zaman zor durumda bırakacaktır. Nitekim bu radikal kesim RP'yi mevcut sisteme uyum sağlamakla ve davasından vazgeçerek yolundan sapmakla itham etmiştir. RP de kısa süren iktidarı döneminde hem laik rejim taraftarlarını yeniden karşısına almamaya hem de yıllardır bekledikleri iktidara kavuşan ve taleplerinin bir an önce hayata geçirilmesini isteyen radikal taraftarları arasındaki dengeyi sağlamaya çalışacaktır.

RP, 1980 sonrasındaki Türkiye'nin toplumsal, siyasal değişim ve dönüşümünün bir yansıması aynı zamanda bir sonucudur. RP taleplerinin farklı toplumlarda 'normal' karşılanma olasılığına rağmen toplumumuzda yarattığı gerilimler hali hazırda var olan kültürel, siyasi ve sosyo-ekonomik farklılıkların 'kimlik' merkezinde oluşarak toplumsal kutuplaşmaların bu doğrultuda oluşmasından kaynaklanmaktadır. RP'nin içinde barındırdığı farklı kimliklerin temelinde İslami söylemin kuşatıcılığı özellikle İslam'ın etnik kökene bakmadan oluşturduğu değerlerin kapsayıcı etkisi vardır. RP oy oranlarında bu farklı kimliklerin, aidiyet duygusunun, İslami bilincin ya da partililerin söylemiyle 'İslami uyanışın', dini-milliyetçilik gibi farklı birçok anlayışın yansımaları görülebilir.

2.4. 1980 Sonrası Refah Partisi ve Siyasetin Dönüşümü

Modern Türkiye’de İslami kimlik siyasal alanda ilk kez açıkça Millî Görüş hareketi tarafından dile getirilmiştir. Böylece Millî Görüş hareketi, ötekileşen, köklerini Osmanlı-İslam geleneğinden alan kapsayıcı bir kimliği temsil etmek suretiyle, siyasi süreçlere entegre etmede hayati bir rol oynamıştır (Yavuz, 2008, s. 279-280). Yine Yavuz’a göre “Millî Görüş hareketinin asıl başarısı da ekonomik ve kültürel açıdan sistem ve toplum tarafından dışlanmış bu kesimleri, yerel yönetimlerden başlayarak adım adım ulusal siyasi sisteme entegre etmesinde aranmalıdır. Millî Görüş hem muhalif merkez olmuş hem de bünyesinde topladığı kesimlerin modernleşerek görünür hale gelmesine katkı sağlamıştır” (2018, s. 591). Bu düşüncenin çoğunlukla doğru olduğu seçim sonuçlarında MSP ve özellikle RP’ye oy veren seçmen profilinden de çıkarılabilir. İlerde bölge bölge seçmen profilinin analiz edildiği bölümlerde de ifade edileceği gibi bu hareketi destekleyen seçmen yok sayılmış, ihmal edilmiş kesimlerden oluşan bir kitledir.

Çok partili hayata geçişle birlikte geleneksel, muhafazakâr ve dindar toplum kesimlerinin istek ve taleplerinin siyasette etkili olmasının ardından, 12 Eylül 1980 sonrası bu kesimlere yenileri eklenir. Tüm dünyadaki tartışmaların dünya insanını önceleyen, kuşatıcı söylemde devam etmesi ve postmodern düşüncenin de etkisiyle, Türkiye’nin mevcut sistemi birbirinden oldukça farklı yeni toplumsal ve siyasal taleplerle karşı karşıya gelmiştir. Kadın hakları savunucuları, liberaller, sivil toplum destekçileri, yeni nesil İslamcılar, eşcinseller, yeşiller, başörtülüler bunlardan bazılarıdır.

12 Eylül sonrası kimliklerde, taleplerde yaşanan çoğullaşma, beraberinde siyasi bir temsil ihtiyacını da getirir. RP, 12 Eylül’ün ardından yaşanan ‘yeniden kimlikleşme’ sürecinde belli kesimlere kimlik aidiyeti veren, kitlelere güven sağlayan bir parti olarak görülmüştür. RP’nin MNP ve MSP’den gelen sosyolojik bir tabanı şüphesiz vardır. Ancak başta ANAP olmak üzere merkez sağ partilerine duyulan toplumsal güvenin sarsılmaya başlaması, DYP-SHP koalisyonu sonrasında toplumda oluşan hayal kırıklığı ve Soğuk Savaş ertesi ‘sol’da yaşanan bölünmüşlükle birlikte RP, yukarıda belirtilen kesimlerden de oy almaya başlar. Siyasi yasaklı olması dolayısıyla ne Erbakan’ın ne de hareketin lider isimleri arasında sayılan siyasilerin 12 Eylül’ün ardından siyaset yap(a)maması nedeniyle sağ kesimler için

bir alternatif hale gelmesi avantajını kullanmada ANAP yeterince başarılı olamamıştır. Bu nedenle ANAP'ın Millî Görüş Hareketi geleneğine bağlı kesimlerden aldığı oyların kademeli bir biçimde yeniden kendi yerine döndüğü ifade edilebilir. İnceoğlu'na göre RP, söylemi ve ideolojisindeki İslam vurgusu sayesinde, Özal sonrası dönemde merkez sağın içine düştüğü bunalımdan doğan siyasi boşluğu oy artışına çevirebilmiş bir parti olarak okunabilir (Akt. Hazırbulan, 2015, s. 291).

12 Eylül 1980 sonrasında toplumsal ve siyasi hayatı dönüştüren bir diğer gelişme sivil toplum kuruluşlarının kurumsallaşma sürecinde yaşanır.

“12 Eylül ertesinde sivil toplum düzeyindeki örgütlenmeler, siyasi dinamiği değiştirerek siyasi işleyişe yön vermeye başlamıştır. II. Meşrutiyet dönemindeki sosyolojik farklılaşma ekonomik, etnik, sınıf, cinsiyet, ekolojik ve sosyolojik bazda sağlanmış ve bu gruplar da kendilerini ilgilendiren konularda hak talep etme yönünde önemli bir politizasyon süreci yaşamıştır. 1980 sonrası Türkiye’inde siyasi partilerin üye sayısı daha önce hiç olmadığı kadar artmıştır” (Çaha, 2008, s. 72-73).

Toplumun büyük çoğunluğunun demokratik kültür ve çoğulculuğa henüz hazır olmadığı düşüncesi neticesinde askeri vesayetçilerin darbeler aracılığıyla topluma vermek istediği ‘düzen, nizam’ mesajının özellikle 12 Eylül sonrası hedefi bulup bulmadığı tartışılır. Bu dönemde ortaya çıkan politik kültürün ‘dışlama’ üzerine değil ‘consensüs’ üzerine geliştiğini savunan Nilüfer Göle’ye göre (2000a) “mevcut sistemin ya da ideolojik tartışmaların önüne yönetim ve icraat tartışmaları geçmiştir. Liberal ve sosyal adaletçi icraat tartışmaları ön plana çıkmıştır.” 1980’lerin Yeni Sağ akımını sentezi derinleştirecek, neoliberal ekonomi politikalarla muhafazakâr toplum ve kültür politikalarının bileşimine dayanan uygulamaların bir sonucu olarak gören Bora’ya göre liberalizm “milletin manevi değerlerinin aşırı bir modernizme karşı korunmasının ve milletin otantik kimliğiyle, olduğu gibi temsilinin teminatı olarak değerlendiren muhafazakâr tepki, yüzyıl sonra Yeni Sağcı istikamete yönelecek olan sentezin tohumudur” (2017a, s. 529-30). Türkiye’de sağ ve sol cemahta bazı istisnalar dışında liberalizme mesafeli durulmuştur ve bu her iki cemahta bireyciliğe mesafelidir. Bireyciyim diyen herkes bencillikle, egoizmle, halktan kopuk olmakla itham edilmiştir. Bireyin en temel varlık olarak kabul edilmediği bir yerde insan haklarının hem hukuki hem fiili olarak gelişmesi beklenmemelidir (Yayla, 2000, s. 214).

2.4.1. Özal ve ANAP Türkiye'si

Turgut Özal'ın Türk siyasetindeki etkisi ve dönüştürücü rolü bugün toplumun her kesiminden insanın kabul ettiği bir vakiydir. Neredeyse toplumun her kesiminden insan Özal'ın siyasetteki dönüştürücü etkisini olumlu ya da olumsuz bir şekilde kabul etmiştir. Özellikle ekonomi alanındaki liberal ancak dönem konjonktürü için radikal sayılan kararlarıyla, ekonomideki devletçi ağırlığın kalkmasına katkı sağlamıştır. İhracata dayalı serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaştırılmasıyla Türkiye'ye küresel ekonomi sisteminde yer açılmasında büyük rol oynamıştır. 1980'li yıllar ile 1990'lı yılların başı Türk politik kültüründe 'Özal'lı yıllar' 'Özal devri' olarak kabul edilmiş ve ardından gelen merkez sağ partiler, kendisini 'muhafazakâr demokrat' olarak tanımlayan AK Parti dahi sıklıkla Özal karizması ve mirasına atıfta bulunarak siyasetteki konumunu bu doğrultuda belirlemeyi tercih etmiştir. Özal ve Özal'ın ANAP'ı (Mesut Yılmaz'ın genel başkanlığındaki ANAP hariç tutulmuştur) siyasi partilere ve siyasetçilere belirli bir 'alan' açmada etkili olmuş, ardından gelenler bu alanlarda kendini konumlandırmaya başlamıştır. Nitekim bu konuya verilecek en önemli örneklerden birisi de Türk siyaset kültüründe ikon haline gelmiş Menderes, Özal ve Erdoğan sıralamasının yapılmasıdır.

12 Eylül Askeri Darbesiyle birlikte siyasette aktif rol oynayan ve ideolojik bölünmelerin başında sayılan isimlerin aktif siyasetten el çektilmesiyle, geçici de olsa yeni bir askeri darbe korkusunun önüne geçilmiştir. Aynı zamanda da bu durum siyasette yeni isimlerin varlıklarını güçlendirmeye başlamasına neden olmuştur. 24 Ocak Kararlarına imza atan aynı zamanda Batı tarafından da desteklenen ve mevcut siyasi boşluğu (bu durumda diğer parti liderlerinin darbeciler tarafından engellenmesinin etkisi şüphesizdir) doldurabilen Turgut Özal bu isimlerin başında gelir. Ahmad'a göre (2014a, s. 163) Özal, binlerce insanın tasarruflarını kaybetmesiyle sonuçlanan 'bankerler skandalı'ndaki rolüne rağmen liberal ve devletçilik karşıtı imaj veren, demokrasiye hızlı bir dönüş vaat eden tek adaydır. Bu nedenle generallerin diğer partilere açık desteğine rağmen halk tarafından oyların %45,14'üyle desteklenmiştir.

Zürcher'e göre de

“Özal'ın bu başarısında 1983 genel seçimlerine generallerin gölgesinde giren üç partiden birinin alenen darbeci askerler tarafından destekleniyor olması (MDP) bir

diğerinin ise halkın nezdinde geleneksel Kemalist kanada yakın durması (HP) Özal'ın ANAP'ının kendisini gerçek bir demokratmış gibi göstererek ordunun siyasetten çekilerek sivilleşmeye geçilmesini savunan kesimlerce desteklenmiş olması etkilidir” (2009, s. 407).

Böylece oyların %45,14'ünü alan ANAP ve Özal'ın, askeri vesayetin ağırlığından rahatsız olan toplum nezdinde 12 Eylül sonrası sivilleşme ve normal hayata dönüşün ilk adımlarını atacak olan parti ve parti lideri konumuna yükseldiği söylenebilir.

Sak'a göre (2016, s. 74) Özal, siyasetin kendisine sağladığı temsil ve özdeşleşme mekanizmalarını kullanarak toplumla karşılıklı etkileşime girerek toplumsal ve kolektif kimliklerin oluşumunu harekete geçirmiştir. Bu sayede yeni toplum planında yeni kolektif kişiliklerin oluşmasına zemin hazırlamış ve bunları kendi kamusal kişiliğinde tecessüm ettirerek, bulunduğu makamlara yansıtmıştır. Sarıbay, “Özal'ın Türk toplumuna eskiden beri bir ideal olarak gösterilen modernite hedefini ‘daha somut, günlük hayatın dokularına nüfuz ettirici tarzda ‘teknoloji’ olarak tanımladığını ve bir Ge-stell oluşturmaya girişerek toplumun varacağı hedefi çerçevelediğini” ifade eder. Bu hedeflere ulaşırken bireylere zaman zaman durup ruhlarını beklemelerini de empoze eder. Bu da Özal'ın hem ‘reformcu’ hem de ‘muhafazakâr’ oluşunu açıklar” (Sarıbay, 2016, s. 121). Bu nedenle Özal, toplumun birçok kesiminde iz bırakmış, benimsenmiş ve çoğu zaman ‘siyasetçi’ kimliğinden önce ‘insan, toplumun bir ferdi’ olma nitelikleri öne çıkmış biridir. Hedeflere yürürken gelenekten, toplumun değerlerinden kopmamış bu değerleri muhafaza etmeye hassaten özen göstermiştir.

Özal döneminde yalnızca ekonomik değişim ve özgürlükler yaşanmamıştır. Örneğin Türk siyasi ve bürokrasi kültürünün net çizgilerle belli olan sınırlarının gevşetilmeye başladığı dönem Özal dönemidir. Sevil'e göre (2005, s. 145) “Cumhuriyetin ilk yıllarından beri bürokrasi, kendisini partiler üstü bir kimliğe ve konuma yerleştirme anlayışını, modernleşmeci tavırlarıyla devam ettirmektedir. Bu durum siyaset, parti ya da kişiler üstü bir gerçek olarak etkisi azalsa da varlığını sürdürmektedir.” İşte Özal da bu nedenle devlet geleneklerini alaşağı etmekle, devlet nizamını bozmakla itham edilmiştir. Ancak Özal devlet-millet-birey bütünleşmesinin önünde duran engellerden biri olarak bürokrasiyi göstermiş, devletin kalkınmasındaki en önemli gerekliliklerden birinin bu bütünleşme önündeki engelleri

kaldırmak olduğunun sıklıkla ifade etmiştir. Duman (2017, s. 214) da “Özal’ın bireye karşı ‘vazifeleri olan’ bir devlet anlayışını yerleştirmek istediğini bu sayede devlet-millet bütünleşmesinin gerçekleşeceğini” savunur. Bireye karşı yükümlülükleri olan bir devlet anlayışını öne çıkarmaya çalışırken, vatandaşın siyasal katılım yoluyla devlet idaresinde etkin ve belirleyici olmasını sağlamaya çalışmıştır. Siyasal retorikteki bu değişime ek olarak Türk siyaset geleneğindeki dört ana eğilimi kapsama iddiasını da benimseyerek siyasete giren ANAP, ilk olarak 1983 genel seçimlerine katılmış ve Türkiye genelinde % 45,1 oranında oy olarak tek başına iktidar olmuştur. 1984 yerel yönetim seçimlerinde de üç büyük şehir dâhil olmak üzere 67 ilin 57’sini kazanmayı başarmıştır.

Büyükşehirlere artan göç ve aşırı kentleşmenin yol açtığı sorunlara çözüm bulabilmek için İstanbul, Ankara ve İzmir’de büyükşehir belediyeleri kurulur. AB’ye tam üyelik başvurusunda bulunulmuş, özel üniversiteler kurularak Türkiye’de yabancı dilde eğitim görmeyenlerin yolu açılarak imam-hatiplerin sayısı artırılmıştır. Bütün bu değişimlerin yanında Özal’ın bir diğer özelliği, Kürt seçmenle kurmayı başardığı ‘sistem dışı’ iletişim kurma biçimidir. Malatyalı Kürt kökenli memur bir anne babadan gelmesi nedeniyle eleştirilmiş olmasına rağmen sistemin Kürt politikalarına karşı bir duruş sergilemiştir. Resmî ideolojinin yok saydığı çoğu zaman Türk’ün başka bir versiyonu olarak kabul ettiği etnik reddiyenin dışına çıkarak Kürt nüfusunun varlığını Türk kökenden bağımsız olarak müstakil bir biçimde kabul etmiştir. Kamusal ve özel alanda Kürtçe konuşma yasağının kaldırılarak çatışma önleyici, kendisinin de Kürt bir anneden gelerek kardeşlik vurgusu yapan bir siyaset gütmesi Türk siyasetinde o döneme dek görülmemeyen, ezber bozan bir Kürt politikası izlediğinin en önemli göstergelerinden biri olarak okunabilir. Ayrıca başbakanken hacca giden ve Nakşibendi tarikatı geleneğinden geldiğini kabul ederek eşi ve ailesinden farklı bir muhafazakâr duruş sergileyen Özal, dindar ve muhafazakâr kesimin devletle olan toplumsal bağlarını pekiştirmede etkili olmuştur.

Özal Türkiye’si’ni, Türkiye’nin iç ve dış siyasetinde cumhuriyet tarihindeki ilk yeniden yapılanmanın gerçekleştiği dönem olarak kabul eden Ataman’a göre “Özal, Türkiye’nin geleneksel yönetim anlayışını değiştirmiştir. İslami kişiliği ve çevresi, ANAP’ın yapısı ve üyelerinin dağılımı, Özal ve partisine yönelik tepkiler ile Özal’ı destekleyen toplumsal kesimler arasındaki çatışma ve kutuplaşmalar bu

yeniden yapılanmanın bir başka göstergesidir” (2017, s. 553). Bu durumda 12 Eylül ertesinde siyaset yapmasına izin verilen ilk sivil parti olmasının etkisi önemlidir. 1960 ve 1970’li yılların ideolojik bölünmüşlüğü ve yaşanan askeri darbe ve muhtıraların etkisi ve küresel değişimlerle birlikte ANAP önemli bir siyasi aktör haline gelmiştir. Siyasi yasaklar dolayısıyla başta muhafazakârlar olmak üzere toplumun hemen her kesiminden oy almayı başarmış ve bu yeni yapılanmayla siyasetteki dengeler yeniden şekillenmiştir.

Karpat’a göre (2012, s. 226-227) Özal siyasetinin ana özellikleri, Türkiye’nin bütünlüğünü ve çeşitliliğe dayanan kimliğini muhafaza ederek, liberal bir yoldan yürüyüp ekonomik gelişmeyi esas tutarak, modernleşme ve globalleşmenin gereğine uyarak dünyaya açılmaktır. Özal bütün aşırı güçlerin gücünü azaltarak yeni yollardan yürümelerine imkân sağlamıştır. Ayrıca belki farkında bile olmadan, kendisinin de bir parçası olduğu elitist düzeni ve vesayet rejimini kökünden sarsan değişimlere yol açması en büyük başarılarından sayılabilir. “Özal, Türk siyasetine Atatürk’ten bu yana gelmiş geçmiş bütün siyasetçilerden daha ciddi bir şekilde yön vermiştir. Ekonomik alanda, 1930’larda başlatılan iç pazara yönelik, ithal ikameci politikaların yerine ihracata dayalı büyüme stratejisini getirerek Türkiye’yi özelleştirmeye meyleden küresel eğilimle uyumlu hale getirmiştir” (Findley, 2019, s. 354). Bu nedenle Findley, Cumhuriyet tarihinde en önemli aktörlerden ve en devrimci kararlara imza atan iki isme Atatürk ve Özal’ı örnek vermiştir. Ahmad’a göre (2014b, s. 227) Özal karizmasında kapatılan partilerin en nitelikli ve belirgin unsurlarını bir araya getirmesine ek olarak bu partilerin hiçbirinin devamı niteliğinde olmaması önemlidir. ANAP, tıpkı AP gibi muhafazakâr, MSP gibi geleneklere bağlı, MHP gibi milliyetçi ve hatta sosyal demokratlar gibi sosyal adalete inanır. Yine Ahmad’a göre (2014a, s. 164) “ANAP, AP kadar muhafazakâr, gelenekselciler kadar İslamcı, sosyal adalete olan inancından dolayı da CHP kadar ortanın soluydu. Aslında ANAP muhafazakâr, demokratik olmayan, serbest piyasaya ve küresel değerlere bağlı bir partiydi.” Bu nedenle ANAP ve Özal hem döneminin hem de Türk siyasi tarihinin önemli siyasi parti ve aktörlerinden biri olmayı da başarmıştır.

Bir yandan Müslüman kitlelerin orta sınıflaşma arzularını harekete geçiren bir yandan da kentli orta sınıfların ya da orta sınıflaşma beklentisi yüksek olan kesimlerin sol partilerden ve CHP’den soğumalarından kaynaklanan boşluğu çok iyi

doldurabilen Özal, Türkiye’deki iki tür popülizmden kopuşun mimarıdır. Birincisi, Ulus’u ‘kaynaşmış, sınıfsız, imtiyazsız bir kitle’ olarak görmek isteyen CHP popülizmiydi. Bir diğeri ise birinci anlayışın etkisinde kalarak Türkiye Sağ’ının milli iradenin tek olduğuna, merkez sağın da bunun yegâne ve rakipsiz temsilcisi olması gerektiğine vurgu yapan çoğunlukçu popülizmdir (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 362).

Özal’ı Türk siyasetinde hem öncesinde hem de sonrasındaki siyasi liderlerden ayıran ya da benzeştiği özelliklerine değinmek gerekirse; Menderes, Özal ve Erdoğan özellikle 2000’li yıllarda sıklıkla aynı çizginin, geleneğin temsilcileri gibi kabul edilmiştir. 2010’lu yılların başbakanı Erdoğan da sıklıkla bu çizgiye atıfta bulunmuş, Menderes’in idamıyla özdeşleştirilen ‘beyaz gömlek’ metaforunu kullanmıştır. Bu üç karizmatik lider arasında benzerlik ve ayrımlar bulunabilir. Bununla birlikte merkez sağ geleneğinden gelen ve 1960’lı yıllardan 1990’ların sonuna kadar Türk siyasetinde önemli rol oynayan Demirel karizması da önemlidir. Örneğin Menderes’ten sonra 1960 ve 1970’li yıllara damgasını vuran Demirel’le Özal’ı karşılaştıran Kozanoğlu; Özal ve Demirel arasında ‘enerji’ ve ‘teknoloji’ adamı olma farkı olduğunu iddia eder. “Demirel, barajlar santraller yaptırıyordu. Özal ise enerjinin ikinci plana düştüğü minimum enerjiyle maksimum verim alma çabalarının ön plana çıktığı yüksek teknoloji döneminin gereklerini yerine getirerek özellikle orta-alt sınıflarda çok tutulan ‘Bi İngilizce, bi bilgisayar, bu devirde başka türlü yırtamazsın’ politik mantığına verilen önemin ismi” olarak öne çıktığını savunur (Kozanoğlu, 1992, s. 16). Aynı şekilde Demirel ve Özal’ı karşılaştıran Çandar’a göre “Özal, tarih ve gelenek birikimine yaslanarak moderniteyle buluşmanın bir sentezidir. Demirel’den Özal’ı ayıran en temel özelliği ise Özal’ın şehirli ve orta sınıf kökenli olmasıdır. Demirel zengin bir köylü iken Özal şehirli bir memur çocuğudur” (2016, s. 5). Siyasi liderlerin geçmişlerinden gelen kültürel ve ekonomik birikimleri, dönem konjonktürleriyle ele alındığında Özal’ın şahsına münhasır karakteri dikkat çekicidir. Özal’ın kimseyle kendisini özdeşleştirmedeği, bu özdeşleştirmelerin dışına çıkmak için ayrıca bir çaba gösterdiği söylenebilir. Özal’ın ardından gelen merkez sağ ve sağ parti liderlerinin Özal’la kendisini özdeşleştirmek istediği görülebilir.

Toplumsal ve siyasi düzensizlikler, ekonomik istikrarsızlık, toplumun sosyo-ekonomik yapısında açılan mesafe arasında sıkışan orta sınıf ve halktaki toplumsal güven boşluğu yeni bir alternatif (parti, lider, ideoloji vs.) olan ihtiyacı artırmıştır.

Özal ve partisi de özellikle 12 Eylül'den doğan siyasi boşlukların ve sivil hayata yeniden dönme ihtiyacının bir karşılığı olarak destek bulmuştur. Özal'ın partisi olarak siyasi hayatımıza giren ANAP'ın toplumsal tabanı bu nedenle de komplikedir. Toplumun yalnızca belli bir kesiminin temsili olarak çıkmamış aksine önemli bir iddiayla Türk siyasetine yön veren dört kritik ideolojinin birleşimi olduğunu vurgulamıştır. Biagini'ye göre (2007, s. 125) bu parti, eski AP tabanını içine almakla kalmamış aynı zamanda hem ekonomide liberalleşme ve istikrar isteyen burjuva sınıfının iş adamlarını hem de toprak sahiplerini bir araya getirmiştir. Dahası milliyetçi ve İslami duygularla beslenen kesimlerin de partisi olma talebinde bulunmuştur.

Waterbury'e göre ise

“ANAP'ı destekleyen merkez sağ koalisyonunun iki farklı kesimi vardır: İlki, büyük sermaye sahipleri, bankacılık sektörü, üst düzey devlet teokrasisi, üst düzey askeri subaylar, IMF ve Dünya Bankası gibi seçmen çoğunluğuna sahip olmayan kesimlerdir. İkincisi ise iç piyasaya dönük üretim ve ticaret yanlısı, orta sınıf profesyonel gruplardan bir kısım, çiftçi, kentlerde kayıt dışı sektörlerde çalışanlardan bir kısım ve İslami duyarlılığa sahip istikrarsız ancak seçimlerdeki ittifakların bir parçası olan kesimlerdir” (Akt. Avcu, 2017, s. 633-634).

Ancak ikinci grupta değerlendirilen kesimle özellikle 1991 Kongresi ertesinde, parti genel başkanlığına Mesut Yılmaz'ın seçilmesiyle açılan mesafenin, 28 Şubat sürecinde ANAP'ın tutumu dolayısıyla bir daha kapanmayacak hale geldiğini söylemek mümkündür. Parti, bir zamanlar karşı çıktığı sosyolojik ve siyasi unsurların koruyucusu haline gelmiş, tabanıyla zıt düşerek halktan kopmaya başlamıştır.

Bununla birlikte Findley, Özal'la birlikte toplumun dindar, ticaretle uğraşan, Anadolu kökenli olan ama gitgide kentlileşen kesiminin nihayet iktidara geldiğini savunur. Resmi devlet politikalarının kapsayıcılığı dışında kalan ve hedefinde olan bu kesimler, ilk kez karar alıcılar haline gelmişlerdir. Dahası “bu parti köken itibarıyla İslamcı olmadığı gibi CHP, AP, MSP ve MHP'den unsurlar barındıran bir merkez-sağ koalisyonu” olmasıyla ayrıca önem taşımaktadır (Findley, 2019, s. 356). Ancak daha önce belirttiğimiz gibi 12 Eylül 1980 Askeri Darbesinin ardından ortaya çıkan siyasi boşluktaki tek sivil parti olmasına rağmen birbirinden farklı dört merkezi

eğilim ve toplumsal taban birlikteliğini istikrarlı bir biçimde toplama iddiasını (ki bu çok büyük bir iddiadır ve rasyonellikten uzaktır) sürdürmeyi başaramamıştır.

2.4.2. Türkiye’de Liberal Politikalar ve ANAP

Osmanlı’nın son dönemlerinde Batılaşma düşüncesinin etkisiyle sosyolojik ve siyasi literatürümüze eklenen liberalizm kavramının merkezinde genel hatlarıyla bireyin özgürlüğü ve bireysel hakların önceliği vardır. Liberalizm kavramının modernleşme süreciyle toplumumuza girmesi dolayısıyla, bu kavrama tepki ve şüpheyile yaklaşmıştır. “1920’lerde liberalizm bir tür ‘aşırı Batıcılık’ olarak görülmüştür. Bu ‘yabancı ideolojiye’ kapılanlar iyi ihtimalle naif, kötü ihtimalle züppe ve gayri milli sayılmışlardır” (Bora, 2017a, s. 520-521). Ayrıca mevcut sistemi ve aktörlerini kısmen devre dışı bırakarak, bireye öncelik vermesi nedeniyle mevcut önyargıları daha da artırmıştır.

Türkiye’de liberal düşünceyi baştan beri savunanlar özellikle ekonomik yapılanma sürecinde yine devletçi bir politika izlemişlerdir. Yalnızca sahici serbest piyasa ekonomisinin gerekliliği ifade edilmiştir. Ekonomiyi kendi doğasına bırakmanın, onun özerkliğini önemsemenin gerekliliği savunulmuştur. Ancak süreç içerisinde ekonomideki liberal hareketliliğin başta siyaset olmak üzere toplumun bütün alanlarına yayılması arzu edilse de ekonomide sınırlı kalmıştır. Bu sonuçta liberalizmi savunanların bile milli iradecilikten vazgeçememiş olmasının ve liberalliklerinin özüne milli iradeciliği yerleştirmiş olmalarının etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bazı tartışmalarda liberalizmin inşasında milliyetçilik vurgusu öne çıktığı, liberalizmin araçsallaştırıldığı belirtilmelidir. Atilla Yayla’ya göre de ekonomik olaylara bakışta da kısmi bir liberalleşme eğilimi olmasına rağmen devlet ekonomideki en büyük güçtür ve ekonomideki ağırlığı Batı ülkelerindeki devlet ağırlığının dört-beş katıdır. Bu nedenle Türkiye’de gerçek anlamda serbest piyasa ekonomisi gelişmemiştir (2000, s. 215-217).

Liberalizme ek olarak ilk kez 1950’lerde kullanılmaya başlanan neo-liberalizm kavramı ise 1980’lerde yaygınlaşmaya başlamış; 1990’larda ise küreselleşmenin de etkisiyle en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Neo-liberalizm Türkiye’de ilk kez Özal döneminde uygulanmaya başlamıştır. Neo-liberalizm, Keynesyen sosyal refah devletinin içine girdiği global krize, ‘eski’ liberalizmi (sosyal mülahazalarsa kayıtlanmamış piyasa ilişkilerini ve ideolojisini) geç-

kapitalizm koşullarında rehabilite ederek bulunan çözümün formülü kabul edilir (Bora, 2017a, s. 554). Eğilmez'e göre ise (2018, s. 45) neo-liberalizm destekçileri ekonomik ve finansal serbestleştirme, özelleştirme, deregülasyon, serbest ticaret, kamu harcamalarının düşürülmesi, özel kesimin önünün açılması, çevreci koruma önlemlerinin oluşturularak ekonomik sistemin herhangi bir aksamaya uğramaması için çalışılmasını savunmaktadır.

“Neo-liberal iktisat politikaları, İngiltere’de Thatcher ve ABD’de Reagan yönetimleri döneminde büyük ölçüde hâkim olmaya başlar. Özal da bu ortamda neo-liberalizmin etkisi altında ilk olarak Türk ekonomisinin içe-kapalı ve bürokratik elite özel sektör elitlerinin gizli bir anlaşmasına dayanan bir avanta paylaşımı mekanizması niteliğindeki geleneksel yapısını yıkmak üzere, dışa açılmayı, uluslararası piyasalarla bütünleşmeyi sağlamaya dönük köklü değişiklikleri gerçekleştirir. İçte ise bireysel girişimin önünü açarak, rekabeti tesis etmeye çalışır” (Erdoğan, 2016, s. 31).

ANAP liberal bir ekonomik politika ile ithal ikameci piyasa anlayışından serbest piyasa ekonomisi anlayışını, teşebbüs özgürlüğü ve devletçiliğin özellikle ekonomik alanda terk edilerek yerel yönetimlere inisiyatif verilmesini, bürokrasinin azaltılması gibi görüşleri, muhafazakâr tarzda savunarak iktidarını elde etmiş ve sürdürmüştür. 1984-1991 arasındaki uygulamalarına bakıldığında ise serbest piyasa ekonomisi, ihracata yönelik büyüme, devletçiliğin terkinin 1989’a kadar güçlü sonra ise zayıf bir yerel yönetim politikaları izlemiştir (Kalaycıoğlu, 2000, s. 406). Türkiye’de liberal politikalar ve ANAP ilişkisinde liberalizm kavramının tarihsel ve sosyolojik tahlilini yapmaya çalıştığımızda, liberalizm kavramının genellikle teorik çerçeveden uzak pragmatik bir düzlemde özellikle ekonomi ve siyaset alanında araçsallaştırıldığı iddia edilebilir. 1970’lerin sonu ve 1980’lerin başındaki sosyolojik ve siyasi konjonktür ‘ekonomi’ alanındaki liberalleşmeyi gerekli kılmış olsa da düşünce ve siyaset alanında liberal adımlar aynı oranda seyretmediği söylenebilir. Öte yandan liberalizm ve muhafazakârlığın aynı çatı altında birleşebilmesinin ANAP ve Özal için kritik bir değer atfettiğini savunan Akın’a göre (2021a, s. 97) “bu özelliği, Özal’ın çok önemli bir siyasi aktör haline getiren nedenlerden biridir. Ona göre Erbakan’ın muhafazakârlığı İslamcılığa yakınken; Özal’ın muhafazakârlığı liberalliğe yakındır.” Nitekim Özal’ın gündelik ve siyasi hayatında yakın çevresi tarafından sıklıkla dile getirilen ‘liyakat’ vurgusu ve farklı siyasi görüşlere mensup isimlerle uzlaşarak çalışabilmesi bu liberal duruşunun bir sonucudur. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu duruşu koruyamaması ve ANAP’ın parti içinde

muhafazakârlaşmasına engel olamaması gerek partinin siyasetteki etkin konumunu gerekse Türkiye’de liberal adımları istikrarlı bir biçimde sürdüren ilk siyasi lider olma özelliğini kaybetmesine neden olmuştur.

Liberalizm düşüncesinin²⁴ ve teorik çerçevesinin Türkiye’nin sosyolojik gerçeklikleriyle uyuşmamasına rağmen ekonomi ve siyaset alanına dâhil edilme çabasının sosyolojik olarak karşılıksız kaldığı söylenebilir. ANAP ve Özal’ın ‘liberalliği’ de yalnızca ekonomi ve kısmen siyasetin bürokratik sınırlarının (takım elbisesiz asker selamlaması, başbakanlığı sırasında Hacca gitmesi gibi) gevşetilmesi şeklinde gelişmiştir. Özellikle 1987 referandumunda siyaset yasakları olan liderlerin yeniden siyasete katılabilmesi önünde ‘görünmez’ bir duvar olarak bu durum aleyhinde açıkça tavır alması, birçok kesimin Özal’ın liberalliğini sorgulamasına neden olmuştur.

2.4.3. Millî Görüş ve ANAP

Millî Görüş Hareketi partilerine ve hareketin karizmatik lideri Erbakan’a 12 Eylül sonrası siyaset yasağı getirilmesiyle oluşan siyasi boşluğun ANAP lehine olduğu iddia edilebilir. Dört ana eğilimin temsilcisi olma iddiasıyla siyasete giren ANAP’ın Millî Görüş’ün dindar, geleneksel ve muhafazakâr seçmeninin oylarını aldığı söylenebilir. Özal ve ANAP o dönem özellikle muhafazakâr ve dindar seçmenin toplumsal ve siyasi ihtiyaçlarına cevap vermeyi başarmıştır. Özal ve düşüncesinin en fazla Millî Görüş düşüncesine yakın olduğunu savunan Bora’ya göre Özal, milliyetçi-muhafazakâr kesimin bir mensubudur. Aydınlar Ocağı üyesi, İlim Yayma Vakfı çevresindedir. Bora’nın aktarımında “Sabahattin Zaim’in Özal bizdendir, onları idare etmeye çalışıyor; Demirel, onlardandır, bizi idare etmeye çalışıyor” (2017a, s. 404, 474-475) sözleri Bourdieucu sosyolojide kullanılan ‘habitus’ kavramının Özal’ın politik ve dini habitusuna karşılık gelmektedir. Millî Görüş de, devlet dindarlığına mesafe koymaya çalışan radikal İslamcılık ile eski

²⁴ Liberalizm kavramı Türk düşünce geleneğinde rutinleşen Batı’daki teorik temellerin dışında hatta tam aksi yönde konumlanan kavramlardan biri olarak yorumlanabilir. Batı’da önce düşünce hayatında temellenen bu düşünce Türkiye’de siyaset ve ekonomi merkezinde temellenmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de başta ekonomi ardından siyaset son olarak ise düşünce sıralamasında oluşması nedeniyle beklenen toplumsal ve siyasal etkiyi yaratamamıştır. Erbakan Türkiye’nin ideolojik bölünmüşlüğünde bir ‘taraf’ ifade eden bütün ayrımlara karşı olduğu gibi liberalizm kavramına da karşı çıkar. Liberalizm kavramını ‘renksiz görüş’ olarak değerlendirir ve kendisini liberal olarak tanımlayanları ‘renksiz’ olmakla itham eder. Erbakan’ın liberalizm dâhil mevcut taraflara alternatif olarak öne sürdüğü tek bir düşünce ve siyasi hareket vardır: Millî Görüş Hareketi. Liberalizmi savunanlara da aradıklarını Millî Görüş düşüncesinde bulacağını sıklıkla iddia etmiştir.

MSP'lilerin güçlü bir kanat oluşturdukları ANAP arasında kalmanın sıkıntısını yaşamıştır.

ANAP'ın siyasete katıldığı ilk dönemlerde örgütlenirken MHP'li, MSP'li, AP'li ve CHP'li isimleri tabanında toplaması, bu partilerin sosyolojik tabanlarıyla ANAP arasında önemli bağların kurulmasına neden olmuştur. Ancak ANAP siyasette korunması ve sürdürülmesi zaten zor olan bu birlikteliği devam ettiremediği için çok geçmeden bölünmeler yaşanmıştır. Şüphesiz bu bölünmelerde bir diğer önemli etken de eski siyasi liderlerin partilerinin yeniden partilerinin başına geçmesi olmuştur. Ancak ANAP'ın özellikle dindar ve muhafazakâr seçmenin taleplerine cevap verememesi nedeniyle bu defa Erbakan ve RP, ANAP'tan oy almış, bu seçmen kitlesi için RP yeni bir alternatif olmayı başarmıştır.

1970'li yıllarda Erbakan'ın mühendis birikiminin desteğiyle ortaya attığı ve dönem konjonktürünün gerekliliği haline de gelen 'ağır sanayi', 'sanayileşme' politikaları, Anadolu'nun küçük ölçekli, geleneksel sanayicilerinde bir değişim başlamasına katkı sağlamıştır. Özellikle Erbakan'ın Odalar Birliği'nde bu kesimi savunan çıkışları, umut ve destek verici olmuştur. 1980'li yıllarda ise Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde kısmen örgütlenen bu kesimler Özal'ın liberal politikalarıyla desteklenmiş, gelişme imkânı bulmuştur. Özal'la birlikte gelişen ve büyüyen serbest ticarete dayalı ekonomi politikaları ise bu defa 1990'lı yıllarda RP'nin ihtiyaç duyduğu toplumsal tabanı oluşturmasına katkı sağlamıştır. Yavuz'a göre (2008, s. 290) Türkiye'nin Özal dönemiyle birlikte serbest ticaret politikalarının etkisiyle büyüyen ekonomisi, RP'nin güçlenmesi için gerekli ortamı hazırlamıştır. 1980'lerin sonları ve 1990'larda Özal'ın serbest piyasa politikaları küçük ölçekli yerel iş çevresi, esnaf, müteahhit, lokantacı ve oldukça küçük ölçekli sanayicilerden oluşan büyük şehirlerin küçük burjuvazisi tarafından kuvvetle desteklenmiştir.

Türkiye Günlüğü dergisinde yayınlanan '*Refah'lı Demokrasi*' yazısında RP'nin mevcut seçmeni üzerine bir değerlendirmede bulunan Türköne, RP üzerine yapılmış bir saha araştırmasının sonuçlarından söz eder. Bu sonuçlara göre;

“RP seçmeni arasında beş vakit namaz kılan seçmen sayısı ANAP seçmeninden fazla değilken; gelir düzeyi en düşük seçmen RP tabanında bulunmaktadır. Yine arabesk müziğini Türkiye'de en çok dinleyenler RP'nin genç seçmeni olarak ortaya çıkmıştır. Bu araştırmaya göre RP'nin oy artışında Türkiye'de toplumun

marjında bulunan, gecekonduda yaşayan, yoksul kesimlerin desteği büyük olmuştur. Mevcut döneme kadar tribünde kalarak, oyun dışında bırakılan, dışlanan kesimler özellikle ekonomik sermayeden pay talep ederek; tribünlerden sahaya inmek istemektedirler” (Türköne, 1994, s. 55).

Buna göre Millî Görüş seçmeni ile ANAP seçmen farklılıklarında belirleyici unsur gündelik hayatta dinin konumu ya da dini ritüeller değildir. Nitekim hareketin partilerinden RP seçmen davranışı incelendiğinde de bu sonuca ulaşmak mümkündür. Hareketin partileri arasında dini retorikten en fazla uzak duran, toplumun her kesiminde insana ulaşmaya çalışan partinin RP olduğu gerçeği hatırlandığında dini ritüellerin geri planda kaldığı iddia edilebilir.

Millî Görüş Hareketi partilerinin tamamı özellikle RP ile ANAP arasında sosyolojik ve siyasi bağılıklar ANAP’ın öncesine dayanmaktadır. Özal, MSP’den milletvekili aday olmuştur ancak aile içi gerilimleri dolayısıyla bu vekillikten vazgeçmiştir. Ancak hem kendisinin hem kardeşinin partiyle olan bağılıkları bilinmektedir. Temsil iddiasında buldukları sosyolojik tabanların ortak noktaları dolayısıyla birbirinin sosyolojik tabanını inşa eden ve geliştiren karşılıklı bir ilişkiye dayandığı söylenebilir. Erbakan’ın Anadolu sanayicilerine ve ağır sanayiye verdiği öncelikle başlayan ilişki 1980’li yıllarda Özal’ın liberal politikaları doğrultusunda sürdürülmüş, geliştirilmiştir. Ardından ise Özal’dan doğan boşluğa bu defa Erbakan ve RP yerleşmiştir.

2.4.4. RP’nin Diğer Millî Görüş Partilerinden Farkları

Millî Görüş hareketinin kitleleşmesi sürecine göz atıldığında en ciddi söylem değişiminin Refah Partisi’nde olduğu söylenebilir. Bunu etkileyen birçok faktörden söz edilebilir. RP’nin siyasi boşluktan yararlanarak iktidara gelme isteği, partiye katılan yeni isimlerin etkisiyle Özal sonrası döneme uyum sağlama düşüncesi ve son olarak ilk defa bu dönemde hem bir söylem hem de bir gelecek tasarımı olarak Adil Düzen’in kamuoyuna sunulması en önemli nedenler arasındadır (Arpacı, 2017, s. 209).

RP, Millî Görüş Hareketi geleneğinin devamı olarak MNP ve MSP’den birçok noktada ayrılır. Özellikle RP’nin 1980’li yılların dönem konjonktürünü ve farklılıklarını takip etmedeki başarısı ve buna yönelik bir politika izlemesi ayırt edici unsurların başında gelir. Ayrıca sağ-sol kamplaşmasında tarafını net bir şekilde belli

eden kesimlerin dışında ‘kararsız’ seçmene hitap etmede başarılı olduğu da söylenebilir. 1991 genel seçimleri başta olmak üzere 1994 yerel ve 1995 genel seçimlerindeki başarısında bu kararsız seçmenin, RP’nin ‘denenmemiş’ bir parti olmasının, öteki siyasi partilere oy veren seçmenin hayal kırıklıklarının etkisi de unutulmamalıdır.

Nitekim RP, MSP gibi sadece ‘cami cemaati’ etrafında örgütlenmez, cami dışı daha geniş kitlelere ulaşmayı hedefler. Propaganda yönteminde ise MSP’nin ‘davet fıkhı’nın aksine, modern iletişim araçlarını ve teknolojisini kullanmaktadır (Sarıbay, 2001, s. 64). Çakır’a göre de (1994) modern iletişim araçlarını ve teknolojiyi kullanan RP bu özelliğiyle yenilikçi olmasına karşı savunduğu düşünceler itibarıyla da gelenekçidir. “RP ve diğer Millî Görüş Hareketi partileri arasındaki en büyük fark, konjonktürel değişim ve gelişime ek olarak Türkiye’nin AB’ye girme konusundaki ulusal çabasının da etkisiyle söylemindeki büyük değişimdir. RP, önceki dini vurguların üzerine çıkarak daha demokrat ve sivil toplumcu bir söylem benimsemiştir” (Yavuz, 2018, s. 596). RP’yi iktidara taşıyan en önemli faktörlerden birinin bu özelliği olduğu iddia edilebilir. RP yeni dönemdeki trendleri takip ederek bu trenlere uyum sağlamayı amaçlarken geleneksel ve muhafazakâr duruşundan da ödün vermez. Dolayısıyla Erbakan’ın maddi ve manevi kalkınmanın bir arada olması hatta manevi kalkınmanın öncelenmesi gerekliliği üzerine verdiği beyanatların RP’nin özellikle yerel yönetimlerdeki başarısıyla bütünleşmesinin bu başarıya katkı sağladığı iddia edilebilir.

Millî Görüş Hareketi destekçileri MSP döneminde *tebliğ* yaparak, insanları doğrudan İslam’a çağırırken; RP döneminde *tebliğ*’in yerini “propaganda” almıştır. Artık rakiplerini Müslümanlıkları üzerinden değil yöneticilikleri üzerinden eleştirerek, dünyevi vaatlerde bulunarak seçmenin oylarına talip olmaya başlamışlardır. Tabi ki bunu yaparken geçmişin *tebliğci* tutumundan da tam olarak vazgeçemediler (Çakır, 2018, s. 549). RP’nin 1984, 1987 ve 1989 seçimleri arasında 12 Eylül’ün de etkisiyle ılımlı bir retorikle de olsa bu ‘*tebliğ*’ci siyasetini sürdürdüğü söylenebilir. Ancak 1991 genel seçimleri öncesinde yaşadığı parti içi kırılmayla birlikte her bir partili adeta bir ‘propagandist’e dönüşmüş, kapı kapı RP’yi toplumun farklı kesimlerine tanıtmak için çaba göstermiştir. Oluşturulmak istenen bu yeni taban sadece İslami unsurlar kullanılarak etkilenecek bir taban değildir. Bu nedenle

dönemin İstanbul Büyükşehir Belediye Başkan adayı Recep Tayyip Erdoğan'ın "Refah Partisi eşittir İslam değil" (Ağırbaş, 2019, s. 95) ifadesi RP'nin ulaşmak istediği toplumsal kesimleri göstermesi açısından önemlidir. Mevcut sistemde özellikle sosyal adalet dağılımındaki eşitsizliklerden rahatsız olan, Anadolu'dan gelerek büyükşehirlerde tutunmaya çalışan ancak bu tutunmalarında geleneksel ve dinsel bir kopuş yaşamak istemeyen, kent çevrelerinde yaşayan ancak sağlık, eğitim, barınma gibi temel insani haklardan yeteri kadar yararlanamayan, resmi ideolojinin dışladığı kendi periferilerine itilmiş ancak varlığını kanıtlamak isteyen kesimlerin rahatsızlıklarının RP toplumsal tabanında birleşmesi tesadüf değildir.

"RP artık sadece küçük ve orta girişimcilerin partisi değildir. Öncesinde korumacı ve ulusal pazarla bütünleşme talebi olan sermaye, RP döneminde dünya pazarı ile doğrudan ilişki kurma durumuna gelmiştir. İslam Ortak Pazarı bu kesimler için önemli bir alternatif olur. Gelenekçi-İslamcı çevrenin yaşadığı bu dönüşümün etkisiyle de bu çevrede kapitalist eğilimler yükselmeye başlamıştır. Dolayısıyla RP önemli bir toplumsal kitlenin kapitalist ilişkilere dâhil edilmesinde önemli rol üstlenerek, bu durumun ideolojisinin üretilmesine önemli katkı sağlamıştır" (Şen, 1995, s. 29-32).

1980 sonrası yükselişe geçen İslami hareketin geçirdiği en önemli dönüşümlerden bir diğeri de kadın hareketi üzerinedir. MNP'den RP'ye uzanan Millî Görüş Hareketi partilerinin 'kadın' söylemindeki değişim RP'de gerçekleşmiştir. O dönemde İstanbul İl Başkanı olan Recep Tayyip Erdoğan'ın inisiyatifiyle, 1980 sonlarında kurulan 'hanım komisyonu' kısa sürede büyük bir performans göstererek, parti genel başkanı Erbakan'ında onayıyla ülke geneline yayılarak, partinin özellikle 1994 ve 1995 seçim başarılarında kilit bir rol oynamıştır (Çakır, 2000, s. 14). RP'yle kıyaslandığında MNP ve MSP partilerinde kadın faktörü gerek seçilen gerekse seçmen olarak göz ardı edilmiş, kadın siyasilere tabandan tavana pek yer verilmemiştir. Ancak RP'nin 'hanım komisyonları' kurarak, kadınlara görevler vermesi önemli bir değişimdir. Örneğin Sibel Eraslan bir röportajında "27 Mart 1994 yerel seçimleri İstanbul'da on sekiz bin kadın teşkilatçıyla göğüslenmiştir. Kapı kapı, ev ev dolaşan, yüz yüze siyasetin aktörleri olan bu kadınların önemli hatıraları vardır. Bence önemli olan kapıları çalan kadınların değiştirme gücüyü. Siyasi etkinlik, 90'larda bu kadınlarla birlikte anlam değiştirmiştir. Kürsüden yapılan kurtuluş konuşmaları değil; kapınızı çalan, sıradan bir dostlukla dertleşen, ortak

sorunlarınızdan bahseden kadınların, siyaseti yapış tarzlarından ve bunun ne kadar insani olduğundan bahsetmek istiyorum. RP’li kadınlar, yerleşik ev kadını imajını değiştirirken, kendileri de aslında değişiyorlardı. Daha toplumsallaşıyorduk, özgüvenimiz artıyordu”²⁵ diyerek bahsi geçen sürecin nasıl cisimleştiğini dile getirmektedir.

2.4.5. 12 Eylül Etkisi

Türkiye’nin siyasal ve sosyolojik dönüşümünde en önemli eşiklerden biri 12 Eylül 1980 Askeri Darbesidir. Tek parti dönemi sonrası çok partili hayata geçiş süreci ve bu sürecin yaklaşık on yıllık periyotlarda askeri darbelerle sekteye uğratılması siyasetin ve sosyolojik gerçekliğin dönüştürülmesinde etkili olmuştur. 1950’li yıllara kadar devlet merkeziliğin ekonomiden gündelik hayattaki rutin uygulamalara kadar birçok alanda tanzim edici etkisinin hissedildiği söylenebilir. Çok partili hayata geçişle birlikte sistemde devlet merkezli değişme ve gelişmenin etkisinin biraz daha azalmaya başladığı iddia edilebilir. Devlet merkezilikten birey/toplum merkeziliğe uzanan bu süreç tatmin edici seviyelere ulaşmasa da özellikle 1960 ile 1970’li yılların sonlarında toplumsal ve bireysel taleplerin çeşitliliği üzerine tartışmalar, küresel değişimlerinde etkisiyle Türkiye’de de başlamıştır. Öte yandan, Türkiye’de hâkim politik kültür anlayışında bir bireyin siyasi tercihi, aynı kahvehanede belirlenmiş masalara oturmaktan kız alıp verme süreçlerini hatta evlilikleri bile etkileyecek kadar gündelik hayatın, ilişkilerin içerisinde yer almaktadır. Gündelik hayatta ‘Bizde şu partiliye verecek kız yok’ ya da ‘bu masaya yalnızca şu partililer, şu ideolojiyi savunanlar oturabilir’ cümleleriyle karşılaşmak bu politik kültürün bir yansımasıdır. Ancak bu ayrımların 1990’lı yılların sonlarıyla 2000’li yılların başından itibaren eskisi kadar önemli olmadığı, siyasetin bu alanların dışına çıktığını da söylemek mümkündür. Öte yandan siyasetin toplum üzerindeki etkisi başka alanlara kanalize olsa da hala varlığını sürdürmektedir. İdeolojik ve siyasi temele dayanan toplumsal ayrışmalar, seçmen davranışlarında da etkisini en üst düzeyde sürdürmeye devam etmiştir.

²⁵ Millî Görüş Hareketi partileri içerisinde kadın dönüşümünü daha net görebilmek için Ruşen Çakır’ın Sibel Eraslan, Emine Şenlikoğlu, Cihan Aktaş gibi dönemin İslami kadın hareketinde aktif rol oynamış isimlerle yapmış olduğu söyleşileri bu konuda daha ayrıntılı bilgiler içermektedir (Çakır, 2000).

Fehmi Çalmuk'a göre Erbakan özellikle 1980 sonrasında siyasi hareketine bazı toplumsal görevler yüklemiştir. “Kırdan metropollerin varoşlarına göçenlerin partisi olmak” bunlardan birisidir. Bir diğer toplumsal görevi ise “Güneydoğu’da yaşanan problemlerin büyükşehirlerde örgütlenmesinin önünü tıkayarak iki bölge arasında bir tampon mekanizma görevi” yaparak tansiyonu düşürmüş olmasıdır. Hareketin geneline hâkim olan İslam vurgusu dindarlıklarıyla bilinen Sünni Kürtler üzerinde etkili olarak şiddete dönüşmesinin önünü tıkamıştır (Çalmuk, 2001, s. 219). Ayrıca Gülalp’e göre (2003, s. 17) iktidardaki ANAP yönetimi, 1991 yazında yapılan kongrede partinin İslamcı unsurlarını tasfiye etmiştir. İslamcı kimlik taşıyan siyasal unsurların iktidardan uzaklaştırılıp muhalefete itilmesiyle, Türkiye’deki İslamcı hareketin temsilcisi olarak kabul edilen RP’nin karşısında herhangi bir rakip kalmamıştır. Buradan hareketle Batıyı ve içerideki destekleyicilerini, taklitçilerini eleştirerek reddeden bir siyaset yapan RP daha hızla yükselmiştir

12 Eylül 1980 Askeri Darbesinin Millî Görüş partilerinden MSP’nin kapatılmasına neden olsa da bütün olarak baktığımızda RP’nin kitleselleşerek seçmen profilini genişletmesine katkı sağladığı iddia edilebilir. 12 Eylül’ün ardından siyasi yasaklı olması dolayısıyla sekteye uğrayan hareket ve hareketin karizmatik lideri Erbakan’a verilen dindar ve muhafazakâr seçmen oyları ANAP’a gitmiştir. Ancak siyasete yeniden dönüşle birlikte ANAP’a geçici olarak verilen Millî Görüş oyları yeniden partiye dönmüştür. 1980’li yılların sonlarına doğru uygulanan başarısız politikalar merkez sağ partilerini destekleyen muhafazakâr seçmenlerin bir kısmının da RP’ye yönelmesine neden olmuştur.

Taha Parla 12 Eylül’den sonra yaklaşık 60 yıldır devam eden din-devlet ilişkisindeki sürünceme ve çatışmaya güç taraflarının konumlarını değiştirmesiyle bakış farklılığı oluştuğunu iddia eder. Yönetici sınıf ve Türk toplumu arasındaki kültürel kimlik arayışında çeşitli sentezlerin ortaya çıktığını ve bu sentezlerde Türklük, İslamiyet ve Batıcılığın öne çıktığını vurgular. Bu sentezleri Gökalp Sentezi, Kemalist Sentez ve Milliyetçi-Hareketçi Sentez olarak ayıran Parla, 12 Eylül ertesinde klasik Kemalist bir sentezden sonra “Türk-İslam sentezi altında dinci bir milliyetçiliğe razı oluş yaşandığını ve bu razı oluşun devlet kontrolünde gerçekleştiğini” iddia eder (2009, s. 212-217). Fakat nasıl olursa olsun Türkiye’nin sosyolojik gerçeği düşünüldüğünde özellikle 12 Eylül darbesi sonrası kısa süreli bir

kurucu kodlara dönüş senaryosu gerçekleşse de toplumsal süreç büyük oranda kendi akışını sağlamıştır. İslam'ın yaşam pratikleri ve siyasal alandaki etkisi zaten geleneksel olarak milliyetçilik şeklinde ifade edilen ideolojik duruşla kendine özgü bir biçimde uyuşma sürecine girmiştir. Böyle bir gidişatın sonunda ise Milli ve İslamcı bir partinin siyasal alanda boy göstereceği bir sosyolojik gerçekliğin oluşması normal karşılanmalıdır.

2.4.6. Kürt Meselesi ve PKK

1990'lar Türkiye'sinin çok sesliliğin kamusal alanda görünür olmaya başladığını ve bu dönemin oldukça önemli ve kompleks bir döneme karşılık geldiğini daha önce belirtmiştik. Oldukça gerilimli ve toplumsal travmalara yol açan bir düzine olayın yaşandığı gerçeği karşısında mevcut sistem yeni toplumsal aktörlerle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu dönem, yeni çeşitlilik içerisinde Türkiye'nin nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Kürt etnisitesinin varlığının bir problem haline getirildiği ya da getirilmek istendiği yılların karşılığı olarak okunabilir.

1960'ların sonlarına doğru siyasallaşmaya başlayan Kürt hareketi Findley'e göre şu doğrultuda ilerlemiştir:

“Kürtler devlet otoritesine karşı ilk kez şehir tabanlı meydan okumasına kalkışır. Türk solundaki devrim sonrasına kadar Kürtleri görmezden gelme eğilimi, 1970'lerde yasadışı Kürt partilerinin kurulmasına yol açmıştır. PKK, 1984'te Kürt bölgelerindeki Türk kuvvetlerine saldırarak çatışma sürecini başlatır. Sünni Kürtler üzerindeki etkisi çok az olan PKK, sınıf mücadelesiyle Kürt milliyetçiliğini birleştirme ve Kürtlerin kaybedilmesinden Türk devletini sorumlu tuttıkları bir kimliği ve dili yeniden diriltme arzusu içindedir” (2019, s. 365).

1991'de yaşanan Körfez Savaşı ve Saddam Hüseyin'in yenilerek Kuzey Irak'ın işgal edilmesiyle Kürt meselesi bir anda uluslararası bir problem ve insan hakları ihlali meselesi haline gelir. 1990'larla birlikte 'yenidünya düzeni'nin oluşmasıyla birlikte Kürtler de bu yeni düzende kendilerine yer aramaya başlarlar. Bu arayış coğrafi bir arayış ve talepten ziyade bir kimlik ve temsil arayışı olarak da okunabilir. Millî Görüş Hareketi en başından itibaren bu 'kimlik aidiyetinin' yasal oluşumunun yalnızca ümmetçilikle inşa edilebileceği üzerinde durmuştur.

“RP'nin kimlik politikasına dayalı din söylemi, Kürtlük aidiyetini önemseyen kitlelerin siyasi taleplerini 'devlet-millet kaynaşması' ve '60 milyon kardeşir' gibi

sloganlarda ifadesini bulan ‘İslam kardeşliği’ temasıyla cevaplamaya çalışmış, böylece İslam’ı bir ‘üst kimlik’ şemsiyesi olarak kullanıp anti-sistemik tepkileri demokratik sisteme entegre ederken, hem devlet seçkinlerinin ‘bölünmez bütünlük’ kaygılarını azaltmış hem de etnik hassasiyetlerin siyasi karşılık bulmasını sağlayarak kolektif ‘aidiyet’ ihtiyacını ulusal değil etnik düzeyle sınırlı olarak, temsil etmiştir” (Yıldız, 2001, s. 174).

Millî Görüş Hareketi, Kürt nüfusla Türk nüfus arasındaki milliyetçi vurgu nedeniyle oluşan kültürel ve siyasi mesafenin ‘ümmetçilik’ ile aşılabileceğini iddia eder. Millî Görüş partilerine verdiği destekle her seçimde öne çıkan, Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri büyük bir önem taşımaktadır. Çalmuk’a göre (2001, s. 21) “MSP, MNP gibi Doğu ve Güneydoğu illerinde hem İslami hem de halkın kültürel kimliğine uygun mesajlar vererek, Türk milliyetçiliğini çağrıştıracak söylemlerden uzak durmuştur.” Hatta hareketin bu bölgelere özellikle 1970’li yıllarda seçimler üstü bir değer verdiği iddia edilebilir. MSP’nin 1970’li yıllarda en yüksek oy aldığı şehirlerin bu bölgelerden olması da tesadüf değildir. Özellikle RP’nin 1991 genel seçimleri öncesinde ‘Doğulu Olmak Suç Mu?’ seçim afişinde²⁶ belirtilen toplumsal rahatsızlıklar ve talepler, ilk kez etnik kökenden bağımsız olarak insan hak ve özgürlükleri bağlamında dile getirilir. Afişte kullanılan ‘Doğu ihmal edildi. Yatırım yok. Yol, su, okul, hastane yok. İş dersin o da yok. Can güvenliğimizi bile çekiç güce teslim ettiler’ ifadelerinin bölgenin terör dışındaki sorunlarının bir siyasi parti tarafından dile getirilmesi önemli bir siyasal değişime karşılık gelir. 1991 seçimleri öncesinde başta Kürt seçmen olmak üzere toplumun birçok kesiminden yakaladığı yükseliş ivmesi ve eskiden gelen Kürt bölgelerinden gelen destek, seçimlerde Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile yapılan ittifakla tepkilere neden olur. Bu minvalde RP 1990 yılında ‘Güneydoğu Terör ve Çözüm’ adlı bir bildiri yayınlamıştır. Özellikle 1980 sonrasında iç göçlerle nüfusu artan büyükşehirlerde güç kazanmak isteyen RP, yayınladığı bu bildiriyle bölgeyi etkiler. Buna göre ülkenin içerisinde bulunduğu durum şu şekilde ifade edilmektedir:

“Ülkenin büyük bir kısmına gidilemeyerek, büyük kısmı mayınlarla döşenmiş yollarda, yollar kesiliyor. İktidarlar geceden gündüze değişerek, her gün çıkan çatışmalarda günlük 20-30 kişi ölüyor. Bölgenin kırsal üniteleri yavaş yavaş yok olarak, iç ve dış göçler arttıkça toplumsal problemler daha da artarak büyümeye

²⁶ Bkz. Seçim Afişi 19

başlıyor. Bölge halkı kendisini iki ateş arasında kalmış hissederek, çözüm daha da gecikmektedir. Bu problemlere ise çözüm sunabilecek ve mevcut gidişatı değiştirebilecek tek parti olarak RP'yi öne çıkarmaktadır. Çözüm olarak ise ülkenin altmış milyon evladının birbirinin şerefli kardeşi sayan ve herkese insan hakkı, inandığı gibi yaşama hakkı, hatta inancına uygun hukuk sistemi seçme hakkı veren Adil Düzen'i, medeni insanlar olarak, kan dökmeden, barış yoluyla ve el birliğiyle kurmak, meselenin çözümünün ana unsurudur. Terörle mücadelede bir reçete benimseyen RP'ye göre; bütün ülke evlatları arasında 'müslüman kardeşliği'nin doğmasına zemin hazırlanması, faizci düzenin terkedilerek Adil Düzen'in kurulması, baskı rejiminin terkedilmesi, çekiç gücün gönderilmesi, Irak'a uygulanan ambargonun kaldırılması, kamu görevlilerinin eğitiminin artırılması, yaygın ve etkin bir istihbarat ve haberleşme ağının kurulması, bölge için özel bir kalkınma programının hazırlanarak uygulanması, olağanüstü halin kaldırılarak olaylar henüz başlamadan önce tespit edebilecek modern teçhizatlara sahip özel eğitim görmüş profesyonel timlerin yetiştirilmesidir (URL-6).

Böylece, terörle mücadeledeki yöntemini de ileri süren RP'nin, kürt seçmenleriyle nasıl bir ilişki tasavvur ettiği açık bir şekilde görülmektedir. Ancak yine de RP ve Millî Görüş partilerinin bölge halkında barışa ve huzura dair büyük beklenti yarattığını da söylemek gerekmektedir. 1995 yılında Doğu Ergil 'Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tespitler' adıyla bölgedeki problemleri teşhis ve tespitlerden oluşan bir proje alan araştırması yapar. Bu çalışma RP'nin 'Güneydoğu Terör ve Çözüm' bildirisinin ardından yayınlanmıştır. RP'nin 1990 yılında yayınladığı hatırlandığında terör sorununa ve bölge problemlerine verdiği önem ve öncelik daha net ortaya çıkacaktır. Ergil'in araştırmasında (2008, s. 218-219) bireysel veya sivil toplum düzeyinde bir ayrımcılığın olmadığı ancak asıl sorunlardan birinin onaylanmış ve yasallık kazandırılmış resmi kimlikler dışındaki farklı grup (etnik, kültürel, dini veya ideolojik) kimliklerine kamu alanının kapatılmış olması gösterilir. Öte yandan siyasi yasaklar ve kültürel dışlanmanın dışında Kürt sorununu ağırlaştırıcı etmenlerden en önemlisine bölge ekonomisi örnek gösterilir. Bu nedenle RP özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgelerindeki bölgesel ekonomik kalkınmaya, geliştirmeye hassaten önem vermektedir. Nitekim Avcıoğlu da (1990, s. 1166) Doğu Sorununun 'Doğu Kalkınması', 'Bölge Kalkınması' adıyla kabul edildiğini ancak bu sorunun yalnızca ekonomik kalkınma açısından kabul edildiğini belirtir.

12 Eylül sonrası İslamcı kesimler, Kürt sorununa olan mesafelerinin Kürt hareketinin milliyetçiliğinden kaynaklandığını ve bu milliyetçiliğin bazı Müslümanlarda yarattığı antipatiden kaynaklandığını savunuyordu. Müslüman bir halk milliyetçilik duygusunun pençesine düşmüştü ve bu durumdan tek çıkış yolunun milliyetçilik duygusunun değil ‘ümmet bilinci’nin ön plana çıkarılarak, ümmet bilinciyle Kürt meselesinin sorununun çözüleceğini iddia ediyorlardı (Şengül, 2018, s. 529). Millî Görüş partileri de dönemin İslamcı söylemine paralel bir biçimde Kürt bölgelerindeki siyasi söylemini ‘60 milyonun kardeşliği’, ‘ümmet bilinci’ üzerine inşa etmiştir. Özellikle MSP döneminde hareketin geneline yayılan İslami retorik bu bölgelerde daha da yoğunlaştırılmış, İslam’ın kuşatıcı ve kapsayıcı etkisine sıklıkla atıf yapılmıştır.

RP, Türkiye’de Türk kökenli olmayan Müslüman grupları toplumun birinci sınıf üyeleri gibi hissettireceğine ve ülkedeki etnik kökene dayalı milliyetçiliği kontrol altına alacağını iddia eder. Böylece hem dünya genelinde ümmetin lideri olan bir Türkiye’yi inşa edeceğine hem Batılı devletler karşısında yenedünya düzeninde söz sahibi olan Müslüman ülkeleri bir araya getireceğini hem de Türkiye’yi önemli bir toplumsal ve siyasal problemden kurtaracağını savunur. Erbakan, sıklıkla kendisinin ve partilerinin ırkçılığın karşısında olduğunu belirten bir tavır takırsa da özellikle Orta Anadolu’daki parti tabanının, hitap ettiği kesimlerin aynı tutumu benimsediğini söylemek pek mümkün değildir. Nitekim bu çıkarım, 1991 genel seçimlerinde müthiş bir artış gösteren Orta Anadolu şehirleri oy oranlarıyla kanıtlanabilir.

Erbakan resmî ideolojinin dışladığı ve görmezden geldiği taşralı, dindar kesimin sözcüsü olmuştu ki kendisi dindar olması dışında temsil ettiği kesimden oldukça farklı bir kökene mensuptur. Asil bir aile ve aristokrat bir gelenekten gelmesi, yüksek eğitimi, etnik kökeni bu bölge insanından Erbakan’ı ayıran unsurlardan bazılarıdır. Ancak bu farklılıkların Erbakan’ı bölge içinde ve mevcut sistemin gözünde avantajlı bir konuma yükselttiği iddia edilebilir. Çünkü ilk kez kendilerinden bu kadar farklı olan biri tarafından istek ve talepleri dile getirilmiştir. Erbakan, resmî ideolojinin çizdiği sınırların dışında kalan Kürtlere seslenerek ‘sözcü, sorun çözücü’ olma isteğini bu kitlelere duyurmayı başarmıştır.

Erbakan, Cumhuriyet Türkiye'sinin dinden boşalan yerlerinin milliyetçilik, ulus kavramlarıyla doldurmasına karşı çıkmıştır. Kürtlerle olan diyalogunu da Sünni Kürtlerin gündelik hayatta dini ritüellere verdiği özen ve önem üzerinden kurmuş; 'ulus' kavramından bağımsız olarak 'ümme't' kavramına sıklıkla vurgu yapmıştır. Sonuçta da RP'nin bu bölgelerde ciddi bir oy potansiyeli oluşmuştur. Dinç'e göre de (2006, s. 13) RP'nin bu bölgelerdeki yükselişi tesadüf değildir. Çünkü RP, İslami söyleme çok daha fazla önem veren ulusçuluk söyleminden daha az beslenen kendine has dini-milliyetçilik versiyonuna sahiptir.

Öte yandan RP, Kürtlerin desteğine talip olmasına karşı bir Kürt partisi olarak kabul edilmekten de çekinmiştir. Bu nedenle bilhassa 12 Eylül sonrası bölgede yaşananlara karşı daha pasif bir siyasi tutum geliştirdiği söylenebilir. Ancak 1989'dan sonra Kürt sorununa farklı bir yöntemle yaklaşmaya başlamış ve Irak'tan göç eden Peşmergelere maddi yardım dışında giyecek ve gıda yardımında bulunmuştur. Bu tutumuyla RP bölgedeki değişik kamplara yerleştirilmiş olan Peşmergelerin en güvendiği parti durumuna gelmiştir (Çalmuk, 2001, s. 28-29). Kürt Milliyetçisi bir parti olarak çekinmesinde Millî Görüş Hareketinin ve partilerinin devletin kurucu ilkelerine duyduğu sadakat ve milli aidiyetin etkili olduğu iddia edilebilir. Etnik milliyetçi söylemden kaçınan ancak milli ifadesine dini ve geleneksel bir anlam yükleyen hareket bu çizgisinin dışına çıkmamıştır.

Bölgenin güvenilir, entelektüel ve dini kimlikleri ağır basan kişilerini bünyesinde toplayan RP, PKK'nın Marksist söylemlerini dindarlığıyla bilinen Kürtlerin üzerinde kendi lehinde kullanabilmeyi başarmıştır. Özellikle bölgede Hizbullah'ın da gücünü artırmasıyla birlikte PKK bile daha İslami söylemlere başvurmaktan çekinmemiştir. Bir yandan PKK'nın baskısı bir yandan Hizbullah'ın bölgedeki etkisi özellikle çatışma yoluna girmek istemeyen dindar Kürtleri, RP'ye daha da yaklaştırmıştır. Türk milliyetçiliğinin baskısını hisseden Kürtler, İslam Ümmetçiliği vurgusuyla kendilerine yeni bir alternatif olan RP'ye bölgenin siyasi koşullarına rağmen destek vermişlerdir. Ancak ileride göreceğimiz gibi 1991 seçimlerine etnik milliyetçilik söylemleriyle öne çıkan MÇP ile girmesi, bölge halkını büyük hayal kırıklığına uğratmıştır.

DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESEL KALKINMA HAMLESİ

27

Yukarıdaki Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesel Kalkınma Hamlesi haritasında görüleceği gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tamamı ve RP'ye verdikleri destekle öne çıkan Gümüşhane ve Bayburt'un RP'nin bölgesel kalkınma hamlesinde ayrıcalıklı olduğu iddia edilebilir. 1990'lı yıllarda ekonomik ve siyasi belirsizlikler, yolsuzluklar, siyasi cinayetler, Kürt meselesinin yükselen gerilimi, liyakatsizlik toplumdaki devlet imajının sarsılmasına neden olurken alternatif politika ve çözüm arayışlarına olan ihtiyacı artırmıştır. RP de bölgeler arasındaki bu talep ve ihtiyaçları sıralarken yukarıdaki bu bölgelere ayrıcalık tanımıştır. Kırsaldan kentlere artarak devam eden göçü, kentlerdeki çarpık kentleşme dolayısıyla ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel sorunları, bölgedeki işsizliği bu kalkınma hamlesiyle çözeceğini ifade eder.

1980'li yılların ortalarında başlayan RP'nin yerel yönetimlerdeki başarısı, Kürt meselesindeki milliyetçilik yerine ümmetçilik söylemiyle Kürt bölgelerinde inşa ettiği etkili siyasi imajı, MÇP ile yapılan ittifak dolayısıyla sarsılır. RP'nin bölge halkına ve toplumsal tabanına bu ittifakı izah etmedeki başarısızlığı durumu daha da zorlaştırmıştır. PKK'nın söylem ve uygulamalarından rahatsız olan, devlete aidiyet duyan, devletle olan ilişkisini İslami kıyaslara göre kuran bir kesim RP'ye olan sadakatli desteğini sürdürmeye devam etmiştir. Ancak arada kalmış, sorunun sivil ve yasal yollarla çözüleceğine dair umudunu yitirerek 'kandırılmış' hisseden, hayal

²⁷ <https://www.esam.org.tr> adresinden alınmıştır. (Erişim Tarihi 17.04. 2020)

kırıklığına uğrayan kesimlerin PKK'yla yakınlaşmaya başladığı da belirtilmelidir. RP'nin bölgede 'sorun çözücü' ya da 'ümit var' adımlar atan parti konumundan ittifak dolayısıyla ayrılması yalnızca RP için bir kayıp değildir. Türk siyasi hayatı ve toplumsal barışın inşası açısından da önemli bir kayıp olarak değerlendirilmelidir. Bu tarihten sonra PKK bölgedeki gücünü artırmıştır. Güçlenen PKK, bölgedeki iç huzuru bozmakla kalmamış, 1990'larda artarak devam eden terör eylem ve olaylarının ülkenin birçok yerine yayılmasına neden olmuştur.

2.5. 90'lı Yıllarda Koalisyon Hükümeti ve Refah

RP'nin 1990'lardaki yükselişini analiz etmek ve Adil Düzen söyleminin sosyolojik ve siyasi tabandaki karşılığını görmek için 24 Aralık 1995 seçimlerine kadar yaşanan toplumsal ve siyasi olayları hatırlamak yerinde olacaktır. DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde 1990'lı yılların başından beri görülen terör eylemleri şiddetini artırarak devam etmiştir. 17 Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Özal'ın ani ölümü dolayısıyla siyasette var olan gergin hava daha da artmış ve siyasi alandaki karizmatik liderin eksikliği hissedilmiştir. Atatürkçü kimlikleriyle bilinen ünlü isimlere yapılan suikastlar (Uğur Mumcu, Bahriye Üçok, Çetin Emeç bunlardan bazılarıdır), PKK terörünün şiddetini artırması, terör eylemlerinin büyükşehirlere taşınması, ekonomik krizin başlaması, Sivas Madımak Oteli olayı, Demirel'in Cumhurbaşkanı Çiller'in ise Başbakan seçilmesi de 1993 yılına damgasını vuran olaylardan bazılarıdır.

1994 yılında yaşanan kaotik ve karmaşık olaylar devam etse de bu dönem Millî Görüş Hareketi'nin 'Adil Düzen' söylemiyle yükselişe geçtiği yıllardır. Devletin özellikle terörle mücadele konusunda artan otoriter tutumu, İSKİ yolsuzluğu, Demokrasi Partisi (DEP) milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılarak cezaevine gönderilmeleri bu dönemin önemli toplumsal ve siyasi gelişmelerinden bazılarıdır. 5 Nisan 1994 Kararları da siyasi alandaki problemleri pekiştirmiş toplumsal rahatsızlık ve adaletsizliklerin artmasında önemli rol oynamıştır. 5 Nisan Kararlarının ardından ek vergilerin getirilerek, çiftçilere devlet desteğinin kesildiği ve yaklaşık 500 bin kişinin işsiz kaldığı bilinmektedir. Ancak yaşanan bu olumsuzluklara rağmen 27 Mart 1994 yerel yönetim seçimlerinde RP oy oranını bir önceki yerel seçimle karşılaştırıldığında % 9,8'den % 19'a yükseltmeyi başarmıştır. Ankara ve İstanbul büyükşehir belediyeleri dâhil birçok şehirde RP'nin

üstünlüğü vardır. Öte yandan Müslüman kimlikleri, hak hassasiyeti ve rüşvete karşı duruşlarıyla bilinen RP'lilerin Bosna Savaşı için toplanan paralara isimlerinin karışması bu dönemin Millî Görüş Hareketi için öne çıkan tartışmalarından biridir.

Kuzey Irak'a yapılan 'Çelik Harekât' operasyonu, Gazi Mahallesi olayları ve özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşanan terör olayları, faili meçhul cinayetler ve Doğu Ergil'in yayınladığı *Doğu Sorunu* çalışması 1995 yılında öne çıkan olaylardan bazılarıdır. 1990'lı yılların başından itibaren artarak devam eden terör kaynaklı çatışmaların ön planda olduğu toplumsal ve siyasi konjonktürün ardından 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde RP birinci parti çıkmıştır. Ancak bu birinciliğe RP'nin iktidar dışında bırakılmak istendiği koalisyon çalışmalarıyla devam eden siyasi bir süreç eklenmiştir. Uzun koalisyon görüşmelerinin ardından ANAYOL hükümeti 'zoraki' bir biçimde kurulmuştur. Önce Mesut Yılmaz'ın ardından Tansu Çiller'in başbakan olacağı dönüşümlü bir hükümet sisteminde uzlaşmıştır. Ancak RP'nin her iki parti liderlerinin özellikle mal varlıklarına dair meclise sunduğu önergelerin de etkisiyle uzun uğraşlar sonucu 'zoraki' kurulan ANAYOL Hükümeti liderlerin anlaşamaması nedeniyle dağılmıştır. Cumhurbaşkanı Demirel'in hükümet kurma görevini ikinci kez verdiği Erbakan, 28 Haziran 1996 yılında DYP ve RP ortaklığındaki 54. Dönem Türkiye Hükümeti olan Refahyol Hükümetini kurmuştur.

REFAHYOL Hükümeti, 8 Temmuz 1996 yılında mecliste yapılan güven oylaması sonucunda azımsanmayacak çoğunluktaki ret oyuna rağmen az bir farkla kabul edilmiştir. 2 yıl arayla dönüşümlü başbakanlık sisteminde mutabık kalınmıştır. Buna göre 2 yıl Erbakan 2 yıl da Çiller başbakan olacak bir diğer isim başbakan yardımcısı olacaktır. Kurulduğu günden 28 Şubat sürecine kadar toplamda 11 ay süren 54. Dönem Türkiye Hükümeti özellikle ekonomi alanında memur, emekli ve işçi zamlarında yapılan radikal artışlarla bilinmektedir. Milli Gazetede *REFAHYOL Hükümetinin 11 Aylık İlkleri* başlıklı yazıda da bu artışlar ön plandadır. Örneğin emeklilerin maaşlarında enflasyonun üstünde %51 oranında reel bir artış sağlanması, asgari ücrette % 100'den fazla artış; BAĞ-KUR emeklileri maaşlarındaki % 300'lük artış yazının önemli başlıklarından bazılarıdır.²⁸ REFAHYOL Hükümeti süresince ekonomi alanında atılan adımlar sosyo-ekonomik toplumsal gerçekliklerin bir

²⁸ <https://www.milligazete.com.tr/haber/1011519/54-erbakan-hukumetinin-11-aylik-ilkleri> (Erişim Tarihi 27.08.2021)

sonucudur. Özellikle maaş artırımında yaşanan bu değişimler o kesimler toplumsal hafızalarında etkisini sürdürmeye devam etmektedir.

Çalışlar (1997), RP'nin taşralının kimlik bunalımını çok iyi kullanarak kendine çektiğini ve Kürt seçmenin tepki oylarını çok iyi kullandığını savunur. Ayrıca Ona göre devletin baskıcı ve tutucu yönetim şekli, siyasal İslam'ı beslemiş, karşı bir tepkinin doğmasına neden olmuştur. Bu karşı tepkinin neticesinde RP doğmuştur. RP'nin girdiği her seçimde oy oranını artırarak 1995 genel seçimlerinde en yüksek oyu alan siyasi parti olmasını değerlendiren Göle'ye göre (2017, s. 74-76) RP'nin başarısında merkez partilerin başarısızlığı ve özellikle merkez sağ mirasın zayıflamasının etkisi önemlidir. DP'den gelen ve Özal tarafından temsil edilen 'muhafazakâr liberal miras'ın zayıflaması RP'nin yükselişindeki temel etkidir. SDP dâhil birçok parti bu mirastan yararlanmaya çalışmış olsa da SDP'nin yüksek enflasyon ve rüşvet nedeniyle yıpranması, seçim kampanyalarını 'adil düzen' ve 'temiz siyaset' temelinde yürüten RP'ye yaramıştır.

Konrad Adenauer Vakfı tarafından yayınlanan 'Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma' adlı çalışmada (1996, s. 28-29) RP'nin Türk siyasi hayatına merkezkaç güçlerin taleplerini taşıyabildiği iddia edilir. RP'yi en çok destekleyen kesimler, büyük kentlerin merkezlerini kuşatan varoşlardır. RP'li çevreler, bu nedenle seçim başarılarını akılcı olmayan bir üretimin ve adil olmayan bir bölüşümün fakirleştirdiği geniş yığınların, çareyi RP'nin ileri sürdüğü Adil Düzenle buldukları şeklinde yorumlamaktadırlar. Bu, aynı kesimlerin 1970'lerde "Hakça Düzen" sloganını kullanan CHP'ye büyük bir destek verdikleri hatırlandığında doğru bir tespit olarak belirlemektedir.

2.5.1. 28 Şubat'a Doğru

RP'nin 1995 genel seçimleri öncesinde birinci parti çıkma olasılığı özellikle medyada önyargılı bir biçimde tartışılır. RP'nin iktidara gelme ihtimali için kurgulananlar toplum nizamını bozacak ve birçok kesimin tepkisini çekecek 'abartılı' bir biçimde ifade edilmiştir. Bu tartışmaların RP'nin teorik ve pratik gerçekliğinden uzak, hamaset güden, ayrıştırıcı bir temele yaslandığı ve var olan mesafeleri daha da artıran bir söylem üzerinden sürdüğü belirtilmelidir. Bu ötekileştirici söylemin her iki tarafın daha da muhafazakârlaşmasına, var olan toplumsal ve siyasal kabullerini korumak ve muhafaza etmek için sınırlarını belirlemesine ve bir diğerini

ötekileştirmesine neden olduğu iddia edilebilir. Seçimler öncesinde ve sonrasında, koalisyon görüşmelerinin sürdüğü dönemden REFAHYOL Hükümeti'nin kurulduğu güne ve 28 Şubat'a kadar yukarıda belirtilen siyasi retoriğin değişmediği, şiddetini artırarak devam ettiği söylenebilir. Dolayısıyla toplumu manipüle etmeye yönelik bu tavır, 28 Şubat'a verilmesi gereken tepkilerin kontrollü olmasına ve belli kesimlerce 28 Şubat'ın meşrulaştırılmasına zemin hazırlamıştır.

28 Şubat ile RP'nin kapatılma sürecini yorumlayan Karaalioğlu'na göre "28 Şubat tarihi Millî Görüş hareketi için büyük bir kırılma noktasıdır. Daha önce iki kere partisi kapatılmış olmasına rağmen 28 Şubat ile RP'nin iddia ve önerilerinin resmen reddedilmiş olması daha önce karşılaşılmamış bir durumdur. Bu reddedişin Türk siyasetindeki karşılığı ise %21 gibi önemli bir oy oranına ve seçmene sahip olan bir partinin "dini araç kılarak siyaset yapmak" gerekçesiyle sistem dışı olarak ilan edilmesidir" (Karaalioğlu, t.y., s. 14) Aynı zamanda RP, hâlihazırda henüz iktidardayken kapatma davasıyla karşılaşan ilk siyasi parti olarak siyasi literatürümüze de eklenmiştir.

REFAHYOL Hükümetinin ilk başbakanı Erbakan'ın ilk resmi ziyaretini İran'a yapması ve Türkiye'nin ABD ve AB'den uzaklaşarak bir eksen kayması yaşadığı tartışmaları, PKK terör eylemlerinin artması, Erbakan ve Kaddafi görüşmesi, Susurluk Kazası, cezaevi isyanları RP ve özellikle Erbakan aleyhine gelişmiştir. Burada Erbakan ve bazı radikal İslamcı RP'lilerin mevcut durumu daha da zorlaştıran bir tutum sergilediği gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin dönemin REFAHYOL hükümeti başbakanı Erbakan'ın Susurluk kazasındaki "Devletin içerisinde devlet otoritesinden kopuk olarak, bazı münferit grupların veya şahısların birtakım şeyler yapmak istediklerine dair emarelerdir" (URL-7) yorumu tepkilere neden olmuştur. 1990'lı yılların siyasi konjonktürü göz önüne alındığında siyasi dilin önemi aşikârdır. Dolayısıyla siyasi liderlerden devlet kurumlarında görevlerinden bürokratlara kadar her kademede kapsayıcı, uzlaştırıcı, yatıştırıcı ve sorun çözücü bir dilin kullanılması gerekliliği Erbakan tecrübesinde bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

28 Şubat öncesinde ve sırasında Erbakan'ın ve RP'lilerin yeteri kadar dirayet göstermediği, davasına sahip çıkmadığı tartışmaları bugün bile alıcısını bulabilen tartışmalardır. Erbakan'ın 28 Şubat Kararnamesine imza atıp atmadığı, süreçteki

tavır Millî Görüş Hareketini tabandan destekleyen kesim içinde hareketi muhafazakâr ve sağ görüşe yakınlığı dolayısıyla bir ‘alternatif’ olarak gören kesim içinde farklı değerlendirmelere neden olmuştur. Hareketin ana seçmeninin çoğunluğunun FP’ye desteğini sürdürdüğü seçim sonuçlarıyla desteklenebilir bir iddia olabilir. Ancak hareketin ana seçmeni dışında kalan, toplumsal ve siyasal hareketlilikler sonucu RP’yi bir alternatif olarak gören, muhafazakâr ve sağ tabana yakınlığı nedeniyle RP’ye oy veren birçok kesim de RP’yi desteklemekten vazgeçmiştir. Akın’a göre (2021a, s. 200) “RP’nin 28 Şubat sürecinde ürettiği siyaset, milletin beklentileriyle uyuşmaması sonucunda farkına varılmasa da muhafazakâr ve sağ siyasi kesim için MHP’yi bir alternatif haline getirmiştir.” MHP’nin milliyetçilik tabanına yaslanan İslami söylemi ve merkez sağ partilerindeki başarısızlıklar MHP’nin yükselişinde etkili olan faktörlerden bazılarıdır. RP’nin 28 Şubat süreci ertesinde dağılan seçmen ve oy oranlarına, FP içindeki bölünmeler de eklenince Millî Görüş Hareketi yakaladığı yükseliş ivmesini sürdürememiş, hareketin kendi içine kapanarak herhangi bir iktidar alternatifi olmasının yolu tıkanmıştır. RP 1991 ve özellikle 1995 genel seçimlerinde yakaladığı ivmeyi 28 Şubat sonrası kaybetmiştir.

28 Şubat sürecinin ardından 1999 yılında Ömer Çaha yürütücülüğünde yedi bölgeyi temsilen yedi ilden 1880 kişilik örneklem grubuyla yapılan bir anket çalışmasının sonuçlarına göre toplumun benimsediği öne çıkan kimlik grupları arasında ilk olarak ‘Atatürkçülük-Laiklik’ öne çıkar. Toplumun yaklaşık dörtte biri ‘tek bir kimlik tercih etmesi durumunda’ bu kimliğin Atatürkçülük olacağını belirtir. Ancak araştırmaya göre toplumdaki Atatürkçülük kimliği ile siyasette algılanan Atatürk karşılığının da eş değer olmadığını belirtmek gerekmektedir. Atatürkçülüğün toplumdaki karşılığının iki sembol üzerinden yani bağımsızlık ve modernleşme üzerinden gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Öne çıkan diğer ikili kimlikler ise ‘Milliyetçilik-Ülkücülük’, ‘Milliyetçilik-Muhafazakârlık’, ‘Dindarlık-İslamcılık olur (Çaha, 2008, s. 21-25). Öncelikle yukarıda adı geçen anket çalışmasının üzerinden uzun zaman geçmiştir ve çalışmanın sonuçları tartışmaya açıktır. Bugün bu kimliklerin yeniden tartışılması için yeni bir çalışmanın gerekli olduğu da belirtilmelidir. Ayrıca bu anket çalışmasının 28 Şubat’ın üzerinden iki yıl geçtikten sonra yapılması ve 28 Şubat’ın toplumun neredeyse birçok kesiminde farklı seviyelerle de olsa önemli etkiler bırakması önemlidir. Bu nedenle 28 Şubat siyasal

ve toplumsal travmasından yeni çıkmış bir toplumda öne çıkan ilk iki kimliğin Atatürkçülük ve Laiklik olması bu travmalardan bağımsız yorumlanmamalıdır. Toplumun birçok kesiminden bireylerin toplumsal rol ve gündelik sosyo-ekonomik döngülerini sürdürebilmek için, bu iki kimliğe daha sıkı tutunmak durumunda kalmış olma ihtimali de göz önünde bulunmalıdır. Öte yandan belli periyotlar halinde süregelen askeri darbe ya da muhtıralarla siyaseti yeniden organize etme geleneği de bu iki kimliğin ön planda olmasında etkili olmuş olabilir. Son kertede resmî ideolojinin kurucu iki öğesini içermesi dolayısıyla ‘Atatürkçülük’ ve ‘Laiklik’ kavramları birçok kesim için güvenli bir liman olarak kabul edilmiş olabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYOLOJİK AÇIDAN REFAH PARTİSİ'NİN SEÇİM SONUÇLARI ANALİZİ

Çalışmanın bu bölümünde RP'nin Türk siyasi tarihinde aktif siyasetin içerisinde bulunduğu yaklaşık on dört yılı kapsayan (1983- 1997) ve toplam altı seçimle sürdürdüğü siyasi yaşamı, genel ve yerel seçimler özelinde değerlendirilecektir. Nitel araştırma tekniklerinden biri olan doküman incelemesinin kullanıldığı bu bölümde TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) ve YSK'dan (Yüksek Seçim Kurulu) alınan seçim sonuçları, seçim haritalarına dönüştürülmüştür. Seçim sonuçları hazırlanan bu seçim haritalarıyla birlikte yorumlanmış; çoğunlukla bölge bölge bazen de şehir bazında değerlendirilmiştir. Öte yandan partinin oy tabanına ve oy oranlarına bakarken, aynı zamanda sosyo-ekonomik olarak siyasi söylem ve politikalarının oy oranlarına nasıl ve ne oranda yansdığı, RP'nin hangi bölge ve şehirlerde hedeflerine ulaşarak oy oranını artırdığı, hangi bölge ve şehirlerde ise oy kaybı yaşadığı ve bu duruma neden olan toplumsal sebepler sosyolojik ve siyasi arka planlarıyla tartışılacaktır. Özellikle Millî Görüş hareketinin üçüncü partisi olarak karşımıza çıkan RP'nin Türk siyasi hayatında, hareketin önceki partilerinden farklı olarak iktidar ortağı olduğu ve oylarını oransal olarak en fazla artırdığı 1990'lı yıllar, toplumun siyasi ve ekonomik geleceğinin şekillenmesi, yeni siyasal aktörlerinin ortaya çıkması ve sonraki yıllarda yaşanan tartışmalara kaynaklık etmesi nedeniyle de ayrıca önemli bir dönemdir. RP'nin genel olarak bu durumdan nasıl etkilendiği, kendisini nerede konumlandığı, yükselen oy oranlarından yola çıkarak genişleyen siyasi ve toplumsal tabanında seçmen davranışını nasıl dönüştürdüğü ve bu dönüşüm sonuçlarının oy verme pratiklerine nasıl yansdığı oldukça önemlidir.

Bir seçmenin oy verme davranışını etkileyecek birden çok sosyolojik, kültürel, psikolojik ya da ekonomik faktörden söz etmek mümkündür. Örneğin Kalaycıoğlu'na göre;

“Türkiye’de seçmen davranışını ve parti tercihini belirleyen en önemli değişken, seçmenin partiyi tanımlama biçimi ve partiye bir kimlik vermesidir. Bu çoğunlukla psikolojik bir davranış biçimi olarak kendini gösterir. Parti kimliği de gündelik hayatta, sosyal ilişkilerde biçimlenir. Parti kimliği de nispeten sabittir ve bir seçimden diğer seçime değişme olasılığı azdır. Türkiye’de yapılan bir araştırmaya göre her on seçmenin

yaklaşık altısının kendisini siyasi bir partiyle özdeşleştirdiği gözlemlenmiştir” (2009, s. 80).

Parti kimliğini belirleyen en önemli faktörün tarihsellik olduğu söylenebilir. Toplumsal gerçekliği merkezde tutmak bütünlükten kopmadan bu tarihsellik merkezinde bir çıkarımda bulunmanın zorunluluğunu hatırlatmaktadır. Siyasetin sosyolojik analizi üzerine değerlendirmelerde bulunan Vergin de bu kopuşun mümkün olmadığı kanısındadır. Ona göre toplumsal bütünselliği göz ardı ederek bir toplumu incelemek metodolojik bir hata teşkil eder. Bu nedenle sosyoloji alanında sıklıkla gerekliliği ifade edilen ‘sosyolojik tahayyül’e ‘tarihsel tahayyül’ü eklemenin zorunlu olduğunu belirtir. Tarihsel tahayyülün eksikliğiyle yapılan bir analizin sonuçlarının yanlışlığı üzerine birkaç örnek veren Vergin, Türkiye’de seçmen davranışı konusunda yapılan kamuoyu araştırmalarındaki sosyolojik eksikliğin ‘tarihsel tahayyül’ün göz ardı edilmesinden kaynaklandığını savunur. Ona göre Türkiye’de seçmen davranışı ve siyasal davranış konusunda oy vermek bir kıstas olarak kabul edilirse, benzer nitelikteki toplumlarla karşılaştırıldığında kırsal kesimdeki oy verme isteğindeki oransal fazlalık şaşırtıcıdır. Oy vermedeki bu istekliliğin tarihsel tahayyülden bağımsız bir şekilde yorumlanamayacağını savunan Vergin bu konu üzerine birkaç hipotez ileri sürer. Buna göre;

1. Türkiye’de köylülük diğer tarım toplumlarındaki köylülerden toplumla daha çok bütünleşmiş durumdadır 2. siyasal bilinci yüksektir 3. durumundan gayrimemnun ve seçim onun için değişimi gerçekleştirmenin bir yoludur 4. seçimlerde oy vermeyi “devletin isteğine” riayet etme olarak değerlendirir 5. Türkiye köylerinde oy verme fiili demokrasinin tesisinden önce de “geleneksel” bir edimdir (2017: 165-184).

Bu hipotezlerin doğrulanması bu çalışmanın sınırları dışındadır ancak Türk toplumunun geneline hâkim olan ‘sandıkta görüşürüz’ kabulü ya da fiziksel, siyasal ve kültürel koşulların zorlayıcı etkilerine rağmen sandıklara katılımındaki yüksek oran, bu hipotezlerin birçoğunu doğrular niteliktedir. Öte yandan sosyoloji ve siyaset ilişkisini öncelikle siyasal sosyolojinin ne olduğu tartışmaları üzerinden açıklamaya çalışan ve bu alanın *devlet bilimi* değil *iktidar bilimi* olduğunu savunan Duverger de siyasal sosyolojinin tarihsel sosyolojiden bağımsız olamayacağını savunur. Toplumlara ya da grup ve toplulukları birbirleriyle iletişim halinde olan bireyler oluşturur ve her eylem, bir etkileşim yani en az iki kişi arasındaki ilişkilerin bir sonucu ve bu ilişkinin eyleme dönüşmüş bir şeklidir. Bu nedenle toplum, bireylerin

bir toplamı değil bir etkileşim sistemidir. Bu etkileşim sisteminin önemli bir parçası da bireyin siyasetle ilişkisi ve siyasallaşmasıdır (1998, s. 11-18). Toplum-siyaset-bireyin siyasallaşma denkleminde sosyolojik ve tarihsel bütünlüğün önemi ve gerekliliği seçim sonuçları analizinde bir kez daha öne çıkmaktadır.

Bir bölgenin seçim sonuçları, aynı bölgede yaşayan seçmen nüfusunun siyasi ve sosyolojik gerçeklerini dönüşüme uğratma veya etkileyebilme gücüyle öne çıkmaktadır. Dahası bu etki, oranları artırıcı yönde olduğu gibi düşürücü yönde de olabilir. Neredeyse her seçimde, bir siyasi parti ya da kişiye destek oyları olduğu gibi; dönemin siyasi ve sosyolojik gerçekliğini yansıtan tepki oyları ya da birey ve grupların çıkarları doğrultusunda yönlendirilen oylar da seçmen davranışını etkilemektedir. Türkiye’de seçmen davranışını belirli dönemler içerisinde inceleyen Çaha, “Türkiye’de Batı toplumlarındaki gibi sınıfsal bir ayrışma çok belirgin değildir. Türkiye’deki toplumsal ayrışma, zorunlu olarak siyasal tercihlere yansımaktadır. Ancak siyasal tercih, Türkiye toplumunda sadece bir tercih olmanın ötesindedir. Bireylerin sosyal yaşamlarını ve gündelik ilişkilerini belirleyecek kadar büyük bir etkiye sahiptir” ifadelerini kullanır (2008, s. 5-6). Türkiye’nin siyasal ve toplumsal hayatında Batı toplumlarındaki kadar belirgin bir sınıf ayrımı olmasa da Türk toplumunda da bu ayrımın kendine has bir şekilde dönem dönem ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu ayrışmanın oy verme davranışından bağımsız olması, seçmen davranışına yansımaması ise şüphesiz mümkün değildir.

Türkiye’de seçmen davranışına etki eden sosyo-kültürel, ekonomik, kültürel faktörler yaklaşık olarak tahmin edilebilir faktörlerdir. Fakat seçimler bazen araştırmacıyı yanıltan sonuçlar verebilir. Onun için seçim sonuçlarının detaylı analizi teorik siyasal analizlerin kapsamını genişleten, yanlışlarını düzelten ve farklı bakış açıları geliştirebilecek bir kapsamda ele alınmalıdır. Bu alanda çalışma yapan birçok araştırmacı ve Türkiye geneli katılım oranları verilerine göre Türkiye’de kırsal alanlarda seçime katılım kentlere göre daha yüksektir. Kırsal alanlarda yaşayan seçmeni sandıklara yönlendiren birçok etmeden söz edilebileceği gibi en önemlisi şüphesiz kamusal alanda görünür olarak desteğini ya da tepkiselliğini ortaya koyma düşüncesidir. Türk siyasetinde sıklıkla görünen ‘sandıkta görüşürüz’ kabulü, seçmen için iktidarı belirleyici bir güç olarak varlığını sürdürür. Türkiye’de seçmen davranışı üzerine 1996-1998 yılları arasında çalışma yapan Birol Akgün, seçmenlerin %78’inin kendilerine en yakın gördükleri partiye oy verme eğiliminde olduklarını

ifade eder. Ancak kentsel ve kırsal alanda yaşayan seçmenlerin oy verme davranışlarında önemli farklılıklar vardır. Buna göre;

“İki merkez sol parti DSP ve CHP kent ağırlıklı seçmene sahiptir. Kentli seçmenden aldıkları oylar kırsal seçmenden aldıklarının iki katıdır. Kentsel ve kırsal alanlardan dengeli oy dağılımı olan tek parti ise ANAP’tır. DYP ise merkez sağ partisi olarak kırsal seçmen profiline sahiptir. Partisine en bağlı seçmenler ise dini (RP/FP % 84,5) ve etnik (HADEP % 84,3) kökenli partilere kendini daha yakın hisseden seçmenlerdir” (2000, s. 87-88).

Bir toplumda ekonomik ve siyasi çıkarlar, makam-mevki tartışmaları, bölge farklılıkları, din ve gündelik hayat pratikleri arasındaki ilişki, mevcut kazanımların aynı kişi, grup ya da partiler tarafından sürdürülme arzusundan bağımsız değildir. Bütün bu ilişkiler siyasal kültürün bireyin gündelik hayatına yansımalarının bir parçasıdır. Ayrıcalıklı konumlarını sürdürme arzusunu doğal olarak sürdürmek isteyen bireylerle bu ayrıcalıklardan yararlanmak isteyenler arasındaki toplumsal gerilim ve bu gerilimin oy verme davranışlarına olan etkisi bu bölümde tartışılacak önemli sorulardan birisidir.

Bu çalışmaya kaynaklık eden 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve RP’nin kapatılmasına neden olan 28 Şubat 1997 postmodern darbesi arasındaki yaklaşık on yedi yıllık süreçte, yukarıda ifade edilen tutum ve davranışların RP’nin kuruluş, yükseliş ve kapatılma süreçlerine nasıl etki ettiği, RP’yi destekleyen ya da desteklemeyen seçmenin nelerden etkilendiği bu çalışmanın odaklandığı ana noktalardan biridir. Bu nedenle ki üçüncü bölümün temelini oluşturan seçim analizleri bu etkiler doğrultusunda değerlendirilecektir.

Aynı zamanda tablo ve haritalandırma teknikleri kullanılarak, seçim sonuçları genel ve yerel seçimler olarak iki ayrı bölümde incelenmiştir. Bu bölüm, konunun mevcut bütünselliğinin korunması esas alınarak, 12 Eylül öncesi Millî Görüş Hareketi partilerinden MSP’nin girdiği son seçim olan 5 Haziran 1977 seçim sonuçları ile başlamıştır. 12 Eylül’ün ardından hareketin yeni partisi olan RP’nin girdiği ilk seçim 25 Mart 1984 yerel seçimleriyle devam etmiş ve 24 Aralık 1995 genel seçimleri dâhil olmak üzere toplamda altı seçimle sınırlandırılmıştır.

Seçimler, yerel ve genel seçimler olarak iki bölüme ayrılmış, kendi aralarında kategorilendirilmiş ve tarih sıralamasında ise bu kategorilendirme esas alınmıştır. Yerel seçimler, yine Belediye Başkanlığı ve İl Genel Meclisi Üye seçim sonuçlarına

göre iki ayrı kategoride değerlendirilerek, karşılaştırmalı tablolarla analiz edilmiştir. Genel seçimlerde ise, her bölge ayrı ayrı kategorilerde belirtilerek; bölge şehirlerinin kendi içerisindeki oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır. RP'nin her bölgede genel seçimlerdeki oransal değişimi, Türkiye'nin ve bölgenin siyasi ve sosyolojik değişim ve dönüşümü merkeze alarak, sürece etki eden faktörlerle değerlendirilmiştir. Son olarak hem yerel seçimlerin hem de genel seçimlerin kendi içerisinde karşılaştırmalı bir analizi yapılarak; oy oranlarındaki değişim dörder ve beşer yıllık süreçler içerisinde değerlendirilmiş ve yaklaşık on iki yıl boyunca RP'nin girdiği her seçimde bütünsellikten kopmadan karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmıştır.

3.1. 12 Eylül Öncesi Millî Görüş Hareketine Siyasi Destek

14 Ekim 1973 genel seçimlerinde % 11,8 oy oranıyla 48 milletvekili çıkaran MSP, 5 Haziran 1977 genel seçimlerinde oy kaybı yaşayarak % 8,6 oy oranıyla 24 milletvekili çıkarabilmiştir. MSP'nin iki genel seçim arasındaki % 3,2 oranındaki oy kaybı 24 milletvekilini kaybetmesine neden olmuştur. Aşağıdaki tabloya bakıldığında en yüksek MSP oylarının 1973'te Doğu Anadolu, Karadeniz ve İç Anadolu; 1977 genel seçimlerinde ise Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden geldiğini görebiliriz. Öte yandan 1973 ile 1977 genel seçimlerinde ilk onda değişen oyların Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinden olması önemlidir. Şen'e göre "MSP'nin 1973 genel seçim sonuçlarına bakıldığında Türkiye oy ortalamasına göre gelişmiş illerde ortalamanın altında, orta gelişmiş ve az gelişmiş illerde ise ortalamanın üstünde oy aldığını görmek mümkündür. Ayrıca gelişmiş illerde düşük gelirlili insanların barındığı yeni gecekondular bölgelerinde il ortalamasının üzerinde oy aldığı tespit edilebilir" (2004, s. 46). Genel seçimlerin ardından MSP'nin 9 Aralık 1973 ve 11 Aralık 1977 yerel seçim sonuçlarına baktığımızda ise iki seçim arasında büyük bir değişimin olmadığını söylemek mümkündür. Örneğin MSP, 1973 yerel seçimlerinde belediye başkanlığında % 3,89, il genelinde % 6,2 alırken; 11 Aralık 1977 yerel seçimlerinde belediye başkanlığında % 4,76, il genelinde ise % 6,9 almıştır.

Tablo 1. 1973 ve 1977 Genel Seçimlerinde MSP'nin en yüksek oy aldığı şehirlerin karşılaştırılması.²⁹

1973 Genel Seçimlerine Göre MSP'nin En Yüksek Oy Aldığı Şehirler	%	1977 Genel Seçimlerine Göre MSP'nin En Yüksek Oy Aldığı Şehirler	%
Erzurum	29,5	Bitlis	27,3
Elâzığ	27,8	Bingöl	25,4
Kahramanmaraş	26,7	Mardin	23,2
Sivas	25,7	Siirt	22
Bingöl	25,5	Van	20,5
Gümüşhane	24,9	Malatya	20,4
Adıyaman	22,1	Konya	19,8
Rize	21,9	Şanlıurfa	19,5
Çorum	21,7	Adıyaman	19,2
Yozgat	21,5	Hakkâri	18,5

25 Mart 1984 seçimlerinde RP'nin oy oranlarının sosyolojik ve siyasi temelleri, 5 Haziran 1977 genel seçimlerinin sonuçlarından da okunabilir. 12 Eylül öncesi MSP, 12 Eylül sonrası ise RP tarafından temsil edilen Millî Görüş Hareketi olarak da adlandırılan bu hareket, yaklaşık yedi yıl Türk siyasi hayatından uzak kalmıştır. 5 Haziran 1977 tarihinde, Türkiye'nin 16. Dönem milletvekillerinin belirlendiği ve % 72,4'lük bir katılım oranıyla gerçekleştirilen bu seçimlerde, hiçbir parti tek başına hükümet kuracak çoğunluğu sağlayamamıştır. 5 Haziran 1977 seçimlerinde CHP % 41,4, AP % 36,9, MSP % 8,6, MHP ise % 6,4 oranlarında oy almıştır. 14 Ekim 1973 ile 5 Haziran 1977 genel seçimleri karşılaştırıldığında AP, CHP, MHP oyları artarken MSP oyları düşmüştür.

²⁹ Tablodaki veriler <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul> adresinden alınmıştır.

Seçim Afişi 1.

1973 genel seçimleri öncesinde kullanılan MSP seçim afişinde solcu, komünist karşıtlığı ve denenmiş partiler olarak AP, CHP karşısındaki reaksiyoner söylem öne çıkar. 12 Mart'ın ardından yapılacak ilk seçimlerde solcu-renksiz karşıtlığı üzerinden söylem oluşturmak, siyasetin kaçınılmaz oyunlarından. MNP ile oluşturulmak istenen sosyolojik ve siyasal kültürün üzerine eklenen bu söylem, MSP için büyük bir fırsatın habercisi olabilirdi. Ancak 1973'te yakaladığı ivmeyi değerlendiremediği 1977 seçim sonuçlarında ortaya çıkmıştır.

1973 ve 1977 genel seçimleri arasındaki MSP oy kaybı nedenlerini tartışan Sarıbay, MSP'lilerin yaşanan bu oy kaybından "mükerrer oy kaybını" sorumlu tuttuğunu belirtir. MSP'nin yayın organı olan bir gazetede bütün ülkede toplam 2,5 milyondan fazla hileli oy kullanıldığı gerekçesiyle seçimlere şaibe gölgesi düştüğü savunulur. Bu tartışmalardan bağımsız bir değerlendirme yapan Sarıbay;

MSP'nin gerilemesindeki önemli bir etkenin, partinin oy yüzdesindeki gerilemeyle milletvekili sayısındaki düşüş arasındaki tutarsızlıktan kaynaklandığını, %3,2'lik bir düşüşe karşılık milletvekili sayısının 48'den 24'e yani oransal olarak % 50 düşmesinin tutarsız olduğunu ifade etmektedir. Oy kaybındaki bir diğer etken ise, Türklük temasının yanında İslamcılık temasını da işleyen MHP'nin MSP karşısında güçlü bir siyasi rakip haline gelmesi sayılabilir. Bu durumlara ek olarak Sarıbay bir diğer etkenin, MSP'nin kendi içindeki dinsel görünümlü gruplar arasındaki bir çekişmenin sonucu olarak MSP içindeki Nakşibendi ve Nurcu gruplar arasındaki kutuplaşmanın oy kaybına yansımaları olduğunu iddia eder (1985, s. 161-167).

Sarıbay'ın MSP oy kaybına etki eden faktörler arasında sıraladığı Türklük ve İslamcılık temasını işleyen MHP'deki oy artışı önemlidir. MHP, 1977 genel seçimlerinde toplamda % 6,4 oranında oy almıştır. MHP'nin 1977 genel seçimlerinde en yüksek oy aldığı şehir % 22, 9 ile Yozgat'tır. MHP'nin MSP tabanından oy alıp alamadığı noktasında belirleyici 1973 genel seçimleri olacaktır. MSP, 1973 genel seçimlerinde Yozgat'tan % 21,5, Erzincan'dan % 16,1, Elazığ'dan % 27,8, Çankırı'dan % 16,3, Kahramanmaraş'tan ise % 26,7 oranlarında oy

almıştır.³⁰ MHP'nin oy oranını artırdığı 1977 seçimlerinde ise MSP Yozgat'tan % 13, Erzincan'dan % 5,9, Elazığ'dan % 14, Çankırı'dan % 10, Kahramanmaraş'tan % 15,6 oranlarında oy almıştır. Örneğin MSP'nin 1973 ve 1977 genel seçimleri oy oranları karşılaştırıldığında Elazığ'daki oylarının % 13,8 oranında düştüğü görülebilir. Aynı şekilde Kahramanmaraş'taki MSP oyları da % 26,7'den % 15,6'ya gerilemiştir. Bu oranlar bize MHP'nin güçlü olduğu muhafazakâr milliyetçi duruşlarıyla öne çıkan şehirlerden MSP'ye geçici oy verildiğini, MHP'nin seçimlere girmesiyle bu oyların esas partilerinde toplandığını göstermektedir.

12 Eylül Askeri Darbesi ve 6 Kasım 1983 genel seçimleri öncesinde MHP'ye verdiği destekle öne çıkan bu şehirlerin tamamında 1983 genel seçimlerinde ANAP birinci parti olmuştur. Bu oranlar bize 12 Eylül'ün ardından kapatılan başta MSP ve MHP olmak üzere birçok partinin siyasi tabanının ANAP çatısında birleştiğini gösterebilir. Nitekim 1983 genel seçim sonuçlarına bakıldığında da 67 şehrin 52'sinde ANAP'ın birinci olması, ANAP'ın siyasi alandaki etkisini ve ANAP çatısında birleşen partilerin varlığını kanıtlar niteliktedir. Oy oranlarındaki değişim ve bu değişime etki eden faktörler, ilerleyen bölümlerde daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

MSP'ye yakınlığıyla bilinen Düşünce Dergisinde 4 Temmuz 1977 yılında MSP'nin oy kaybına ve gerilemesine ilişkin özeleştirici niteliğinde bir yazı yayımlanmıştır. Bu gerileme nedenleri 6 başlık halinde toplanan yazıya göre;

- Parti kendi tabanı ile sağlam ilişkiler kuramamıştır. Ülke, sayısız sıkıntılar içinde kıvrılırken, insanlar iktisadi zorlukların amansız baskıları altında bunılırken, parti görevlileri halkı ilgilendirmeyen birtakım imajlarda ısrar etmişlerdir. Ayasofya, Fatih, Fetih ve Patrikhane gibi meseleleri tek ve biricik mesele haline getirmek, halktan bu imajla oy toplamaya çalışmak herhalde yanlış ve isabetsiz bir karardır.
- MSP içindeki gençlik teşkilatları gereken ilgiyi görmeye beraber, teşkilatlara yöneltilen ilgi zayıf temellere oturtulmuş muhtevası yeterli olmamıştır.
- Menfaat gruplarının partiyi işgal etmeleri en büyük ve amansız tehlike sayılmalıdır. 73 seçimlerinde zor adam bulan parti, 77'de adam tespitinde olağanüstü çıkmazlara düşmüştür. Bunun da aslında partide biriken şekerli suya sineklerin nasıl bir iştahla saldırdıkları şüphesini doğurur. Öyle ki, kendisine bakanlık verilmese intihar edeceğini söyleyenlere bile şahit olduk. Hakkı olmadığı halde köşe başını elinde tutanların nice

³⁰ 1977 genel seçimlerinde MHP'yi en yüksek oy oranlarıyla desteklediği için örnek olarak bu şehirler gösterilmiştir.

becerikli ve ehliyetli Müslümana hayat hakkı tanımadıklarını da gördük. Bu elbette genel bir memnuniyetsizliğe sebep oldu. Birçok müminin kalbi kırılmıştır.

- Parti seçim kampanyası boyunca israf nehyine (yasağına) dikkat etmemiştir. Bu parti ilk planda fakir fukara, gariban Müslümanların partisidir. Kapitalizmin baş patronları debdebeler yapıyorlar diye herhalde bizim de 500.000 liralık maketler yapmamızı gerektirmez.
- Elimizde bulunan ve halen partinin sözcüsü durumundaki iki gazete de (Yeni Devir ve Millî Gazete) yetersizdirler. Bu basınla kitleye inilememiştir.
- 77 seçimlerine etki eden olumsuz faktörlerden bir tanesi de aday tespitinde yapılan yanlışlıklar olmuştur. Gerçekten de ehil olmayan, kitle tarafından istenmeyen ve il teşkilatlarının özellikle kabul etmedikleri kişiler adeta partiden senetli tasvip almış gibi birçok kimseye tercih edilmişlerdir. Bazı teşkilatlar, fasık, çıkarıcı ve şöhret düşkünü adamlar adaydır diye sandık başına gitmemişlerdir (Akt. Sarıbay, 1985, s. 168-169).

Ergüder, 'Türkiye'de Seçmen Davranışı' üzerine yazdığı makalesinde, Türkiye'de siyasi sisteme iki partinin egemen olduğu iddiasındadır. Ona göre bunlardan ilki CHP, diğeri ise DP ve aynı çizgiden gelen AP'dir. "1973 genel seçimleri ise, Türk siyasi hayatında bu iki büyük partinin etkinliğinin kırılmasını göstermesi bakımından oldukça kritik bir anlam taşımaktadır" (2000, s. 285-287). 1973 genel seçimlerinin ardından yapılan 1977 genel seçim sonuçları incelendiğinde AP ve CHP'nin oy oranlarını artırmalarına karşılık (CHP oy oranı % 33,3'ten % 41,4'e, AP oy oranı ise % 29,8'den % 36,9'a yükselmiştir) bu iki ana partiden hiçbirinin seçmen desteğini parlamentodaki sandalye çoğunluğuna dönüştürememesi hem bu partilerin etkinliğinin azaldığını hem de siyasi partilerdeki çoğulculuğa duyulan ihtiyacı gösterebilir. Ayrıca MSP ve 1977 seçimlerinde oylarını artıran MHP'nin 1970'lerin sonlarına doğru yükselişi, Türk siyasetinde ve seçim tarihinde bu iki partinin adının belli çevrelerce de duyulmasına, yapılması planlanan koalisyonlarda gerekli oy oranını tamamlama ya da çoğunluğu sağlamada önemli bir unsur haline getirmiştir. Kalaycıoğlu'na göre de "MSP ve MHP'nin AP'nin sağ-radikal seçmenin oylarını cezbetmeye başlamasıyla da bu partiler; küçük, radikal sağ partilerin, anti-sistem bir programla koalisyonların 'anahtar' partileri olmaya başlamıştır" (2000, s. 399). Bu nedenle 1970'li yıllardaki koalisyonlarda başta MSP olmak üzere, bu partiler neredeyse her koalisyonda kendilerine yer bulmuştur. Arada kalan, hayal kırıklığına uğrayan, mevcut siyasi söylem ve uygulamalardan rahatsız olan seçmenin desteğini almayı başarmışlardır. Öte yandan 1970'li yıllarda sağ kanattaki bölünmüşlük, oyların tek bir tabanda toplanmadığı gerçeği de gözden

kaçırılmamalıdır. Bu nedenle özellikle 1973 genel seçimlerinde sağ hareketteki bölünmüşlük 1977 seçimlerine göre daha fazla öne çıkmaktadır. 1969 genel seçimlerinde % 46,6 oranında oy alan AP, bu oranı 1973'te %29,8'e düşürerek önemli bir oy kaybı yaşamıştır. 1973'te Cumhuriyetçi Güven Partisi, Demokratik Parti, Adalet Partisi ve Millet Partisi gibi merkez sağa yakınlığıyla bilinen partilere bir de aşırı sağ olarak nitelendirilen MSP ve MHP ayrımı; 1977'de AP, MSP ve MHP ayrımıyla sonuçlanmıştır. 1970'li yıllarda sağdaki bölünmüşlük ve buna bağlı olarak oy dağılımı, hem 1970'li yıllarında tamamında hem de 1980'li yılların ilk yıllarında yapılan seçim sonuçlarında da etkisini göstermiştir.

MSP, 1973 genel seçimlerinde, Ruşen Çakır (2014, s. 235) tarafından 'Alevi Yöreleri' olarak tanımlanan ancak o dönemde Türkiye'nin 'Hilal Bölgesi' olarak da adlandırılan, bölgedeki Alevi nüfusa ek olarak, Sünni Türk ve Müslüman nüfusun da yoğun olarak yaşadığı Elâzığ, Erzincan, Çorum, Sivas, Tokat, Yozgat, Nevşehir, Çankırı gibi Orta ve Orta-Doğu Anadolu şehirlerinde büyük bir başarı gösterirken; 1977 genel seçimlerinde bu şehirlerdeki oy oranlarında bir gerileme yaşamıştır. Bu şehirlerde MHP, Sünni Türk seçmenin desteğiyle büyük bir atak yapmış ve MSP'den oy almayı başarmıştır. 1977 seçimlerinde Bitlis, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa ve Van gibi Kürt nüfusunun yoğun olarak bulunduğu bölgelerde ise oylarını artırmıştır. Ortaya çıkan bu sonuç MSP ve devamı niteliğindeki RP'nin oy oranlarındaki Kürt bölgelerinden gelen desteği bir kere daha kanıtlar niteliktedir. Milli Görüş hareketi partilerinin ilk dönemlerindeki en büyük destekçilerinin, milliyetçi ve merkez sağa yakın partileri desteklemesiyle bilinen İç ve Orta Anadolu seçmeninden önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Sünni-Kürt seçmen olduğunu ve oy potansiyelindeki ağırlığı bu bölgelerin yüklendiğini söylemek doğru olacaktır.

1973 seçimlerinde MSP'nin oy artışını birkaç toplumsal dinamiğin bir araya gelmesiyle açıklayan Yalçın;

1973 seçimlerinde MSP'nin oy artışındaki en önemli nedenlerden biri, ekonomik düzene yoksul kesimlerce verilen tepki olmuştur. Bu tepkiye bir de büyük sermaye karşısında gerileyen Anadolu sermayesinin ekonomik ve toplumsal gelişmeler karşısında uğradığı kayıp ve duyduğu muhafazakâr tedirginlik eklenmiştir. Ayrıca yazarın katı ve tavizsiz olarak nitelendirdiği dinsel çevrelerin siyasi yaşama dönme istekleri yazar tarafından MSP'nin oy artışlarından biri olarak ifade edilir. MSP'nin 1977 seçimlerindeki oransal düşüşünü 1973 seçimlerinde büyük başarı gösterdiği

Elazığ, Erzincan, Sivas, Çorum, Tokat, Yozgat, Nevşehir, Çankırı gibi İç ve Orta Anadolu şehirlerindeki oylarını büyük oranda MHP'ye kaptırmasıyla açıklayan Yalçın; MSP'nin sadece Bitlis, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa ve Van şehirlerinde oylarını artırdığını belirtir. Bu oy artışında da 1973'te CHP ile yapılan koalisyonda kazanılan yedi bakanlığın dört tanesinin Doğu ve Güneydoğu vekillerine verilmesi, Erbakan'ın sıklıkla dillendirdiği 'Ağır Sanayi Hamlesi' projesinin yatırımlarının çoğunluğunun Doğu ve Güneydoğu'da gerçekleştirme vaadi, bu bölgelerdeki kamu fabrikalarında artan istihdam, bölgede artan İmam Hatip, Yüksek İslam Enstitüsü ve Kuran kurslarındaki artışın etkili olduğunu ifade eder (2013, s. 81, 140-141).

MSP'nin 1973 genel seçimlerinde % 11,8 ile başladığı ancak 1977 genel seçimlerinde % 8,6'ya gerilemesine neden olan unsurları belli başlıklar altında toplamak gerekirse; büyük ümit vaat ederek temsilcisi olma arzusunda bulunduğu tabanları yeterince temsil edememesi, tabandan uzaklaşarak aradaki başta ekonomik olmak üzere toplumsal sorunlardan uzaklaşılması, mevcut siyasi partilerden farklı bir söylem ortaya atarak bu söylemin icraata yansıtılmaması, toplumla arasındaki birleştirici unsurların yeterince göz önüne alınmaması, teşkilatlanmalardaki eksiklikler, çıkar ve makam hırslarının partinin kuruluş amacının önüne geçerek kuruluş amacını aşması, partinin dava bilincinden uzak kişilerin partide üst konumlara getirilmesi gibi nedenler olduğu iddia edilebilir.

3.2. 25 Mart 1984 Yerel Yönetim Seçimleri

RP, 12 Eylül darbesi sonrası yeniden sivil siyasi hayata geçişin ilk adımlarından olan 6 Kasım 1983 Genel Seçimlerine mevcut siyasi rejimin baskısı ve parti içi örgütlenmedeki eksikler nedeniyle katılamamıştır. Millî Görüş Hareketi, kapatılan iki siyasi partisinin ardından yeni adı ve teşkilatlarındaki yeni isimlerle, RP adıyla ilk kez 25 Mart 1984 seçimleriyle seçmenin karşısına çıkar. 12 Eylül'ün ardından yeni bir kapatılma ihtimaliyle oldukça temkinli ve ılımlı adımlar atarak siyaset yapmaya dikkat eden RP, girdiği son seçim olan 24 Aralık 1995 seçimlerine kadar büyük bir ivme kazanmış, girdiği her seçimde oylarını artırmayı başarmıştır.

25 Mart 1984 yerel yönetim seçim sonuçlarına göre seçimin hem belediye başkanlığı hem de il genel meclisi üyesi sonuçlarına göre kazanan ANAP olmuştur. 1984 yerel seçimleri öncesinde ANAP'ın tek başına iktidara geldiği 1983 genel seçimlerini hatırlamak yerinde olacaktır. 6 Kasım 1983 genel seçimlerinde 211 milletvekili çıkararak % 45,14 oy oranıyla tek başına iktidara gelen ANAP, 1984 yerel seçimlerinde az da olsa bir düşüş yaşamış olsa da %41,52 oranında oy alarak

birinci parti olmuştur. 6 Kasım 1983 seçimlerini Türkiye’de siyasal iletişim tarihi açısından bir milat kabul eden Özkan’a göre (2002, s. 71) ANAP’ın hem 1983 hem de 1984 seçimlerindeki başarısında siyasal iletişimi kullanarak bir reklam ajansı ile çalışması sonuçlara büyük katkı sağlamıştır. İlk kez 1983 seçimlerinde bir siyasi parti ve onun lideri bir reklam ajansına bu derece güvenerek uyumlu çalışmıştır. Star stratejisiyle hareket eden reklam ajansı liderin TV’ye hazırlanmasından, elindeki kaleme kıyafetine kadar devreye girmiş ve başarısını artırmasına büyük katkı sağlamıştır. Özkazanç (2014, s. 88) ise 1983 seçimleriyle siyasi mücadelenin 1950’deki gibi tekrar ‘devlet-sivil toplum’ çatışması eksenine geri döndürüldüğü iddiasındadır.

Belediye başkanlığı sonuçlarına göre ANAP % 43,24 oy oranıyla ve 3 büyükşehir belediyesi de dâhil olmak üzere toplamda 868 belediyeyi kazanarak seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır. 12 Eylül’ün ardından ANAP’ı iktidara taşıyan sosyo-ekonomik ve siyasal dinamikler göz önüne alındığında bu sonucun ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Dahası bu sosyo-ekonomik dinamiklerin olumlu yönde bir etkiyle değişmediği düşünüldüğünde seçim sonucu oransal olarak az bile sayılabilir. Burada ise yerel dinamiklerin seçim sonuçlarındaki önemi bir kez daha ortaya çıkar. Etnik ve dini kimlikler, belirlenen aday, parti geleneği, tarihsel arka plan ve kültürel birikim seçim sonuçlarında sürekli olarak belirleyici faktörlerdir. Bu nedenle özellikle yerel seçim sonuçları analiz edilirken parti dışında kalan bu faktörlere sıklıkla vurgu yapılarak, bu doğrultuda bir değerlendirme yapılacaktır.

25 Mart 1984 yerel yönetim seçimlerinde RP ise toplamda % 3,75’lik oy oranıyla belediye başkanlığı seçimlerinde yedinci parti olmuş; Şanlıurfa ve Van belediyeleri olmak üzere belde belediye başkanlıkları hariç, il ve ilçelerde toplamda 16 belediyeyi kazanmıştır. İl genel meclisi üyesi sonuçlarına göre ise RP, % 4,4’lük oy oranıyla altıncı parti olmuştur. 1977 ve 1984 yerel yönetim seçimleri karşılaştırıldığında ise 12 Eylül öncesi MSP ve 12 Eylül’ün ilk yıllarındaki RP’nin kademeli olarak bir oy kaybı yaşadığını söylemek mümkündür. Öte yandan kademeli bir şekilde yaşanan bu kaybın Millî Görüş Hareketinin siyasi ya da sosyo-ekonomik yetersizliklerinden kaynaklandığını iddia etmek ya da sonucunu bu duruma bağlamak için elimizde yeterli veri yoktur. Ancak bu oy kaybı değerlendirilirken 12 Eylül’ün bütün siyasi partilerde bir kırılma yarattığı göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle bu seçimin 12 Eylül’ün ardından yapılan ilk yerel yönetim seçimi olduğu göz önüne

alındığında RP'ye mesafeli duruşun birçok nedeni olabilir. Bunlar arasında siyasi partinin bir 'hareket' ya da 'örgüt' sürekliliğini kaybederek kopuşlar yaşamaya ya da yeni siyasi denklemde Millî Görüş Hareketi partilerine ANAP gibi alternatif partilerin kurularak seçmen oylarının bölünmesinin bu düşüşte etkili olduğu iddia edilebilir. Bütün bunlara rağmen MSP ve RP'nin temsil ettiği hareketin en düşük oy oranını 1984 seçimlerinden alması toplumsal ve siyasi hafızanın yaşadığı büyük travmalardan kaynaklanmaktadır. Oransal olarak yaşanan düşüşe rağmen RP ve Millî Görüş Hareketinin özellikle kurucu kadrosuna hâkim olan siyasi istek ve motivasyon kongre konuşmasında ortaya çıkar:

"Refah Partisi, 25 Mart 1984 tarihinde yapılan Mahalli Seçimlerde yaklaşık 17,6 milyon oyun %4,8'ine tekabül eden 837.043 oyu almıştır. Bu seçimlerde 6 Kasım 1983 seçimlerine iştirak eden her üç partinin de oylarında önemli düşüşler müşahade olunmuştur. Refah Partisi ise 2 il, 5 ilçe ve birçok kasaba belediye başkanlıklarını kazanmıştır. DYP ve HP'nin tek bir il başkanlığını bile kazanamadığı seçimlerde, partimizin 2 önemli belediye başkanlığını kazanması büyük manalar taşımaktadır (RP İkinci Büyük Kongresi, 1987, s. 37).

12 Eylül sonrası partinin lideri Erbakan'a siyaset yapma yasağı getirilmesi, parti ve liderin bir tutularak kendi içinde yeni bir harmoni oluşturduğu ve karizmatik liderin ön planda tutulduğu RP gibi siyasi partiler için büyük bir oy kaybı demektir. Buna bağlı olarak, 12 Eylül sonrası Türk siyasetini dönüştürecek başlıca aktörlerin öne çıktığı ANAP ve Özal etkisinden bağımsız bir seçmen davranışı ve 1984 seçimleri düşünülmemelidir.

Türkiye'de 12 Eylül sonrası siyasi hayatın baş aktörlerinden biri olan Özal'ın daha önce MSP'nin etkin olduğu bölge ve şehirlerden büyük oranda oy alması, RP'nin birçok bölgede eriyen oylarının ANAP lehine kullanılarak, muhafazakâr ve dindar kesimler üzerinde bir 'alternatif' etkisi yaratmasıyla açıklanabilir. Öte yandan ANAP yalnızca muhafazakâr ya da sağ siyasi geleneğin hâkim olduğu şehirlerde değil aynı zamanda sol siyasi geleneğin güçlü olduğu birçok şehirde de birinci parti olmuştur. Örneğin 1973 ve 1977 yerel yönetim seçimlerinde MSP'nin belediye başkanlığını kazandığı Muş'ta, 1984 belediye başkanlığı seçimlerinde ANAP birinci gelmiştir. Aynı şekilde 12 Eylül öncesinde yapılan son seçim olan 1977 yerel yönetim seçimlerinde Konya'da MSP birinciyken; 1984 belediye başkanlığı seçimlerinde Konya'da ANAP birinci olmuştur. 1984 seçimleri öncesinde İzmir, İstanbul, Adana, Antalya, Çanakkale, Mersin gibi 1973 ve 1977 yerel seçimlerinde

art arda CHP'nin birinci olduğu bu şehirlerin tamamında ANAP birinci olmuştur. Şehirlere hâkim olan siyasi gelenek ve aidiyet, toplumsal, ekonomik ve siyasi anlamda radikal bir değişim geçirmediği sürece aynı kalsa da şehirler özelinde yaşanan bu değişimler oldukça önemlidir. Merkez sağa oy veren bir şehir çoğunlukla merkez sağ ya da sağ partilere, sol geleneğin hâkim olduğu bir şehirde oylar sosyal demokrat, liberal ya da sol partilere desteğini sürdürse de konjonktürel, siyasi, ekonomik ve aday üzerinden değişimler yaşanabilir. Bu değişimler en görünür hale ANAP döneminde gelmiştir.

12 Eylül ertesinde ANAP'ın Türk siyasetinde klikleşmiş alanların yeni ve tek temsilcisi iddiasıyla ortaya çıkması 12 Eylül darbecilerinin siyaset yapma hakkı tanıdığı birkaç partiden biri olması nedeniyle de MSP'den kalan boşluğa büyük oranda ANAP'ın yerleşerek, mevcut siyasi ve toplumsal mirası sahiplendiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle 12 Eylül yasakları Özal'ın etkinliğini bilinenden daha fazla artırmıştır. Buna ek olarak Ahmad'a göre (2014b, s. 226) Özal'ın seçim stratejilerinin sonucu olarak, partisinin oyları yüzde 45,2'den 41,5'e gerilemiş olsa da bu seçimler siyasal hayattaki etkinliğini ve varlığını belirlemiştir. 25 Mart 1984 yerel yönetim seçimlerinin önemi ise, parlamentodaki muhalefetin oylarında görülen dramatik azalmadır. Şüphesiz muhalif temsiliyet ve oylardaki bu azalma, ANAP oylarındaki artışla sonuçlanarak siyasal varlığını pekiştirmiştir.

1984 yerel yönetim seçimleri, 12 Eylül 1980 öncesi partilerinin siyasal sisteme yeniden dâhil oldukları ilk seçim olarak okunabilir. Öte yandan 1984 seçimlerinde bu çalışma için de büyük önem taşıyan husus, RP'nin 1984 yerel yönetim seçimlerinde oluşmaya başlayan oy tabanı ve oy oranlarıdır. Askeri darbeden yeni çıkmış bir toplumun, 12 Eylül öncesi bir harekete bağlı olan partiyi destekleyip desteklemeyeceği ve Millî Görüş Hareketinin toplumdaki karşılığı esas noktadır. Bu nedenle 25 Mart 1984 yerel yönetim seçimleri, RP'nin varlığını ilan ettiği ilk seçim olmasının yanında, toplumun Millî Görüş hareketine olan desteğini göstermesi bakımından da ayrıca önem taşımaktadır. Öte yandan ise ilk kez katıldığı bir yerel seçimle yukarıda belirttiğimiz oy oranlarına erişerek 12 Eylül sonrası yeni siyaset denkleminde kendisine yer arayan RP'nin, yüksek oy oranına sahip olduğu bölge ve şehirlerin toplumsal ve siyasal yapısı da bu çalışmanın amaçlarındandır.

Harita 1. 25 Mart 1984 Belediye Başkanlığı seçimleri RP'nin aldığı oyların Türkiye dağılımı.

25 Mart 1984 yerel yönetim seçimleri sivil hayata geçişteki en önemli ikinci basamağı oluşturmaktadır. Yukarıdaki harita, belediye başkanlığı seçim sonuçlarına göre hazırlanmıştır. Haritada RP'nin 0-4 oranları arasında en düşük oy aldığı şehirler beyaz renkle gösterilirken; 29-36 arasında oy alarak en yüksek orana ulaştığı şehirler koyu kırmızı renkle gösterilmiştir. Buna göre RP, belediye başkanlığı seçimlerinde Şanlıurfa'da %34,7, Van'da %23,1 oranında oy alarak, bu şehirlerin belediye başkanlıklarını kazanmıştır. Şanlıurfa ve Van'ın ardından Konya'dan %17,2, Ağrı'dan ise %15,4 alarak, en yüksek oy oranlarına bu şehirlerde ulaşmıştır. %34,7 ve %23,1 ile en yüksek oy oranına ulaştığı Şanlıurfa ve Van özelinde RP, bu şehirlerde girdiği her seçimde oylarını sistematik bir biçimde artırmıştır. RP, 1984 yerel yönetim seçimlerine Şanlıurfa'dan İbrahim Halil Çelik ile girerken; Van'dan Fethullah Erbaş ile girmiştir. Yerel dinamiklerin ve aşiret bağlarının güçlü olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde adayların etnik ve dini kimliği, bağlı olduğu aşiret ya da aşiretten değilse bile hangi aşiret tarafından desteklendiği, akraba tutumları daha fazla ön plana çıkmaktadır. Adaylık sürecinde ve sonrasında partinin oy oranlarında bu faktörlerin etkisi kaçınılmazdır.

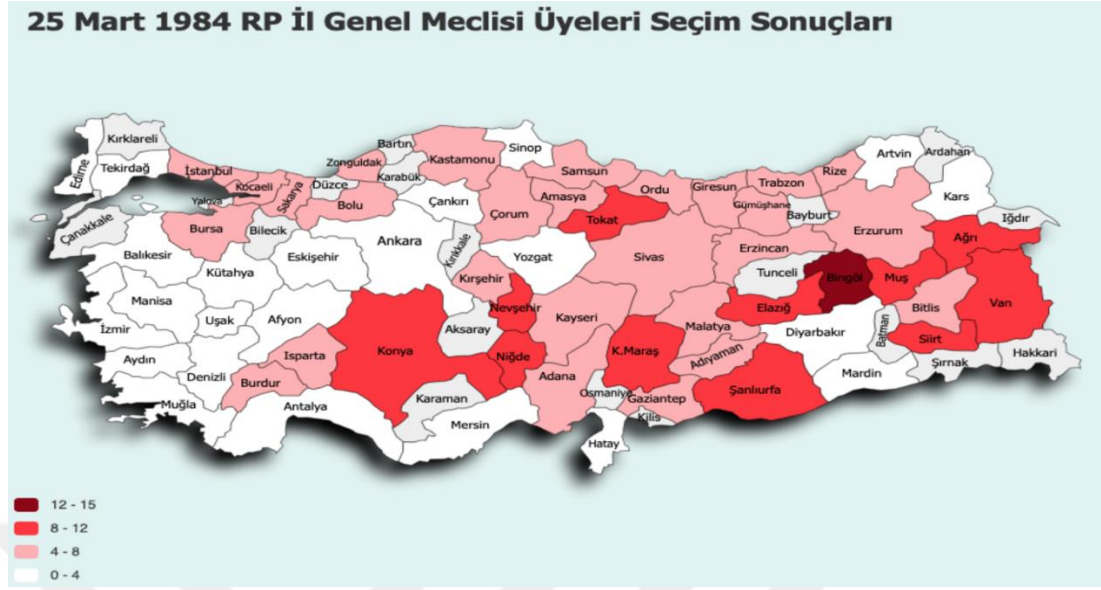
Ayrıca Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana ulus devlet prensipleri altında etnik kimliği dolayısıyla bir devlet prensibi olarak 'uluslaştırılma' gerçeğine daha fazla maruz kalarak diğer bölgelerle kıyaslandığında yatırımlardan yeterli derecede yararlanamayan Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki RP etkisi ve desteği önemlidir.

Bu bölgelerdeki destek 1970'li yıllarda başlamış özellikle 1977 seçimlerinde öne çıkmıştır. Tablo.1'de 1977 seçimlerinde MSP'nin en yüksek oy aldığı şehirlerin bu bölgelerden çıkması tesadüf değildir. RP, Türk siyasal hayatında siyasi söyleminin merkezine 'ulus' kavramını yerleştirmeyen ilk parti olmuştur. Ulus yerine 'ümme't kavramını ön plana çıkararak, dindarlıklarıyla da bilinen Sünni Kürt seçmeni etkilemeyi başarmıştır. Bu nedendir ki RP'nin katıldığı ilk seçimlerde kazandığı belediyelerin Kürt nüfusunun yoğunlukla yaşadığı Van ve Şanlıurfa olması siyasi retorığının bir sonucudur.

RP genellikle oy tabanını muhafazakâr, dindar, siyasi rejimin sınırları dışında kalmış, dini-etnik mağduriyete uğramış, ekonomik olarak kalkınmaya ihtiyaç duyan, sessiz tabanların sesi olmak üzere kurgulamış ve parti programını bu doğrultuda oluşturmuştur. Bu nedenle kurulduğu andan itibaren bu kesimlere ve coğrafi bölgelerine öncelik vermiştir. 1984 yerel yönetim seçimlerinde gerek belediye başkanlığı gerekse il genel meclis üyesi sonuçlarında muhafazakâr ve dindar tabana sahip İç Anadolu bölgesiyle; Sünni dindar Kürtlerin yaşadığı bölge ve şehirlerin öne çıkması şaşırtıcı değildir.

RP'nin 1984 yerel yönetim seçimleri belediye başkanlığında en düşük oy aldığı bölge ve şehirlere bakıldığında, % 1,4 ile Muğla ve % 1,9 ile Denizli ve İzmir öne çıkar. Bu oranlar RP'nin bu şehirlerde ve Ege Bölgesinde genel ortalaması olan %3,75'in oldukça altında kaldığını göstermektedir. Ayrıca RP'ye mesafeli tutumlarıyla bilinen bu bölge ve şehirlerin ilerleyen seçimlerde kendi ortalamasının üzerinde oy alıp alamayacağı ve bu duruma etki eden faktörler çalışmanın odaklandığı esas sorulardan olmaya devam edecektir.

Harita 2. 25 Mart 1984 İl Genel Meclis Üyeleri seçim sonuçlarına göre RP'nin Türkiye'deki oy dağılımı.

25 Mart 1984 İl Genel Meclisi Üye sonuçlarına göre ANAP seçimlerden % 41,5 oy oranıyla birinci parti olarak çıkarken; RP % 4,4 oy almıştır. RP, il genel meclisi sonuçlarına göre en yüksek ilk üç oy oranlarını sırasıyla % 13,5 ile Bingöl, % 10 ile Siirt ve % 9,8 ile Şanlıurfa'dan almıştır. En düşük oy oranlarını ise 0,3 ile Muğla, 0,8 ile Tekirdağ ve 0,9 ile Sinop'tan almıştır. Sıralamada ilk üçte bulunan şehirlerin oranlarına bakıldığında oranların RP'nin kendi ortalaması olan % 4,4'ün üzerinde olduğu görülürken; en düşük oranlara sahip olduğu şehirlerde oranların % 4,4'ün oldukça altında kaldığı görülmektedir.

Tablo 2. 1984 Yerel Seçimlerde RP'nin Belediye Başkanlığı ve İl Genel Meclis Üyeleri Oy Oranlarının Karşılaştırılması

İl	RP 1984 Belediye Başkanlığı %	RP 1984 İl Genel Meclis %	İl	RP 1984 Belediye Başkanlığı %	RP 1984 İl Genel Meclis %
Adana	4,3	4,3	İzmir	1,9	2,1
Adıyaman	7,3	6,7	K.Maraş	10,5	8,9
Afyon	3,9	2,2	Kars	4	2,6
Ağrı	15,4	8,1	Kastamonu	-	4,1
Amasya	2,1	4,3	Kayseri	2,9	4,6
Ankara	2,7	3,8	Kırşehir	5,4	5,8
Antalya	2,3	3,4	Kocaeli	5,8	7,9
Artvin	3,1	1,6	Konya	17,2	8,6
Aydın	2,4	1,1	Kütahya	5,1	3,4
Balıkesir	2,7	2,6	Malatya	9,9	5,8
Bingöl	6,3	13,5	Manisa	-	0,4
Bitlis	4,3	5,7	Mardin	-	3,7
Bolu	2,4	5,5	Muğla	1,4	0,3
Burdur	3,6	4,1	Muş	13,8	9,6
Bursa	4,5	4,5	Nevşehir	12	8,3
Çankırı	2,6	4	Niğde	8,2	8,8
Çorum	4,7	6,5	Ordu	1,8	5,2
Denizli	1,9	1,9	Rize	3,9	6,4
Diyarbakır	4,9	3,3	Sakarya	5,4	7,4
Edirne	3,3	2,4	Samsun	3,3	4,9
Elazığ	7,1	8,6	Siirt	19,1	10
Erzincan	2,2	4,1	Sinop	-	0,9
Erzurum	5,1	4,9	Sivas	10,2	6,7
Eskişehir	5,3	4	Şanlıurfa	34,7	9,8
Gaziantep	5,9	4,5	Tekirdağ	3,4	0,8
Giresun	3,8	5,5	Tokat	11	8,5
Gümüşhane	-	5,3	Trabzon	4,7	6,6
Hatay	2,2	3,5	Uşak	6,2	3,2
Isparta	3,8	4,9	Van	23,1	9,1
Mersin	2	1,4	Yozgat	13,2	4
İstanbul	4,7	4,3	Zonguldak	4,4	6,1
Türkiye					

(*) 1984 seçimlerinde henüz il statüsü kazanmayan ya da RP'nin aday göstermediği iller tabloya dâhil edilmemiştir.

(**) Koyu harflerle belirtilen şehirler hem belediye başkanlığı hem de il genel meclisi sonuçlarında RP'nin Türkiye geneli ortalaması üzerindeki şehirlerdir.

Yukarıdaki tabloya baktığımızda RP'nin ilk yerel seçim tecrübesi olmasına rağmen MSP'den miras aldığı siyasi/sosyal birikimiyle bazı şehir ve bölgelerde öne çıktığını görebilmek mümkündür. RP belediye başkanlığı seçimlerinde en yüksek oy oranlarına Şanlıurfa'da % 34,7, Van'da % 23,1, Siirt'te % 19,1, Konya'da %17,2, Ağrı'da % 15,4, Muş'ta % 13,8 ve Yozgat'ta % 13,2 ile ulaşmıştır. Yukarıda koyu

harflerle belirtilen şehirlerin hem belediye başkanlığında hem de il genel meclisi sonuçlarında Türkiye geneli ortalamalarının üzerinde oy alması önemlidir. Bu bölge ve şehirlere baktığımızda ise İç Anadolu, Doğu ve Güney Doğu Anadolu şehirlerine ek olarak muhafazakâr ve göç almasıyla bilinen şehirlerin öne çıkması önemlidir. 1970'lerdeki koalisyon ortaklığı dışında yerel ya da genel olmak üzere herhangi bir iktidar tecrübesi olmayan RP ve temsil ettiği hareketin, 1984 yerel yönetim seçimlerinde hem belediye başkanlığında hem de il genel meclisi seçimlerinde aldığı oylar Türkiye'nin sosyolojik gerçekliğini okumaya yardım etmektedir. Bu seçimde seçmen davranışını belirleyen faktörler arasında sayılan toplumsal ve siyasal hafıza belirleyici olmuştur. Ayrıca tabloda belirtilen RP'nin belediye seçimlerinde en yüksek oy oranına sahip olduğu altı şehirde hem belediye başkanlığında hem de il genel meclisi üyesi sonuçlarında genel ortalamalarının oldukça üzerine çıktığı gözden kaçırılmamalıdır. Listenin ilk sırasındaki Şanlıurfa, belediye başkanlığından % 34,7 alırken; il genel meclisi sonuçlarından % 9,8 almıştır. Bu oran RP'nin Şanlıurfa özelinde belediye başkanlığında Türkiye genel ortalamasının yaklaşık yedi katına, il genel meclisinde ise iki katına çıktığını göstermektedir.

Yukarıda belirtilen RP'nin en yüksek oy oranına ulaştığı şehirlerin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine ek olarak İç Anadolu bölgesine bağlı şehirlerden olması, RP'nin iki seçmen kitlesi üzerinde etkin olduğunu göstermektedir. Bunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan, çatışmadan uzak durma çabası gösteren ancak 'ulus' söylemine de mesafeli duran, dindar ve muhafazakâr seçmen ile İç Anadolu'daki Türk ve Sünni Müslüman gelenekten beslenen, milliyetçi yönü baskın olan muhafazakâr seçmendir. RP'nin en yüksek oya ulaştığı şehirlerin sosyo-kültürel ve ideolojik yapısına bakıldığında ise, bu kesimlere vermek istediği mesajların yer yer karşılık bulduğu görülmektedir.

Öte yandan il genel meclis üyeliği sonuçları bir şehrin yönetimi ve geleceği açısından önemli olsa da; seçmen, tercihini belediye başkanı adayı ve partisinden yana yapmaktadır. İl genel meclisinde gösterilen adaylar her ne kadar siyasi partiler için önemli olsa da, seçmenin nezdinde büyük bir anlam ifade etmez. Belediye genel meclis üyeleri de her ne kadar bir şehirdeki, şehir içi ve şehir dışı imar ve faaliyetlere karar vererek, burada görevlendirilecek personeli bizzat kurul kararlarıyla seçse de, belediye başkanına bağlıdır ve belediye başkanından bağımsız hareket etmesi

mümkün değildir. Ayrıca il genel meclisi adayları her bir siyasi parti için önem arz etmektedir. Bu önem de çoğunlukla il genel meclisinde seçilen adayların oransal çokluğuyla ifade edilmektedir. Ancak yerel dinamikler ve talepler göz önüne alınmadan, bölge ve şehirden bağımsız tepeden seçilen adaylar hem belediye başkanlığında hem de il genel meclisi seçimlerinde çoğunlukla destek görmemiştir.

Örneğin 1984 yerel yönetim seçimlerinde belediye başkanlığında Van'dan % 23,1 oy alan RP, il genel meclisi seçimlerinde % 9,1 almıştır. Aynı şekilde RP Şanlıurfa'da belediye başkanlığı seçimlerinden % 34,7 alırken, il genel meclisinde 9,8'de kalmıştır. Bu durum bize belediye başkanlığındaki adayların ve partilerinin seçmen nezdindeki önemini göstermektedir. Bingöl'de RP belediye başkanlığı seçimlerinde % 6,3 alırken, il genel meclisinde % 13,5 almış; Gümüşhane'de RP belediye başkanlığı seçimlerinde aday göstermemişken, il genel meclisinde % 5,3 oy almıştır. Bu sonuç, yerel seçimlerin belediye ve belediye başkanı odaklı seçimler olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Seçmen için esas olan, il genel meclisi üyeleri değil belediye başkanı ve başkanlığıdır.

3.3. 29 Kasım 1987 Genel Seçimleri

29 Kasım 1987 tarihinde toplamda yedi parti ile TBMM'nin 18. Dönem Milletvekillerinin belirlendiği bu seçimlere toplam % 93,3 gibi büyük bir oranda katılım gerçekleştirilmiştir. Ancak 29 Kasım seçimlerinden önce aynı yıl yapılan 6 Eylül Anayasa Değişikliği Referandumu, 1987 genel seçimlerini erken bir tarihe taşınması ve 12 Eylül yasaklarından birini kaldırması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. 12 Eylül sonrası siyaset yasağı getirilen parti liderlerinin yeniden siyasete girecek olması da seçim dengelerini şüphesiz değiştirecektir. 6 Eylül 1987 tarihinde düzenlenen Anayasa Değişikliği Referandumuyla beraber 1982 Anayasasına geçici 4. Madde ile eklenen maddenin kaldırılarak, 12 Eylül sonrası beş ve on yıl boyunca siyaset yapma yasağı getirilen parti liderlerine yeniden siyasete dönebilme hakkı verilmesi teklifi mecliste çoğunluğun sağlanamaması sonucu halk oylamasına sunulmuştur. 1987 yılında gerçekleştirilen bu referanduma katılım oranı % 95,03 olmuştur. Yapılan referandumda evet ve hayır oyları birbirine oldukça yakın oranlarda çıkmasına rağmen (67 il ve gümrükler dâhil, toplam geçerli 23.347.856

oyun 11.711.461'i % 50, 16 ile evet; 11.636.395'i % 49,84 ile hayır³¹) az bir farkla da olsa (+75.066) evet oyları öne çıkmış ve geçici 4. Madde 1982 anayasasından kaldırılmıştır. Yukarıdaki oranlar ve seçim sonuçlarındaki 'evet' farkı, bize toplumdaki 12 Eylül travmasının hala devam ettiğini, 12 Eylül Askeri Darbesine karşı halkın tepkisini göstermektedir. Neticede toplum siyasi ve ekonomik bir kaosun içinden yeni çıkmıştır. Toplumsal düzen, asker gölgesinde ve antidemokratik bir biçimde de olsa bir şekilde sağlanmıştır. 12 Eylül öncesinden geriye dönüşle alakalı bütün toplumsal kararsızlıklara rağmen az bir farkla da olsa demokratik sivil hayata dönüş isteği baskın çıkmıştır.

Referandum sonuçlarının açıklanmasıyla erken seçim tartışmaları henüz gündemde değilken, büyük oranda dönemin başbakanı Özal faktörünün etkisiyle (referandum ile genel seçim arasında yaklaşık iki ay kadar kısa bir süre vardır) Türkiye, 29 Kasım 1987 genel seçimlerine gitmiştir. Özal, erken seçim kararı almak için referandum sonuçlarını dahi beklememiş ve erken seçim kararı almıştır. Bu nedenle 1987 Anayasa Değişikliği Referandumundan bağımsız bir 1987 genel seçim sonuçları değerlendirmesi mümkün değildir.

6 Eylül 1987 referandumunu özellikle dönemin başbakanı Özal'ın siyasi geleceğini etkileyen unsurlardan biri olması nedeniyle ayrıca önemlidir. 12 Eylül ertesinde kurulan ANAP ve sivil hayata geçiş sürecinde liberal ve demokratik söylemleriyle öne çıkan Özal, 12 Eylül zihniyetinin devamı olan bu yasakların sürdürülüp sürdürülmeyeceği noktasında demokrat tavrını sürdürmeyi başaramamıştır. Bu durum aynı zamanda Özal'ın kendisi ve partisinin geleceği için çözmek durumunda kaldığı çıkmazlardan biri haline de gelmiştir. Özal'ın yasaklı liderlerin siyasete dönmesiyle ilgili olumsuz duruşu, açıkça hayır propagandası yapması siyasette inşa etmek istediği 'demokrat, liberal Özal' kimliğine zarar vermiştir. Örneğin 20 Haziran 1987 tarihinde Milliyet gazetesi, 'Yasaklılara Karşı İlk Kez Açık Tavır- Özal'dan Hayır Emri' manşetiyle çıkmıştır (URL-8). Aynı şekilde ANAP, referandum kampanyası süresince "Hayır da Hayır vardır", "12 Eylül öncesine dönmek için Hayır", "Hayır deyin 5 yıl daha rahat olalım" gibi sloganik ifadeler kullanmıştır (URL-9).

³¹ <https://ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1987Referandum/6-Eylul-1987-Halkoylamas%C4%B1.pdf>
(Erişim Tarihi 12.07.2022)

29 Kasım 1987 Genel Seçimleri henüz gündemde değilken Özal'ın referandum öncesinde takındığı tutum ve davranışlar, özellikle liberal ve demokrat duruşuyla desteğini aldığı birçok kesim tarafından kamuoyunda tartışılmıştır. 12 Eylül öncesi siyasi parti liderlerinin, asıl partilerine dönerek siyaset alanına yeniden girecek olması Özal'ı rekabet noktasında zorlayacağı için siyasete dönmelerini engellemeye çalıştığı kulislere konuşulur. Çünkü Özal siyaset yasakları dolayısıyla lidersiz kalan parti tabanlarından büyük oy alma arzusuyla Türk siyasetine hâkim olan dört eğilimin oylarına talip olmuş ve büyük oranda da bu oyları bünyesinde toplamayı başarmıştır. Özal'ın ANAP bünyesinde dört eğilimi birleştirme tezini değerlendiren Belge'ye göre (2009, s. 57) ise dört eğilimi birleştirme iddiası, "Türkiye'nin düşünce tarihinde güçlü bir biçimde yer alan 'düşünce'yi toplumu bölen kötü bir varlık, ihanet değilse de 'uğursuzluk' gibi algılama eğilimine karşı bir salvo olarak yorumlanabilir." Ancak Belge'nin bu yorumu tartışmaya açıktır.

Liderlerin siyaset yasağının kaldırılarak partilerinin başına yeniden geçmesi ve siyasete dönmeleri Özal'a giden oyların da bölünerek azalması anlamına gelmektedir. Bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda Özal'ın yeniden aday olmayacağını belirten tehditvari çıkışına rağmen referandumda Özal'ın aleyhine sonuç çıkmıştır. Referandum sonrası yapılan 29 Kasım 1987 seçimleri, Özal'ın liberal duruşuyla birlikte birçok alandaki etkinliğini kaybetmeye başladığı tarih olarak yorumlanabilir. Özal ve ANAP artık girdiği her seçimde kademeli bir şekilde halk desteğini kaybetmeye başlamıştır. Özal, değiştirilen seçim sistemiyle parti ve meclis içerisinde gücünü artırmış olsa da hem yurt içi hem de yurtdışı kamuoyunda desteğini kaybetmeye başlamıştır.

6 Eylül 1987 referandumunun ardından Türk siyasetinin önemli isimleri; Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş'in siyasi yasakları kalkmıştır ve yeniden siyasete girmişlerdir. Referandumun ardından Demirel DYP'nin, Ecevit DSP'nin, Türkeş MHP'nin genel başkanlıklarına seçilmiştir. Erbakan ise 11 Ekim 1987 tarihinde Ahmet Tekdal'ın genel başkanlığındaki RP'ye yeni genel başkan olarak seçilmiş ve 1987 seçimlerine RP lideri olarak girmiştir. Milli Görüş Hareketinin karizmatik liderinin önderliğinde girilen seçimlerde, hem partililerin çalışma ve istek motivasyonu hem de seçmenin desteği genellikle olumlu yönde seyretmiştir. Bu nedenle partilerin liderlerine yeniden kavuşması durumuna bir de askeri darbenin

getirdiği mağduriyet eklenince ortaya çıkan sosyolojik gerçek, seçmen davranışını büyük oranda etkilemiştir.

Milletvekili sayısının 400'den 450'ye çıkarıldığı (75. madde) ve seçmen yaşının 21 yaşını doldurmuş olma şartının değiştirilerek 20 yaşına düşürüldüğü (67. madde) 1987 genel seçimlerinde, milletvekilleri 'çift barajlı' ve 'kontenjanlı' bir biçimde seçilmiş ve totalde 'karma seçim sistemi' uygulanmıştır. Her partinin herhangi bir ilde aldığı oyun, çıkması gereken milletvekili sayısına bölünmesiyle elde edilen 'seçim çevresi barajı', il barajları olarak hâlihazırda var olan ülke geneli yüzde 10 baraj sistemine dâhil edilmiş ve 'çift barajlı' bir sistem oluşturulmuştur. Altı milletvekiline kadar vekil çıkarabilen iller, seçim çevresi sayılmıştır. Bu şartı sağlayamayan birçok parti ve aday parlamentoda temsil imkânı bulamamıştır. Aynı zamanda bu seçim sistemi merkeze yayılma imkânı bulunan güçlü partilerin lehine gerçekleşirken; küçük, merkezden uzakta kalmış partilerin ve bağımsız adayların aleyhinde gerçekleşmiştir. Yüzde 10 ülke ve seçim çevresi barajına ek olarak, ilk kez 1987 seçimleri öncesinde 'kontenjan adaylarının çoğunluk sistemine' dâhil edilmesiyle vekillerin kontenjanlı bir biçimde seçildiği bir sistem kullanılmıştır. Kısacası, 1987 seçimlerinde birden çok seçim barajı ve çoklu bir sistemle donatılan, büyük partilerin lehine sonuçlanan bir seçim sistemi uygulanmıştır.

1983 ile 1987 yılları arasında birçok defa değişikliğe uğrayan seçim yasasının etkileri belki de en fazla bu seçimlerde hissedilmiştir. 28 Eylül 1986 tarihinde, 10 ilde 11 seçim bölgesinde gerçekleştirilen bir ara seçim deneyimi de tecrübe edilmiştir. Oldukça tartışmalı ve karmaşık hale getirilmiş olan seçim barajı sistemi, mevcut iktidarın gücünü koruma ve stabil tutma görevi üstlenmiş gibidir. Bu nedenle 1987 genel seçimleri, Türk siyasi hayatı boyunca şaibeli ve tartışmalı olarak literatüre geçmiş, özellikle dönemin muhalefet partileri tarafından sürekli olarak gündeme getirilerek, seçim sonucu kurulan hükümetin meşruiyeti sorgulanmıştır. Yüzde 10 barajını geçemediği için meclis dışı kalan ancak azımsanmayacak bir çoğunluğu da ifade eden oylar erimek zorunda kalmıştır. Bu da şüphesiz toplumun birçok kesiminin mecliste sosyal ve siyasi olarak temsil edilememesine neden olmuştur. Ahmad (2014a, s. 165), 1987 genel seçimleri sonrası kurulan hükümetin Demirel tarafından, '*seçim yasası hükümeti*' olarak tanımlandığını ve seçim sisteminde yapılan bu değişikliklerin, ANAP hükümetinin halkın gözündeki

meşruiyetini kaybetmesine neden olduğunu savunmaktadır. Sonuç olarak başta Özal olmak üzere dönemin siyasi partilerinin siyasi vesayetlerini koruyarak sürdürmedeki arzuları toplumda tepkiyle karşılanmıştır. Seçim sistemindeki değişiklikler ardından referandumun gerçekleştirilmesindeki isteksizlik Özal ve ANAP'ın siyasi karizmasına olumsuz etki ederek oy oranlarındaki düşüşün başlamasına neden olmuştur.

29 Kasım 1987 genel seçimlerinde % 10 ülke barajını aşamayan dört partinin toplam oy oranı yaklaşık % 20 olurken; DSP % 8,53, RP ise % 7,16 gibi azımsanamayacak oy oranlarıyla % 10 barajına takılarak meclise girememiştir. Küçük partilerin aleyhine sonuçlanan bu sistemin kazananı ANAP olmuştur. “ANAP, % 36,31 oy almasına rağmen TBMM temsilinde % 64,89 oranında 292 milletvekilliği elde etmiştir. % 29 oranında *artık bir temsil* anlamına da gelen bu oran, büyük bir adaletsizliği ortaya koymuştur. 1987 genel seçimleri, 1950'den bu yana % 36,31 gibi en düşük oy oranına rağmen bir partiye ezici bir çoğunluk sağlayan, en adaletsiz ve demokratik meşruiyeti en çok tartışma götüren seçim olmuştur” (Yüzbaşıoğlu, 1996: 142). Ayrıca Karpat'a göre (2012, s. 223) “29 Kasım 1987 seçimleri, Özal ailesi hakkındaki yolsuzluk ve lüks yaşam söylentilerinin gölgesinde yapılan bu seçimlerin, kendi lehine sonuçlanması için öne alınması çabalarına rağmen %36,31'lik oy oranıyla ANAP için toplumdaki olumsuz bir tabloyu gözler önüne sermiştir.” 1987 seçimleri üzerinde yapılan olumsuz değerlendirmelere rağmen ANAP'ın % 36,31 oranında oyu, seçim sistemine rağmen göz önüne alınmalı ve oran azımsanmamalıdır. Bu sonuç halkın halen bir kısmının ANAP'a olan desteğini sürdürdüğünü göstermektedir.

ANAP'ın oylarının bir önceki seçim sonuçlarına göre düşmesine rağmen mecliste kazandığı sandalye sayısını bu yeni seçim sistemiyle artırması tartışmalara yol açmıştır. 6 Kasım 1983 genel seçim sonuçlarına göre, ANAP 7.833.148 toplam oy ile % 45,14 oy oranıyla 211 milletvekili çıkarırken; 29 Kasım 1987 genel seçim sonuçlarına göre 8.704.335 oy alarak % 36,31 oy oranıyla 292 milletvekili çıkarmıştır. Bu iki seçimde ANAP lehine kullanılan oy sayısı önemlidir. Şöyle ki, her iki seçim arasında toplamda dokuz yüz bin fark bile olmamasına rağmen ANAP bu oranın iki katı değerinde milletvekilliği kazanmıştır. Yukarıdaki seçim sonuçlarına göre toplam ANAP oy sayısı, bu farkın daha net görülmesi için verilmiştir. 1983 ve

1987 seçim sonuçlarına göre ANAP'ın % 8,83 oranında bir oy kaybı varken milletvekili sayısını yüzde 10 barajının da etkisiyle, 81 daha artırmış ve mecliste çoğunluğa sahip olmuştur. Ancak bu durumun sebebi yalnızca % 10'luk ülke barajı değildir. İl barajları da parlamentodaki milletvekili sayısının adaletsiz dağılımın asıl sebebi olarak öne çıkmaktadır.

Aşağıdaki partilerin oy dağılımı ve milletvekili sayısı esas alınarak hazırlanan tabloda yukarıda belirtilen temsil eşitsizlik ve adaletsizlik daha net görülecektir. Özellikle ANAP ve SHP'nin oy oranlarındaki yakınlığa rağmen çıkarılan milletvekili sayısındaki farka dikkat edilmelidir. Aradaki % 11,5'lik oy farkının neredeyse 200 milletvekiline karşılık gelmesi ilginçtir. Şöyle ki % 8,5 alan DSP barajı geçemezken; % 19,1 alan DYP yalnızca 59 milletvekili çıkarabilmiştir. Oranlar arasındaki bu farklılıklar 1987 genel seçim sonuçları üzerindeki tartışmaları açıklar niteliktedir.

Tablo 3. 1987 Genel Seçim Sonuçlarının Partilere Göre Dağılımı ve Kazanılan Milletvekili Sayısı

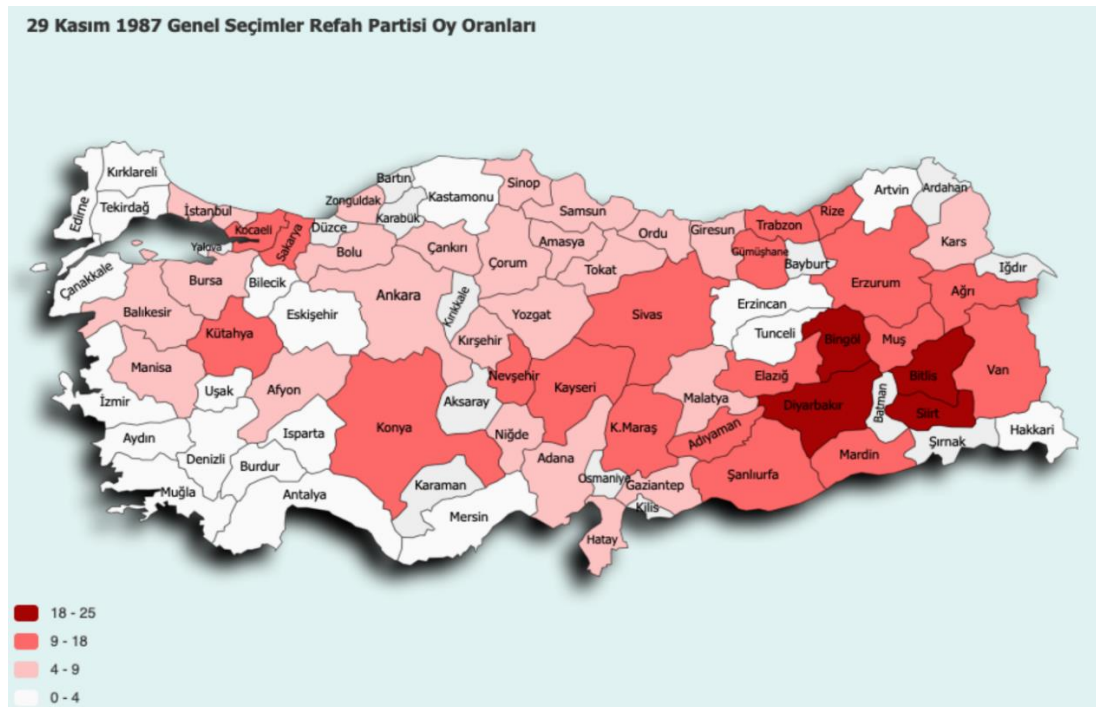
Partiler	Oy Sayısı	Oy Oranı (%)	Mv Sayısı
ANAP	8.704.335	36,3	292
SHP	5.931.000	24,8	99
DYP	4.587.062	19,1	59
DSP	2.044.576	8,5	-
RP	1.717.425	7,2	-
MÇP	701.538	2,9	-
IDP	196.272	0,8	-
Bağımsızlar	89.421	0,4	-
Toplam	23.971.629	100,0	450

1987 genel seçimlerinde ANAP % 36,3'le birinci, SHP % 24,8'le ikinci, DYP % 19,1'le üçüncü olurken, bu çalışmanın esas konusunu oluşturan RP ise seçimleri % 7,2 ile tamamlamıştır. ANAP'ın mecliste 292 sandalyeyle temsil edildiği bu seçimlerde RP milletvekili çıkaramamıştır. Yalnızca üç siyasi parti vekillerinin meclise girerek 450 milletvekili sayısını oluşturduğu bu seçimlerde; DSP, RP, MÇP, IDP ve Bağımsızlar meclise girememiştir. DSP % 8,5 ve RP % 7,2 oranlarında oy almasına rağmen parlamentoda temsil edilememiştir. Bir sonraki seçimin yapılacağı 1991 seçimlerinde, ülke genelindeki % 10 seçim barajını geçmek için yapılacak ittifakın başlıca nedeni bu seçimlerde daha net görülebilmektedir.

29 Kasım 1987 genel seçimleri siyasi yasakların kalktığı, 12 Eylül sonrasında askeri vesayetın etkilerinin kısmen sonlandığı ve seçim sistemine rağmen sivil bir düzlemde gerçekleştirilen ilk seçimdir. Sivilleşmenin önündeki yasaklar, parti müdahaleleri ve kısıtlamalar kısmen kaldırılmıştır. Özal liderliğindeki ANAP, 1983 genel seçimlerine göre düşüş gösterse de yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi bu seçimlerde liderliğini korumaya devam etmiştir. Ancak 1987 genel seçimleri, ANAP'ın yukarıdaki oy oranlarına ulaşabildiği son seçim olacaktır.

Erbakan, 29 Kasım 1987 tarihinde yapılan genel seçimlerin hemen ardından 1979 yılından bu yana rutin olarak gerçekleştirdiği aylık basın toplantılarından birini 30 Kasım 1987 tarihinde düzenlemiş ve seçim sonuçlarını da değerlendirmiştir. Düzenlenen bu aylık basın toplantısında, hukuki ve maddi zorlukların yanı sıra uğradıkları ayrımcılıktan da bahseden Erbakan, camiasına, gurbetçilere (ki pek çoğu ara dönem olmasına rağmen seçimlere katılabilmek için binlerce kilometre yol aşarak arabalarıyla gelmiştir) ve özellikle birkaç şehirden övgü ve teşekkürle bahsetmiştir. Başta Konya daha sonra Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Elazığ, Van ve Mardin şehirlerine ve teşkilatlarına hassaten teşekkür etmiştir (URL-10). Erbakan'ın sözünü ettiği şehirler, bu çalışmaya da kaynaklık eden Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve siyasi değişim ve dönüşümlerinin ipuçlarını vermesi açısından oldukça önemlidir.

Harita 3. 29 Kasım 1987 Genel Seçim Sonuçlarına göre RP'nin Türkiye'deki Oy Dağılımı.

RP'nin 1987 genel seçimlerinde tüm bölgelerden aldığı oyların siyasi ve toplumsal temellerine geçmeden önce, yukarıda verilen ve Türkiye'nin RP oylarının tamamını kapsayan haritaya bakmak gerekir. Yukarıdaki haritada RP'nin 0-4 oranları arasında en düşük oy aldığı şehirler beyaz renkle gösterilirken; 18-25 arasında oy alarak en yüksek orana ulaştığı şehirler koyu kırmızı renkle gösterilmiştir. Buna göre Diyarbakır, Bingöl, Siirt, Bitlis'te RP, % 20'nin üzerindeki oy oranlarıyla en yüksek oranlarına ulaşarak kendi genel ortalamasının üzerinde oy almayı başarmıştır.

1987 genel seçimlerinde geçerli 23.971.629 oyun, toplam 1.717.425'ini RP almıştır. Yukarıdaki haritaya baktığımızda ise RP'nin oylarının en yüksek olduğu şehirlere ek olarak oyların genellikle İç ve Orta Anadolu şehirleri, Doğu ve Güney Doğu şehirlerinden geldiğini görebiliriz. Özellikle 12 Eylül sonrası yapılan ve partilerin 1983 genel seçimlerine göre sivil siyasete daha yakın ve kısmen özgür bir şekilde girdiği ilk seçim olması (seçim sistemine rağmen) sebebiyle de 1987 genel seçimleri oldukça önemlidir.

Tablo 4. 1987 Genel Seçimlerinde RP'ye Türkiye Geneli Oylarında Bölgelerin Katkısı

Marmara Bölgesi	% 23,19
İç Anadolu Bölgesi	% 19,95
Karadeniz Bölgesi	% 15,24
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	% 13,05
Doğu Anadolu Bölgesi	% 11,54
Akdeniz Bölgesi	% 9,17
Ege Bölgesi	% 7,86

Yukarıdaki tabloda RP'ye 1987 genel seçimleri sonrası tüm Türkiye'den bölge bazında verilen destek sıralanmıştır. Listede bölgesel nüfus yoğunluğu göz önüne alındığında Marmara'nın birinci sırada olması şaşırtıcı değildir. % 23,19'luk oranla RP'ye en büyük destek bu bölgeden gelmiştir. Öte yandan tabloda da görülebileceği gibi RP'ye bu seçimlerde en büyük destek bölgesel nüfus yoğunluğu göz önüne alındığında, Doğu ve Güney Doğu Anadolu şehirlerinden gelmiştir. Buna ek olarak milliyetçi-muhafazakâr kimlikleriyle bilinen İç ve Orta Anadolu şehirlerinde RP'ye verilen destek rahatlıkla görülmektedir. En az bölgesel katkı ise ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde analiz edileceği gibi Akdeniz ve Ege Bölgelerinden gelmiştir.

Aşağıda 1987 genel seçim sonuçlarına göre sırasıyla Marmara, Karadeniz, Akdeniz, İç Anadolu, Ege, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden RP'ye verilen oy sayıları ve oranları, tüm Türkiye toplamı ve şehirlerin kendi içerisindeki karşılaştırmalarıyla sosyolojik ve siyasi gerekçeleri doğrultusunda bölgeler arası analiz edilmeye çalışılacaktır. Analiz boyunca oy verileri esas alınmıştır. Partinin genel ortalamasında etkili olan aday profili, bölgelerin sosyolojik ve siyasi hafızası, seçmen davranışını etkileyerek belirleyen yöntem ve politikalar tartışılacaktır.

Tablo 5. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Marmara Bölgesi Refah Partisi Oy Oranları

	1987 Genel Seçimleri (Marmara Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kocaeli	53.159	13,2**	402.058
Sakarya	34.127	10,6**	322.187
İstanbul	213.544	6,9	3.111.132
Bursa	48.396	6,3	768.489
Balıkesir	26.301	4,8	548.552
Bilecik	3.218	3,5	91.877
Çanakkale	6.715	2,7	250.365
Tekirdağ	4.826	2,1	228.331
Edirne	4.662	2,1	218.640
Kırklareli	3.359	2	168.139
Toplam	398.307		6.109.770
Bölge Ortalaması		%6,52	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		%23,19	

(*) Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**) RP'nin 1987 Genel Seçim Sonuçlarına Göre %7,2 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1987 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Marmara Bölgesi tablosuna göre Marmara Bölgesinde toplamda 6.109.770 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 398.307'si RP'ye gitmiştir. Bu sayede Marmara Bölgesi'nin RP oy ortalaması % 6,52 olmuştur. Bu % 6,52'lik oranla, RP'nin Marmara Bölgesinde tüm Türkiye ortalaması olan 7,2'nin altında kaldığını söylemek mümkündür. Ancak Marmara Bölgesinin RP'nin tüm Türkiye oy oranındaki karşılığı % 23,19 olmuştur. Yani RP, tüm Türkiye'den aldığı oy oranının % 23,19'unu Marmara Bölgesinden almıştır. Marmara Bölgesinin nüfus oranlarına baktığımızda bu rakam büyük bir orana karşılık gelir. Marmara Bölgesinin oldukça önemli olan ve Türkiye genel seçimlerine büyük etki eden bir özelliği de bölge nüfusunun toplam sayısı itibarıyla

tüm Türkiye'yi etkileyecek seçmen sayısına sahip olması ve bu konumunu her geçen gün biraz daha artırmasıdır. Bu bölgeye 1980 sonrası Türkiye'nin her yerinden ancak özellikle İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Öyle ki İstanbul, Kocaeli ve Bursa gibi şehirlerde göçle gelen nüfus yerli nüfusun üstüne çıkmıştır. 1980 sonrası hızlanan göç artışının başlıca sebeplerinden en önemlisi ise terördür. Bu nedenle yaşanan bu göç dalgası 1990ların sonuna kadar devam etmiştir. Birçok bölgenin toplam nüfusunun neredeyse tamamını tek başına göğüsleyerek Türkiye'nin en kalabalık şehri olan İstanbul'un bu bölgede olduğu unutulmamalıdır. Bu nedendir ki partiler ve siyasiler için İstanbul hayati bir önem taşımış, İstanbul'a Türkiye'nin tamamının kazanılmasına eş değer bir önem atfedilmiştir. RP'nin bu bölgede oy oranının fazla olması Anadolu'dan gelen göç dalgasının etkilediği sosyo-ekonomik süreçlerin bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Daha sonraki dönemlerde bu etkinin detayları açıkça görülecektir.

Bölge ve şehirlerinin önemiyle öne çıkan Marmara Bölgesinde İstanbul'da % 39,7, Kocaeli'nde % 27,1, Sakarya'da % 34,6, Tekirdağ'da % 33,6, Kırklareli'nde % 33,4'le ANAP; Edirne'de ise % 29'la SHP birinci olmuştur. Marmara Bölgesi RP oy oranlarına baktığımızda ise oy oranı en yüksek ilk üç şehir olarak karşımıza Kocaeli, Sakarya ve İstanbul çıkmaktadır. Kocaeli ve Sakarya sırasıyla % 13,2 ve % 10,6 oranlarıyla RP'nin genel ortalamasının % 7,2'nin üzerine çıkmıştır. Bu üç şehrin ortak özelliği Anadolu'dan yoğun göç alması ve sanayii şehirleri (bu noktada Sakarya istisna tutulabilir) olmasıdır. 'Kocaeli Seçim Çevresi Seçmen Davranışları' adıyla bitirme tezini sunan Açıkdeniz'e göre (2017, s. 3-6) Kocaeli'nin 2015 verileri GSYH içerisindeki sektör oranlarında en yüksek pay % 73 ile sanayi sektöründeki paydır. Buna göre Kocaeli'de ciddi bir işçi nüfusu yaşamaktadır. Öte yandan Kocaeli'nin göç istatistiklerine göre 1980-85 arasında net göçü 41.287 iken; 1985-1990 arasında 83.262 olur. Bu sayı 1990-1995 arasında 211'e gerilemiştir. Buna göre Kocaeli'ye en yoğun göç 1985-1990 tarihleri arasında yaşanmıştır.

Ayrıca Kocaeli'ne yoğun işçi göçüne ek Anadolu'dan büyük bir yerli göçün varlığı önemlidir. Kocaeli'nin toplumsal ve siyasi davranışını değiştiren bu etkenler şüphesiz parti oranlarına da yansıtacaktır. Kocaeli örneği üzerinde merkez sağ seçmenin yoğunluğuna karşılık sol kökenli partilere verilen destek birbirinden farklı seçmenin varlığını kanıtlar niteliktedir. İşçilerin genellikle sol kökenli partileri

desteklediği kabulü ve Anadolu'dan yoğun göçle gelen muhafazakâr, merkez sağ seçmenin varlığı, Kocaeli'deki seçmen davranışını belirleyen önemli unsurlar arasındadır.

Anadolu'nun birçok bölgesinden özellikle terörün ve ekonomik problemlerin sebep olduğu bu göç dalgasıyla şehirlere gelen ve şehirlerde tutunmaya çalışan muhafazakâr ve dindar kesimlerden bir kısmının oy oranları doğrultusunda RP'yi desteklediğini söylemek mümkündür. Bu noktada bu kesimlerin geleneksel ve dini değerlerini kendisi için büyük ve henüz yabancı olduğu bir şehirde tutunma motivasyonu olarak öne çıkardığını ve bu değerlerle daha büyük oranda aidiyet kurduğu söylenebilir. Sol tandansa yakın seçmenin tepki olarak RP'yi destekleyip/desteklemediğini görmek için 1990 ve sonrasında 'yolsuzluk, rüşvet ve adaletsizlik' tartışmalarının öne çıktığı seçimleri beklemek gerekecektir.

Marmara Bölgesindeki RP ve Millî Görüş hareketi etkisini ve değişimini görebilmek için 5 Haziran 1977 genel seçimlerindeki MSP oy oranlarıyla karşılaştırmalı bir okuma yapmak gerekmektedir. 1977 genel seçimlerinde, MSP'nin kendi genel ortalaması olan % 8,6'nın üzerinde oy aldığı şehirler 1987 seçimlerindeki gibidir. MSP, Kocaeli ve Sakarya'da % 10,6 oranlarında oy alarak kendi genel ortalamasının üzerine çıkmıştır. Bu sonuca göre, 1977-1987 tarihleri arasında Millî Görüş Hareketinin % 10'nun üzerinde bir oy oranına sahip olduğu ve bu oy oranını korumayı başardığı söylenebilir. Aynı şekilde MSP ve RP'nin Marmara Bölgesinden en az oy aldığı iller de değişmemiştir. 1977 genel seçim sonuçlarına göre MSP Tekirdağ'dan % 2,5, Edirne'den % 2,2, Kırklareli'nden ise % 1,5 oranlarında oy almıştır.

RP'nin muhafazakâr, İslamcı ve belli bir kesimle sınırlı kalan siyasi retoriği, en düşük oy aldığı şehirlerde tepkisel bir duruşun oluşmasına neden olur. Bu şehirler, Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan 'modernleşme' hareketlerinin laik-antilaik ayrımının toplumsal ve siyasi olarak en fazla hissedildiği yerlerdendir. Bu kesimlerde yaşayan insanların Türkiye'de çokça tartışılan ve dindar kimliği öne çıkan bir partinin yükselişe geçtiğinde daha da köpürtülen 'yaşam tarzına müdahale edileceği düşüncesinin' etkisiyle RP'ye mesafeli yaklaşması ve RP'nin en az oy aldığı bu bölgelerde etkili olmaması olağan bir durumdur. Ancak RP'nin bu bölgelerden oy alamamasında sadece bölge insanının

bir tepkiselliğinin değil aynı zamanda RP'nin de bu bölgenin, bölge insanlarının sorun ve problemlerine herhangi bir alternatif çözüm sun(a)maması da etkili olmuştur. Sonuç olarak, kendisine en mesafeli tutumlarıyla bilinen şehirlerde etkinliğini artırabilmek için daha çok çaba göstermesi gereken RP, bu şehirlerde hâlihazırda geride başladığı seçim yarışına yine geriden devam etmek zorunda kalmıştır.

Tablo 6. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Karadeniz Bölgesi Refah Partisi Oy Oranları

İl	29 Kasım 1987 Genel Seçimleri (Karadeniz Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Rize	23.773	14,2**	166.683
Gümüşhane	13.773	13,2**	104.457
Trabzon	37.631	11,2**	336.683
Tokat	26.672	8,7**	307.006
Bolu	20.423	7,5**	270.972
Giresun	14.317	6,7	213.031
Ordu	20.366	6,4	319.595
Çorum	18.284	6,4	284.164
Samsun	31.959	6	530.085
Amasya	9.282	5,3	176.215
Zonguldak	26.163	5	521.790
Sinop	6.487	5	130.358
Kastamonu	8.500	3,7	230.130
Artvin	4.171	3,7	111.508
Toplam	261.801		3.702.677
Bölge Ortalaması		%7,07	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		%15,24	

(*) Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**) RP'nin 1987 Genel Seçim Sonuçlarına Göre %7,2 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1987 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Karadeniz Bölgesi tablosuna göre Karadeniz Bölgesinde toplam 3.702.677 oy kullanılmış, bu oyların 261.801'i RP'ye gitmiştir. Bu sayede Karadeniz Bölgesi'nin RP ortalaması %7,07 olmuştur. RP burada tüm Türkiye'de aldığı %7,2'lik genel ortalamanın üzerinde oy almıştır. Karadeniz Bölgesinin tüm Türkiye oy oranındaki karşılığı ise %15,24 olmuştur. Bu oran 1987 seçimlerinde en büyük üçüncü desteği bu bölgeden aldığını gösterir. Şehirler bölge oy oranına göre sıralandığında ortalamanın altında kalan şehirlerdeki oy oranlarının birbirine yakınlığı dikkat çekicidir. Oranlardaki bu

yakınlık seçmenin RP'ye karşı seçmen davranışını belirleyecek olumlu ya da olumsuz herhangi bir tutumunun henüz oluşmadığını gösterebilir.

RP, Karadeniz bölgesinden en yüksek oylarını % 14,2 ile Rize, % 13,2 ile Gümüşhane, % 11,2 ile Trabzon'dan almıştır. Her üç şehirde de genel ortalamasının üzerinde oy alan RP, Karadeniz'den en düşük oy oranlarını % 5 Sinop, % 3,7 ile Kastamonu ve Artvin'den almıştır. En yüksek oy oranına sahip olduğu ilk üç şehrin tamamının, geleneksel ve muhafazakâr tutumların öne çıktığı Doğu Karadeniz Bölgesinden olması önemlidir. Ayrıca bu şehirlerde Millî Görüş partilerine verilen destek MSP'ye dayanır. Örneğin 1977 genel seçimlerinde MSP Rize'den % 12,3, Gümüşhane'den % 14,9, Trabzon'dan % 10, Tokat'tan % 10,4, Bolu'dan % 9,5, Giresun'dan ise % 8,9 oranlarında oy almıştır. Karadeniz Bölgesinde RP'yi ortalama % 10'un üzerinde destekleyen bu şehirlerde, Millî Görüş hareketinin % 10'un üzerinde kemikleşmiş bir oy tabanının olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre 1977 ve 1987 genel seçimleri karşılaştırıldığında MSP-RP çizgisinin oranlarında büyük bir değişimin olmadığını, bu şehirlerde Millî Görüş geleneğine bağlı partilerin yaklaşık % 10'nun üzerinde oy aldığını söylemek mümkündür. Öte yandan yukarıda belirtilen şehirlerde Millî Görüş Hareketi varlığını sürdürse de şehirler özelinde değişimler de olmuştur. Örneğin 1977 ve 1987 genel seçimleri karşılaştırıldığında, 1977'de genel seçimlerinde % 8,9 ile kendi genel ortalamasının üzerinde oy alan Giresun, 1987 genel seçimlerinde % 6,7 ile RP'nin genel ortalaması olan % 7,2'nin altında oy almıştır. Buna göre Millî Görüş Hareketinin Giresun özelinde oy kaybı yaşadığı söylenebilir. Aynı şekilde Millî Görüş Hareketi partilerinin 1977 ve 1987 seçimlerinde en az oy aldığı iller de değişmemiştir. MSP de 1977 genel seçimlerinde en az oy oranlarını % 4,5 ile Kastamonu, % 5 ile Zonguldak ve % 5,8 ile Artvin'den almıştır. Karadeniz Bölgesi içerisinde RP'ye verdiği destekle öne çıkan Doğu Karadeniz kesiminin seçmen tercihini belirleyen faktörleri liderlik özelinde alan araştırması yaparak inceleyen ve doktora tezini sunan Çakıcı'ya göre (2014, s. 227-231) Doğu Karadeniz seçmenlerinin yarısından fazlası bir siyasi partiyi tercih edecekken ilk olarak liderine bakmaktadır. Seçmenler için lider önemli bir faktördür. Lider güven uyandırarak, değişimi ve yeniliği gerçekleştirecek beyin ve yüreğe sahip olmalıdır. Liderin ardından icraatler, ideoloji, politika, adaylar ve çıkarlar seçmen davranışını belirlemektedir. Nitekim 1977 genel seçimlerine Erbakan liderliğinde

giren MSP'nin oyları Erbakan'ın genel başkan seçilerek girdiği 1987 genel seçimleriyle paraleldir ve yukarıdaki tezi destekler niteliktedir.

1987 genel seçimlerinde ANAP Rize'de % 31'le, Gümüşhane'de % 48,7'yle, Trabzon'da ise % 36,8'le birinci olmuştur. RP'nin en düşük oy oranına sahip olduğu şehirlere baktığımızda ise ANAP'ın Artvin'de % 28,9, Sinop'da % 30,1, Kastamonu'da ise % 37 oranlarında oy aldığını görebiliriz. ANAP'ın ardından Sinop'un % 22,2'yle SHP'yi, % 22,6'yla DYP'yi; Artvin'in % 30,8'le SHP'yi % 28,3'le DYP'yi desteklediği görülmektedir. Kastamonu'nda ise % 24,7 DYP ve % 16,2'lik SHP oranlarına ek % 12,5 ile DSP oranları öne çıkmaktadır. Bu sonuçlara göre RP'nin merkez sağın hâkim olduğu muhafazakâr, milliyetçi kimliğiyle öne çıkan şehirlerde merkez sağdan sınırlı da olsa oy alabildiğini ve bu şehirlerde etkinleşebildiğini söylemek mümkündür. Ancak sosyal-demokrat ve sol partilere desteğiyle öne çıkan Artvin, Sinop, Zonguldak gibi şehirlerde RP'nin etkin ol(a)madığı verilerle sabittir. Bu tabloya göre diğer bölge sonuçlarının da etkisiyle RP'nin merkez sağa yakın, milliyetçi, dini vurgularla bezenmiş siyaset anlayışının hâkim olduğu şehir ve bölgelerde bu gelenekten gelen kesimlerin desteğini aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca yine bu gelenekten gelen fakat önceki merkez sağ ve sağ partiler tarafından hayal kırıklığına uğratılmış bazı seçmenlerin tepki oylarını da hanesine eklediğini söylemek mümkündür. Şöyle ki ANAP, 1983 genel seçimlerinde Gümüşhane'den % 55,67, Rize'den % 40,04, Trabzon'dan % 50 oranlarında oy alırken; 1987 genel seçimlerinde DYP ve RP'nin de seçimlere girmesiyle oylarını Gümüşhane'de % 48,7'ye, Rize'de % 31'e, Trabzon'da ise % 36,8 oranlarına düşürmüştür. Buna göre ANAP'ın kaybettiği oyların bir kısmını DYP'nin bir kısmını da RP'nin aldığını, bu iki partinin yükselen oy oranları sonucu söylemek mümkündür.

Akdeniz bölgesine geldiğimiz de ise toplam 2.805.310 oy kullanılmış, bu oyların 157.471'i RP'ye gitmiştir. Bu haliyle Akdeniz Bölgesinin RP ortalaması % 5,61 iken; RP'nin tüm Türkiye'den aldığı oy oranının % 9,17'si bu bölgeden gelmiştir. Akdeniz Bölgesindeki % 5,61'lik oy oranıyla RP kendi ortalaması olan % 7,2'nin altında kalmıştır. Bu oranla Akdeniz Bölgesi, Ege Bölgesinden sonra RP'yi en düşük oranda destekleyen ikinci bölge olmuştur.

Tablo 7. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Akdeniz Bölgesi Refah Partisi Oy Oranları.

İl	29 Kasım 1987 Genel Seçimleri (Akdeniz Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kahramanmaraş	42.829	13,8**	310.111
Hatay	26.002	6,1	428.581
Adana	43.055	5,5	781.221
Mersin	19.899	4	500.018
Burdur	4.823	3,6	135.718
Isparta	6.345	3,5	184.179
Antalya	14.518	3,1	465.482
Toplam	157.471		2.805.310
Bölge Ortalaması	% 5,61		
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı	% 9,17		

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1987 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 7,2 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Tarihsel ve bütüncül bir bölge seçim analizi yapabilmek için bir önceki seçimle bağlantılı bir yorum yapmak gerekmektedir. Bu nedenle Milli Görüş Hareketi partilerinden MSP'nin girdiği son genel seçim olan 5 Haziran 1977 genel seçimleri Akdeniz Bölgesi şehirlerindeki MSP oy oranları da önemlidir. MSP'nin 1977 genel seçimlerinde 1987 genel seçimlerine benzer bir biçimde kendi genel ortalamasının üzerinde oy aldığı tek şehir yine Kahramanmaraş'tır. MSP Kahramanmaraş'tan 1977 genel seçimlerinde % 15,6 oy olmuştur ve bu oran % 8,6 olan genel ortalamasının neredeyse iki katından fazladır. Bu nedenle Millî Görüş Hareketinin Kahramanmaraş özelinde % 10'nun üzerinde bir oy tabanına sahip olduğunu söylemek mümkündür. MSP ve RP'nin 1977-1987 tarihlerindeki girdiği genel seçimler karşılaştırıldığında, en az oy aldığı iller yine değişmemiştir. 1977 genel seçimlerinde MSP'ye en az oy oranıyla destek veren Akdeniz illeri sırasıyla % 2,6 ile Mersin, % 3,1 ile Antalya, % 3,8 Isparta olmuştur.

En yüksek oy oranıyla öne çıkarak RP'yi her seçimde bölge ortalamasına göre en yüksek oranlarda destekleyen Kahramanmaraş'ın etnik, mezhepsel ve yerel dinamiklerinin etkisinde kalarak, RP'nin Sünni söyleminden etkilendiği söylenebilir. Çorum, Sivas, Kahramanmaraş, Elâzığ gibi Alevi-Sünni çatışma ve gerilimlerinin dönem dönem öne çıktığı şehirlerde Sünni kesimin tercihini RP'den yana yaptığını

söylemek kanıtlanabilir olmasa da mümkündür. Yine Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına sonradan dâhil olmuş; ülke sınırları içerisinde etnik, kültürel ve mezhepsel farklılıklarıyla öne çıkan Hatay'da, RP'nin bölgede yaşayan belli bir kesim tarafından desteklendiğini ve bu kesimin de RP'nin dindar, İslamcı söyleminden etkilenen Sünni kesim olduğunu söylemek mümkündür.

RP'nin % 13,8'le Akdeniz'de en yüksek oy oranını almış olduğu Kahramanmaraş'ın oy oranlarına baktığımızda, merkez sağın iki kalesi sayılan ANAP'ın % 29,5, DYP'nin % 22,6, SHP'nin ise % 20,2 aldığını görebiliriz. Kahramanmaraş'ta merkez sağ partilerine verilen desteğin yanı sıra SHP'nin % 20,2 alması bu şehirde yaşayan Alevi ve sol kökenli nüfusun, SHP'yi desteklediği tezini güçlendirmektedir. SHP'nin 12 Eylül ardından CHP oylarının büyük çoğunluğunu kendi tabanında toplayarak bu kesimlerden destek aldığı gözden kaçırılmamalıdır. Hatay'ın % 30,8'le ANAP ve % 20,1'le DYP oranlarına ek olarak SHP'den % 32,7 alması yine yukarıdaki tezi destekler niteliktedir. Adana'nın ise % 33,9'la ANAP'ı, % 26,9'la SHP'yi, % 19,2'yle de DYP'yi desteklemesi, Akdeniz Bölgesinde RP'ye en yüksek oy veren şehirlerde merkez sağ geleneğinin yanı sıra SHP'ye de destek veren bir kesimin olduğunu ancak azınlıkta kaldığını gösterebilir. Ayrıca merkez sağ geleneğinin hâkim olduğu şehirlerden RP'nin oy aldığını Akdeniz Bölgesi özelinde de söylemek mümkündür. Öte yandan şehirlerde ve seçmen üzerinde belirleyici faktörlerin en önemlisi olan 'aday ve sembol isim'lerin önemi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Burdur, Isparta ve Antalya örnekleri üzerinde, merkez sağ geleneğinin yine hâkim olduğunu ancak bu defa oyların ANAP ile DYP arasında bölündüğünü görmek mümkündür. 'Antalya Şehrindeki Genel Seçimlerin (1983-2015) Değerlendirilmesi' makalesinde Antalya'nın seçmen profilini inceleyen Günel vd. göre merkezi iş sahasının ve turizm faaliyetlerinin yoğun olduğu ilçelerde seçime katılım oranları kenar ilçelere göre düşük kalmıştır. Katılımın yüksek olduğu şehrin kenar kesimlerinde sağ ve merkez sağ partileri üstünken; merkezi iş alanı ve kıyıya yakın kesimlerde seçmen tercihini sol ve merkez sol partilerden yana yapmıştır. Antalya'da 1995, 2002 ve 7 Haziran 2015 seçimleri dışında kalan yedi seçimde ülke genelinde kazanan parti ile şehirde kazanan parti aynıdır. 1995 genel seçimlerinde Türkiye genelinde RP tercih edilirken, Antalya'da DYP birinci olmuştur. Aynı

şekilde 2002 ve 2015 yıllarında ülke genelinin aksine Antalya CHP'yi tercih etmiştir. Buna göre Antalya'da sağ ve merkez sağdaki partiler % 60 civarında oy almaktadır (Günel vd., 2017, s. 55-73). Bu oranlar Antalya'daki sağ partilerin gücünü kanıtlar niteliktedir.

Burdur'da ANAP % 41,3, DYP % 25,3 alırken SHP % 18,6 almıştır. Seçmen davranışını belirleyen en önemli faktörlerden olan 'aday'ın etkisi, Burdur'da bir kez daha öne çıkar. Şehrin simge isimlerinden sayılan Fethi Çelikbaş faktörü önemlidir. Fethi Çelikbaş, 1955 yılında Demokrat Parti'den istifa etmiş, kurucularından da olduğu Hürriyet Partisinin seçimi kazandığı tek yer olan Burdur'da HP'nin seçimi kazanmasında büyük rol oynamıştır. Daha sonra CHP'den vekil aday olmuş, vekil olarak parlamento'ya girmiş ve bakanlık yapmıştır. 12 Eylül ertesinde ise bu defa ANAP'tan aday olmuş yine parlamento'ya girmeyi başarmıştır. Sonuç olarak Burdur örneği üzerinden hareketle, yukarıda da ifade edildiği üzere şehirlerde etkin olan sembolleşmiş, karizmatik isimler vardır. Bu isimler hangi partiden aday olursa olsun şehirde kazanan da bu kişinin partisi olmuştur. DYP lideri Süleyman Demirel'in memleketi de olması sebebiyle DYP'nin karizmatik lideri Demirel'e Isparta'dan % 60,2 oranında oy çıkması yine bu durumun bir sonucudur. DYP'nin % 60,2 aldığı Isparta'da ANAP'a % 19,3 oranında oy çıkmıştır. Bu haliyle iki merkez sağ partisinin Isparta oy oranlarının neredeyse tamamını kendi tabanlarında topladığını söylemek mümkündür. Antalya'da ise ANAP ve DYP % 32,5'er oy alırken; SHP % 24,9 almıştır. Yine bu oranlar Antalya'da merkez sağdaki desteğe ek olarak sosyal-demokrat ve sol kimliğiyle öne çıkan bir kesimin varlığını kanıtlar niteliktedir.

Tablo 8. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre İç Anadolu Bölgesi Refah Partisi Oy Oranları

İl	29 Kasım 1987 Genel Seçimleri (İç Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Konya	120.259	15**	799.612
Sivas	40.076	12,7**	314.683
Nevşehir	13.892	10,7**	130.046
Kayseri	36.781	9,3**	396.519
Niğde	18.914	8,1**	234.168
Yozgat	18.547	8,1**	228.160
Çankırı	7.917	6,8	116.017
Kırşehir	6.855	6,1	112.523
Ankara	69.578	4,2	1.644.545
Eskişehir	9.821	2,9	341.722
Toplam	342.640		4.317.995
Bölge Ortalaması		% 7,93	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 19,95	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1987 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 7,2 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

İç Anadolu Bölgesinde toplam 4.317.995 oy kullanılmış, bu oyların 342.640'ı RP'ye gitmiştir. İç Anadolu Bölgesi RP ve diğer birçok parti için hayati öneme sahip olan bölgelerden biridir. Öncelikle bu bölge, Türkiye'nin başkentini de içine alması ve ülkenin toprak alan büyüklüğüne göre en geniş coğrafyası olması açısından ayrıca önem taşımaktadır. İç Anadolu Bölgesinin RP'ye desteği % 7,93 iken, bu bölgenin RP'nin toplam oy oranına katkısı % 19,95 olmuştur. % 19,95'lik oranla Marmara Bölgesinden sonra RP'yi en yüksek oranda destekleyen ikinci bölge İç Anadolu Bölgesi olmuştur. İç Anadolu şehirleri Türk siyasi tarihi boyunca genellikle desteğini muhafazakâr, devletçi ve merkez sağ partilerden yana sürdürmüştür. Bu nedenle bu bölgede söz sahibi çoğunlukla bu partiler ve geleneksel anlayışları olmuştur.

1987 genel seçimleriyle 5 Haziran 1977 genel seçimleri karşılaştırıldığında MSP'nin yüksek oy aldığı iller değişmemiştir. 1977 genel seçimlerinden MSP en yüksek oylarını sırasıyla % 19,8 ile Konya, % 14 ile Sivas, % 13 ile Yozgat, % 11,9 ile Kırşehir ve % 10 ile Çankırı'dan almıştır. MSP ve RP'nin 1977 ve 1987 genel seçimlerinde kendi ortalamalarının üzerinde oy aldığı iller büyük oranda değişmezken; 1987 genel seçimlerinde Çankırı ve Kırşehir'de kendi ortalamasının altında oy almıştır. Çankırı ve Kırşehir özelinde Milli Görüş Hareketi partilerinin oy

kaybına uğradığı söylenebilir. Aynı şekilde RP, İç Anadolu Bölgesinden en az oyu yine Eskişehir ve Ankara'dan almıştır. 1977 genel seçimlerinde Ankara'dan % 6,1, Eskişehir'den ise % 4,2 oranlarında oy alarak kendi genel ortalamasının altında kalmıştır.

RP'nin İç Anadolu Bölgesi oy oranlarına baktığımızda sürpriz olmayan bir şekilde Konya'nın ilk sırada yer aldığını görmek mümkündür. Konya bilindiği gibi Erbakan'ın bağımsız olarak ilk kez aday olduğu ve daha sonra Millî Görüş Hareketinin en önemli kalelerinden biri sayılan, muhafazakârlığı ve yerleşen belediyeçilik anlayışıyla bilinen önemli bir şehirdir. İlk olarak Millî Görüş Hareketine olan desteğini Erbakan'ı bağımsız aday olarak parlamentoya göndermesiyle belli eden Konya, 1989 yerel seçimlerinde tercihini yine dönemin Millî Görüş partisi olan RP'den yana kullanacaktır. Burada Konya'yı daha da önemli hale getiren husus ise 1989'da da Millî Görüş Hareketine ve partilerine verdiği desteği o tarihten günümüze kadar büyük oranda sürdürmesidir.

Konya'nın tüm Türkiye'de kabul edilen 'muhafazakâr ve dindar' kimliğinin yanı sıra, günden güne büyüyen sanayi ve ticaret hacmi, Millî Görüş Hareketine verdiği destekte tartışılmaz bir gerçektir. Yine bir önceki tezimizi destekler nitelikte listenin ikinci sırasında Alevi-Sünni çatışmasının dönem dönem ön planda olduğu, milliyetçi-muhafazakâr kimliğin öne çıktığı Sivas olması sürpriz değildir. Birbirlerine kültürel ve ideolojik benzerlikleriyle öne çıkan Nevşehir, Yozgat, Niğde, Kayseri gibi şehirlerin RP'ye olan destekleri, RP'nin daha önce belirttiğimiz toplumsal, siyasal söylem ve uygulamalarının bir sonucudur. Konrad Adenauer Vakfı tarafından yapılan bir araştırmaya göre de (1996, s. 32) RP, İç Anadolu'da mezhep ayrışmalarının tarihsel olarak derinleştiği yörelerde ağırlıklı olarak cemaatler ve tarikatlar aracılığıyla şekillenmiş muhafazakâr Sünni-Türk kesimlerin temsilcisi olarak belirmektedir.³² Bu kesimlerde muhafazakârlığın milliyetçilikle iç içe geçtiği görülmektedir.

³² Millî Görüş Hareketiyle İslami Hareketler arasındaki ilişkiyi değerlendiren Aktürk'e göre (2017, s. 467-470) "Katı ideolojik İslamcılık olarak bilinen radikal hareketlere insan yetiştirmesine", bununla birlikte yer altına inen birçok sufi hareketin siyasal alanda boy göstermesine aracılık etmiştir. Ancak bu iki ayrı uç zaman içerisinde özerkleşerek Türkiye İslamcılığında yeni grupların doğmasına zemin hazırlamıştır.

RP'nin en düşük oy aldığı Ankara ve Eskişehir ise İç Anadolu şehirlerinin tamamından farklı bir profil çizer. Öncelikle her iki şehir de oldukça farklı toplumsal tabanlara sahiptir. Ankara başkent olması sebebiyle de 'bürokrat' kimliğiyle öne çıkan, devlet geleneğinin baskın olduğu, köylü ve kentli nüfusun bir arada yaşadığı bir büyükşehirdir. Aynı zamanda memur şehri sayılması nedeniyle de, Türkiye'nin her bölgesinden tayinlerle gelen birbirinden farklı memur kesimine sahiptir. Eskişehir ise Türkiye'nin göçmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı, bu tarihlerde henüz 'öğrenci şehri' olması özelliğiyle öne çıkmamış olsa da İç Anadolu şehirlerinde hâkim olan geleneksel anlayışın pek fazla etkin olmadığı bir şehirdir. Bu iki şehirdeki seçmenin RP'nin 1987 ve öncesinde kullandığı retorikten etkilenmeyerek, RP'yi desteklememesi hem tarihsel ve toplumsal gerçekliklerinin hem de RP'nin bu şehirlerdeki örgütlenmesindeki, uygulamalarındaki eksikliklerinin bir sonucudur.

Konya'dan İç Anadolu Bölgesindeki en yüksek oyunu alan RP'nin, merkez sağın kadrajında tuttuğu muhafazakâr, milliyetçi seçmenden oy aldığını daha önce belirtmiştik. Konya bu seçimlerde ANAP'ı % 38,4'le öne çıkarırken neredeyse aynı oranlarda %17,1 ile DYP'yi desteklerken, % 17 ile SHP'yi desteklemiştir. Kayseri'de % 44,7'yle, Sivas'ta % 39,5'le, Nevşehir'de % 33,2'yle, Ankara'da % 39,6'yla, Yozgat'ta ise % 45,1'le ANAP birinci parti olmuştur. Sivas'ta % 26,1'le SHP ikinci parti olurken; Ankara'da % 29,6'yla SHP, %14,5'le DYP öne çıkmıştır. Yine bir önceki tezimizi destekler nitelikte, Sivas'ta SHP'ye verilen % 26,1 oranındaki destek Alevi nüfusunun SHP'yi desteklediğini gösterebilir. Sıralamada RP'ye verdiği en az destekle öne çıkan Kırşehir ve Eskişehir'de % 41,4'er oy oranlarıyla ANAP birinci parti olmuştur. Ancak hem Kırşehir'de % 29,2 hem de Eskişehir'de % 27,6 ile SHP'nin ikinci parti olarak çıkması önemlidir. Bu şehirlerde merkez sağın yanı sıra sosyal demokrat seçmenin de güçlü olduğunun ve RP'nin de sosyal demokrat seçmenin güçlü olduğu şehirlerde yeterince etkin olamadığı tezimizi yine destekler niteliktedir.

1987 yılında on şehrin birleşmesiyle oluşan İç Anadolu Bölgesinde altı şehir RP'nin tüm Türkiye'de aldığı % 7,2'lik ortalamanın üzerine çıkmış; iki şehir bu orana oldukça yakinken diğer iki şehir (Eskişehir ve Ankara) bu ortalamanın oldukça altında kalmıştır. Bu oranlara göre İç Anadolu Bölgesi şehirlerinden çoğunun RP'yi

destekleyerek, tüm Türkiye geneli ortalamasının yükselmesine katkı sağladığını söylemek mümkün olacaktır. İç Anadolu Bölgesi şehirlerinden RP'ye verilen destek yalnızca bu seçimlerle sınırlı kalmayacak; RP'nin girdiği bütün seçimlerde bu bölge RP'ye verdiği destekle öne çıkacaktır.

Tablo 9. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Ege Bölgesi Refah Partisi Oy Oranları

	29 Kasım 1987 Genel Seçimleri (Ege Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kütahya	26.412	9,1**	289.170
Afyon	20.000	6,5	306.664
Manisa	24.757	4,3	579.568
Uşak	5.679	3,9	145.872
Aydın	12.508	3,1	406.469
Denizli	10.192	2,9	355.635
İzmir	30.186	2,3	1.319.412
Muğla	5.242	1,9	279.079
	134.976		3.681.869
Bölge Ortalaması		% 3,67	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 7,86	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1987 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 7,2 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Ege Bölgesi tablosuna göre Ege Bölgesinde toplam 3.681.869 oy kullanılmış ve bu oyların yalnızca 134.976'sı RP'ye gitmiştir. Ege Bölgesinin RP ortalaması % 3,67 iken, bu bölgenin tüm Türkiye'de RP'ye olan katkısı % 7,86'dır. Bu oranlar RP'ye mevcut desteğin, en az Ege Bölgesinden geldiğini göstermektedir. Aynı şekilde 1977 genel seçimlerinde MSP'ye en az destek yine Ege Bölgesinden gelmiştir. 1977 genel seçimlerinde % 8,6 olan genel ortalamasının üzerinde oy alan Ege ili yoktur. 1977'de MSP'ye en yüksek oylar sırasıyla % 8,2 ile Afyon, % 7 ile Kütahya ve % 5,9 ile Uşak'tan gelmiştir. Aynı şekilde yine en az oy aldığı iller de değişmemiştir. MSP 1977 genel seçimlerinde en az oylarını sırasıyla % 2,2 ile Muğla'dan, % 2,8 ile Aydın'dan, % 2,9 ile İzmir'den almıştır. En az desteğiyle öne çıkan Ege Bölgesinin oy oranlarında, RP'nin 1990'larda siyasi retoriğini değiştirerek daha itidalli ve ılımlı bir siyaset anlayışını yerleştirme çabasının, bu bölgedeki oy oranlarında etkili olup olmadığını görebilmek için sonraki seçimleri beklemek gerekecektir.

Ege Bölgesinde de merkez sağın güçlü olduğu şehirlerde RP'ye verilen desteğin, bölgenin diğer şehirlerine göre daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Kütahya'da ANAP % 36,2 alırken DYP % 27 almıştır. Aynı şekilde Afyon'da ANAP % 37,4 alırken DYP % 25,3'le ikinci parti olmuştur. RP'nin bu bölgeden en düşük oy aldığı şehirlerde ise SHP faktörü öne çıkmaktadır. Denizli'de ANAP % 35,2'yle birinci parti olurken SHP % 26,7'yle ikinci, DYP ise % 24,1'le üçüncü parti olmuştur. Aynı şekilde Muğla'da ANAP % 33,7 alırken, SHP % 29,5'le ikinci, DYP ise % 25,8'le üçüncü parti olmuştur. İzmir'de ise DYP faktörü Ege Bölgesindeki diğer şehirlere oranla % 15,6'da kalmış; rekabet % 35,8'le ANAP ve % 35,6'yla SHP arasında yaşanmış ve seçimlerden bu ikisi başa baş çıkmıştır. Ege Bölgesinde de SHP seçmen oranının yüksek olduğu şehirlerde RP düşük oy almıştır. Ayrıca RP, Ege Bölgesinde yalnızca Kütahya'da % 9,1 ile genel ortalaması % 7,2'nin üzerine çıkmayı başarmış; diğer bütün şehirlerde genel ortalamasının altında kalmıştır. Ege Bölgesinin neredeyse tamamına hâkim olan RP'ye mesafeli duruş, sonraki seçimlerde de devam edecektir.

Tablo. 10: 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Doğu Anadolu Bölgesi Refah Partisi Oy Oranları.

	29 Kasım 1987 Genel Seçimleri (Doğu Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Bingöl	17.020	22,2**	76.778
Bitlis	17.285	21,1**	81.822
Elazığ	35.427	17,6**	201.188
Van	30.064	17,4**	173.198
Ağrı	17.955	14,1**	127.668
Muş	14.309	13,6**	105.160
Erzurum	32.367	9,8**	330.364
Malatya	16.315	6	272.100
Kars	10.284	4,1	250.356
Erzincan	4.664	4	115.721
Hakkâri	1.620	2,8	57.728
Tunceli	832	1,4	57.503
	198.142		1.849.586
Bölge Ortalaması		% 10,71	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 11,54	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1987 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 7,2 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Doğu Anadolu Bölgesinde toplam 1.849.586 oy kullanılmış ve bu oyların 198.142'si RP'ye gitmiştir. Bölgenin RP ortalaması % 10,71 olurken, RP tüm Türkiye'den aldığı oyların % 11, 54'ünü Doğu Anadolu Bölgesinden almıştır. Aynı zamanda bu oran, Ege ve Akdeniz Bölgelerine kıyasla RP'ye Doğu Anadolu'dan desteğin daha fazla ancak diğer bölgelere göre daha düşük olduğunu göstermektedir. 1977 ve 1987 genel seçimleri karşılaştırıldığında en büyük değişimlerin görüldüğü bölgelerden birisi Doğu Anadolu Bölgesidir. MSP, 1977 genel seçimlerinde Ağrı, Erzincan ve Tunceli şehirleri dışında bütün şehirlerde kendi ortalamasının üzerine çıkmıştır. 1977 genel seçimlerinden MSP'ye en büyük destek sırasıyla; % 27,3 ile Bitlis, % 25,4 ile Bingöl, % 20,5 ile Van, % 20,4 ile Malatya ve % 18,5 ile Hakkâri'den gelmiştir. MSP, 1977 genel seçimlerinde bu şehirlerde kendi ortalaması olan % 8,6'nın neredeyse iki katından fazla oy almayı başarmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesinde 1977 ve 1987 genel seçimleri karşılaştırıldığında en radikal değişimler Hakkâri, Malatya ve Ağrı'da yaşanmıştır. Hakkâri'de 1977 seçimlerinden % 18,5 alan MSP, 1987 genel seçimlerinde hareketin devamı olan RP'yle oylarını % 2,8'e düşürmüştür. 1977 genel seçimlerinde Hakkâri'de % 43,4 ile AP birinci parti olurken, % 36,5 ile CHP ikinci parti olmuştur. 1987 genel seçimlerinde ise Hakkâri'de % 36 ile ANAP birinci parti olmuş; SHP % 31,5, DSP % 17,9, DYP % 11 oranlarında oy almıştır. Milli Görüş Hareketi partilerinin iki seçim arasında Hakkâri'deki oy kaybı % 15,7'dir. Buna göre Hakkâri'deki Milli Görüş Hareketi oylarının büyük oranda SHP ve DSP partilerine kaydığını söylemek mümkündür.

Malatya ise hem ANAP hem de RP için ayrıca önemlidir. 1983 genel seçimlerinden 1995 seçimlerine kadar yaklaşık olarak yüzde elliler bazında ANAP'ı destekleyen Malatya, 1995 seçimleriyle birlikte ANAP'a olan desteğini RP'ye vermeye başlamıştır. Cumhurbaşkanı Özal'ın memleketi olması dolayısıyla ANAP'a büyük destek veren Malatya seçmeni, aynı desteğini Özal ailesinden aday olan diğer fertlerine de sürdürür. Ancak 1993 yılında Özal'ın vefat etmesi ve parti içindeki aday hizipleşmeleri dolayısıyla desteğini yine bir sağ partiden yana kullanarak RP'yi desteklemeye başlayacaktır. Malatya seçim sonuçlarına bakıldığında seçmenin büyük bir çoğunluğunun merkez sağ, muhafazakâr ve sağ partileri desteklediğini sol ve sosyal demokrat kökenli partilere mesafeli bir tutum sergilediğini görebiliriz.

Tablonun ilk sıralarında Bingöl, Bitlis ve Elazığ'ın öne çıktığı görülmektedir. Sıralamada ilk üçte bulunan şehirlerde RP kendi ortalamasının neredeyse üç katına çıkmıştır. Bu oranlar Doğu Anadolu'dan RP'ye verilen desteği göstermesi açısından önemlidir. Zaza nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğu Bingöl'den RP'ye olan destek neredeyse istisnasız her seçimde devam etmiştir. Bingöl gibi istisnasız her seçimde RP'ye verdiği destekle bilinen Elazığ da önemlidir. '1983-2015 Döneminde Genel Seçimlerin Sonuçlarına Göre Elazığ'ın Siyasi Eğilimi'ni değerlendiren Şaşmaz'a göre (2016, s. 83-84) 1987 seçimlerinde Elazığ'da DYP'nin birinci parti olmasında Ali Rıza Septioğlu faktörü etkili olmuştur. DYP'yi sırasıyla ANAP ve SHP'nin takip ettiği bu seçimlerde seçim barajını geçemeyen RP'nin oyları dikkat çekicidir. Sağ partilerdeki bölünmüşlüğe rağmen sağdaki oyların yoğunluğu Elazığ'ın siyasi eğiliminin muhafazakâr ve sağ tarafa yakın olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca 1987 seçimlerinde etkili olan 'aday' faktörü, Elazığ özelinde 1999, 2002 seçimlerinde de Mehmet Ağar örneği üzerinde bir kez daha öne çıkacaktır.

Genel seçimler sonucunda Elazığ seçmeninin davranışını inceleyen Doğan'a göre 1987 genel seçimleri Elazığ için birçok anlam içermektedir. 1983 seçimlerinde % 58,63'le birinci parti olarak çıkan ANAP, 1987 genel seçimlerinde % 23,58'e gerilemiş ve bu seçimlerden sonra Elazığ'da milletvekili çıkaramamıştır. Ayrıca 1987 genel seçimlerinde Elazığ'da % 31,15'le birinci parti olan DYP, Türkiye ortalaması olan % 19,13'ün üzerinde oy almıştır. RP ise 1977 seçimlerinde MSP'nin aldığı % 14,04 oy oranının da üzerine çıkmış ve oy oranını % 17,61'e yükseltmiştir. 1987 genel seçimleri sonrasında RP, Elazığ'da başat parti haline gelerek her seçimde oy oranını yükseltecektir (2017, s. 235-238).

Çoğunluğunu Sünni Kürt nüfusunun oluşturduğu Bitlis'te ise RP'ye verilen desteğin, RP'nin 'ulus' söyleminden bağımsız bir biçimde yürütmeye çalıştığı Kürt politikasının bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. RP'ye bu bölgede verilen destek, Kürt nüfusunun temsil eden herhangi bir siyasi partinin olmamasından da bağımsız okunamaz. Kendilerini temsil edecek bir parti olmadığını düşünen bölge halkı, oylarını ANAP, SHP, DYP ve RP arasında bölüştürmüştür.

Bingöl'de % 29,6 ile DYP birinci parti olarak çıkarken % 28,4 ile ANAP ikinci, % 15,1 ile SHP, RP'nin ardından dördüncü olmuştur. Yine Bitlis ve Elazığ'da sırasıyla ANAP'a destek % 43,8 ve % 23,4 iken; DYP Bitlis'ten % 15,7, Elazığ'dan

% 31,2 almıştır. SHP ise bu iki şehirde yine sırasıyla % 13,2 ve % 18,9 almıştır. RP'ye verilen desteğin en az olduğu ve kendi genel ortalamasının altında kaldığı Doğu Anadolu şehirlerine baktığımızda ise Erzincan'ın % 39,6'yla ANAP'ı, % 33,6'yla da SHP'yi desteklediğini görülmektedir. Erzincan'daki SHP oy oranının Alevi seçmenle yakından ilgili olduğu ve bu doğrultuda belirlendiği söylenebilir. Öte yandan Tunceli'de ise % 54,8'le SHP birinci olurken, neredeyse aynı oranlara sahip olan ANAP % 19,1 DSP ise % 19 oranlarında oy almıştır. Tunceli'de merkez sağ ve sağ partilerinin bölgenin diğer şehirlerine göre oldukça düşük oy aldığı gerçeği verilerle sabittir. Bölgenin diğer şehirlerinde görülen merkez sağın iki ana partisinin (ANAP ve DYP) etkisi, Tunceli'de neredeyse hiç görülmez. Oylar sol ve sosyal demokrat kökenli partiler arasında dağılmıştır. Nitekim Tunceli örneğindeki bu ayrıma dayalı oy dağılımı neredeyse günümüze kadar aynen devam edecektir. Seçmen, merkez sağ ve sağ partilerden uzak duracaktır. Örneğin 12 Eylül'ün ardından yapılan ilk seçimler olan 6 Kasım 1983 genel seçimlerinde tüm Türkiye'den ezici bir çoğunlukta oy alan ANAP, Tunceli'de % 16,3'te kalmıştır. Bu oran 1983 genel seçimlerinde ANAP'ın Hakkâri'den sonra aldığı en düşük orandır. ANAP'ın % 16,3 aldığı bu seçimlerden HP % 63,57 alırken MDP % 20,15 almıştır. HP bu oranla Türkiye geneli en yüksek oyunu Tunceli'den almıştır.

SHP ve DSP'nin bu bölge ve şehirlerde güçlü olması SHP'nin sosyal-demokrat söyleminin getirdiği eşitlikçi, adil düzene olan ihtiyacın bir göstergesi olması yanında; Kürt seçmene yakınlığıyla bilinen isimlerin bu partilerden kendilerine yer bulabilmesinin bir sonucudur. Öte yandan SHP ve DSP'nin bölgedeki etkisi, yine uzun yıllar merkez sağdan umduğunu bulamayı hayal kırıklığına uğratan Kürtlerin özellikle 12 Eylül tecrübeleri sonrasında sol'la daha fazla yaklaşarak, siyasallaşmaya başladığının bir başka göstergesidir. Bu siyasallaşma Kürt hareketi üzerinde daha sonra radikalleşmeye varacaktır.

Parti gelenekleri ve parti politikaları kadar yer yer parti politikalarının da önüne geçebilen unsurlardan biri de parti adaylarıdır. Örneğin Hakkâri'de ANAP'ın % 36 oy almasında ANAP'tan milletvekili seçilen, bölgede etkin bir isim olan Naim Geylani ve SHP'nin % 31,5 almasında da milletvekili seçilen Cumhur Keskin faktörleri önemlidir. Aynı şekilde Tunceli'de SHP'den Orhan Veli Yıldırım ve Kamer Genç'in adaylığı da oy oranlarında oldukça etkili olmuştur. Akrabalık ve

aşiret bağlarının ülkenin diğer bölgelerine oranla daha kuvvetli ve belirleyici olduğu bölgelerden biri olan Doğu Anadolu Bölgesinde aday faktörü seçmen davranış ve tutumunu büyük oranda belirlemeyi başarmıştır.

Tablo 11. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Güneydoğu Anadolu Bölgesi Oy Oranları

	29 Kasım 1987 Genel Seçimleri (Güneydoğu Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Diyarbakır	72.925	24,5**	297.996
Siirt	38.966	24,1**	161.777
Mardin	35.972	17**	212.057
Şanlıurfa	32.237	11,9**	270.845
Adıyaman	17.965	11,4**	157.423
Gaziantep	26.023	6,5	404.324
	224.088		1.504.422
Bölge Ortalaması		% 14,89	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 13,05	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1987 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 7,2 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1987 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Güneydoğu Anadolu Bölgesi tablosuna göre Güneydoğu Anadolu Bölgesinde toplam 1.504.422 oy kullanılmış ve bu oyların 224.088'i RP'ye gitmiştir. Yukarıdaki tabloda RP'nin tüm Türkiye geneli en yüksek oy aldığı iki şehrin yer alması oldukça önemlidir. Ayrıca Gaziantep dışında bölgenin tamamında RP % 7,2'lik genel ortalamasının üzerine çıkmıştır. Bölgenin % 14,89 olan RP ortalaması, tüm Türkiye'den aldığı oyların % 13,05'ine tekabül etmiştir. Buna göre RP tüm Türkiye'den aldığı oyların % 13,05'ini Güney Doğu Anadolu Bölgesinden almıştır.

1977 genel seçimleri Güney Doğu Anadolu Bölgesi oy oranları ile karşılaştırıldığında bölgenin (Gaziantep de dâhil 1977'de % 8,5 oranında oy almıştır) tamamının RP'nin genel ortalaması olan % 8,6'nın üzerinde oy aldığı görülmektedir. 1977 genel seçimlerinden MSP'ye en büyük oy destek sırasıyla % 23,2 ile Mardin'den, % 22 ile Siirt'ten, % 19,5 ile Şanlıurfa'dan, % 19,2 ile Adıyaman ve % 17,9 ile Diyarbakır'dan gelmiştir. 1987 genel seçimleri ile karşılaştırıldığında MSP ve devamı niteliğindeki RP yalnızca Diyarbakır ve Siirt'te oy oranlarını korumuş ve artırmıştır. Şanlıurfa ve Adıyaman özelinde Millî Görüş hareketi yaklaşık olarak yüzde sekiz oranında kayıp yaşamıştır. Bu şehirlerdeki oylarının neredeyse tamamını

ANAP'a kaptıran Millî Görüş hareketi şüphesiz bölgede hâkim olan adayların kimliği ve kökeninin belirleyici olmasından da etkilenir. Hareketin eriyen ve ANAP'a kaptırılan oyların ANAP'ın aday profili oldukça önemlidir.

Diyarbakır ve Siirt'in listenin en başında yer alması daha önce vaat edilen 'kapsayıcı ve kuşatıcı' bir Kürt politikasının sonucudur. Bölge insanı ulus merkezli siyasal söylem benimsemeyen RP'yi büyük oranda desteklemiştir. Diyarbakır hem bölgenin tamamı hem de Türkiye için önemli bir şehirdir. Bu şehirden çıkan seçim sonuçları bölge insanının siyasal tutumunu göstermesi açısından da belirleyicidir. Diyarbakır'da 1973 genel seçimlerinde % 18,5 ile başlayan MSP'ye verilen destek arada yaşanan 12 Eylül'e rağmen 1987 genel seçimlerinde % 24,5 ile sürdürülmüştür. Aradan geçen zaman Diyarbakır seçmeninin Millî Görüş Hareketinin siyasi retoriğine olan inancını koruduğunu, alternatif bir söylemin bölge için gerekliliğini gösterir. Ancak bu politikanın dışına çıkılarak 1991'de tam tersi istikamette sürdürülen politikanın sonuçları yine en net Diyarbakır örneğinde görülecektir. RP'nin % 24,5'le en yüksek oy oranını aldığı Diyarbakır'da % 25,5'le SHP birinci olurken % 22,9'la ANAP, RP'nin arkasından gelmiştir. Siirt'te % 27,9'la ANAP birinci olurken, % 22,9'la DYP % 17,3'le SHP öne çıkmıştır. SHP listelerinden çoğunlukla Kürt seçmenlere yakınlığıyla bilinen isimler aday olmuştur. Ayrıca SHP ve RP'nin aldığı oranlar karşılaştırıldığında, bu oranlar RP'nin Kürt seçmeninin büyük bir kısmı üzerinde halen yeterli derecede etkin hale gelemediğini göstermektedir. Listenin sonlarında yer alan Adıyaman ve Gaziantep'te ise aynı Doğu Anadolu Bölgesinde olduğu gibi SHP faktörü öne çıkmıştır. Adıyaman'da ANAP % 32,9'la birinci olurken, ardından % 24,3'le SHP, % 23,1'le ise DYP gelmiştir. Gaziantep'te yine ANAP % 36,4'le birinci olurken, % 31,1'le SHP ikinci % 16,7'yle DYP üçüncü olmuştur. Bölgede Kürt seçmenlerin desteğini alacak adayların SHP'ye olan katkısı dolayısıyla SHP etkisini görsek de ANAP ve DYP oyları azımsanamayacak oranlardadır. Bu oranlar bize bu bölgede de merkez sağın gücünü gösterir mahiyettedir.

Millî Görüş geleneğinin 12 Eylül öncesindeki partisi MSP'nin 1977 seçimlerinde bu bölge ve şehirlerden aldığı oranlar önemlidir. 1977 seçimlerinde MSP Mardin'de % 23,2, Siirt'ten % 22, Şanlıurfa'dan % 19,5, Adıyaman'dan % 19,2, Diyarbakır'dan % 17,9 alırken; bölgedeki en düşük oyu yine % 8,5'le

Gaziantep'ten almıştır. 1977 genel seçimlerinde bölgedeki MHP oyları % 6'nın üzerine çıkmazken yalnızca Gaziantep'te MHP oyu % 11,12 olmuştur. Gaziantep'in 1977 oy oranlarına bakıldığında bölge genelinde MHP'nin en yüksek oranlara ulaştığı şehir olmasına rağmen 1987 genel seçimlerinde MÇP'nin oy oranının % 3,2'ye düşmesi ilginçtir. Oy oranlarına bakıldığında Gaziantep'teki milliyetçi muhafazakâr kesimin merkez sağ partileri olan ANAP ve DYP'ye yöneldiğini, Kürt seçmenin çoğunluğunun % 31,1'le SHP'yi desteklediğini söylemek mümkündür.

Tablo 12. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi'nin Türkiye'de *En Yüksek* Oy Oranına Sahip olduğu İlk 10 il.

29 Kasım 1987 Genel Seçimleri RP (En Yüksek İlk On)		
İl	RP Oy Sayısı	RP Oy Oranı %
Diyarbakır	72.925	24,5
Siirt	38.966	24,1
Bingöl	17.020	22,2
Bitlis	17.285	21,1
Elâzığ	35.427	17,6
Van	30.064	17,4
Mardin	35.972	17
Konya	120.259	15
Rize	23.773	14,2
Ağrı	17.955	14,1

(*) Yukarıdaki tabloda oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

29 Kasım 1987 seçimlerinde RP'nin en yüksek oy oranına sahip olduğu ilk 10 şehre baktığımızda, oy ağırlığının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri şehirlerinden geldiğini söylemek mümkündür. İç Anadolu'dan Konya ve Karadeniz'den de Rize listede olmasa RP'nin bütün oy potansiyelinin bu bölgelerde toplandığını söyleyebiliriz. Şüphesiz bu durumda devlet ve terör destekçileri geriliminden oldukça olumsuz etkilenmiş, taraf seçmeye zorlanmış ve bölgede yaşananlardan ziyadesiyle etkilenmiş kesimlerin RP'den beklentilerinin yüksek olması ve RP'nin 1980'lerde oluşturmaya çalıştığı alternatif Kürt siyaseti etkili olmuştur. Nitekim bu beklentilerin karşılanmamasıyla yine aynı bölgelerden RP'ye verilen destekteki değişimleri bir sonraki seçimde ele alacağız. Ancak Özal'dan sonra Kürt halkının varlığını devlet erkanı konumunda bulunan birisi olarak ilk kez kabul eden Erbakan ve buna dâhil olan RP'liler, Kürtlerin dindarlığına diğer partilerden daha fazla seslenebilmeyi başarmıştır. Buna bir de ulus devlet söyleminden bağımsız bir biçimde ümmet söylemini ekleyince alternatif bir söylem olarak bölge insanını etkilemeyi başarmıştır. Bölgedeki insanların sorunlarına çözüm

bulmayı vaat ederek; bölgedeki az gelişmişlik ve ekonomik sıkıntıları, işsizliği, devlet yatırım ve yardımlarındaki eşitsizliği giderme, sorunların demokratik ve hukuki düzlemde üstesinden gelinebileceği umudunu bölge insanına vererek, desteklerini almayı başarmıştır.

RP özelinde olmasa da Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllardan günümüze kadar çözülemeyen hem toplumsal hem de siyasi çatışma ve tartışmaları artıran, asker ve sivil olmak üzere toplumun her kesiminden maddi manevi kayıpların verilmesine neden olan, uluslararası küresel ilişkilerde Türkiye'nin kesintisiz bir şekilde önüne sunulan bu problemin hukuki ve demokratik bir şekilde çözüme kavuşturulma çabası demokrasi açısından umut vericidir. Bu durum yalnızca RP ya da herhangi bir başka siyasi parti için değil, Türk siyasi hayatı ve Türkiye'nin demokratikleşme süreci için büyük önem taşımaktadır. Ancak seçim sistemindeki olumsuzluklar, partilerin meclisteki temsiliyet arzusu, kişisel ve siyasi çıkarlar bu olumlu tablonun yarım kalmasına neden olmuştur.

RP'ye olan desteğini MSP'den bu yana sürdüren Kürt seçmen ve bu seçmenlerin bölgelerindeki hayal kırıklığı, 1991 seçimlerinde açık bir biçimde görülecektir. Çatışma ve terörün bir sonuç vermeyeceğine, sorunun hukuki ve demokratik yollarla çözüleceğine inanan seçmenin bu tavrı, RP'nin 1991 yılında yapacağı ittifak ve koalisyonlarla kırılacaktır. Buna ek olarak 12 Eylül sonrası daha da siyasallaşarak eylemlerini artıran PKK da RP'nin hitap ettiği dindar Kürtleri kendi safına çekmeye çalışarak, söylemlerinde daha dinsel bir retorik tutturma çabasına girecek ve RP'nin dindar Kürtler üzerindeki etkinliğini azaltmaya çalışacaktır.

Tablo 13. 29 Kasım 1987 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi'nin Türkiye'de *En Düşük* Oy Oranına Sahip olduğu İlk 10 il

29 Kasım 1987 Genel Seçimleri (En Düşük İlk On)		
İl	RP Oy Sayısı	RP Oy Oranı %
Tunceli	832	1,4
Muğla	5.242	1,9
Kırklareli	3.359	2
Tekirdağ	4.826	2,1
Edirne	4.662	2,1
İzmir	30.186	2,3
Çanakkale	6.715	2,7
Hakkâri	1.620	2,8
Eskişehir	9.821	2,9
Denizli	10.192	2,9

(*)Yukarıdaki tabloda oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

RP'nin en düşük oy sıralamasındaki ilk 10 şehre baktığımızda Doğu Anadolu Bölgesinden Hakkâri'nin listede bulunması dışında şaşırtıcı bir durum karşımıza çıkmamaktadır. 1977 genel seçimlerinde hareketin bir diğer partisi olan MSP'yi % 18,5'le destekleyen Hakkâri, 1987'de hareketin yeni partisi olan RP'ye % 2,8 vermiştir. 1987 genel seçimlerinde Hakkâri'de yaklaşık olarak % 50 oranında merkez sağ (ANAP % 36, DYP % 11) oyu varken aynı oranlarda sol ve sosyal demokrat partilerin oyu (SHP % 31,5, DSP % 17,9) vardır. Bu oranlar bize Hakkâri'de sağ ve sol oylarının eşit bir biçimde dağıldığını, sağ-sol kutuplaşmasında partilerin birbirinden neredeyse hiç oy alamadığını gösterir.

Hakkâri'de ANAP ve SHP adayları, SHP'nin sosyal-demokrat söylemleriyle Kürt meselesindeki demokratik kapsayıcı bakış açısı, merkez sağın uzun zamandır bölgede var olan gücü, RP'nin Hakkâri'deki oy potansiyelini etkileyerek değiştirmiştir. Ayrıca RP'nin 2. Olağan Büyük Kongresi Delege Listesinde, Hakkâri'den herhangi bir isim çıkarmaması da önemlidir (URL-11). Hakkâri'nin 1977 seçim sonuçlarına baktığımızda, % 43,4'le AP'nin birinci, % 36,5'le CHP'nin ikinci, % 18,5'le MSP'nin üçüncü olduğunu unutmamak gerekmektedir. Buna göre 1987 seçimleriyle karşılaştırıldığında RP'nin % 18,5 olan MSP oylarını stabil tutamadığını, mevcut oy potansiyelini % 2,8'e düşürdüğü görülmektedir. 1987 genel seçimlerinde Hakkâri oyları ANAP, SHP, DSP ve DYP arasında bölünmüştür.

Öte yandan listenin ilk sırasında RP, muhafazakâr ya da merkez sağdan gelen partilere her daim mesafeli durarak, toplumsal hafızasında mezhepsel çatışmalardan

kaynaklı sonuçların yer tuttuğu, toplumsal ve siyasi travmalarının izleriyle genellikle Kemalist, laik, sol kesimi destekleyen Tunceli'yi görmekteyiz. RP'nin tüm Türkiye geneli oylarını artırarak iktidara uzanan siyasi serüveninde Tunceli seçmeni tarafından hiçbir zaman desteklenmediği oy oranlarıyla da kanıtlanabilir niteliktedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu durumun gerçekleşmesinde RP'nin Sünni-Alevi çatışmasında taraflara eşit mesafede duramayarak, bir tarafı destekleyen söylemleri ve bu çatışmayı olumlu yönde değiştirecek alternatif politikalar geliştirememesi, Tunceli seçmeni üzerinde olumsuz etki bırakmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesinden Tunceli ve Hakkâri dışında listenin çoğunluğunu Ege Bölgesi ve Marmara'nın kıyı şehirleri oluşturur. Bunlar RP'nin destek bulamayarak, etkinleşemediği şehirlerdir. Ege Bölgesi tüm Türkiye'de RP'ye olan desteği en asgari düzeyde olan bölge olarak, RP'ye olan mesafeli duruşuyla bilinmektedir. Bu listede RP'nin % 7,2'lik genel ortalamasının en altında kalan şehirlerden oluşan en düşük oy aldığı şehirler sıralanmıştır.

3.4. 26 Mart 1989 Yerel Yönetim Seçimleri

1984 yerel yönetim seçimlerinin ardından yapılan 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde İstanbul, Ankara, İzmir büyükşehir belediyeleri de dâhil olmak üzere toplamda 39 ilin belediye başkanlığını % 32,76 ile SHP kazanmıştır. Ayrıca il genel meclisi seçimleri baz alındığında yine SHP % 28,71'le birinci parti olmuştur. 1989 yılında Türkiye'nin tamamında büyükşehir sayısı sekizdir. Bu seçimlerde Bursa'yı DYP, Konya'yı RP, diğer altı büyükşehrin tamamını ise SHP kazanmıştır.

Çınar 'Yerel Seçimlerde Kent Büyüklüğü ile Oy Vermenin Yönü Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği 1963-1999' adlı makalesinde Türkiye'de yapılan yerel seçimlerde kent büyüklüğünün oy verme davranışına etki edip etmediği sorusunu tartışır. Çınar'a göre "önemli siyasi kırılmalar yaratan olaylara kent ölçeği büyüdükçe verilen tepkilerde artmıştır. Özellikle askeri darbe ve müdahale gibi olaylardan sonra büyük kentlerdeki tepki oyları küçük kentlere göre oldukça yükseğe çıkmış ve bu sayede büyük kentlerde muhalefet ya da tepkiler daha kolay örgütlenir olmuştur. Büyükşehirlerdeki oylar sorun odaklı ve konjonktüre göre değişebilirken, küçük ölçekli şehirlerdeki oylar daha tutucu bir görünümündedir. Ayrıca yerel seçimlerdeki bağımsız adaylar küçük ölçekli şehirlerde daha başarılı olurken, şehir ölçeği büyüdükçe bu başarı ihtimali azalır" (2007, s. 161-162). Bu bilgi SHP'nin

büyükşehirlerdeki başarısını doğrular niteliktedir. 12 Eylül'ün ardından ANAP'a verilen toplumsal desteğin ANAP tarafından yeterince kullanılamaması, parti içi hizipleşmeler, Özal ailesi hakkındaki kayırmacılık ve yolsuzluk tartışmalarının bu başarısızlığa eklenmesiyle ANAP'a verilen tepki ilk olarak büyükşehirlerdeki oransal düşüşünde ortaya çıkar. Yerel ve genel seçimlerin ortak özelliği, seçimin kazananının büyükşehir seçmenleri tarafından belirlenmesidir. Cemal'e göre (2013, s. 282-283) enflasyon, hayat pahalılığı, gelir dağılımının gitgide kötüleşmesi, toplum vicdanında sosyal adalet duygusunun yara alması ANAP'ın 26 Mart seçimlerindeki çöküşünde belirleyici rol oynamıştır.

Küçük ve büyükşehirlerdeki ANAP oylarındaki düşüş dikkat çekicidir. Bu düşüşte pek çok etken sayılabilir. Ancak ANAP'a duyulan tepkilerden birisinin de 1980-1988 yılları arasında gelirin emek açısından adaletsiz dağılımı olduğunu savunan Boratav'a göre (Akt. Aydemir, 2007, s.108) 1989 yılında yapılan işçi tabanlı eylemler ve protestolar 1989 yerel yönetim seçimlerinde ANAP'ın büyük oy kaybetmesine neden olmuştur.

1989 yerel yönetim seçimlerinde hiçbir siyasi parti %30'un üzerinde oy alamamıştır. İl genel meclisi üye sonuçlarına göre SHP % 28,7 oy oranıyla birinci parti, DYP % 25,7 oy oranıyla ikinci parti, ANAP ise % 21,8 ile üçüncü parti olmuştur. Bu seçim sonuçlarının en önemli sonucu, halkın hiçbir siyasi partiye iktidarı verecek kadar güven duymamasıdır (Çavdar, 2008, s. 281). 1984 yerel yönetim seçimlerinde ANAP'ın % 41,5 oranında oy aldığı düşünülürse, iki seçim arasındaki beş yılda seçmen ile siyasi partiler ve siyaset adamları arasındaki değişen ilişkinin ve güvenin önemi bir kez daha ortaya çıkacaktır. Seçmen % 40 oy oranının üzerinde desteklediği parti dâhil, bu seçimlerde hiçbir partiye tek başına iktidar gücü vermemiştir. 12 Eylül'ün etkisiyle ve sonrasında yapılan ilk seçim olması sebebiyle sivilleşme sürecini hızlandırmak için büyük katılım oranıyla gerçekleştirilen 1984 yerel yönetim seçimleri, askeri vesayete karşı toplumun tepkiselliğini göstermesi bakımından önemlidir. 1989 yerel yönetim seçimleri ise bu tepkiselliğin uzun sürmeyererek toplumun beklentilerinin, isteklerinin bir an önce hayata geçirilme zorunluluğunu hatırlatması açısından önemlidir.

1989 yerel yönetim seçimleri özellikle ANAP için bir kırılma noktasıdır. 1987 genel seçimleriyle birlikte birinci olsa da hem partinin hem Özal'ın Weberyen

teorideki karşılığı olan ‘karizmasının rutinleşmeye’ ve 1989 yerel yönetim seçimleriyle birlikte ANAP oylarını kademeli olarak düşürmeye başlamıştır. ANAP’ın 1983’te % 45,14 olan oy oranı, 1987’de % 36,31’e, 1999’da ise % 13,22’ye gerilemiştir. Bu gerileyişte iki gelişmenin rol oynadığını savunan Avcu, özellikle büyükşehirlerde orta sınıfı zarara uğratan enflasyonun sorumlusu olarak seçmenin ANAP’ı suçladığını iddia eder. Zarara uğrayan bu seçmenler desteklerini SHP ve RP’ye kaydırmıştır. Bir diğer gelişme ise ANAP’ın dini hoşgörüyü sahip bir partiden katı laik bir partiye evrilmeye başlamasıdır (Avcu, 2017, s. 636). Özal, Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin ardından ANAP grubunda partililere yaptığı son konuşmasında “Tek ricam var. Bölünmeyin, parçalanmayın. Allah’ın ipine sımsıkı sarılın” ifadelerini kullansa da (Akt. Uncular, 1992, s. 203) partinin bölünmesinin önüne geçememiştir.

Özal devlet ve halk arasındaki bürokratik engellerin kaldırılmasını amaçlar ve ilk dönemlerinde de oldukça başarılı olur. Dini ve geleneksel değerlere bağlı, kamusal alandan bu değerleri dışlamayan ve bunların varlığını kabul eden modernleşme modelini benimseyen devlet anlayışı Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP’la birlikte gerilemeye başlar. Yeni yeni devletle buzlarını eriten, kamusal alandaki görünürlüğü artan, ‘öteki’likten ‘biz’e dönüşmeye başlayan bu kesimler yeniden ötekileştirilmeye başlanır. ANAP’ı var eden sosyolojik, kültürel ve siyasi unsurlar negatif bir biçimde parti bünyesinde toplanmaya başlamış, toplumun çoğunluğuyla arasında derin bir mesafe oluşmuştur. Bu mesafenin sonucunda da 2000’li yıllara gelmeden Türk siyasetinde derin izler bırakmış olan bu parti, siyasetten çekilmek zorunda kalmıştır.

Özal’ın 1983’te yarattığı siyasi hava, birlik ve güven yok olmaya başlamış sonraki 10-15 yıllık süreçte etkisini gösterir hale gelmiştir. Büyük beklentilerle ve destekle yola çıkan ANAP’ın oy oranı SHP ve DYP’nin altında kalmıştır (Karpat, 2012, s. 223). ANAP’ın tepki olarak ortaya çıktığı sistemin yeniden bir parçası olması seçimde büyük bir tepkiye neden olmuş ve bu durum da oy oranlarına yansımıştır. ANAP’ın Türk seçmen üzerinde uzun yıllar hâkim olan merkez sağ geleneğinden gelmiş olması, bu partiye beklenenden daha fazla ömür biçmiştir. ANAP’ın yaşadığı parti içi gerilimlerinin yanı sıra kendi tabanından bu denli uzaklaşmasını başka bir gelenekten gelen herhangi bir partinin yapmış olması

durumunda partinin çok daha kısa ömürlü olacağı iddia edilebilir. Bu noktada Türk seçmenin büyük bir kısmına hâkim olan merkez sağ partilerini destekleme meylinin ANAP'ın daha uzun soluklu bir parti olmasına katkı sağladığı söylenebilir.

ANAP'ın devletçi ve laik bir duruşu benimsemesinden rahatsız olan bazı kesimler 1991 seçimlerinden 1995 seçimlerine kadar kademeli bir biçimde oylarını RP'ye kaydırmıştır. Millî Görüş Hareketi partilerinin büyük destekçisi olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Sünni Kürt, küçük iş sahipleri ve dini sendikaların yanı sıra büyükşehirlerde yaşayan ve hayal kırıklığına uğrayan seçmene ANAP seçmenin de katılmasıyla parti daha geniş alanlara yayılmaya başlamıştır.

Harita 4. 26 Mart 1989 Belediye Başkanlığı Seçimleri RP'nin aldığı oyların Türkiye dağılımı.

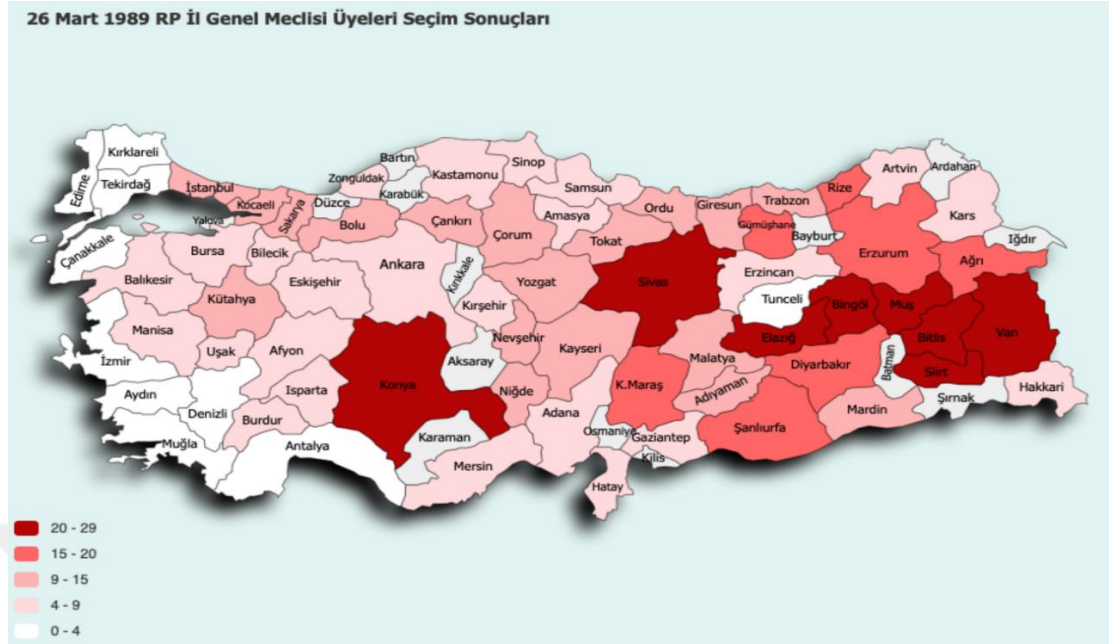

1989 yerel yönetim seçim sonuçlarına göre RP, 1984'te İbrahim Halil Çelik ile kazandığı Şanlıurfa Belediyesini 1989 seçimlerinde de yine aynı isimle kazanmıştır. 1989 yerel yönetim seçimlerinden Konya'dan Halil Ürün, Kahramanmaraş'tan Ali Sezai, Sivas'tan Temel Karamollaoğlu ve Van'dan Fetullah Erbaş ile galip çıkmıştır. Konya, Millî Görüş Hareketi geleneğine iktidar şansı tanıyan ilk büyükşehir olmuştur. 1989 yerel yönetim seçimlerinden itibaren de RP'nin kapatılarak FP'ye evrildiği 1999 yerel yönetim seçimlerinde dahi desteğini yine bu hareketten yana sürdürecektir.

Yukarıdaki haritaya göre % 41,7 ile Konya belediye başkanlığı seçimlerinde RP'yi desteklemiştir. Ardından % 37,3 ile Muş, % 37 ile Şanlıurfa, % 36,3 ile Sivas gelmiştir. RP'nin en yüksek oy aldığı bölge ve şehirler genel olarak değişmemiştir. Aynı şekilde en düşük oy aldığı şehirlerde de bir önceki seçimle benzerlikler vardır. RP, belediye başkanlığı sonuçlarına göre en düşük oy oranını % 0,9'la Hakkâri'den almıştır. Ardından % 1'le Tunceli, % 1,5'le Çanakkale ve % 1,6'yla Kars gelir. Ancak bir önceki yerel yönetim seçimlerinde RP'nin Kars'ta belediye başkanlığı oy oranı % 4'tür. Buna göre RP'de Doğu Anadolu Bölgesinin genelinde oy artışı varken Kars özelinde bir düşüş yaşanmıştır.

Yukarıdaki haritaya bakıldığında yine bir önceki seçimlerde olduğu gibi RP'ye İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri şehirlerinden gelen destek öne çıkmaktadır. Konya'nın yanı sıra Kahramanmaraş, Sivas, Şanlıurfa ve Van belediyelerini de kazanan RP, MÇP'nin Türkçü söylemine ek olarak İslamcı söyleminden de etkilenenler seçmen desteğini MÇP ile paylaşmak durumunda kalmıştır. Şöyle ki Elâzığ, Erzincan ve Yozgat belediyelerinin tamamını MÇP kazanmıştır. Ancak bir önceki seçimlerde bu şehirlerin tamamının kazananı ANAP idi. MÇP'nin bu şehirlerdeki yükselişi, RP ve MÇP'nin ANAP seçmeninden de oy alabildiğini, bu iki partinin ANAP seçmeninden kendi lehine oy alma olasılığının olduğunu göstermektedir. MÇP'nin seçime girmesiyle ve yukarıda ifade edilen faktörlerin etkisiyle MÇP, ANAP'tan kopan oyları bu şehirlerde kendi hanesine eklemiştir.

Harita 5. 26 Mart 1989 İl Genel Meclis Üyeleri Seçim Sonuçlarına Göre RP'nin Türkiye'deki oy dağılımı.

İl Genel Meclisi sonuçlarında yine belediye başkanlığı seçimlerine yakın bir sonuçla karşılaşıldığını söylemek mümkündür. Bu duruma ek olarak başta Bingöl olmak üzere Bitlis ve Gümüşhane'de belediye başkanlığı sonuçlarıyla, il genel meclisi sonuçları arasındaki farkın büyük olması önemlidir. Bu üç şehirde il genel meclisi sonuçları belediye başkanlığı sonuçlarının ortalama üç katına çıkmıştır. Öte yandan belediye başkanlığı seçimlerinde yüksek oy alan ancak il genel meclisi seçimlerinde bu oranı düşüren şehirler de vardır. Örneğin Konya'da RP belediye % 41,7 alırken, il genelde bu oran % 20,7'dir. Aynı şekilde Giresun'da da belediye sonuçları % 22,9'ken il genel meclisinde % 12,8'dir. Bu oranlar bize geleneksel bir siyasi tabana sahip olan herhangi bir partinin bile aday seçimine ne denli önem vermesi gerektiğini bir kere daha hatırlatmaktadır.

Aşağıdaki tabloda tüm Türkiye'de 1989 yerel seçimine katılan şehirlerin, belediye başkanlığı ve il genel meclisi üye sonuçları karşılaştırmalı bir şekilde verilmiştir. Bu tablo şehirlerarasındaki ayrıma ek olarak, şehirlerin kendi içerisindeki belediye ve il genel meclisi üyeleri ayrımını da göstermektedir.

Tablo 14. 26 Mart 1989 Yerel Seçimleri Belediye Başkanlığı ve İl Genel Meclis Üyeleri Oy Oranları Karşılaştırılması.

İl	RP Belediye Başkanlığı %	RP İl Genel Meclis %	İl	RP Belediye Başkanlığı %	RP İl Genel Meclis %
Adana	4,6	4,9	İzmir	2,7	3,7
Adıyaman	21,7	14,7	K.Maraş	28,5	18,1
Afyon	5	8,3	Kars	1,6	7,3
Ağrı	13,9	16,1	Kastamonu	3,8	6,2
Amasya	4,2	8,8	Kayseri	10,9	12,6
Ankara	5,9	7	Kırklareli	1,7	1,7
Antalya	3,2	3,5	Kırşehir	8,1	8,3
Artvin	2,7	4,4	Kocaeli	9,3	14,2
Aydın	5,6	3,8	Konya	41,7	20,7
Balıkesir	5,1	6,5	Kütahya	11,5	11,5
Bilecik	2,3	4,6	Malatya	11,3	10
Bingöl	10,2	25,2	Manisa	10,3	6,2
Bitlis	6,2	27,8	Mardin	19	14,4
Bolu	3,9	10,2	Muğla	1,7	2,4
Burdur	5,5	6,2	Muş	37,3	27,7
Bursa	8,6	9	Nevşehir	15,7	13,6
Çanakkale	1,5	3,2	Niğde	13,3	10,8
Çankırı	9,3	10,9	Ordu	2,7	9,1
Çorum	8	10,5	Rize	22,3	17,8
Denizli	2,2	3,0	Sakarya	10,9	13,2
Diyarbakır	21,1	19,6	Samsun	6,2	8,8
Edirne	4,4	3	Siirt	24,7	24
Elazığ	20,7	20,9	Sinop	3,1	8
Erzincan	4,3	7	Sivas	36,3	6,7
Erzurum	22,6	20	Şanlıurfa	37	16,4
Eskişehir	3,9	4,6	Tekirdağ	4,3	2,7
Gaziantep	7,1	8,5	Tokat	13,8	12,7
Giresun	22,9	12,8	Trabzon	7,7	14,6
Gümüşhane	5,2	16,2	Tunceli	1	0,6
Hakkâri	0,9	4,1	Uşak	5,3	6
Hatay	2,1	6,9	Van	26,6	22,7
Isparta	4,8	4,5	Yozgat	7,8	12,7
Mersin	5,7	4,7	Zonguldak	6,5	7,6
İstanbul	10,5	10,7			

(*) 1989 seçimlerinde henüz il statüsü kazanmayan ya da RP'nin aday göstermediği iller tabloya dâhil edilmemiştir.

(**) Koyu harflerle belirtilen şehirler hem belediye başkanlığı hem de il genel meclisi sonuçlarında RP'nin Türkiye geneli ortalaması üzerindeki şehirlerdir.

RP'nin belediye seçimlerinde en yüksek oy aldığı iller sırasıyla; % 41,7 ile Konya, % 37,3 ile Muş, % 37,0 ile Şanlıurfa, % 36,3 ile Sivas, % 28,5 ile Kahramanmaraş, % 26,6 ile Van, % 24,7 ile Siirt, % 22,9 ile Giresun, % 22,3 ile Rize, % 21,7 ile Adıyaman, % 21,1 ile Diyarbakır, % 20,7 ile Elazığ, % 19,0 ile

Mardin olmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ve İç Anadolu bölgesi MSP ve RP'nin genellikle en yüksek oy potansiyeline sahip olduğu şehirlerdir. Karadeniz Bölgesinden Rize ve Giresun'un desteğini ise yalnızca RP ile açıklamak yetmemektedir. 1973 ve 1977 genel seçimleri karşılaştırıldığında MSP'nin, Giresun ve Rize özelinde yaklaşık olarak % 10 ve üzerinde kemikleşmiş bir oy oranının olduğunu söylemek mümkündür. 1973 genel seçimlerinde Rize'de % 21,9 alan MSP, 1977 genel seçimlerinde oylarını % 12,3'e düşürmüş olsa da; 1987 genel seçimlerinde % 14,2'ye ardından 1989 yerel seçimlerinde % 21,7'ye yükseltmiştir. Rize örneği özelinde Millî Görüş hareketinin 1973 genel seçimlerindeki gücünü 1989 yerel yönetim seçimlerinde yeniden kazanarak, kemikleşmiş oy oranına yeniden ulaştığını söylemek mümkün olacaktır. Ancak burada bir diğer önemli husus, RP'nin Karadeniz bölgesindeki oy potansiyelini bir sonraki seçimde de devam ettirip ettiremeyeceğidir.

Belediye başkanlığı seçimleri ile il genel meclisi üye seçim sonuçları arasındaki oransal farklılıklar da önemlidir. Örneğin 1984 yerel yönetim seçimlerinde belediyede % 13,2, il genel meclisinde ise % 4,0 alan Yozgat; 1989 yerel yönetim seçimlerinde belediyede %7,8 il genel meclisinde ise % 12,7 olarak bir önceki yerel seçimin tam tersi bir profil çizmiştir. Aynı şekilde bir başka örnek, % 41,7 belediye başkanlığı oy oranıyla listenin başında bulunan Konya'nın, il genel seçimlerinde % 20,7 ya da Muş'un belediyede % 37,3 alırken il genelinde % 27,7'de almasıdır.

3.5. 20 Ekim 1991 Genel Seçimler

20 Ekim 1991 tarihinde TBMM'nin 19. Dönem Milletvekillerinin belirlendiği bu seçimlere toplam katılım oranı % 83,92'dir. Bir önceki genel seçime katılım oranı ile karşılaştırıldığında (% 93,3) 1991 genel seçimlerine katılımın düşük olduğunu söylemek mümkündür. 1991 genel seçimlerinde 1987 yılı genel seçimlerinde olduğu gibi çifte barajlı *karma d,Hont sistemi* uygulanmıştır. Ancak 1991 genel seçimlerinde 1987 genel seçimlerine göre iki önemli değişiklik yapılmıştır. İlk olarak 1991 genel seçimlerinde seçmene adaylar için 'tercihli oy kullanabilme' yetkisi verilmiş; kontenjan milletvekilleri geçerli tercih sayısına göre belirlenmiştir. Bir diğer değişiklik ise seçim çevresi barajlarında yapılmıştır. Buna göre 2 ve 3 milletvekili çıkarabilen seçim çevreleri ile kontenjan adayı gösterilen ve 4 milletvekili

çıkartabilen seçim çevrelerinde seçim çevresi barajı % 25 olarak belirlenmiştir. Kontenjan aday gösterilen ve 5 milletvekili çıkartacak seçim çevrelerinde ise çevre barajı % 20 olmuştur. 2 ya da 3 milletvekili çıkartacak seçim çevrelerinde ise seçim çevresi barajı düşürülmüştür.

12 Eylül'ün ardından yapılan üç genel seçimde de birbirinden farklı seçim sistemleri uygulanmıştır. 1987 ve 1991 genel seçimlerinde *çifte barajlı d'Hondt karma sistemi* uygulanırken; 1995 genel seçimlerinde *% 10 ülke barajlı d'Hondt sistemi* uygulanmıştır. 1987 ve 1991 genel seçimlerinde uygulanan çifte barajlı d'Hondt karma sistemi, genellikle büyük partilerin lehine sonuçlanmıştır. Partilerin çift baraja tabi tutularak kontenjanlarla sınırlandırılması 1987 genel seçimlerinde nasıl ANAP lehine sonuçlandıysa aynı durum bu defa da 1991 genel seçimlerinde DYP'nin lehine olmuştur. Şöyle ki 1987 genel seçimlerinde DYP toplamda 4.587.062 oy sayısı ve % 19,14 oy oranıyla 59 milletvekili çıkartırken; 1991 genel seçimlerinde 6.600.726 oy sayısı ve % 27,03 oy oranıyla 178 milletvekili çıkartmıştır. İki seçim arasındaki oy sayısı ve oy oranları karşılaştırıldığında DYP'nin seçim sistemine bağlı olarak temsil oranını büyük oranda artırdığını ve aldığı oy oranıyla kazandığı milletvekili sayısı arasında ters bir orantı olduğunu söylemek mümkündür. Oy oranını yalnızca % 8,16 oranında artıran DYP, milletvekili sayısını ise üç kat farkla artırmıştır. Nitekim sonuçlara yönelik eleştiriler de oranlardaki farkların DYP lehine olması nedeniyledir.

Tablo 15. 1991 Genel Seçimleri Sonuçlarının Partilere Göre Dağılımı ve Kazanılan Milletvekili Sayısı.

Partiler	Oy Sayısı	Oy Oranı (%)	Mv Sayısı
DYP	6.600.726	27,03	178
ANAP	5.862.623	24,01	115
SHP	5.066.571	20,75	88
RP	4.121.355	16,87	62
DSP	2.624.301	10,74	7
Sosyalist Parti	108.369	0,44	-
Bağımsızlar	32.721	0,13	-
Toplam	24.416.666	100.0	450

1991 genel seçim sonuçlarına göre Demirel liderliğindeki DYP 178 sandalyeyle birinci parti olurken, ANAP bir önceki seçimle karşılaştırıldığında yalnızca 115 sandalyeyle ikinci, Erdal İnönü'nün SHP'si de 88 sandalyeyle üçüncü olmuştur. Ahmad'a göre (2014a: 167) Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi ise MÇP

ve IDP'yle kurduğu seçim ittifakı sayesinde 62 sandalye elde etmiş ancak bu ittifakın ömrü çok uzun sürmemiştir. 1960'lardan beri sağın esas sahibi olan Demirel yerine kavuşmuş ve Özal'sız ANAP hayatta kalmış olsa da bu iki parti birleşmemiştir. Birleştiklerinde oluşacak koalisyonun ANAP'a vereceği zararı hesap eden Mesut Yılmaz, muhalefette kalmayı tercih ettiği için Demirel SHP ile koalisyon oluşturmuştur.

RP ise tüm Türkiye'den toplamda meclise gönderdiği 62 milletvekiliyle, 1987 genel seçimlerine göre oy sayısını ikiye katlamayı başarmıştır. Ancak RP-MÇP-IDP ittifakının dağılmasıyla milletvekilleri kendi partilerine dönmüştür. Yukarıdaki tabloda dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, ANAP'ın seçim sonuçlarıdır. 12 Eylül'den beri tek başına iktidarda olan ANAP, 1987 genel seçimlerinde kazandığı 292 milletvekili sayısını 115'e düşürmüştür ve sekiz yıldır devam eden tek başına iktidarlığını kaybetmiştir.

% 10 ülke barajını aşarak meclise girebilmek için IDP ve MÇP RP; HEP ise SHP ortak paydasında birleşmiştir. Ancak % 10 ülke barajını aşarak meclise girmek için yapılan bu ittifaklar, parti tabanlarında çoğunlukla tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin 1987 genel seçim sonuçlarıyla karşılaştırıldığında SHP'nin neredeyse bütün büyükşehirlerde oy kaybı yaşadığı görülür. Şüphesiz bir partideki oy kaybı tek bir nedene bağlanamayacak kadar birden çok faktörlü bir sürecin sonucudur. Ancak yine de SHP'nin özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Kürt kökenli siyasetçileri aday göstermesi büyükşehirlerde yaşayan ve SHP'yi destekleyen seküler ve Kemalist kentli nüfus tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. SHP'nin Liberal ve Kemalist seçmenini Kürt merkezli bir partiyle koalisyon yaparak küstürdüğünü söylemek mümkündür. Buna bağlı olarak da 1987 genel seçimlerinde İzmir'de % 35,6 alan SHP, 1991'de % 24,5'e; İstanbul'da ise % 29,8'den % 18,85'e düşmüştür. Ayrıca ilerleyen dönemlerde SHP'li belediyelerin başta İSKİ Davası olmak üzere isimlerinin yolsuzluklara karışmasıyla birlikte kademeli bir biçimde oylarını düşürecektir.

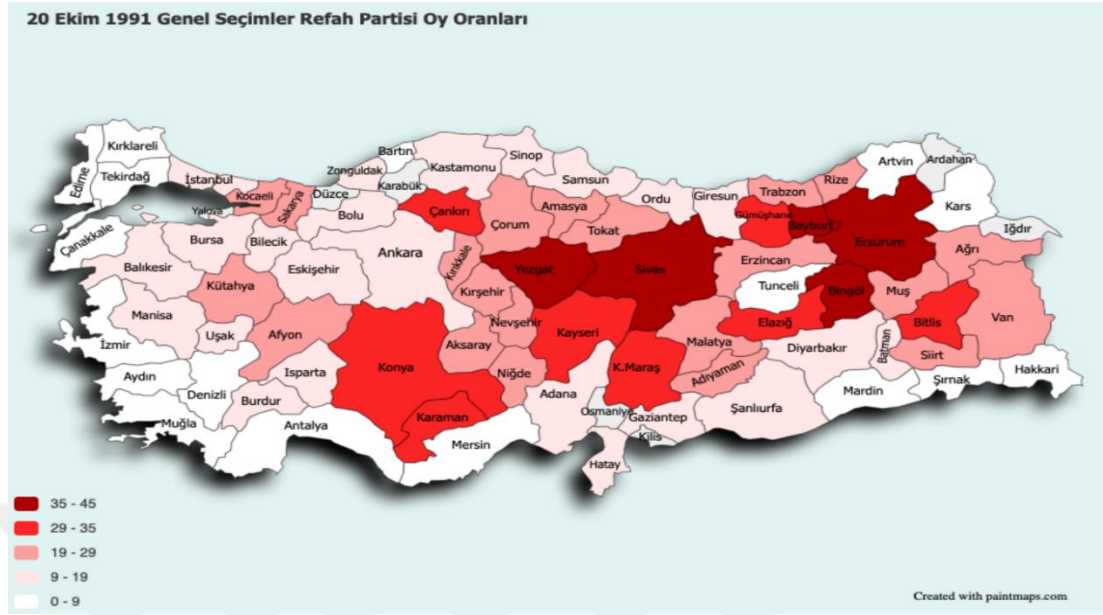
ANAP kendisini dört eğilimin birleşimi olarak tanımlasa da toplum nezdinde Menderes'in devamı niteliğindeki çizginin temsilcisiydi ve bu kaynaktan uzun süre beslenecektir. Özal, vaat ettiği ekonomik politikaları yeterince uygulayamayarak bir canavar haline dönüşen enflasyonu beklendiği kadar düşürememiş ve aile-yakın

çevresi üzerindeki yolsuzluk, aşırı zenginleşme tartışmalarından sıyrılamasa da bu seçimlerden ikinci parti olarak çıkmayı başarmıştır. Her ne kadar bu durum önceki seçimlerde ezici çoğunlukta oy alan ANAP için başarısızlık olsa da siyaset sahnesindeki yerini pekiştirdiğinin de göstergesidir. Aksi halde bu tartışmalara sahne olan parti içi hizipleşmelerinde ayyuka çıktığı bir dönemde değil seçimlerden ikinci parti olarak çıkmak %10 seçim barajını geçebilmesi dahi olası değildir.

RP ise büyükşehirlerdeki oy oranını artırırken Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki oylarını düşürmüştür. 1987 genel seçimlerinde Ankara'da % 4,2 alan RP; 1991 genel seçimlerinde oylarını % 17,64'e çıkarmıştır. Aynı şekilde RP'nin İstanbul'daki oyları % 6,9'dan % 16,73'e yükselmiştir. Ancak Diyarbakır'da ise oyları % 24,5'ten % 12,05'e düşmüştür. Düşüşte şüphesiz RP'nin MÇP ile olan koalisyonu etkilidir. Buna göre partilerin yaptığı ittifakların her tabanda ve bölgede oy oranlarını farklı şekilde etkilediğini söylemek mümkündür. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, büyükşehirlerin partilerin oranlarındaki belirleyiciliğidir. Büyükşehirlerdeki oylarını artıran ya da düşüren partiler seçimlerin kazananı ya da kaybedeni olmuştur. 1991 genel seçimlerinde büyükşehirlerde oylarını düşüren SHP nasıl seçimin kaybeden partilerinden olduysa; RP de oylarını artırmasıyla seçimin kazananı olarak çıkan partilerden biri olmuştur.

DYP'nin % 27,03'le birinci olarak çıktığı 1991 genel seçimlerinde ilk üçteki parti oranlarının birbirine yakınlığı dikkat çekicidir. Bu oranlar ilerleyen dönemlerde kurulacak koalisyonların sinyallerini de vermektedir. 1991 genel seçimlerini değerlendiren Bozarslan'a göre (2015, s. 318) bu seçimler eski 'Milli Şef'in oğlu Erdal İnönü'nün yöneterek CHP vesayetine sahip çıkan Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile Adalet Partisi'nin son hali olan dönem başbakanının yönettiği Doğru Yol Partisi'nin koalisyonunu iktidara taşımıştır ancak yine de 1991'den 2002 'ye dek uzanan kronik bir politik istikrarsızlığın önüne geçilememiştir.

Harita 6. 20 Ekim 1991 Genel Seçim Sonuçlarına göre RP'nin Türkiye'deki Oy Dağılımı.

RP'nin 1991 genel seçimlerinde tüm bölgelerden aldığı oyların siyasi ve toplumsal temellerine geçmeden önce, yukarıda Türkiye'nin RP oylarının tamamını kapsayan haritaya bakmak gerekmektedir. Yukarıdaki haritada RP'nin 0-9 oranları arasında en düşük oy aldığı şehirler beyaz renkle gösterilirken; 35-45 arasında oy alarak en yüksek orana ulaştığı şehirler koyu kırmızı renkle gösterilmiştir. Buna göre Bayburt, Sivas, Yozgat, Erzurum ve Bingöl'de RP % 35'in üzerindeki oy oranlarıyla en yüksek oranlarına ulaşmıştır.

1991 seçimlerine IDP-MÇP koalisyonuyla giren Refah Partisi'nin bir seçim yapmak durumunda kaldığını savuna Çakır'a göre "ittifak kararı RP'nin iki temel tercihi yapması anlamına geliyordu: Yeniden sağcılaşmak ve Türk İslamcılığına sığınarak Kürt İslamcılığı ile yolunu ayırmak. RP milliyetçi-muhafazakâr rotaya girmekle, sağ ile sol dışında İslamcılığı "üçüncü bir yol" olarak tanımlama çabasından vazgeçmiş oldu" (2018, s. 548). RP'nin Çakır'ın kavramsallaştırmasıyla girdiği bu üçüncü yol İslamcılığını kullanarak destek sağladığı bölge ve şehirlerde büyük hayal kırıklığına yol açacaktır. İlerleyen bölümlerde bölge ve şehir bazında bu durumun sonuçları tartışılacaktır.

Tablo 16. 1991 Genel Seçimlerinde RP'ye Türkiye Geneli Oylarında Bölgelerin Katkısı

İç Anadolu Bölgesi	% 26,15
Marmara Bölgesi	% 22,76
Karadeniz Bölgesi	% 16,18
Doğu Anadolu Bölgesi	% 10,46
Akdeniz Bölgesi	% 10,12
Ege Bölgesi	% 8,42
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	% 6,08

Yukarıdaki tabloda RP'ye 1991 genel seçimleri sonrası tüm Türkiye'den bölge bazında verilen destek sıralanmıştır. 1987 genel seçimleriyle karşılaştırıldığında İç Anadolu bölgesindeki artış önemlidir. İç Anadolu % 19,95 olan desteğini % 26,15'e yükseltir. En yoğun nüfusa sahip olan Marmara'da RP oyları stabil kalırken en büyük değişim Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşanır. Neredeyse bütün seçimlerde RP'ye mesafeli duruşuyla bilinen şehirlerden oluşan Ege ve Akdeniz bölgelerinden bile daha az destek verir. Seçim ittifakı neticesinde RP bu seçimlerde en az desteği Güneydoğu Anadolu bölgesinden en fazla desteği ise İç Anadolu bölgesinden alır.

İç ve Orta Anadolu şehirlerindeki RP'nin oy artışı, bu şehirlerde yaşayan muhafazakâr ve Sünni-Türk seçmenin desteğiyle açıklanabilir. MÇP ile yapılan koalisyon, RP'ye başından beri yöneltilen 'Kürtçü' bir parti olma kabulünün bu çevrelerde bir nebze değişmeye başladığı anlamına gelmektedir. İç ve Orta Anadolu bölgelerinde görülen bu artış, Güney ve Doğu Anadolu bölgelerinde tam tersi bir istikamette düşüşle kendisini göstermiştir. Konya ve Kayseri gibi şehirlerde seçilen belediye başkanlarının yerel dinamiklerde beklenmedik başarısı, RP'nin daha sonraki seçimlerde birçok kesim tarafından kabul gören 'belediyecilik' geleneğinin temellerini atmıştır. Bu nedendir ki bu bölgelerde RP ve onun devamı niteliğindeki partiler sürekli olarak oylarını artırmış ve birinci parti olmuşlardır.

RP'nin bu seçimlerde Kürt seçmenle görünürde de olsa arasına mesafe koyarak, Kürtçü parti etiketinden sıyrılma çabasının yanında özellikle mezhep tartışmalarının öne çıktığı şehirlerden de destek alması önemlidir. Sivas, Çorum, Erzincan, Kahramanmaraş, Elâzığ gibi Alevi nüfusunun yoğun olarak yaşadığı şehirlerde oy oranını artırmasında da Alevi-Sünni bloğunda ağırlığını Sünni

kesimden yana koyarak büyük oranda Sünnilerden yana bir politika izlemesi de etkili olmuştur. MSP ve RP bu bölgelerdeki oy potansiyellerini MHP'ye kaptırmadan önce Sünni bloktan büyük destek görmüştür.

1991 genel seçimleri Millî Görüş partilerinin kemik oy potansiyelini oluşturan, PKK teröründen bıkmış ancak siyasal bir temsil arzusunda olan Sünni Kürt halkının hayal kırıklığına uğramasına neden olmuştur. Etnik ayrımlaştırmaya uğramadan İslam'ın bütünleştirici söylemi altında toplanmayı uman Kürt halkı özellikle 1991 genel seçimlerinde MÇP ile olan koalisyon sonrası yalnızlaştırılmıştır. Öte yandan 1991 genel seçimleri Kürt kesiminde küskünlüğe yol açarken milliyetçi çoğunluğuyla öne çıkan Orta Anadolu'da oy oranlarını artırarak kitleselleşmeye başlamıştır. Daha önce İslami retorikle hareket ederek sadece belli bir kesimin desteğine talip olan RP artık "cami cemaati"nin dışına çıkarak her kesimden insanın oyuna talip olmaya başlamıştır. Dönemin RP İstanbul İl Başkanı ve Beyoğlu Belediye Başkan Adayı R. Tayyip Erdoğan'ın başı açık kadınlara, genelevlere dahi partili kadınları göndererek desteklerini istemesi, partinin ve partililerin ilerde yenilikçi kanadını oluşturacak kesimlerinin değişimini göstermesi açısından oldukça önem taşır. Parti içerisindeki değişimin en önemli temsilcilerinden biri kabul edilen dönemin RP Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin'in RP'nin 'camii cemaati' partisi etiketinden sıyrılmasında etkisi büyüktür. Zengin bu değişimin başlangıcını şöyle ifade etmektedir: "Biz 1991 kampanyasında, kendi seçmenimizi tatmin etmek, onların bazı hissiyatlarını okşamak yerine; bizim dışımızdaki %80-90'lara varan seçmen kitlesinin bize karşı duymuş olduğu endişeleri gerçekçi bir biçimde belirlemek, tespit etmek ve bu endişeleri ortadan kaldıracak bir kampanyanın gerekli olduğuna inandık" (URL-12).

1991 seçimleri öncesi RP'nin ekonomik gelir dağılımındaki eşitsizliği vurgulaması, hayat kadınlarından bahsetmesi, çevre sorunlarını dile getirmesi, emekçilerden sömürü düzeninden bahsederek, işkencenin sorgulanması, insan hakları ve demokrasi söylemini merkezine taşıması birçok kesim için şaşırtıcı olmuştur. Hatta dönemin SHP'den Beyoğlu Belediye Başkan Adayı olan Halil Ergün, RP'nin değişen retoriğini şöyle yorumlamaktadır: "RP'nin belli isimlerini çektiğinizde sanki bir sosyalist parti konuşmaktadır. Baya Leninist bir çalışma, Leninizm'in örgüt modeli olarak çalışıyorlar" (URL-13). Bu değerlendirme Türkiye'deki sağ ve sol

fraksiyonların ve partilerinin, oy tabanlarını ve hareket alanlarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. RP de ilk kez kendi mahallesinin dışına çıkıp ‘öteki’ kabul edilen mahallelerde de boy göstermelerde de boy göstermeye başlamıştır.

RP 1991 genel seçimleriyle birlikte aslında en temelde, en insani olan söylemleri gecikmeli bir biçimde de olsa benimseyerek kamuoyunda yüksek sesle dile getirmesiyle toplumun birçok kesimini şaşırtmıştır. Çünkü hâlihazırda kabul edilen bakış açısına göre yukarıda bahsedilen konular genellikle Türkiye’de sol kesim ve partileri tarafından dile getirilmiştir. RP’nin kurumsal kimliği ve tanımlamalarının dışında bu söylemlerin belki de ilk kez dindar, muhafazakâr bir parti tarafından dile getiriliyor olması daha şaşırtıcı olmuştur.

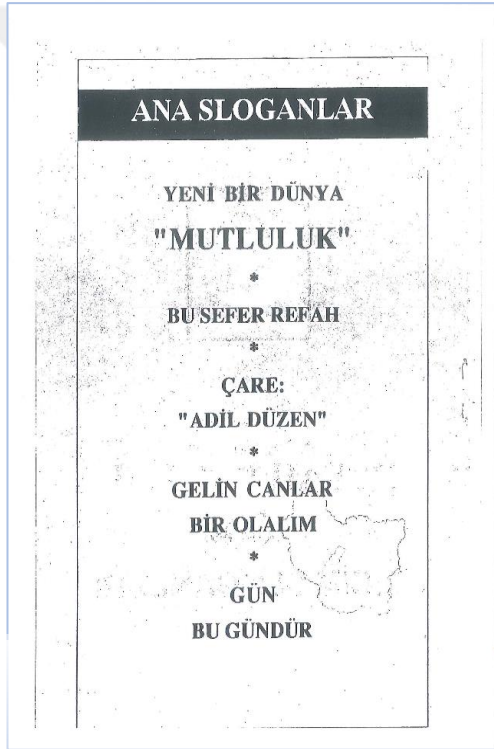
Seçmen davranışı ve seçim sonuçları dönem konjonktürüyle birlikte değerlendirilerek anlaşılabilir. Bütünsel bir okuma yapılmadan yapılacak yorumlar eksiktir. Bu nedenle yukarıdaki tabloların verileri, 1990 öncesi ve sonrasıyla değerlendirilmelidir. 1990lı yıllar küresel anlamda güç dengelerinin ve siyasi ilişkilerin değiştiği bir dönemdir. Irak’ın Kuveyt’i işgaliyle başlayan Körfez Krizi, Soğuk Savaşın sona ererek Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Türkiye’nin stratejik önem kazanması bu dönemin sosyo-ekonomik sürecinin belirleyici unsurlarındandır. Değişen dünya konjonktürüne ek olarak ülke içinde yaşanan önemli olaylar da Türk siyasetinin merkezinde yer almış ve toplumsal hayatı yeniden şekillendirmeye başlamıştır. İstanbul ve Ankara’daki siyasi cinayetler, Alevi-Sünni gerilimlerinin tırmanması, ciddi bir ekonomi problemi, Özal’ın Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasıyla parti içindeki hizipleşme ve iktidar savaşları, Güneydoğu’daki Kürt isyanı ve Iraklı Kürt mülteci akını gibi önemli olayların etkisinde 20 Ekim 1991 genel seçimlerine girilmiştir. 1991 genel seçimleri hem Millî Görüş hareketi hem de Türk siyasi hayatının geleceği açısından en önemli kırılma noktalarından birisi olmuştur. Nitekim 1991 genel seçimleri öncesinde RP’nin seçim beyannamesinde ‘*asrın değil; asırların en mühim olayı*’ ifadesinin kullanılması, 1991 seçimlerine RP tarafından atfedilen değeri göstermesi açısından önemlidir (RP 1991 Seçim Beyannamesi, 1991, s. 3). RP bu seçimlere atfettiği önemi seçim kampanyası boyunca sürdüreceği ve alışlagelmiş Millî Görüş hareketi yöntem ve politikasının dışına çıkacaktır.

1991 genel seçimlerinde RP'deki oy yükselişi kadar ANAP'ın yaşadığı oy kaybı ve kaybedilen bu oyların hangi partiler tarafından alındığı/alınacağı önemlidir. Bu yalnızca dönem konjonktürü için değil Türk siyasetinin geleceğine yön veren siyasi oluşumlar için de kritik değerde olacaktır. ANAP'ın yaşadığı oy kaybı şüphesiz 1991 genel seçimlerinden çok önce başlamıştı ancak ilk kez bu seçimlerde 177 milletvekilini kaybederek meclisteki hâkimiyeti kırılmıştı. ANAP'ın bu seçimlerdeki oy kaybı üzerine pek çok teori ortaya atılmıştır. Bunlardan birisi de S. Ali Avcu'nun teorisidir. Avcu, seçim sonucunda ortaya çıkan koalisyonu ANAP karşıtlığıyla açıklar. DYP ve SHP koalisyonundaki bariz ortak noktalardan birisinin, iki partinin de devletçi bir gelenekten gelmesi olduğunu ifade eder. Bu devletçi partilerin iktidara gelmesini ise 1980'lerde ANAP'ın liberal politikalarından memnuniyetsiz seçmenlerin desteğine bağlamıştır (2017, s. 628). 1991 genel seçimleriyle Türkiye'yi iki dönemdir art arda tek başına iktidar olarak yöneten ANAP hükümetten düşerek Demirel liderliğinde bir koalisyon kurulmuştur. Bu koalisyon merkez solda yer alan SHP ile kurulmuş böylece uzun zaman sonra Türkiye'de merkez solda yer alan bir parti iktidar ortağı olabilmıştır. Özellikle ekonomik yönetim anlayışında ayrılıklara düşen iki parti, Türkiye'nin çok da yabancı olmadığı ekonomik ve siyasi boşlukların oluşmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bu seçimler, Türkiye'de yeniden koalisyon hükümeti kurulmasına ve koalisyonda uzlaşmadan kaynaklanan sorunların yeniden ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çaha, 2017a, s. 591). 1991 genel seçimleriyle 1970'lerin koalisyon dönemlerindeki uzlaşmazlıklarla dolu, kararların alınmakta zorlandığı, reaksiyoner siyaset anlayışının merkeze yerleştirildiği dönemlere geri dönmüştür. 2002 genel seçimlerine kadar yaklaşık on yıl süren koalisyon hükümetleri dönemi yeniden başlamıştır.

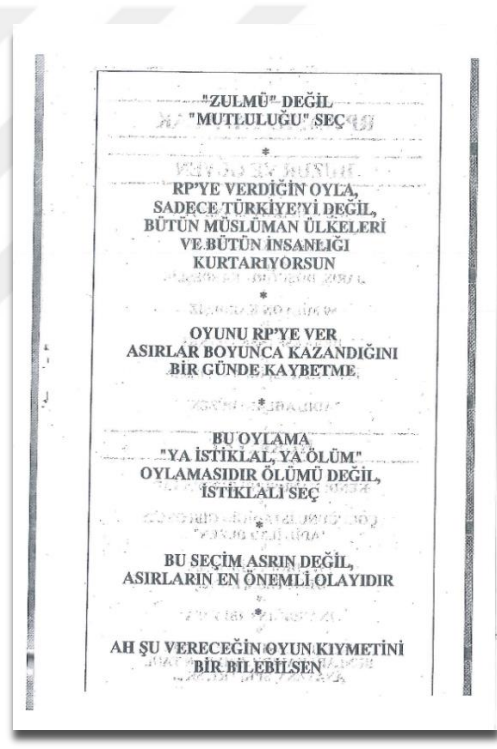
1991 genel seçimlerine '*Asırların En Mühim Olayı*' değerini atfeden RP, bu seçimlerde seçim afiş ve reklamlarından seçim vaatlerine kadar büyük bir değişim gerçekleştirir. Ancak RP özelinde yaşanan bu değişim yalnızca RP ile sınırlı değildir. Değişen dünya konjonktürüyle birlikte eski tarzda yapılan siyasal iletişimin artık geçerli olmadığı ortaya çıkar. Nar'a göre diğer seçimlerle karşılaştırıldığında daha Batı tarzı ve profesyonel biçimde yürütülen 1991 genel seçimleriyle birlikte neredeyse "bütün partiler siyasal iletişim ve seçmen tercihinde reklamın ve medyanın önemini" anlamıştır (2020, s. 4132). "*Yeni Bir Dünya*" ana sloganıyla 1991 genel

seçimlerine hazırlanan RP de Millî Görüş hareketi partileri içerisinde ilk kez bir seçimde profesyonel bir reklam ajansı ile hazırlanarak seçimlere giren parti olmuş ve profesyonel reklam desteğiyle seçimlere hazırlanmıştır. Siyasetçiler reklam ve popülist söylemlerin gücünü bu seçimlerde ön plana çıkararak kullanırlar. Siyasete yönelik gündelik eleştiri ve talepler seçim afişlerinde yer alırken, siyasi partilerin liderleri ilk kez bu seçimlerde ön plana çıkarılarak ‘lider odaklı’ bir seçim yarışı başlar. Bu nedenle 1991 genel seçimlerinde liderlerin karizmalarının ön planda tutularak bir seçim yarışına girildiğini söylemek mümkündür. Seçim afişlerinde öne çıkan bir diğer özellik ise diğer partilerin vaat ve icraatlarının kıyaslanarak, diğer partilere yönelik olumsuz eleştirilerle yeni seçim dönemine hazırlanılmasıdır.

Seçim Afişi 2.

Seçim Afişi 3.

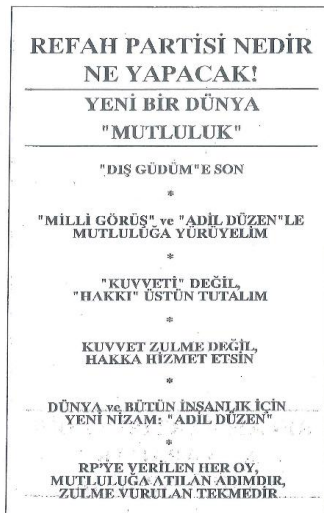
Yukarıdaki Seçim Afişi. 2 nolu görseldeki “Bu oylama Ya İstiklal Ya Ölüm oylamasıdır. Ölümü değil, İstiklali Seç” ifadesi önemlidir. Dahası RP iktidarıyla vaat edilen bu istiklal yalnızca Türkiye sınırları içerisinde de kalmamıştır. RP’ye verilen her oyla bütün insanlığın ve bütün Müslüman ülkelerin refah ve huzura kavuşacağı iddia edilmiştir. Söylem olarak oldukça ütöpik ve iddialı olmasına karşı sistemin tamamına duyulan bir rahatsızlığı ifade etmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu söylemle RP bir kez daha kendisini ‘sistemin karşısında ve sistem dışı’ bir parti olarak tanımlar. ‘RP’ye verdiği oyla sadece Türkiye’yi değil; bütün Müslüman ülkeleri ve bütün insanlığı kurtarıyorsun’ ifadesiyle RP’nin kendisini bütün partilerin

üzerinde tutarak, bütün Müslüman ülkelerinin hamisi olarak konumlandığını; 'Oyunu RP'ye ver asırlar boyunca kazandığını bir günde kaybetme' ifadesiyle de başta Selçuklu ve Osmanlı Devleti olmak üzere tüm Anadolu mirasını sahiplendiğini görebiliriz. Mutluluğun, huzurun, istiklalin tek temsilcisi ve çözümü olarak kendisini öne çıkararak RP'nin olağanüstü bir sorumlulukla iddialı vaatlerde bulunduğu söyleyebiliriz.

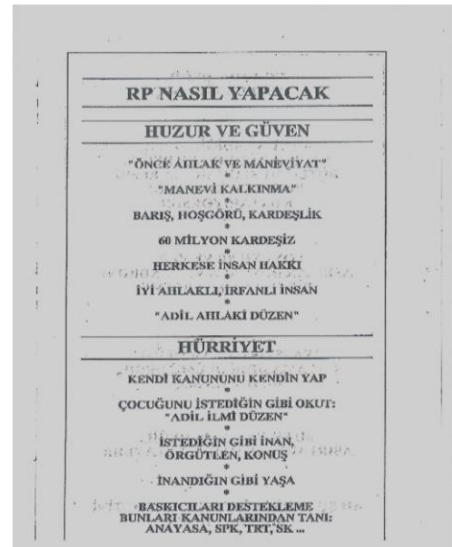
7 Ekim 1990 yılında RP'nin tarihi Üçüncü Büyük Kongresi düzenlenmiştir. Bu kongreye kadar parti sloganları genellikle "Milli Görüş", "Milli Şuur", "Milli Vicdan" vb. sloganlardan oluşuyorken; 1991 genel seçimlerine girmeden "Adil Düzen" sloganına geçilmiştir. Adil Düzen, MSP'nin sıklıkla vurguladığı 'Ağır Sanayi Hamlesi' gibi sadece sanayiye vurgulamamaktadır. Sanayi de dahil olmak üzere devletin bütün alanlarını kapsayan daha sistematik bir düzenlemeyi içerir. Adil Düzen sloganıyla, hiçbir kesim ya da kişi sistem dışı kalmamış olacağı için, halktan gelen tepki de olumlu olmuştur (Gündoğan, 2019, s. 120). Mevcut sistemde denenmemiş, alternatif bir çözüm arayışında olan kesimler için bu söylem büyük bir alan açmayı başarır. Adil Düzen aynı zamanda toplumda var olan büyük bir boşluğu doldurarak, her alandaki adaletsizliğin önüne geçmeyi amaçlar. Bu nedenle toplumun büyük çoğunluğunda içeriğine dahi bakılmadan olumlu tepkiyle karşılanır.

Seçim broşürleri başlıklarının 'Adalet, Hürriyet, Refah vb' ifadeler kullanılarak seçilmesi de önemlidir. RP her bir alt başlıkta nokta atışı yaparcasına toplumun birçok kesiminin talep ve isteklerini sıralayarak, rahatsızlıklarını dile getirmiştir.

Seçim Afişi. 4

Seçim Afişi. 5

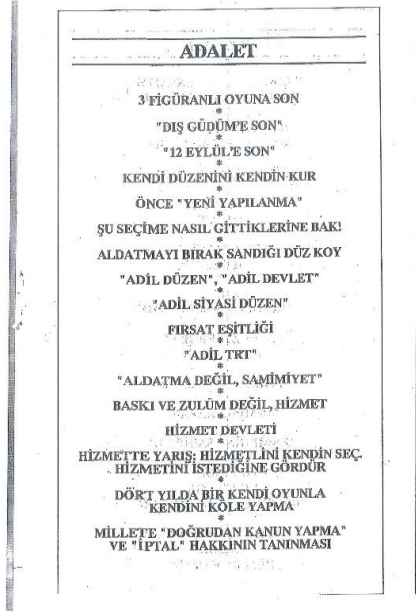

Seçim sloganlarındaki iddialarına, bu iddialarını nasıl gerçekleştireceğiyle alakalı devam eden RP, kardeşliği ve Hakk'ı, adil olanı merkezde tutarak ahlak ve maneviyatla, ahlaki ve ilmi bir düzenle bunu gerçekleştirebileceği iddiasındadır. Devletin halkına zulüm değil, hizmet etmesi gerektiği vurgulanarak, RP iktidarıyla devletin her konuda tam teşvikle halkını destekleyeceği iddia edilmektedir. “RP'ye verilen her oy mutluluğa atılan adımdır, zulme vurulan tekmedir” sloganıyla, Yeni Bir Dünyayla vaad edilen ‘mutluluk’un RP ile geleceği iddiası sürdürülür. Ancak bu iddialara rağmen, mevcut sorunlara yönelik çözümler somut bir şekilde ifade edilmemiş, proje ve programlarla desteklenmeden yalnızca söylem üzerinde kalmıştır.

Hürriyet alt başlığında belirtilen ‘İstedığın gibi İnan, Örgütlen, Konuş ve İnanıldığın gibi Yaşa’ ifadeleri oldukça önemlidir. RP'nin bu ifadelerle oylarına talip olduğu kesimlere ve tabanlarına vermek istediği mesaj açıktır. Ancak daha da önemli olan ise bu kesimlerin taleplerinin daha önce siyasi partiler ve temsilcilerince yalnızca mahalle meclislerinde ya da yakın temasta buldukları anlarda dinleniyorken; ilk kez bir partinin seçim sloganlarına girerek bütün kitlelere duyurulmuş olmasıdır. ‘Çocuğunu istediğin gibi okut: Adil İlmi Düzen’ de yeni dil, inanç, etnik farklılıkları dolayısıyla eğitimde dahi yeterli fırsat eşitliğine sahip olmadığına inanılan kesimlere verilen bir başka önemli mesajdır.

Öte yandan seçmene verilmek istenen bu mesajlar rastgele seçilmiş değildir. Toplumun büyük bir kesimine hakim olan fırsat eşitsizlikleri ve sosyo-kültürel alanlardaki adaletsizlikler RP'nin bu sloganlarının toplumun birçok kesiminden destek bulmasına neden olur. RP halihazırda var olan adaletsizliklere alternative bir ses olmayı başarsa da uygulamaya geçirmede yeterince başarılı olamaz.

Seçim Afişi 6.

Seçim Afişi 7.

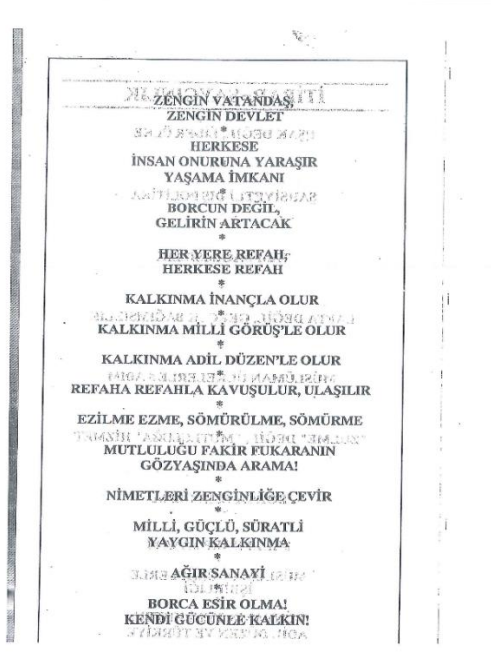
Seçim afişi 6'da adalet alt başlığında yer alan '12 Eylül'e Son, Dış Güdüm'e Son' ifadeleriyle, kendisini askeri darbelerin ve darbeci geleneğin karşısında konumlandıran RP, Batı taklitçisi ve yandaşı olmakla itham ettiği partilerin ve mevcut sistemin dış güçlere hizmet ettiği mesajını vererek; RP'nin bu düzenin tam karşısında konumlandığı iddiasındadır. Seçim sistemindeki adaletsizliklere de dikkat çekerek, 'Aldatmayı bırak, Sandığı Düz Koy' ifadesiyle seçim sistemindeki adil olmayan uygulamaları öne çıkarmak isterken, adil bir biçimde yapılacak bir seçimle sonuçların değişeceği mesajını vermektedir.

Sanayi hamlesiyle fabrikalar kurarak kentlere göçü durduracağı vaadinde bulunan RP, iktidar olduğu takdirde herkesin istediği işi yapabileceğini, devletin her bir birey için tam destek ve teşvikle yanında olacağını, şimdi kazandığının on misli kazanacağını ve gelirinden vergi alınmayacağını vaad eder. Ancak bu vaad de ötekiler gibi içerisi yeterince doldurulmadığı için sözlerle sınırlı kalır. Fabrika kurmak bir alternatif gibi görünse de, hangi bölge ve şehirlerde kurulacağı, finans kaynakları, istihdamın nasıl yapılacağı gibi konulara cevap verilmemiş, bu nedenle pek çok kesimde bu vaadler somut bir dönütle partiye yansımamıştır.

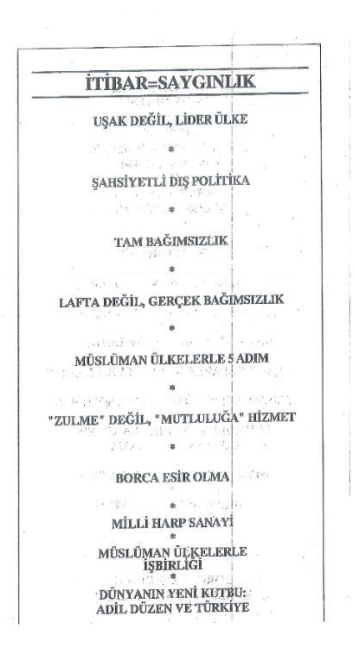
Bora'ya göre RP'nin mevcut düzene muhalefeti ve düzen değişikliğine

sıklıkla yaptığı vurgunun temelinde, homojen bir toplum inşası anlamında milliyetçiliğin ve milli devletin yerleştirilmesi vardır. RP'nin düzeni ve toplumu değiştirme iddiası, aynı zamanda millet değiştirme, yani milletin tanımını, kendini algılama biçimini değiştirme iddiasıdır. RP'nin projesi, homojenleştirici bir ülküyle milletin yeniden inşasına dönük bir proje olarak da düşünülebilir (1996, s. 24). Bora'nın bu iddiası şüphesiz RP'nin 'milli' söyleminden bağımsız değildir ancak yine de bu iddianın kabul edilebilirliği tartışmaya açıktır. Bu görüş 1991 genel seçimlerinde topluma sunulan RP imaj ve profilini yok sayar niteliktedir.

Seçim Afişi. 8

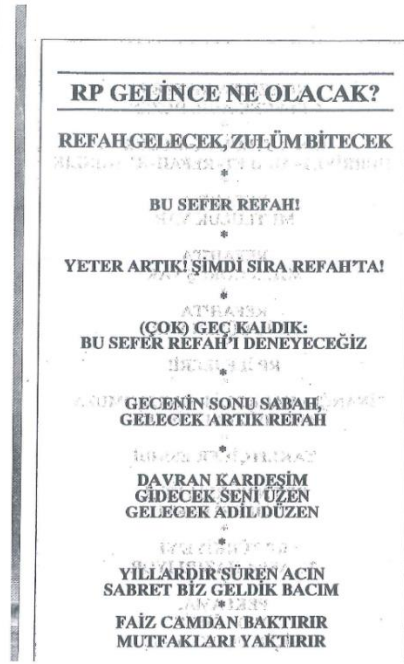
Seçim Afişi. 9

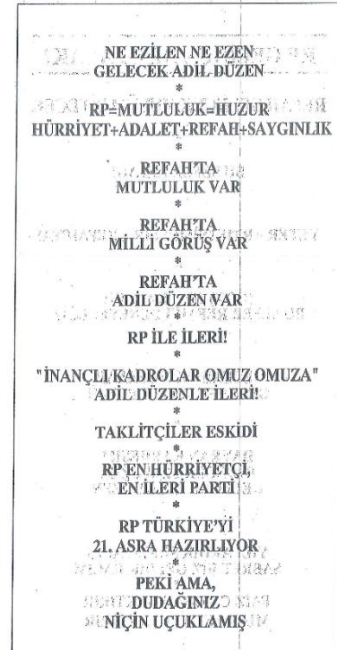
Yukarıdaki 8 ve 9 nolu seçim afişlerinde görüldüğü gibi RP çoğulcu, projelerüstü söylemlerini devam ettirmektedir. Küresel ve kapitalist faize dayalı bu sistemin devleti ve halkı esir aldığı ifade edilerek, bu sistemden kurtuluşun ancak kalkınma ve ağır sanayi ile gerçekleştirilebileceği, bunun da ancak Milli Görüş hareketiyle olacağı ifade edilmiştir. 'Kalkınma İnançla Olur, Milli Görüş'le Olur' ifadeleri oldukça önemlidir. Devlet ve milletin biraradılığıyla gelişmesini ve kalkınmasını esas alan RP, aradaki bürokratik mesafeyi mümkün olduğunca aşma arzusunda. Devletin zenginliğinin milletin zenginliği ve mutluluğundan geçtiğini savunan RP, milli güçlü süratli ve toplumun her kesimine yayılan bir kalkınma iddiasındadır. 'Dünyanın yeni kutbu olarak Adil Düzen ve Adil Düzenin hakim olduğu Türkiye olarak sunulmuş; Uşak olan Türkiye değil, lider olan Türkiye', 'Lafta

Değil, Gerçek Bağımsızlık' vurguları öne çıkarılmıştır. Ayrıca her alandaki bağımsızlığa yapılan vurgu da dikkat çekicidir. RP'ye göre mevcut sistemde tam bağımsızlık yoktur. Tam ve sözde olmayan gerçek bağımsızlığın yine RP ile sağlanacağı iddia edilir. Ancak bir çok vaatte olduğu gibi istenilen bağımsızlığın nasıl ve ne şekilde sağlanacağı hakkında bilgi verilmez.

Seçim Afişi 10.

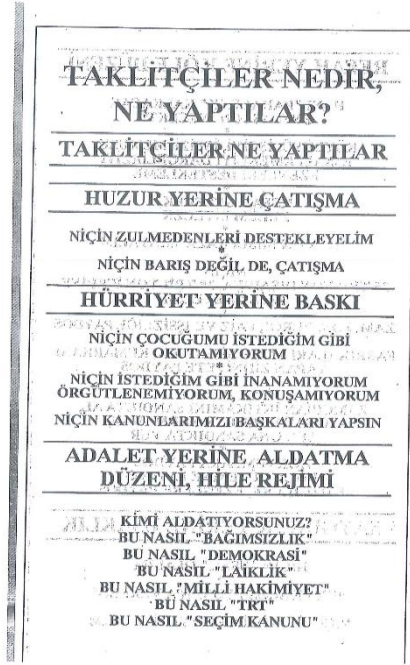
Seçim Afişi 11.

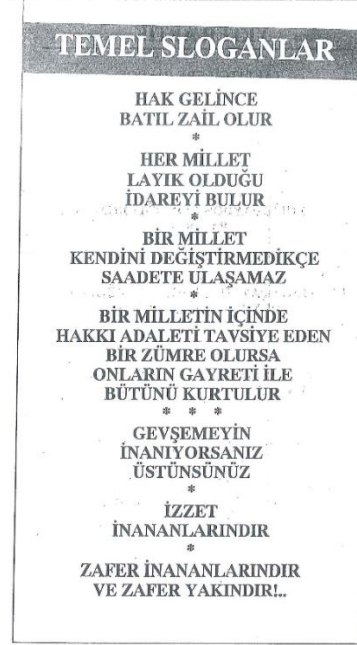
Yukarıdaki 10 ve 11 nolu seçim afişlerinde RP iktidarıyla sıklıkla var olduğu iddia edilen bir zulümün yerini mutluluğun alacağı vurgulanmıştır. Seçmeni çoğunlukla iktidar olarak henüz denenmemiş bir parti olması sebebiyle yeni bir 'alternatif' imajıyla etkileme çabası '(Çok) Geç Kaldık: Bu Sefer Refah'ı Deneyeceğiz' söylemiyle bir kez daha ortaya çıkar. Yine diğer partileri 'taklitçi' olarak tanımlayarak, 'RP'nin En Hürriyetçi, En İleri Parti' olduğu iddia edilir. Yukarıdaki sloganlar arasındaki "Yıllardır Süren Acın; Sabret Biz Geldik Bacım" söylemi, kamusal alandaki türban-başörtüsü tartışmasında ilk kez bir partinin bu konuda bir vaatte bulunarak, sorunu kamuoyunda ifade etmesi açısından ayrıca önemlidir. Öte yandan 'RP En Hürriyetçi, En İleri Parti', 'RP Türkiye'yi 21. Asra Hazırlıyor' ifadeleri dikkat çekicidir. RP topluma çoğunlukla 'çağdışı, şeriatçı, radikal İslamcı' vb gibi ifadelerle tanıtılırken; RP'nin kendisini ilerici, hürriyetçi olarak tanımlaması RP'nin karşısında konumlanan kesimlere vermek istediği

mesajları göstermektedir.

Seçim Afişi. 12

Seçim Afişi. 13

Yukarıdaki Seçim Afişi. 12 nolu görselde taklitçilerin kim olduğu ve ne yaptıkları üzerinde tartışan RP, mevcut sistemde hürriyet yerine baskının olduğu iddiasındadır. Buna göre çocuğunu istediği gibi okutamayan, istediği gibi inanamayan, konuşamayan kesimlere verdiği mesaj açıktır: Oyunuzu RP'ye verin bu yaşadıklarınız son bulsun! İmam hatip okulları tartışmalarından başörtü meselesine, Kürtçe'nin kullanım alanlarından mevcut seçim kanununa kadar oy talebinde bulunduğu kesimlere vermek istediği cevap açıktır: Rahatsızlıklarınızın farkındayız hatta bir çok uygulamadan biz de rahatsızız. Bu rahatsızlıkların son bulması için bizi destekleyin! Ancak RP'nin kronikleşmiş bir problemi haline gelen 'çözüm bulma yerine sorunu dile getirme' politikasını devam ettirmiştir.

Seçim Afişi 13. nolu görselde Temel Sloganlar başlığı altında oldukça iddialı ifadeler vardır. 'Bir Millet Kendini Değiştiremedikçe Saadete Ulaşamaz', 'Bir Milletin İçinde Hakkı Adaleti Tavsiye Eden Bir Zümre Olursa Onların Gayreti ile Bütünü Kurtulur' sloganları dikkat çekicidir. Buna göre toplumun radikal bir

değişime ihtiyacı vardır. Bu değişim gerçekleşmeden kurtuluş mümkün olmayacaktır. Öte yandan bu kurtuluş ancak hakkı adaleti tavsiye eden belirli bir zümre olan RP'yle mümkündür. Bu iddialı ve yer yer dışlayıcı söylemler, RP'yi destekleyen ve desteklemeyen her iki seçmenin de daha fazla muhafazakarlaşmasına neden olur. RP'yi destekleyen kesim oylarını artırarak daha fazla güçlenmesine motive olurken; karşıdaki kesimde ne pahasına olursa olsun RP'yi iktidara getirmemenin, engellemenin çabasına girer.

Seçim Afişi 14.

REFAH YERİNE KÖLE DÜZENİ

HANİ "PAHALILIK" KALKACAK
ENFLASYON İNECEKİ

KÖYLÜYÜ, İŞÇİYİ, İŞSİZİ, MEMURU,
ESNAFI EMELİYİ DARGELİRLİYİ
EZENLERİ DESTEKLEME

REFAH GELECEK
ZULUM BİTECEK

NİÇİN ON MİSLİ KAZANMAYALIM

NİÇİN
35 TRİLYON DIŞARIYA, 35 TRİLYON İÇERİYE
FAİZ ÖDEYELİM

ZAM, FON, VERGİ, FAİZ VE İŞSİZLİĞE PAYDOS
FABRİKALARI SATIP DİSKOTEK, KUMARHANE
YAPAN ZİHNİYETE PAYDOS

İŞTE FIRSAT:
ZAMCIDAN İNTİKAMINI SANDIKTA AL,
"O SANA TEKRAR VURMADAN,
SEN ONA SANDIKTA VUR

HORTUMLARA PAYDOS
KÖLE DÜZENİNE PAYDOS
FAİZCİLERE, EZENLERE PAYDOS

SAYGINLIK YERİNE UŞAKLIK

NİÇİN "UŞAK" OLALIM

NİÇİN KIBRIS'I YUNAN'A VERELİM

NİÇİN İSRAİL'İN VİLAYETİ OLALIM

Seçim Afişi 15.

YETER ARTIK

TAKLİTÇİLERE PAYDOS

EMPERYALİZMİN UZANTILARINA PAYDOS

12 EYLÜL'E PAYDOS ALDATMA DÜZENİNE
PAYDOS

UŞAKLIĞA PAYDOS ZÜMRESEL, BÖLGESEL
DENGEZİLLİĞE PAYDOS

ZULME SON KÖLE DÜZENİNE SON
BASKIYA SON, ÇATIŞMAYA SON

KAHVEHANE DEĞİL, FABRİKA

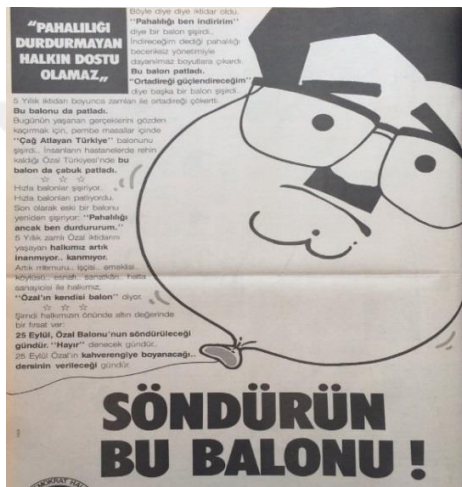
BASKI VE KARAKOL DEĞİL,
REFAH VE KALKINMA

NE SAĞDAYIZ NE SOLDA
HAK YOLDAYIZ HAK YOLDA

Yukarıdaki Seçim Afişi 14 ve 15 nolu görsellerde ise yine RP'nin çözüm odaklı olmayan siyasetinin bir sonucu olarak mevcut iktidarı eleştirme üzerine kurulu bir söylemle hareket ettiği görülebilir. Enflasyon ve hayat pahalılığı üzerinden iktidarı eleştiren RP yine vaat ve icraat arasındaki döngüde sıkışarak, yeni bir çözüm üretmeyi başaramamıştır. İtibarlı bir siyaset yerine bağımlı bir siyaset yapıldığı iddiasında olan RP iktidar olduğunda vaat ettiği 'bağımsız' siyaseti nasıl inşa edeceği hakkında yine bilgi vermez. Şüphesiz bu içi doldurulmamış vaatler, seçmenin RP'ye olan desteğini etkilemiştir.

1991 genel seçimleri öncesi oluşan siyasal iletişim biçimleri ve bu durumun seçim afişlerine yansımaları, Türk siyasetinde büyük bir dönüşümdür. Ayrıca bu durum alışlagelmiş bir seçim öncesi sisteminin değişmesi anlamına da gelmektedir.

1980’li yılların sonlarına kadar yalnızca seçim afişleri üzerinden yürütülen sistem, seçim sistemine modern teknolojinin de dahil olmasıyla seçmen tarafından daha fazla erişilebilir ve görülebilir hale gelir. Televizyonun ve özel televizyon kanallarının gündelik hayata girmesiyle birlikte seçim afişlerine, radyolara, siyasetçilerin mitinglerine bir de televizyon reklamları eklenir. Karizmatik liderlerin ön planda olduğu bu reklamlarda artık yeni dünya düzenine uygun olarak çoğunlukla görsel malzemeler kullanılır ve seçmen bu malzemelerle etkilenir. Aşağıda 1991 seçimleri öncesinde bu yeni sistemle uyum içindeki seçim afişlerinden bazıları gösterilmiştir.

RP ise 1991 genel seçimlerinde sadece alışılmış Milli Görüş geleneği dışında bir politika izlemekle kalmaz; aynı zamanda Türk siyasi hayatına hakim olan siyasal seçim retoriğinde de büyük bir değişim gerçekleştirir. Türk siyasetindeki muhalefet geleneğinde var olan ve ‘kişisel-özel’ hayat üzerinde tepkisel olarak biçimlenen bu reaksiyoner gelenek, 1991 genel seçimlerinde RP özelinde reklam afişleriyle değişmeye başlar. RP 1991 genel seçimleriyle daha önce konuşulmamış,

siyaset malzemesi olarak kullanılması dahi düşünülmemiş ancak büyük bir problem olarak ülke gündeminde yer alan kişi ve konuları dile getirir. Bu durumun sonucunda da, RP'yle kamuoyunda ilk kez temsil imkanı bulan, öteki kabul edilen kesimlerden de RP'ye destek geldiğini söylemek artan oy oranları doğrultusunda mümkündür.

RP'nin içinde üç ana eğilim olduğunu savunan Çalışlar'a göre (1997, s. 100) bunlardan ilki değişimden, çokselslilikten yana sivil toplumcu mesajlar veren ve başını Genel Başkan Yardımcı Bahri Zengin'in çektiği eğilimdir. İkincisi partinin genelde Hasan Mezarıcı gibi isimler tarafından temsil edilen radikal, hilafetçi ve saltanatçı eğilimdir. Son olarak ise Erbakan ve arkadaşları ve parti merkezi yönetimi tarafından ilk iki eğilimin orta yolu olarak temsil edilen üçüncü bir eğilimdir. RP'nin 1991 genel seçimleri öncesi ve sonrasında uyguladığı parti programları Çalışlar'ın bu görüşünü destekler niteliktedir. Kapsayıcı, çokselslilikle hareket ederek daha önce oylarına talip olmadığı kesimlerin oylarına talip olmasının yanında partinin radikal kanadını temsil eden Hasan Mezarıcı gibi örneklerin partideki varlığının devam ettirilmesi parti içi denge sağlama politikasının bir sonucu olarak görülebilir. Bütün bunlara ek olarak her iki kanadı da bünyesinde toplamaya çalışan ümmetçi söyleme ek sistem eleştirisiyle hareket eden kurucu söylem. Bunlar olmadan RP'yi tanımlamak mümkün değildir.

1991 genel seçimleri öncesinde RP seçim kampanyası için An Ajans reklam ajansı ile çalışmıştır. Bu hem RP ve Milli Görüş için hem de An Ajans için bir ilktir. An Ajans da ilk kez bir siyasi parti için seçim kampanyası hazırlamıştır. Türkiye'de gelenekselleşmiş bir siyasal reklamcılık bilincinin henüz yerleşmediği bu yıllarda siyasal reklamlar ironik bir biçimde kullanılmıştır. SHP'nin *'Beş Yıl Daha Bir Limon Gibi Sıkılmaya Gücünüz Var mı?* sloganı; Demirel'in iktidara geldiklerinde Türkiye'nin sorunlarını çözmek için *'500 Gün'* vaadine karşılık ANAP'ın 499. Günde *'Yeşil Kart Vaat Edip Vermeyenlere Siz, Kırmızı Kart Gösterin'* ve 500. günde *'Şapka Düştü, Enflasyon Göründü! 500 Gün Yeter, Üstü Kalsın'* ve *'Hapı Yutmayın'* sloganlarıyla; Özal'ı şişirilmiş bir balona benzeterak *'Bu Balonu Söndürün'* vb. sloganlarla sorunlar karikatüristik bir dille ifade edilmiş olsa da, dönemin siyasal eleştiri ve reklam bilincinin ipuçlarını vermesi açısından önemlidir. Dönemin siyasal bilinciyle sosyolojinin birleşmesi sonucu bu orjinal ifadeler kullanılır. Ancak RP özellikle 1991 seçimleriyle birlikte hem parti dışından hem de partinin alışlagelmiş retoriğin farklı bir duruş sergilemiştir. İroniden uzak, sorunların

kısa ve net olarak ifade edilmesi, aynı şekilde çözümlerinde kısa ve net olarak sunulması önemlidir.

“Yeni Bir Dünya” sloganıyla başlatılan seçim kampanyasında, toplumun belirli kesimlerinden on sekiz farklı karakter sembol olarak seçilmiş, istek ve talepleri somut örneklerle kısa ve net bir biçimde ifade edilmiştir. 1991 genel seçimlerindeki karakter ve afişlerin alt ve üst başlıkları şu şekildedir:

- Bir Lider İstiyorum: Aradığımız Gerçek Lider Erbakan
- Köylü Çalışıyor Karşılığını Alamıyor: RP İktidarında Köylü Emeğinin Karşılığını Alacak
- Yaşanabilir Bir Çevre İstiyorum: RP Yaşanabilir Bir Çevre Vaadediyor
- Kim İster Gecekonuda Yaşamayı: RP Gecekondu Halkının Yanında
- Oyumu Amerika'ya Vermek İstemiyorum: RP Tam Bağımsız Bir Türkiye Vaadediyor
- Okuldan Atıldım: RP İktidarında Okul Sadece Öğrencilerin Olacak
- Bu Nasıl Düzen Anlamıyorum: RP Hakkı Üstün Tutan Adil Düzen Kuracak
- Emekli İnsan Huzur İster: RP İktidarında Emekli Olmak Huzurlu Olmak Anlamına Gelecek
- Vergiler Belimizi Büktü: RP Haksız Vergileri Kaldırarak
- Babamı İşten Attılar: RP İktidarında Babalarınız İşsiz Kalmayacak
- Başkalarının Hayatının Kadınıyım, Ya Kendi Hayatım: RP Sizi Bu Hayata Mahkum Eden Düzeni Değiştirecek
- Kadınıym Yani İnsan: RP Kadının İnsanlık Onurunu Çiğnetmeyecek
- Hakkımı Versinler: RP İktidarında Herkes Hakkını Alacak
- Doğulu Olmak Suç mu? Doğulu Olmak Elbette Suç Değil. Suç Bizi Bölmeye Çalışan Emperyalist Güçlerde
- Gençim, Gelecek İstiyorum: RP Gençlerimize Aydınlık Bir Geleceğin Kapılarını Açacak
- Enflasyon Büyüyor, Maaşım Küçülüyor: Refah'ın Adil Ekonomik Düzen'inde Enflasyona Yer yok
- İki Yakamız Bir Araya Gelmiyor: Refah İktidarında İki Yakamız Bir Araya Gelecek
- Faiz Beni Batırdı: RP, Faizci Kapitalist Düzeni Değiştirecek

Yukarıda ayrımlaştırılan alt grupları sembolize eden karakterler negatif durumları ifade ederken; alt başlıklarla RP'nin alternatif olarak sunulduğu ikinci kısımlarda pozitif ya da negatif durumların ötesine geçilir. Buna göre mevcut iktidara değil, çok partili hayata geçişten beri var olan siyasal sistemin tamamına yönelik bir eleştiri yapılmıştır. Bu özelliğiyle RP diğer siyasi partilerin reklamlarında yapılmayan, kendisini diğer siyasi partilerden ayırtıran bir fark ortaya koymuştur.

Seçmen beklentilerinin saptanarak seçim afişlerinin oluşturulduğu bu seçimlerde, bu beklentiler kriter olarak alınmış; seçmenler kitlesel alt gruplara ayrılarak mesajlar oluşturulmuş ve lider imajı yerine mesaj içeriği ön plana çıkarılmıştır (Karahan, 1995, s. 68, 70).

20 Ekim 1991 genel seçimleri ve bu seçimlerde kullanılan seçim afişleri ve propagandalar, RP'nin tam anlamıyla bir 'dışa açılma' çıkarması anlamına gelmektedir. Afişlerde kullanılan tipler büyük ölçüde RP'nin geleneksel tabanı dışında kalan kesimlerden seçilerek, MSP'nin sıklıkla vurguladığı 'ahlak ve maneviyat' vurgusunun önüne yerleştirilmiş ve Adil Düzen'le neticelendirilmiştir. Kullanılan reklam afişlerindeki kesimlerin rahatsızlık ve taleplerinin açıkça dile getirilerek ifade edilmiş olması, RP'nin yaftalandığı 'gerici, şeriatçı' imajının bu kesimler üzerinde kırılmasında büyük ölçüde etkili olmuştur.³³

Seçim Afişi 16.

**“Gencim.
Gelecek istiyorum!..”**

Yaşım 19. Liseyi bitirdim. Üniversite imtihanlarında başarılı olamadım. Simdilik geçici bir işte çalışarak, aileme yük olmamaya çalışıyorum. Hoş, üniversiteyi kazansaydım ne olacaktı? Üniversite mezunu işsiz gençlerin sayısı o kadar çok ki! Üniversite öğrenimi bile yeterli değil. Hep geçici işlerde çalışarak bir yere varamam. Sağlam bir iş bulmak çok zor. Geleceğimden endişe duyuyorum. Bu sadece benim değil, bütün gençlerin sorunu. Kalfehaneler, gençlerle doluyor. Genç arkadaşlar, işsiz güçsüz... sokak serçerilerinin sayısı artıyor. Büyüktükümüz, bize aydınlık bir geleceğin kapılarını açmalı. Buna mecburlar!
Gencim... gelecek istiyorum!

Bu en tabii hakkınız. Gençliğimiz, bir gelecek sorunu yaşıyor. Bugünkü sistem, gençlerimizin imkânlarından eyle bir şekilde yararlanmasını engel ediyor. Eğitim yeterli değil. Yeteneklerini yeterince değerlendiremiyorlar.
REFAH PARTİSİ, gençlerimizin imkânlarından eyle bir şekilde yararlanmasını sağlayacak. Eğitim ve öğrenim kurumlarının imkânlarından yararlanarak, gençlerimizin seviyesi ve kaliteli bir eğitim görmesini sağlayacak. Doğulu ve

Güney, doğulu başarılı öğrencilere, üniversite ve yükseköğretim kurumlarına tanınacak. İş imkânlarını artırarak, gençlerin ümitsizine daha fazla katkıda bulunmalarını sağlayacak.
REFAH PARTİSİ, ülkelerimizde gençlerimizin dışarıya ve inancın özgülüğü olacak. Gençlerimizin, devlet yönetimine katılacak. REFAH PARTİSİ yanından "Büyük Türkiye"yi kurmak için gençlere güveniyor.
REFAH PARTİSİ, gençlikle bütünleşecek.

REFAH PARTİSİ
“Yeni bir dünya”

**Refah Partisi, Gençlerimize
Aydınlık Bir Geleceğin Kapılarını Açacak!..**

Yukarıdaki 16 nolu seçim afişinde 19 yaşında üniversite sınavında başarısız olan ve gündelik işlerde çalışarak ailesine destek olmaya çalışan bir gence yer verilir. Bu afişle eğitim sisteminde adil olmayan uygulamalar dile getirilirken, ülkede artmaya başlayan işsiz genç nüfusun sorunları da öne çıkarılır. Üniversite sınavını kazansa dahi işsiz kalacağını belirten genç, ülkedeki işsizlik sorununa vurgu yapar. Geleceğinden endişe duyduğunu, gençlerin işsiz dolaştığını ifade ederek, gelecek isteyen ve buna hakkı olduğunu belirten gence; RP, söze bunun en doğal hakkı olduğunu belirterek başlar. Eğitim sistemindeki yetersizlik ve kalitesizlik ifade

³³ <http://rusencakir.com/52-GUNLUK-ITTIFAK-6-Refaha-sizan-demokrasi-virusu/2793> (Erişim Tarihi 04. 07.2021)

edilerek, genç nüfusun işsizliğinde en büyük sorunun eğitimdeki fırsat eşitsizliği olduğu ifade edilir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden gelen başarılı gençlere yükseköğretimde kontenjanlar sunularak, gençlerin eğitimdeki fırsat eşitsizliklerinin giderileceği ifade vaad edilir. gelecekte umudunu keserek, işsizlikle mücadele ettiği varsayılan gençlere ‘RP iktidarıyla Aydınlık bir Geleceğin Kapılarını Açacağı’ vaadinde bulunulur.

Seçim Afişi 17.

“Başkalarının hayatının kadınıym. Ya kendi hayatım?..”

Ben bir hayat kadınıym. Hayatımı bir anlatsam, ciltler dolusu roman olur. Bu işi isteyerek mi yapıyorum sanıyorsunuz? Kim sevdi böyle pis işi. Her türlü hastalık bu işle. Parası bastırma bizimle günümü gün ediyor. İstersen yapma. Fedailer döverken ‘Allah yarattı’ demiyorlar. Yaşadığımız hayat, hayat değil. Kurtulmak istiyorum, kurtulamıyorum. Öyle batmışım ki, gurlağım kadar. Umutlarımızla oynayıp bizi bu yollara düşürerek zengin olmaları. “vergi rekortmeni” olup, topluma sevimli gösteriliyor. Asıl namussuz onlar. Elim, bizi kötü yolla değiştirenlerin iki yakasında olacak. Ben dışlanmış bir hayat kadınıym. Kendi hayatı olmayan bir hayat kadını.

Sizi anlıyoruz. Bu sistem hayatı sizlere zordandı etti. Çirkin fuhuş sektörü, bu düzenin bir parçası. Faiz, fuhuş... bunlar olmazsa bu düzen yıkılmaz. Onun için sizleri kötü yola düşürüyorlar. Bu düzen, insanları faize, fuhuşa buluşturuyor. Ekonomik sorunlarından dolayı evlenirken kaçıp, fuhuş tacirlerinin eline düşen binlerce genç kızımız var.

REFAH PARTİSİ. Toplumun bu kanayan yarasını muafaka tedavi edecek. **REFAH PARTİSİ.** kadının bir eğlence aracı haline getirildiği, fuhuşun içine itildiği bir düzene hayır diyor. Onurlu bir yaşam herkes gibi sizin de hakkınız. Sizin onurlu ve temiz bir hayat vaadediyoruz.

RefaH Partisi, Sizi Bu Hayata Mahkum Eden Düzeni Değiştirecek!

REFAH PARTİSİ
“Yeni bir dünya”

Yukarıda 17 nolu seçim afişinde, çarpıcı bir şekilde belki de bir siyasi parti tarafından ilk kez dile getirilen bir hayat kadının feryadının, İslamcı kimliği ile öne çıkan RP tarafından dile getirilmesi Türk siyasi hayatında olduğu kadar RP’nin içsel değişiminde katettiği mesafeyi göstermesi açısından büyük önem taşır. 1990’lı yıllarda Türk-Ermeni kökenli bir genelev patroniçesinin üç defa vergi rekortmeni olarak, gazete ve dergilerdeki ‘namus’ demeçleri 1990’lı yılların konjunktürüne dair başlıca çıkarımlar sağlaması açısından oldukça önemlidir.

MNP-MSP geleneğinde partili kadınların geri planda tutularak, siyasetin görünmeyen kısımlarında siyaset yapmasına ve kadın-erkek eşitliği mevzusunda önceliğin erkeklere verilmesinden duyulan rahatsızlık, partili kadınlarca da defaatle dile getirilmiştir. Partinin en alt kademesinde dahi örgütlenme sürecinde eş, kız ya da yakınının tesettür anlayışı sorgulanırken, partililerin kendi aralarında bile konuşmaya imtina ettikleri bir kesim üzerinden hazırladıkları bu afişlerle bir kere daha ortaya çıkan değişim ve dönüşüm şüphesiz 1990’lı sosyo-kültürel ikliminden bağımsız değildir.

‘Sizi Anlıyoruz’ ile başlayan afişte hayat kadını, sistemin bir kurbanı olarak tanımlanmış, başlıca suçlu olarak sistem, faiz ve fuhuş gösterilmiştir. Afişte bir hayat

kadınına ait olduğu belirtilen ‘Umutlarımızla oynayıp bizi bu yola düşürerek zengin olanlar’, ‘vergi rekortmeni’ olup topluma sevimli gösteriliyor. Asıl namussuz onlar” cümlesi, sisteme ve bu sisteme destek olan herkesi kapsayarak total bir sistem değişikliği çağrısında bulunması açısından oldukça önemlidir. İşte RP de bu sistem değişikliğinin baş aktörü olarak kitlelere kendisini şu şekilde sunmaktadır: Refah Partisi, sizi bu hayata mahkum eden düzeni değiştirecek!

Seçim Afişi 18.

“Demokrasi mi?..”

Bu ülkede demokrasi var mı gerçekten? Ben inanmıyorum. İnsanlar “ülkede demokrasi var” diye aldatılıyor. Demokrasinin olduğu bir ülkenin hapishanelerinde fikir suçlarının ne işi var? İnsanlar, inançlarına göre yaşıyorlar. Özgür düşünce nerede kaldı? İnsan hak ve özgürlükleri sadece lafta var. İşkence? Düşünmek bile beni ürkütüyor. Şu seçim yasasına bakın. Demokrasilerde yasalar böyle mi olmalı? Resmi ideolojinin dışında, parti kuramaz mümkün değil. Demokrasilerde kitaplar toplatılıp yakılır mı? “Demokrasi var” diye aldatıldığımı hissediyorum. Doğrusu ben buna demokrasi diyemiyorum!..

Ne kadar doğru. REFAH PARTİSİ, bu ülkede demokrasi olmadığını yıllardır söylüyor. Bu ülkede demokrasi yok, hile rejimi var. İnsanlar adaleti karşısında eşit değil. Güya 141, 142 ve 163. maddeler kaldırıldı. Ama “Anti-Terör Yasası” diye, daha kötü bir yasa komadı. Oysa herkes

inandığı gibi yaşardı. inandığı değerler çerçevesinde örgütlenebilirdi, çocukların bu değerler doğrultusunda eğitilebilirdi. Hatta kendi kararını kendisi yapabilebilirdi. Bir seçim yasası var ki evlere senlik! Bunun demokrasi olmadığını REFAH PARTİSİ’nden başka hangi parti söylüyor!

Türkiye’deki Demokrasi Değil, Hile Rejimi!..

REFAH PARTİSİ

“Yeni bir dünya”

Türk siyaset geleneğinde genellikle demokrat ve sol tandansa sahip partiler tarafından dile getirilerek bu kesimlerin sahiplendiği ‘demokrasi’ kavramı, ilk kez İslamcı kimliğiyle öne çıkan bir parti tarafından yüksek sesle kamuoyunda dile getirilmiştir. Bu durum hem RP ve Milli Görüş geleneğinin kendisi hem de Türk siyasi hayatının geleceği ve Türk demokrasisi için umut vericidir. Ülkedeki demokrasi anlayışını mevcut sistem üzerinden inceleyerek eleştiren bu afişte demokrasi ile fikir suçluluğu, inanç hürriyeti, işkence kavramları sorgulanmıştır. 141, 142 ve 163. maddelerin anti-demokratik maddeler olması sebebiyle kaldırılmasının ardından yerine anti terör yasasının getirilmesiyle işlerin daha içinden çıkılmaz bir hale geldiği ifade edilmiş, yine mevcut sorunlara yalnızca RP’nin çözüm getirebileceği vurgulanmıştır. RP’nin hedefinde yine hükümete başkanlık eden siyasi parti ya da hükümet değil sistemin kendisi vardır. Sistemdeki sıkıntılar dolayısıyla bu sorunların yaşandığını savunan RP sistem değişikliğiyle bu sorunların üstesinden gelineceğini iddia eder.

Seçim Afişi. 19

“Doğulu olmak suç mu?..”

Yüzyıllardır bu ülkede birlikte yaşadık, birlikte savastık, birlikte şehit düştük. Ama ne olduysa son yüzyılda oldu, huzurumuz kaçtı. Hele son yıllarda rahat yüzü göremez olduk.
Doğu ihmal edildi. Yatırım yok, yol, su, okul, hastane yok. İş dersen... o da yok! Can güvenliğimizi bile Çekiç Güç'e teslim ettiler.
Sürgün yeri olduk. Buraya atanmalar Halk şikayet etsin de, bizi buradan alsınlar diye yapmadıklarmı bırakmadılar. Kendi vatanımızda gurbetçi olduk. Geç, ailelerimizi parçaladı, yüreklerimizi dağıttı.
Oysa bu ülke hepimizin. Hepimiz din kardeşiyiz. Nedir bu çektiklerimiz? Doğulu olmak suç mu? Bizim de kendi ülkemizde özgürce ve insanca yaşamak hakkımız değil mi?

Haklısınız. Sorunlarımız çok. Yöneticiler, 200 yıldır Batılılar ne dediyse onu yaptılar. Bizi berberimizle başlatılan tarhi ve dini bağlarımız koparıldılar. Halk ve felsefelerle haklarımız berberine dağıtıldı, dağıtılan edildik. Emperyalist ülkeler, Avrupa'ya bir tek devlet haline gelmesi için galeplenen. Ortadoğu'yu devletçiliklere bölerken, ortanı berberine dağıttılar. Böylece, Ortadoğu'nun demetini koyalıyorlardı. Doğu'da yaşamak istedikten de bu! Aslında niçin

Ortadoğu sorunlarını temelinde siyonizm olduğunu unutmamak gerek! Burada 100 yıl önce Doğu'da böyle sorunlar yoktu. Halkımız berberine dağıtılan emperyalizm felsefesi, yöneticilerimizin alkollarıyla girdi, bölgede düzen kurulmadı. REFAH PARTİSİ olarak her türlü açlığı reddeden, 60 milyonu kardeş sayan, hiç kimsenin kimseye üstün sayılmadığı, sevgi, kardeşlik ve hakka dayalı bir düzen kurmak istiyoruz.

REFAH PARTİSİ

“Yeni bir dünya”

**Doğulu Olmak Elbette Suç Değil.
Suç Bizi Bölmeye Çalışan Emperyalist Güçlerde!..**

Milli Görüş hareketi ve partilerini kurulmaya ve örgütlenmeye başladığı ilk andan itibaren büyük oranda destekleyerek, çoğunlukla birinci parti olarak çıkaran Kürt bölgelerinin ve bölge insanının taleplerini dile getirmeyen bir RP reklam afişi görmemek mümkün değildir. Bu kesimlerin taleplerinin yadsınması RP'nin bölgedeki hakimiyetini kaybetmesi anlamına gelir. RP'nin İslam ve Ümmetçiliğin birleştiriciliğinde kardeşlik eksenini etrafında oluşturduğu Kürt politikası, siyasi ilişkiler ve çıkarlar gereği yapılan ittifakla sarsılmış olsa da, herhangi bir siyasi partinin bu bölge sorunlarını kamuoyunda dile getirmiş olması Türk siyaseti ve demokrasisi açısından olumlu bir gelişmedir.

‘Doğulu olmak Suç mu’ sorusuna ‘Haklısınız’ cevabıyla başlanan afişte Türk ve Kürt toplumları arasındaki kardeşliğin bozulmasındaki başlıca etkenler olarak, Batılı güçler ve bu güçlerin yönlendirmesiyle hareket ettiği iddia edilen siyasiler gösterilmiştir. Afişte Batılı emperyalist güçlerin kendilerini tek bir vücut altında toplayıp Orta Doğu’yu parçalayarak mevcut potansiyelden nemalanmak istediği örneği verilerek, aynısının Doğu’ya da yapılmak istenildiği ifade edilir. Bütün Milli Görüş partilerine hakim olan anti-siyonist söylem burada da kendine yer bulmuştur ve Orta Doğu sorunlarında birinci etken olarak vurgulanır. *‘Doğulu olmak Suç değil; Suç bizi bölmeye çalışan emperyalist güçlerde’* çıkarımıyla emperyalist sisteme karşı duracak ve bu sistemle mücadele edecek tek alternatif olarak kendilerini sunmuşlardır. Ancak çözümden ziyade sorunu dile getirme problemi burada da ortaya çıkmıştır.

Seçim Afişi 20.

“Enflasyon büyüyor, maaşım küçülüyor!..”

Devlet memuruyum. Devlet memurları, maaşlarının azlığıyla ünlüdür, bilirsiniz. Bir de durmadan artan enflasyon karşısında, aldığımız üç kuruş maaşla geçin geçinebilersen. Katsayı artışlarının da hiçbir faydası yok. Ev sahibi ile merhabayı kestik. Bereket versin bizim mahallenin bakkal ve kasabı, devlet memurunun halinden anlıyor.

Çocuk çocuğun sağlık ve okul masrafları, belimizi büküyor. Hanım da çalışıyor, ben de ikimizin kazancı, şöyle rahat rahat geçinip gitmemize yetmiyor. Önlümüz kıy. Daha yakacak odun-kömür alamadık. Bu gidişle, herhalde alamayacağız. Devlet memuruyum. Hâl-i pür melâlimiz ortada...

Maalesef memurların durumu böyle. Dahası, geçim derinine düşen devlet memurları, rüşvet yemeye adeta meyyak ediyor. Devlet memuru, devletin çarkını döndüren kişidir. Onun yığın emeğinin karşılığını ödemek konusunda devlet tıtır tımızdır. Ne var ki, üç kuruş maaş veriliyor devlet memuruna. Bu parayla kıtasatı nasıl ödesin, ne yeyip içsin, ne giysin, ne yaksın?

REFAH PARTİSİ, devlet memurunun maaş sorununa çözüm getirecek. Onun maaşını, enflasyon karşısında koruyacak. Onun gelirinden vergi almazacak. Çünkü gelirden alınan vergi, fakirden alınan vergi değildir. Adil düzen, elat gelirlerden vergi almaz an düşünür. Devlet memuruna saygınlık kazandırılmalı, demokratik örgütlenme hakkı verilmalıdır.

Refağ'ın “Adil Ekonomik Düzeni”nde Enflasyona Yer Yok!

REFAH PARTİSİ

“Yeni bir dünya”

“Enflasyon büyüyor, maaşım küçülüyor” afişinde geçim zorluklarıyla mücadele eden bir devlet memuruna yer verilir. Geçim sıkıntısı dolayısıyla gayri resmi yollara, rüşvete başvurduğu iddia edilen memurun koruyucusu olarak kendisini öne çıkarır. Yükselen enflasyon karşısında memuruna sahip çıkarak sistemin çarklarına ezdirmeyeceği vaadinde bulunan RP, ilk kez bir vaadini nasıl gerçekleştireceği hususunda net bilgi verir. Memurun gelirinden vergi almayarak, memuru bu sistem çarkı içerisinde güçlendirme sözü verir. Ancak yine de mevcut problemler yalnızca ‘vergi muafiyeti’ ile çözülemeyecek kadar büyüktür. Bu nedenle oy oranlarına bakıldığında RP’nin getirdiği çözüm memur üzerinde çok fazla etkili olmuş gibi görünmemektedir. Çünkü Türkiye’nin dünya ülkeleriyle karşılaştırıldığında da hatırı sayılır oranda devlet memuru vardır. RP’nin memurların yaşam koşullarının iyileştirilmesi üzerine getirdiği bu öneri memur kesiminde yeterli etkiyi sağlayabilmiş olsaydı şüphesiz oy oranları çok daha farklı bir biçimde lehine yansımış olacaktır.

Seçim Afişi 21.

**“İki yakamız
bir araya gelmiyor..”**

Eşim memur. Evliliğimizin ilk yıllarında daha iyi geçinebiliyorduk. Hayat gittikçe zorlaştı. Çocuklar büyüdü, üçü de okula gidiyor. Okul masraflarına yetişemiyoruz. Ne yapacağımızı şaşırılık. Babam zaman zaman geçimimiz için yardımcı oluyor. Geçenlerde eşimin maaşına zam yaptılar, ama arkasından her şeye daha fazlasıyla zam geldi. Bir türlü iki yakamız bir araya gelmiyor...

Maalesef, Ülkemizde yaşamak her geçen gün daha da zorlaşıyor. Düşük gelirli denir vergi alar, vatandaş faiz yüküyle inim inim inleteri, zengini gözetip yoksulu hiçe sayan bu zulüm düzeni eşbaşında oldukça sıkıntımız asla bitmeyecek. Bugün ekmeğin alırken ödenen parasını üçte biri vergiye, üçte biri de faiz masraflarına gidiyor. REFAH PARTİSİ iktidarında, örneğin, bir ekmeği üçte bir fiyatına alacağız.

**RefaH Partisi İktidarında,
İki Yakamız Bir Araya Gelecek!**

**REFAH
PARTİSİ**

“Yeni bir dünya”

Aynı şekilde “İki yakamız bir araya gelmiyor...” afişinde de hayat pahalılığından ve yüksek enflasyondan şikayetçi bir memur eşine yer verilir. Sistemin zenginin lehine olduğu, fakirden alınan vergilerle bütün yükün fakirin sırtına yüklenildiği vurgulanır. Mevcut sistemde ekmeğin dahi üç katı fiyatına satıldığını vurgulayan afişte, RP iktidarında ekmeğin şimdiki fiyatının üçte birine alınacağı vaadi verilir. Ancak fiyattaki bu iyileşmenin nasıl ve ne şekilde yapılacağı hakkında yine detaylı bilgi verilmez. RP’nin bütün reklam afişlerinde dile getirdiği sorunlara çözüm bulmasından ziyade sorunlara olan ‘farkındalığı’ dikkat çeker. Enflasyondan hayat kadınlarının sorunlarına, pahalılıktan memurlar arasındaki rüşvet problemine kadar dile getirdiği sorunlar RP’nin toplumsal tabana yakınlığını ve dönemin sosyolojik gerçeğinden kopmadığını gösterir. Mevcut sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel sorunların toplumdaki karşılığı sistemi sarsacak boyuttadır. Öyle ki bu sorunlara kapsayıcı ve sonuca ulaştırıcı kanıtlanabilir ve etkili argümanlar sunmayan RP yalnızca bu sorunları ‘dile getirme’ politikasıyla bile büyük ses getirmiş, toplumun birçok farklı kesiminden destek bulmuştur. Bu nedenle RP’nin özellikle bu seçimlerde kullandığı her bir slogan ayrı ayrı değerlendirmeyi hak eder.

Seçim Afişisi 22.

“Kadınım. Yani insan!..”

Kadınım. Yani insan! Ama insan olduğum unutuluyor. Oysa kadının toplumdaki yeri çok önemli. Türkiye’de kadın eziliyor...değersiz bir eşya gibi kullanılıyor. Modern dünyada kadının cinselliği ön plana çıkarılıyor. Güzel kadınlar, bir ticarî meta haline getiriliyor.

Çalıştığı iş yerinde, “ucuz işgücü” olarak değerlendiriliyor. Kadın, evinin işlerini yapmak, çocuklarını büyütmek ve gerektiğinde dışarıda çalışmak yetmiyormuş gibi, bir de kocasından dayak yiyor. Hayır. Bunlar olmamalı. Kadın, saygı görmeli, hakları korunmalı. Çünkü kadın, önce insandır.

Yerinde bir tesbit. Ama maalesef, çağdaşlık adı altında, kadını hiç hak etmediği bir yere konuluyor. Oysa onun gerçek yeri, bugün bulunduğu yer değil. Kadın, modern dünyanın kurbanı. REFAH PARTİSİ iktidarında kadın bir ticarî meta haline getirilmeyecek.

Kadınların hakları korunacak. Kadın, adalet önünde, erkek ile eşit haklara sahip olacak. REFAH PARTİSİ, kadını dört duvar arasında kapıtmayacak. Ona, toplumda hakettiği saygınlığı, önemi kadına iade edecek. Kadın, REFAH PARTİSİ iktidarında ezilmeyecek.

RefaH Partisi, Kadının İnsanlık Onurunu Çiğnetmeyecek!

REFAH PARTİSİ

“Yeni bir dünya”

17 nolu seçim afişinde olduğu gibi ‘Kadınım. Yani insan!’ afişisi RP’nin dönüşümünü göstermesi açısından büyük önem taşır. Milli Görüş hareketi geleneği içerisinde MNP ve MSP’de kadın geri planda tutulmaya gayret edilmiştir. Kadının parti içindeki konumu partili kadınlar tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Çünkü Milli Görüş hareketinin başından sonuna kadar görünür olsun olmasın partili kadınların desteği azımsanmayacak boyuttadır. RP ile birlikte partili kadınlar tarafından da sıklıkla dile getirilen bu rahatsızlık giderilmeye başlanır. RP kadının toplumdaki değiştirici ve dönüştürücü gücünü farkederek kadın kollarıyla bu güçten yararlanmaya başlar. Afişte de modern dünyada kadının cinselliğiyle ön plana çıkarıldığını, bu durumun da bir başka sömürü biçimi olduğu vurgulanır. Kadını modern dünyanın farklı bir kurbanı olarak tanımlayan RP kendi iktidarında kadınların ticari bir meta haline getirilmeyeceği iddiasındadır. Kadın RP iktidarında kendi deyimleriyle ‘dört duvar arasına kapatılmayacaktır. RP toplumda hakettiği saygınlığı, önemi kadına iade edecek’tir. Ancak bunun nasıl gerçekleştirileceği ile ilgili detaylı bilgi yine verilmez. Radikal bir örnek olarak ‘hayat kadını’ afişine ek olarak ‘kadın’ afişisi RP ve seçmeni kadar diğer siyasi parti ve seçmenleri için önem taşır. Sistemin temsil edilmeyen, gözardı edilen birçok boşluğunun ‘İslamcı’ bir parti tarafından dile getirilmesi RP’yi bu seçimlerin kazananlarından biri yapmaya yetmiştir.

Seçim Afişi 23.

‘Faiz beni batırdı!..’

Sanayicim. Daha doğrusu sanayici idim. Artık değilim.
Çünkü battım. Faizden!
Oysa daha dün kadar işlerim iyi gidiyor sanıyordum. Üretim iyiydi.
Üretimim hem iş. Hem de dış pazarlarla pazarlama imkânım vardı.
Artan talepleri karşılayabilmek için üretim tesislerimin kapasitesini
artırmaya karar verdim ve nasıl olsa ederim diye faizle banka kredisi
aldım. Ama ödeyemedim. Talepler de birden azaldı. Kurduğum tesisler,
aldığım yeni makineler yatıyor. Birden her şey tersine döndü. Kredi
faizlerini bile ödeyemez oldum. Obür yanda vergi borcu... vadeli çoktan
dolmuş senetler... işçilerim ücretleri. Ne yapacağımı şaşırdım.
Beni faiz batırdı!..

Üzücü bir durum. REFAH PARTİSİ, faizle iş yapmanın aslında büyük zararlara yol açtığını yıllardır söylüyor. Faizle iş yapen, sonunda mutlaka kaybediyor. Çünkü faiz kazancı korumuyor. Ne yazık ki bu sistem, faizi meşrulaştırıyor.
REFAH PARTİSİ, "Adil Ekonomik Düzen" anlayışı ile faizci sistemi kökten kazıyacak. Çünkü faiz haksızlıkta, zalimdedir.

Çalışanın kazancının %80'ini başkaları tarafından sömürülmesi demektir. Dolayısıyla bu, insanlarımızın kazancının büyük bir kısmına, faizi yarırlıkta tutarlar tarafından el konulması anlamına gelir.
Faiz sorunlarının çözülmesi, enflasyonun ve hayat pahalılığının ortadan kalkması demektir. Refah iktidarında dürtü ve yetenekli olan herkese yatırım ve üretim için faizsiz kredi verilecek.

**RefaH Partisi,
Faizci Kapitalist Düzeni Değiştirecek!..**

**REFAH
PARTİSİ**
"Yeni bir dünya"

RP ve Milli Görüş'ün siyonizmle birlikte neredeyse kötü olan herşeyin sorumlusu olarak gördüğü 'faiz ve faiz düzeni'nden bağımsız bir reklam kampanyası RP gerçeği için mümkün değildir. Afişte bankadan aldığı krediyi ödeyemeyerek batan bir sanayicinin sözlerine yer veren RP faizle iş yapmanın kaçınılmaz sonunun bu durum olduğunu savunur. Adil Ekonomik Düzen'le faizci düzenin kökünden kazınacağını ifade ederek Faizci Kapitalist düzeni değiştireceğini vurgular. Bir önceki afişte de 'İki Yakamız Bir Araya Gelmiyor' sloganı kullanılmış, gittikçe artan enflasyon oranları öne çıkarılarak bu duruma sebep olarak yine 'faiz' gösterilmiştir. Vergi ve faiz oranlarını bir ekmeğe örneği üzerinden değerlendiren RP mevcut sistemde alınan her bir ekmeğin üçte birinin vergiye, üçte birinin de faize gittiğini ifade eder. RP iktidarında ise faiz ve vergi kalemlerinin devre dışı bırakılarak, ekmeğin üçte biri fiyatından alınacağı vaadinde bulunur.

Seçim Afişi 24.

“Hakkımı versinler!..”

Onbeş yıllık işçiyim. Banca zalmatlarıma, alınterime karşılık ücretim çok düşük. Emeğe saygı diye bir şey kalmamış. Enflasyon durmadan artıyor, bizim maaşlar da durmadan azalıyor. Her şey ateş pahası! Geçinemiyorum. Ev kirasını güçlükle ödüyorum. Dört çocuğum ne yiyor, ne içiyor düşünün yok. Çalışıyorum ama, aklım hep evde. Bütün işçi arkadaşlar, aynı deritten muzdarip. Ne olacak bu halimiz? Büyüklerimizden fazla bir şey istemiyorum. İstedğim sadece insan gibi yaşamak. Hakkımı versinler yeter!

Siz işçi kardeşlerimiz, büyük bir fedakârlıkla çalışıyorsunuz, yoruluyorsunuz. Fakat kazancınız, insan gibi yaşamamız için yeterli değil. İşten ayrılmamak olsanız, yeni bir iş bulmanız çok güç. İşçiyi düşünen yok. Oysa Türkiye, işçinin emeğine, alın terine çok şey borçlu. REFAH PARTİSİ iktidarında işçiniz, emeğinizin karşılığını alacak. Memur ve işçimizin gelirinden vergi alınmayacak. REFAH PARTİSİ iktidarında işçinin gelirinin büyük bir kısmı vergi ve faizle alınmayacak.

Refah Partisi İktidarında Herkes Hakkını Alacak!..

REFAH PARTİSİ
“Yeni bir dünya”

‘Hakkımı versinler!’ afişiyle bir kömür madeni işçisine yer verilen afişte bütün işçilerin yakındığı ekonomik sıkıntılara yer verilir. İşçi maaşlarındaki eşitsizlik ve ekonomik sıkıntılara alternatif olarak tıpkı memur maaşlarındaki gibi vergi muafiyeti önerilir. RP iktidarında işçinin gelirinin vergi ve faizle ezilmeden, insana yaraşır biçimde yaşaması sağlanacak vaadi verilir.

Yukarıda yer verilen seçim afişlerindeki genel kabul RP’nin mevcut sistemden rahatsız olduğudur. Bu sistemin değişmesi için de temsilen gündelik hayattan vatandaş profilleri belirlenmiş belirli kesimlerin rahatsızlıkları dile getirilir. Mevcut sistem öncelikli olarak sosyal adaletsiz uygulamalar ve bunların bir yansıması olarak toplumun farklı kesimleri arasında yaratmış olduğu farklılıklar üzerinden eleştirilir. Sosyo-kültürel faktörlerin etkisiyle yaşanan ekonomik olumsuz tablo toplumun çoğu kesiminde rahatsızlığa neden olur. RP ise bu olumsuz tabloyu olumlu hale getirecek bir alternatif olarak kendisini öne çıkarır. Ancak sorunu tespit ederek öne çıkarmadaki başarısı bu sorunlara çözüm getirmede yetersizdir. Çoğunlukla teoride kalan ve pratik çözümlerle içi doldurulmayan bu tespitler ise, sorunların varlığını tekrar tekrar dile getirmenin ötesine geçmemek, sorunlara bir çözüm üretmemektedir.

1991 genel seçimlerine kadar % 8 ile % 10 arasında kemikleşmiş bir oy tabanına sahip olan RP, mevcut kitleleriyle iktidara ulaşmanın mümkün olmadığını farkına vararak hedef kitlelerini genişletmeye karar verir. Genellikle muhalefette marjinal bir parti görünümünü çizerek, iktidara alternatif olarak görülmeyen Milli

Görüş partilerinin bu durumuna son verme isteği RP ile açığa çıkmaya başlamıştır. Daha önce ev ve kahvehane toplantılarıyla, meydanlardaki mitinglerle, ilçe teşkilatlarının yaptığı seçim çalışmalarlarıyla, bayrak ve poster dağıtımlarıyla sınırlı olan seçim kampanyası 1991 seçimleriyle bambaşka bir hal almıştır. Büyük bir teşkilatlanma sürecine giren RP, bütün cadde ve sokakları RP bayraklarıyla donatmıştır. Partili kadınlardan kapı kapı gezerek mahallelerde örgütlenip, RP'ye oy istemeleri, başta kendi aileleri olmak üzere bütün yakın çevrelerini örgütlemeleri istenmiştir.

1991 genel seçimlerinde yapılan koalisyonun % 10'luk seçim barajını aşip meclise girebilmek için yapılan 'zorunlu' bir birliktelik olduğu, her iki kesim (RP ve MÇP) taraftarlarınca da bilinen bir gerçektir. Ancak özellikle RP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki seçmenlerine bu ittifakı açıklamadaki yetersizliği, bu bölgede şimdiye kadar oluşturmaya çalıştığı toplumsal ve siyasi bilinçle çelişmesi bu seçmenlerin tepkilerinin daha da artmasına neden olur. Kürt bölgelerinde ittifaktan duyulan rahatsızlık ve hayal kırıklıkları partililer arasında da büyük bir siyasi rekabete dönüşür. Her iki parti tabanının siyasi alandaki rekabetleri dolayısıyla birinin bir diğerini araçsallaştırarak geri planda tutma çabası birbirlerine olan güvensizliği daha da artırır. Örneğin MÇP'lilerin seçim kampanyalarında sıklıkla kullandığı 'Oylar Refah'a, Ülkücüler Meclise', RP'lilerin ise 'İnananlar Refah'ta birleşti' sloganları bu araçsallaştırma sürecini ve kendi partisini öne çıkarma isteklerini göstermektedir. Zorunlu bir ittifakla oluşan bu birleşmenin partilerin en yükseğinden en tabanına kadar kabul görmediği yukarıdaki anlaşmazlıklara ek olarak ilk fırsatta ayrılıkla açığa çıkmaktadır.

RP'nin MÇP ile olan ittifakı dolayısıyla en büyük tepkiler Güneydoğu Anadolu bölgesinden gelmiştir. Adaylıklarına kesin gözüyle bakılan Haşim Haşimi, Fuat Fırat, Yakup Hatipoğlu gibi isimler başta olmak üzere pek çok kişi RP'den istifa etmiştir. Bu ittifaka Kürt seçmenler kadar İslamcı aydınlar içerisinde de büyük tepkiler gelmiştir. İsmet Özel meşhur 'Cuma Mektubu' yazısını bu ittifakın ardından kaleme almıştır. Öte yandan İhsan Süreyya Sırma, Hüseyin Hatemi, Hüsnü Aktaş gibi İslami camiada önemli olan isimler bu Türkçü-İslamcı ittifaka etnik kutuplaşmayı artıracığı düşüncesiyle karşı çıkmıştır. Ancak Fehim Adak, Ömer Vehbi Hatipoğlu gibi isimlerin her şeye rağmen adaylıklarını çekmemeleri RP'nin

işini bir nebze olsun kolaylaştırmıştır.³⁴ Ancak yukarıda ismi zikredilen her iki isim de seçilememiştir. Dolayısıyla bu isimlerin adaylıklarını çekmemiş olmalarının RP'ye avantaj sağladığı düşüncesi tartışmalıdır. RP'ye yaptığı koalisyonla tek uluslu, tek dilli söylem üzerine inşa edilen tek tipçi devlet anlayışıyla uzlaştığı eleştirisi getirilir. Ancak eleştirilere rağmen koalisyonun sürdürülmesi RP'nin tercihini büyük desteğini aldığı kesimler yerine, kendisini meclise taşıyacak kesimlerden yana yaptığı düşüncesini doğurmuştur. Bu da özellikle Doğu bölgelerinde oy kırılmalarıyla sonuçlanmıştır.

1991 genel seçimleri ANAP için de bir devrin sonudur. Siyasi yasaklar dolayısıyla Türkiye'de kemikleşmiş parti ve başkanlarının seçimlere girememesinden kaynaklanan toplumsal ve siyasi boşluğu iyi değerlendiren ANAP için 1991 genel seçimleri büyük bir hezeyandır. % 24 oy olarak DYP'den sonra ikinci parti olarak meclise giren ve muhalefette kalan ANAP artık Özal ilkelerinden ve parti kuruluş felsefesinden uzaklaştığı bir döneme girmiştir (Akın, 2019, s. 128). Bu tarihten itibaren de tek başına iktidarla başladığı siyasi hayatına koalisyonlarla devam edecektir. Merkez sağdaki bu gerilemeye sebep olan siyaset krizi RP'nin yükselişine ön ayak olan faktörlerden biridir. Baykal'a göre hem merkez sağdaki hem de merkez soldaki partilerin Türkiye şartlarında toplumsal sorunları çözmekle ilgili girdikleri kriz RP'yi iktidara taşıyan en önemli faktörlerdendir (Baykal, 2017, s. 241). Fakat bu durumun önemi görmezden gelinemez olduğunu hatırlatmak koşuluyla, aslında problemin daha sosyolojik bir tarafı vardır. Partinin yükselişinde en önemli faktör toplumsal sorunlara çözüm önerilerinin gerçeklikle daha yakından bir irtibat sağladığıdır. Dolayısıyla odak noktası siyasal alan içinde gelişen sağ ve solun organik krizinden çok toplum-siyaset ilişkisini sağlıklı gerçekleştirecek politik zemine yatkın olmakla ilgilidir. RP'nin seçim afişlerinden de anlaşılacağı önerilerle oy oranları arasındaki ilişkiden yola çıkarak bunun rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu bölümde 1991 genel seçim sonuçlarına göre sırasıyla Marmara, Karadeniz, Akdeniz, İç Anadolu, Ege, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden RP'ye verilen oy sayıları ve oranları, tüm Türkiye toplamı ve şehirlerin kendi içerisindeki karşılaştırmalarıyla sosyolojik ve siyasi gerekçeleri doğrultusunda

³⁴ <http://rusencakir.com/52-GUNLUK-ITTIFAK-2-Bozkurtlarin-Ergenekondan-Cikisi/2705> (Erişim Tarihi 14.03.2021)

bölgeler arası analiz edilmeye çalışılacaktır. Partinin genel ortalamasında etkili olan aday profili, bölgelerin toplumsal ve siyasi hafızası, seçmen davranışını etkileyerek belirleyen yöntem ve politikalar tartışılacaktır.

Tablo 17. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Marmara Bölgesi Oy Oranları

	1991 Genel Seçimleri (Marmara Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Sakarya	79.380	23,25**	341.363
Kocaeli	96.910	22,11**	438.309
İstanbul	539.573	16,73	3.226.010
Bursa	110.818	13,6	814.637
Bilecik	9.637	10,27	94.049
Balıkesir	56.919	10,19	558.541
Çanakkale	16.257	6,41	254.166
Tekirdağ	11.869	4,98	237.923
Edirne	8.413	3,82	220.495
Kırklareli	6.324	3,75	168.935
Toplam	938.092		6.354.428
Bölge Ortalaması			% 14,76
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı			% 22,76

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 16,87 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

1991 yılı seçim sonuçlarına göre hazırlanan Marmara Bölgesi tablosuna göre Marmara Bölgesinde 6.354.428 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 938.092'si RP'ye gitmiştir. Bu oran Marmara'daki 6 buçuk milyon seçmenin yaklaşık bir milyonunun RP'ye oy verdiği anlamına gelir. Bu sayede Marmara Bölgesi'nin RP oy ortalaması % 14,76 olmuştur. RP bölge oylarının % 14,76'sını almasıyla kendi Türkiye ortalamasına yaklaşmıştır. Öte yandan bu bölgenin tüm Türkiye'de nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu gerçeği bu oranın önemini bir kez daha ortaya çıkaracaktır. % 22,76'yla RP tüm Türkiye'den İç Anadolu Bölgesinden sonra en yüksek desteği bu bölgeden almıştır. Bir önceki 1987 genel seçimleriyle karşılaştırıldığında Marmara Bölgesinde yoğun bir nüfus artışının olmadığını, nüfusun bir önceki seçime göre (6.109.770) büyük bir değişime uğramadığını oranlar doğrultusunda söylemek mümkündür. Buna rağmen RP bir önceki seçimde yaklaşık 400 bindeki oy sayısını neredeyse yarım milyon artırmayı başararak 900bin bandına çıkarmayı başarmıştır. Seçmen nüfusunun radikal oranlarda değişmemesine rağmen

bir partinin oy sayısını artırması, o partinin bölgedeki gücünü ve seçmen desteğini kazandığı anlamına gelmektedir.

Bölge oy oranları esas alınarak hazırlanan tabloya baktığımızda sıralamada bir önceki seçimle benzerlik öne çıkmaktadır. İlk üç sıralamasında yine Sakarya, İstanbul, Kocaeli üçlüsü vardır. Bu şehirlerin Marmara Bölgesinde Anadolu'dan yoğun göç aldığını daha önce belirtmiştik. Buna göre Marmara Bölgesinin, Anadolu şehirlerindeki cazibesini ve bu bölgelerden gelen yoğun işçi göçünü sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

RP'ye verdiği destekle 1987 genel seçimlerinde birinci sırada olan Kocaeli, 1991 genel seçimlerinde ikinci sıraya gerilese de % 13,2 olan oy oranını % 22,11'e yükseltmeyi başarmıştır. RP Sakarya'da 1987'de % 10,6 olan oy oranını ikiye katlayarak % 23,25'e yükseltir. Aynı şekilde İstanbul'da % 6,9 olan oy oranını bu defa % 16,73'e çıkarır. İstanbul'da sandıklardan sırasıyla % 27,53'le ANAP, % 18,9'la SHP, % 18,82'yle DYP, % 17,63'le DSP çıkmıştır. Kocaeli'de ise % 25,55'le DYP, % 19,63'le ANAP, % 17,15'le SHP çıkarken; Sakarya'da % 28,04'le DYP, % 25,85'le ANAP, % 10,05'le SHP çıkmıştır. Yukarıda belirtilen seçim sonuçları göz önüne alındığında Bursa da dâhil olmak üzere Marmara Bölgesinin yoğun nüfusunun yaşadığı şehirlerde merkez sağ partilerinin ve sosyal demokrasi yanlısı SHP'nin öne çıktığını söylemek mümkündür. Merkez sağın iki ana partisi sayılan ANAP ve DYP'nin güçlü olduğu, SHP'nin de sosyal demokrat söyleminin etkili olduğu, bu siyasi geleneklerin şekillendirdiği şehirlerde RP etkili olmayı başarmıştır.

RP'nin Marmara Bölgesi sıralamasına baktığımızda ise en az oy aldığı şehirlerin yine değişmediğini görebiliriz. Listenin sonlarında yine Tekirdağ, Edirne, Kırklareli üçlüsü öne çıkar. Bir önceki seçimlerde, % 2,1 olan Tekirdağ ve Edirne'nin RP oyları sırasıyla, % 4,98 ve % 3,82 olmuştur. Yine listenin en sonunda bulunan Kırklareli'nde ise RP oylarını % 2'den % 3,75'e çıkarabilmiştir. Bu haliyle 1991 genel seçimleri öncesi RP'nin oldukça ses getiren seçim kampanyasının ve siyasal iletişimi de kullanarak oluşturmak istediği kitleselci dilin bu bölgede etkili olmadığını söylemek mümkündür.

Tablo 18. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Karadeniz Bölgesi Oy Oranları

	1991 Genel Seçimleri (Karadeniz Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Bayburt	14.823	40,62**	36.558
Gümüşhane	19.210	30,46**	63.183
Tokat	85.929	28,88**	297.508
Çorum	78.628	27,98**	281.537
Trabzon	74.623	22,24**	335.431
Amasya	34.617	20,01**	173.286
Rize	33.721	19,78**	170.470
Bolu	49.969	17,97**	277.919
Giresun	34.612	16,35	212.150
Samsun	85.636	16,1	531.628
Ordu	43.622	14	311.436
Sinop	16.279	13,66	119.132
Kastamonu	28.423	13,2	215.703
Zonguldak	50.227	11,87	423.083
Artvin	9.366	8,88	105.625
Bartın	7.215	7,14	101.247
Toplam	666.900		3.655.896
Bölge Ortalaması			% 18,24
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı			% 16,18

(*) Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 16,87 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1991 yılı seçim sonuçlarına göre hazırlanan Karadeniz Bölgesi tablosuna göre Karadeniz Bölgesinde 3.655.896 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 666.900'ü RP'ye gitmiştir. RP'nin 1991 genel seçimlerine göre Karadeniz Bölgesi sıralamasına baktığımızda 1927'ye kadar Erzurum'a bağlı olan daha sonra Gümüşhane'nin bir merkez ilçesiyken 1989'da il olan Bayburt'un RP Karadeniz Bölgesi sıralamasında ilk sırada olduğunu görürüz. Erzurum ve Gümüşhane'nin her seçimde RP'ye olan desteği göz önüne alındığında Bayburt'tan çıkan sonuç şaşırtıcı değildir. Listenin ilk sıralarında yer alan Bayburt, Gümüşhane ve Tokat üçlüsü, RP'ye verdikleri destekle bilinmektedir. Bayburt'ta % 40,62'yle birinci olan RP'yi % 31,79'la ANAP ve % 19,09'la DYP takip etmiştir. Gümüşhane'de RP'nin ardından % 28,69'la ANAP, % 25,20'yle DYP gelirken; Tokat'ta ise Bayburt ve Gümüşhane'den farklı olarak RP'den sonra ikinciliği % 23,36'yla SHP elde etmiştir. RP'nin merkez sağ partilerinin etkili olduğu şehirlerden daha kolay oy alabildiği

gerçeği bu sonuçlarla bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Karadeniz Bölgesinde bir önceki seçimlerde RP'ye olan desteğiyle ilk sırada yer alan Rize'nin bu seçimlerde yedinci sırada kalması önemlidir. Çünkü bu seçimlerde ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz kendi memleketi olan Rize'den seçimlere girmiştir. Bu sayede Rize'de oyların % 47,55'ini ANAP alırken DYP % 19,82'sini almayı başarmıştır. RP'nin % 19,78'le üçüncü olduğu Rize'de yine merkez sağ partilerinin oy potansiyelini görebiliriz.

RP'ye verdiği en az destekle yine listenin alt sıralarında bulunan Zonguldak, Artvin, Kastamonu'ya bu seçimlerde il statüsü kazanmış Bartın da eklenmiştir. Düşük RP oranlarıyla bilinen bu Karadeniz şehirlerinin oy profiline baktığımızda ise sonuçlar şu şekildedir: Artvin'de en yüksek oylar sırasıyla % 31,42'le DYP, % 27,68'le ANAP ve % 26,38'le SHP arasındadır. Zonguldak'ta ise % 30,06'yla DYP birinci parti olurken % 24,04'le DSP ikinci olmuştur. Kastamonu oy sıralamasında ise % 36,27'le DYP, % 25,96'yla ANAP ve % 15,4'le DSP vardır. Ayrıca Zonguldak'ta SHP'nin % 14,93 oranında oyu varken, Ecevit'in seçim bölgesi olan Zonguldak'tan DSP liderine ve partisine % 24,04 oranında oy çıkması şaşırtıcı değildir. Bartın'da ise DSP Elazığ'dan sonra bu seçimlerde Türkiye'deki en yüksek ikinci oy oranına % 25,10'a ulaşmıştır. RP ve kıyı bölgeleri arasındaki mesafe bu seçimlerde ve bu bölgede de devam etmiştir. Kastamonu, Zonguldak, Bartın, Sinop, Artvin gibi Karadeniz Bölgesinin kıyılarında RP Doğu Karadeniz bölgesinde olduğu kadar etkili olamamıştır.

Tablo 19. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Akdeniz Bölgesi Oy Oranları

	1991 Genel Seçimleri (Akdeniz Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kahramanmaraş	110.637	34,48**	320.866
Adana	117.303	14,69	798.783
Hatay	61.016	13,74	444.120
Isparta	22.941	12,39	185.472
Burdur	16.389	12,26	133.963
Antalya	44.129	8,83	499.565
Mersin	44.751	8,72	512.702
Toplam	417.166		2.895.471
Bölge Ortalaması		% 14,41	

Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı	% 10,12	
--------------------------------------	---------	--

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 16,87 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1991 yılı seçim sonuçlarına göre hazırlanan Akdeniz Bölgesi tablosuna göre Akdeniz Bölgesinde 2.895.471 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 417.166'sı RP'ye gitmiştir. RP'nin 1991 genel seçimlerine göre Akdeniz Bölgesi sıralamasına baktığımızda Kahramanmaraş'ın bir önceki seçimde olduğu ve bir sonraki seçimde olacağı gibi Akdeniz Bölgesinden RP'ye verdiği destekle yine birinci olduğunu görebiliriz. Bölge oy ortalaması bir önceki seçimde % 5,61 olan RP bu seçimlerde bu oranı % 14,41'e yükseltse de Akdeniz Bölgesinde genel ortalaması olan % 16,87'nin altında kalmıştır. Seçmen sayısında neredeyse hiç değişiklik olmayan bu bölgeden RP'ye verilen oy yaklaşık üç yüz bin artmıştır. Ancak bir önceki seçimle karşılaştırıldığında bölge ortalamasının Türkiye ortalamasına olan oranı neredeyse aynı kalmıştır. Bir önceki seçimde % 9,17 olan bölge ortalamasının Türkiye ortalamasındaki oranı 1991'de % 10,12 olmuştur.

12 Eylül öncesi 1978 yılında yaşanan Maraş Olayları, Alevi-Sünni nüfusunun yoğun olduğu diğer şehirlerde olduğu gibi Kahramanmaraş'ta da seçmen davranışını belirleyen faktörlerin başında gelmektedir. Kahramanmaraş'ın 1991 genel seçim sonuçlarına baktığımızda RP'nin ardından ikinci olarak % 25,77'yle DYP'nin ve % 18,49'la ANAP'ın geldiğini görebiliriz. Kahramanmaraş da ayrıca ANAP'ın önünde % 18, 85'le SHP'nin varlığı Alevi-Sünni seçmen davranışını kategorileştirmede önemli bir ipucu verebilir. Merkez sağ partilerinin güçlü olmasına karşın SHP'nin % 20'ye yakın varlığı şehrin demografik yapısındaki farklılıklarının bir sonucu olarak okunabilir. Demografik yapının farklılıklarının oy oranlarına yansıma biçimi Adana ve Hatay örneklerinde de görülebilir. Adana ve Hatay'da ise sırasıyla,% 29,97 ve % 28,40'la DYP, % 22,07 ve % 32,03'le SHP, % 21,18 ve % 19,31'le ANAP öne çıkmıştır.

RP'nin Akdeniz Bölgesinde en az oy oranına sahip olduğu şehirler neredeyse hiçbir seçimde değişmemiştir. Mersin, Antalya ve Burdur her seçimde RP'ye mesafeli durmuştur. Ancak bu mesafe yalnızca RP'nin kimliği dolayısıyla oluşmaz, yerel dinamiklerin yanı sıra bölgede genel kabul gören ideolojik yapı da belirleyicidir. Antalya'da % 43,26'yla DYP, % 23,16'yla SHP, % 20,10'la ANAP öne çıkmıştır. Burdur'da DYP % 38,89, ANAP % 21,29 alırken SHP % 16,40

almıştır. Mersin’de ise % 31,80’le DYP, % 28,11’le SHP, % 23,95’le ANAP öndedir. SHP’nin Mersin’deki başarısı Mersin’in farklı sosyo-kültürel bir yapıya sahip olmasına ve Doğu Bölgelerinden yoğun göç almasıyla açıklanabilir. Bu da SHP’nin sosyal-demokratçı bakış açısının ve HEP’in 1991 genel seçimlerinde SHP çatısı altında birleşmesinin, Kürtler ve Kürt bölgelerindeki etkisini bir kere daha kanıtlar niteliktedir.

Tablo 20. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi İç Anadolu Bölgesi Oy Oranları

	1991 Genel Seçimleri (İç Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Yozgat	85.527	39,48**	216.593
Sivas	112.865	38,31**	294.555
Konya	233.812	33,03**	707.816
Kayseri	123.616	31,58**	391.452
Karaman	27.935	29,76**	94.034
Çankırı	31.886	29,3**	109.032
Aksaray	32.954	26,97**	122.409
Nevşehir	33.541	26,44**	126.813
Kırşehir	25.220	23,55**	107.313
Kırıkkale	30.787	22,29**	138.393
Niğde	24.557	19,96**	122.973
Ankara	280.027	17,64**	1.587.685
Eskişehir	35.005	10,18	344.589
Toplam	1.077.732		4.363.657
Bölge Ortalaması			% 24,70
Bölge Ortalamasının Türkiye’ye Oranı			% 26,15

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP’nin 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 16,87 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1991 yılı seçim sonuçlarına göre hazırlanan İç Anadolu Bölgesi tablosuna göre İç Anadolu Bölgesinde 4.363.657 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 1.077.732’si RP’ye gitmiştir. RP’nin 1991 genel seçimlerine göre İç Anadolu Bölgesi sıralamasına baktığımızda bölgenin toplam oy oranının dörtte birinin RP’ye gittiğini görebiliriz. Bu bize yaklaşık olarak İç Anadolu’da yaşayan her dört kişiden birinin RP’ye oy verdiğini gösterir. Bölge ortalamasının % 24,70 olduğu İç Anadolu Bölgesi % 26,15 oy oranıyla RP’yi desteklemiştir. Buna göre RP’nin tüm Türkiye’den aldığı toplam oyların % 26,15’inin bu bölgeden gelmesiyle 1991 genel seçim sonuçlarına göre en yüksek katkı veren bölge olmuştur.

1991 genel seçimleri İç Anadolu Bölgesinde RP için bir dönüm noktası olmuştur. RP'nin İç Anadolu'daki yükselişi MÇP ile olan ittifaktan bağımsız okunmamalıdır. 1991 genel seçimlerinde siyasi çıkarların ön planda tutularak, meclise girebilmek için zaruri hale gelen bu 'zoraki ittifak' ve sonuçlarının RP'ye olan katkısının en yoğun hissedildiği bölge İç Anadolu olur. 1987 genel seçimlerindeki seçmen sayısı ile 1991 yılındaki seçmen sayısı aynı olmasına karşı, RP'nin aldığı oy oranı % 7,93'ten % 24,70'e yükselerek neredeyse dört kat artmıştır. Bu artışta MÇP'lilerin meclise girebilmesi için oyların RP bünyesinde toplanması önemlidir.

Listenin ilk sırasında yer alan Yozgat, MÇP'ye 12 Eylül öncesindeki adıyla MHP'ye olan desteğiyle bilinen muhafazakâr milliyetçi geleneğin hâkim olduğu bir şehirdir. Bu nedenle RP ile yapılan ittifakta da RP'nin Yozgat'tan % 39,48 alması şaşırtıcı değildir. Ayrıca bu durumda RP bünyesinden aday olan Alpaslan Türkeş faktörünü de unutmamak gerekmektedir. Yozgat'ta RP'nin ardından % 22,94'le ANAP, % 17,14'le SHP ve % 15,14'le DYP gelmiştir. İç Anadolu Bölgesinden her seçimde RP'ye olan desteğiyle sıralamada ilk üçte olan Konya ve Sivas bu seçimlerde de geleneği bozmamıştır.

Milli Görüş hareketi ve Erbakan'la özdeşleşen ve muhafazakâr tutumuyla öne çıkan Konya'nın, RP'yi desteklemesinden daha doğal bir durum yoktur. Bu duruma bir de Erbakan'ın Konya bölgesinden aday olması eklenince hâlihazırda Halil Ürün başkanlığındaki RP yerel yönetiminden oldukça memnun olan Konya'nın desteği kat be kat artmıştır. Konya bir önceki seçimde % 15'le desteklediği RP'yi bu defa % 33,03'e yükseltmiştir. Yine bir önceki seçimde % 12,7'yle RP'ye verdiği destekte ikinci olan Sivas, bu seçimlerde % 38, 31'le oylarını üçe katlamıştır. Yozgat'ta olduğu gibi Sivas'ta da MÇP ittifakının etkisi aşikârdır. Sivas'ta % 22,98'le SHP, %17,68'le ANAP, % 13,33'le DYP öne çıkar. Bunlara ek olarak ilk üçte olmasa da RP'ye olan desteğiyle bilinen, milliyetçi-muhafazakâr tabanına ek olarak Konya gibi büyük bir ticaret ve sanayi hacmine sahip olan Kayseri'nin oy oranları da bölge ve RP için oldukça önemlidir. RP, 1987 genel seçimlerinde Kayseri'de % 9,3 olan oy oranını 1991'de % 31,58'e yükseltmiştir. MÇP-RP ittifakının bir diğer parçası olan IDP'nin lideri Aykut Edibali'nin seçimlere Kayseri'den girerek meclise girmesi, RP'nin Kayseri oy oranını etkileyen faktörlerden biri olarak yorumlanabilir.

RP, 1987 genel seçimlerinde olduğu gibi bu seçimlerde de İç Anadolu Bölgesi şehirlerinden en az desteği Ankara, Kırşehir ve Eskişehir'den almıştır. Ankara bir önceki seçimde % 4,2 olan oy oranını % 17,64'e yükseltmiş olsa da 1.587.685 olan toplam oyun yalnızca 280.027'sini alabilmiştir. Ankara'da parti oyları dağılımının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Ankara'da SHP % 24,63 alırken, ANAP % 23,63 DYP % 23,26 alırken DSP de % 10,42 almıştır. Eskişehir ve Kırşehir örneklerinde ise sırasıyla DYP % 34,14 ve % 14,33 alırken, ANAP % 22,65 ve % 22,30, SHP % 19,59 ve % 30,98, DSP ise % 13,28 ve % 8,62 almıştır. Bu oranlar bize SHP ve DSP'nin oy potansiyelinin olmadığı şehirlerde RP'nin merkez sağ partilerden daha kolay bir biçimde oy alabildiğini bir kez daha kanıtlar niteliktedir. SHP ve DSP desteğinin bulunduğu şehirlerde RP'nin kendisine alan açması kolay olmamıştır.

Tablo 21. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Ege Bölgesi Oy Oranları

	1991 Genel Seçimleri (Ege Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kütahya	59.507	20,25**	294.404
Afyon	58.542	19,08**	306.818
Uşak	17.223	11,79	145.967
Manisa	58.877	9,85	597.564
Denizli	26.033	7,25	359.967
Aydın	27.833	6,67	418.008
Muğla	18.621	6,29	295.638
İzmir	80.297	5,97	1.344.984
Toplam	346.933		3.763.350
Bölge Ortalaması		% 9,22	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 8,42	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 16,87 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1991 yılı seçim sonuçlarına göre hazırlanan tabloya göre Ege Bölgesinde 3.763.350 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 346.933'ü RP'ye gitmiştir. Ege Bölgesi % 9,22'lik bölge % 8,42'lik de Türkiye ortalamasıyla RP'nin bütün seçimlerde en az oy oranına sahip olduğu bölgedir. Ancak bununla birlikte bir önceki seçimle karşılaştırıldığında seçmen sayısının neredeyse değişmediği Ege Bölgesinde 1987 genel seçimlerine göre oylarını iki katına çıkardığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Ege Bölgesi sıralamasında listenin ilk üçünde yine (Uşak ve Manisa'nın yer değiştirmesi dışında) milliyetçilikleriyle öne çıkan Kütahya ve Afyon şehirlerini görebiliriz. RP bir önceki seçimlerde Kütahya'dan aldığı % 9,1'lik oy oranını % 20,25'e yükselterek, iki katından fazla bir artış gerçekleştirmiştir. Bu oranlarla RP Ahmet Derin'i RP Kütahya milletvekili olarak meclise göndermeyi başarmıştır. Aynı şekilde Afyon'da % 6,5 olan oy oranını bu seçimde üç kat artırarak % 19,08'e yükseltmiştir. Ege Bölgesinden tek milletvekili çıkarabildiği şehir olan Kütahya'ya baktığımızda % 35,30'la DYP'nin birinci, % 25,11 ANAP'ın ikinci, % 20,25'le RP'nin üçüncü olduğunu görebiliriz. Bu oranlar bize Kütahya'da hâkim olan milliyetçi, merkez sağın gücünü göstermektedir. Ayrıca Kütahya'daki % 12,29'luk SHP oy oranı (tüm Ege Bölgesi şehirlerindeki en düşük oy oranı) RP'nin SHP'nin etkinliğinin az olduğu yerlerden daha kolay oy alabildiğini bir kere daha göstermektedir. Afyon'da ise % 36,09'la DYP, % 22,04'le ANAP, % 19,08'le RP öne çıkar. Afyon'da % 14,96 alan SHP böylece Ege bölgesindeki en düşük ikinci oyunu almış olur. Aynı şehrin RP'nin bölgede en yüksek oyu aldığı ikinci şehir olduğu düşünülürse SHP ve RP seçmeni arasındaki karşıt yöndeki tutumları görülebilir.

RP'nin Ege Bölgesinden girdiği her seçimde en düşük desteği aldığı şehirler de değişmemiştir. Aydın, İzmir, Muğla Ege Bölgesi sıralamasında RP desteğinde en alt sıralarda bulunan şehirlerdir. İzmir'de % 27,58'lik DYP, % 25,58'lik ANAP ve % 24,50'lik SHP oyuna karşılık % 15,45'lik bir DSP oy oranı da dikkat çekicidir. Aydın ve Muğla'da sırasıyla % 33,86 ve % 39,50'lik DYP oylarına ek; % 29,74 ve % 25,69'luk ANAP oylarına ek % 19,75 ve % 23,99'luk SHP oy oranları vardır.

Tablo 22. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Doğu Anadolu Bölgesi Oy Oranları

	1991 Genel Seçimleri (Doğu Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Erzurum	115.794	37,04**	312.583
Bingöl	28.041	35,04**	80.176
Elazığ	59.271	29,31**	202.611
Bitlis	23.988	29,2**	82.312
Muş	26.888	24,27**	110.745
Malatya	60.431	22,8**	265.550
Van	43.098	22,5**	191.535
Ağrı	27.301	22,22**	122.822
Erzincan	24.296	22,06**	110.339
Kars	16.405	7,08	232.015
Hakkâri	3.071	6,36	48.393
Tunceli	2.733	5,6	48.741
Toplam	431.317		1.807.822
Bölge Ortalaması			% 23,86
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı			% 10,46

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 16,87 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1991 yılı seçim sonuçlarına göre hazırlanan Doğu Anadolu Bölgesi tablosuna göre Doğu Anadolu Bölgesinde 1.807.822 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 431.317'si RP'ye gitmiştir. Bölge oy ortalaması % 23,86'yken tüm Türkiye ortalaması % 10,46 olmuştur. İç Doğu olarak bilinen Erzurum, Erzincan şehirlerine ek Bingöl'ün de listede ön sıralarda bulunması önemlidir. Birinci sıradaki Erzurum'un bir önceki seçimde aldığı oy oranını % 9,8'den % 37,04'e yükseltmesi dikkat çekicidir. Doğu Anadolu Bölgesinde muhafazakâr ve devletçi duruşuyla bilinen Erzurum ve Erzincan 1991'deki MÇP ittifakının da etkisiyle RP'yi büyük oranda desteklemişlerdir.

Listenin başındaki Erzurum'da RP'yi % 30,17'yle DYP, % 19,94'le ANAP takip etmiş ve SHP'nin % 8,97'lik oy oranıyla Erzurum'da büyük oranda etkin olmadığı görülmüştür. Bingöl'de ise oy oranını yükseltmiş olsa da MÇP ile yapılan ittifaktan kaynaklanan olumsuz bir etkinin oy oranına yansıdığını söylemek mümkündür. Şöyle ki, 1987 genel seçimlerinde RP'ye verdiği % 22,2'lik destekle (76.778 seçmenin 17.020'sinin oyunu alarak) öne çıkan Bingöl'ün oy oranını mevcut koşullarda % 35,04'ün üzerine taşımaları beklenirdi. Seçmen sayısının büyük oranda

aynı kalmasına rağmen RP'nin Bingöl'den toplam 28.041 oy alarak oylarını dört yılda yalnızca 11 bin artırabilmesi, MÇP ittifakının etkisinden bağımsız okunmamalıdır. Ancak yine RP Bingöl'den iki ismini meclise göndermeyi başarmıştır. Bingöl'de DYP'nin 27,68'lik, ANAP'ın % 17,86'lık oyuna ek % 17,93'lük SHP oyu önemlidir. Bingöl'de % 28,4'ten % 17,86'ya düşen ANAP oylarının RP ve SHP'ye dağıldığını söylemek mümkündür. Bingöl'de ANAP radikal bir düşüş yaşarken DYP oylarını korumayı başarmış, RP ve SHP ise artırmıştır.

1987 genel seçimlerinde olduğu gibi bu seçimlerde de RP'ye Doğu Anadolu Bölgesinden en az destek Hakkâri, Tunceli, Kars'tan gelmiştir. Örneğin RP, 1991 genel seçimlerinde Tunceli'deki toplam 48.741 oyun yalnızca 2.733'ünü almıştır. RP'nin % 5,6 aldığı Tunceli'de SHP % 57,90 bağımsız aday ise % 20,71 almıştır. 12 Eylül sonrası kapatılan CHP'nin siyasi geleneğini sürdürme iddiasında bulunan parti SHP olduğu için Tunceli'de % 57,90'la birinci parti SHP olmuştur. SHP'den yine bir önceki seçimde aday olarak milletvekili seçilen Kamer Genç yeniden seçilmiştir. % 3,42'yle DYP, % 10,72'yle ANAP oranları, merkez sağın en güçsüz olduğu Doğu Anadolu şehrinin Tunceli olduğunu göstermiştir. Merkez sağ ve merkez sol partilerinin aynı oranlarda görülmesi durumu, Türk toplumu gibi siyasetin gündelik hayatta merkezi konumda tutularak her alanı belirlediği toplumlarda pek mümkün değildir. Bu nedenle Tunceli örneğinde olduğu gibi merkez sol partilerin oranı yükseldikçe merkez sağ partilerin oranı düşmüştür.

Hakkâri'de ise % 43,09'la birinci olan ANAP'ın Esat Canan'ı, % 29,66'yla ikinci olan DYP'nin Mustafa Zeydan'ı milletvekili olarak meclise gönderdiğini görebiliriz. Hakkâri'de adayların ve yerel çıkarların etkisiyle merkez sağ partilerinin hala gücünü koruduğunu görmek mümkündür. Buna ek olarak % 19,08'lik SHP oyu da dikkat çekicidir. Kars'ta ise % 31,18'lik SHP oyunu, % 27,01'lik DYP ve % 17,25'lik DSP oyu takip etmektedir. Ayrıca Kars'ta % 16,94 oranında ANAP oyu da mevcuttur. Merkez sağ desteğinin yanı sıra sosyal demokrat ve sol partilere verilen destek de dikkat çekicidir. DSP % 17,25'lik oy oranıyla Doğu Anadolu bölgesindeki en yüksek oyunu Kars'tan almıştır. İlçe oyları SHP, DYP ve DSP arasında bölünmüştür. Kars SHP'den 3, DYP'den 2 toplamda 5 milletvekilini meclise göndermiştir.

Tablo 23. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Güneydoğu Anadolu Bölgesi Oy Oranları.

	1991 Genel Seçimleri (Güneydoğu Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Adıyaman	42.770	24,93**	171.538
Siirt	15.016	20,57**	72.988
Şanlıurfa	52.953	18,44**	287.129
Gaziantep	71.270	17,71**	402.344
Batman	15.562	15,36	101.484
Diyarbakır	36.238	12,05	300.671
Mardin	15.069	8,73	172.438
Şırnak	1.713	2,53	67.450
Toplam	250.591		1.576.042
Bölge Ortalaması		% 15,9	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 6,08	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 16,87 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1991 yılı seçim sonuçlarına göre hazırlanan Güneydoğu Anadolu Bölgesi tablosuna göre Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 1.576.042 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 250.591'i RP'ye gitmiştir. 1991 genel seçimlerindeki MÇP-IDP ittifakına duyulan karşı tepkinin en yoğun olarak hissedildiği bölge, Güneydoğu Anadolu Bölgesidir. Bölge ortalaması % 15,9 iken tüm Türkiye'den aldığı oylara bu bölgenin katkısı ise % 6,08'de kalmıştır. % 6,08'lik bu oranla RP her seçimde en az destek aldığı Ege Bölgesinden aldığı oranında altında kalarak en az desteği bu seçimlerde Güneydoğu Anadolu Bölgesinden almıştır. Güneydoğu Anadolu'nun önceki seçimlerde RP'ye verdiği destek düşünülürse tepki oylarının ve bölgede duyulan hayal kırıklığının ne denli büyük olduğu görülebilecektir.

Ali Bulaç, 1991 genel seçimlerindeki MÇP-IDP-RP ittifakını değerlendirirken şunları ifade etmektedir:

“İttifakın iki kazanımı olmuştur. İlk olarak o dönemde yalnızca % 4 oy tabanına sahip görünen MÇP. Diğer kazanan ise PKK olmuştur. MÇP ile seçim ittifakına giren RP'nin özellikle Güneydoğu'da boşalttığı siyasi ve sosyal zemin üzerinde PKK güçlenmiştir. PKK, bölge ölçeğinde büyük bir güç kazanmıştır. PKK'nın özellikle dindar, devlet yanlısı ve çatışmadan uzak durma arzusunda olan bir kısım Kürtlerin üzerindeki etkisi, yapılan ittifakla desteğin PKK'ya yönelmesine neden olmuştur. Bölge insanında yaşanan hayal kırıklığı tek alternatif olarak görünen PKK'nın elinin güçlendirerek, bölgede yeniden hâkim güç olmasına katkı sağlamıştır (2009, s. 224).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi oranlarına geçmeden önce, önceki seçimlerde il statüsü kazanmamış iki yeni ilin de seçimlere dâhil olduğunu söylemek gerekir. Siirt ve Mardin'in belli ilçelerinin birleştirilerek 1990 yılında il statüsü kazanan Batman ve Şırnak, bu bölgenin taze şehirleridir. 1987 genel seçimlerinde RP'ye % 24,5'lik desteğiyle damga vurarak bölgenin birincisi olan Diyarbakır, 1991'de % 12,05'le desteğini yarı yarıya düşürmüştür. İttifaka karşı duyulan rahatsızlığın en net görüldüğü şehir Diyarbakır olmuştur. % 24,5 aldığı seçimde 297.966 olan toplam seçmenin 72.925'ini alan RP, 1991'de 300.671 olan toplam seçmenden yalnızca 36.238'ini alarak, aldığı her oyun birini kaybettiğini göstermiştir.

HEP'li adayların SHP çatısı altında birleşerek meclise girme kararları dolayısıyla Diyarbakır SHP'ye % 49,87 oranında bir destek vermiştir. Daha sonra milletvekillikleri düşürülecek olan Leyla Zana, Hatip Dicle gibi isimler dâhil olmak üzere toplamda SHP'den yedi milletvekilini meclise göndermeyi başarmıştır. Yine % 19,97 oy oranıyla ikinci sırada yer alan DYP'nin ise bölgenin önemli isimlerinden Mehmet Selim Ensarioğlu'nun aday olmasıyla bu orana ulaştığı da bilinen bir gerçektir.

Listenin ilk sırasında yer alan Adıyaman'ın bir önceki seçimlerde aldığı % 11,4'ten % 24,93'e yükselmesi önemlidir. Adıyaman önceki seçimde listenin son sıralarındayken bu seçimlerde ittifaka rağmen desteğini iki kat artırarak birinciliğe yükselmiş ancak RP'den milletvekili çıkaramamıştır. Adıyaman, Güneydoğu Anadolu Bölgesi şehirleri içerisinde de dindar ve muhafazakâr tutumuyla bilinmektedir. Buna ek olarak tarikat ve cemaatleşmenin, Sünni geleneğin halen en dinamik bir biçimde var olduğu şehirlerden birisidir. Bu nedenle RP'nin İslam'a dayalı söylemlerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Bununla birlikte Adıyaman'da % 27,18'le SHP'nin birinci gelmesinde ise HEP'li Kürt adayların etkisi büyük olmuştur. Ancak Adıyaman'la ilgili bilinmesi gereken bir diğer durum ise, 1987 genel seçimlerine oranla 1991'de oyların birbirine çok yakın dağılıdığıdır. 1991'de Adıyaman'da oylar şu şekilde sıralanmıştır: % 27,18 SHP, % 24,93 DYP, % 24,93 RP, % 20,33 ANAP. Bu oranlar bize Adıyaman'da merkez sağın gücünü göstermekle birlikte, temsil edilme arzusunda olan Kürt seçmenin SHP'ye olan desteğini de kanıtlamaktadır.

RP'nin girdiği üç genel seçimde de sıralaması değişmeyen ve verdiği destek ortalamasını stabil tutan şehir ise, Siirt'tir. Siirt'te de Arap kökenli nüfusa ek olarak tarikat ve cemaat kültürünün yerleşikliği dolayısıyla RP'ye oy veren kemikleşmiş bir kesimin varlığından söz etmek mümkündür. Adıyaman örneğinde olduğu gibi Siirt'te de, merkez sağ oranları birbirine oldukça yakın olmakla birlikte SHP % 39,58'le birinci olmuş ve 3 milletvekili çıkarmıştır.

Listenin sonlarında kendisine yer bulan Mardin'de ise Diyarbakır örneğindeki gibi RP oylarının % 17'den % 8,73'e yarı yarıya düştüğünü görebiliriz. Mardin'de büyük bir oranla % 53,98'le SHP birinci olmuş; Ahmet Türk, Mehmet Sincar gibi DEP, HEP partilerinde etkin görev alan milletvekillerini meclise yollamıştır. Yine Mardin'de SHP'den sonra oy oranları birbirine çok yakın olarak, oylar ANAP ve DYP arasında bölünmüştür. Ayrıca Mardin ve Diyarbakır başta olmak üzere RP ve Milli Görüş Partileri bu bölgede 1991 genel seçimleri sonrasında büyük oranda etkinliğini yitirecektir. Bu bölgelerde ilk olarak SHP daha sonra ise kapatılan partilere tepki olarak tek başlarına bağımsız aday olan isimler kazanacaktır.

1991 genel seçimlerinin ertesinde RP ve Milli Görüş hareketi geleneğinin etkinliğini kaybetmesi sadece bu geleneği değil, tüm Türk siyaset geleneği ve toplum yapısı açısından büyük bir kayıp olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki, RP özelinde olmasa dahi, bu bölgelerin Kürt siyaset geleneğinden bağımsız, merkez sağ ve solda konumlanmayarak, varlığını partiler üstü bir zemine dayandıran bir parti tarafından temsil edilme çabası önemlidir. Bölgenin ve Kürt sorununun siyasallaşarak radikal boyuta kaymasında belki de en önemli eşiklerden biridir. Ancak stratejik çıkarlar ve dönem konjonktürü itibariyle gerçekleştirilen ittifakla, Millî Görüş hareketinin MSP'den bu yana oluşturmaya çalıştığı barışçıl söylem yerini kutuplaşmaya, her kesimin kendi safını daha da sıklaştırmaya başlamasına neden olmuştur. Demokratik ve hukuki düzlemde temsil ve talep ihtiyacı yerini radikal anti-demokratik söylem ve uygulamalara bırakmıştır. Bu nedenle bölgede yaşanan kayıp RP özelinde gibi görünse de Türk demokrasi tarihi gerçeğinde de büyük bir kayba neden olmuştur.

Tablo 24. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi'nin Türkiye'de *En Yüksek* Oy Oranına Sahip olduğu İlk 10 il

20 Ekim 1991 Genel Seçimleri (En Yüksek İlk On)		
İl	RP Oy Sayısı	RP Oy Oranı %
Bayburt	14.823	40,62
Yozgat	85.527	39,48
Sivas	112.865	38,31
Erzurum	115.794	37,04
Bingöl	28.041	35,04
Kahramanmaraş	110.637	34,48
Konya	233.812	33,03
Kayseri	123.616	31,58
Gümüşhane	19.210	30,46
Karaman	27.935	29,76

(*) Yukarıdaki tabloda oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

1991 genel seçim sonuçlarına göre RP'nin en yüksek oy aldığı şehirlerin geneline baktığımızda Gümüşhane'den ayrılarak il statüsü kazanan Bayburt'un % 40,62'lik bir oranla RP'ye desteği öne çıkmaktadır. Bayburt'a ek olarak Gümüşhane'nin de bu listede olması Karadeniz'deki RP desteğinin Gümüşhane çevresi ve seçmen davranışından kaynaklandığını göstermektedir. Listede bir diğer dikkat çeken husus, Doğu Anadolu Bölgesinden yalnızca iki şehrin (Erzurum ve Bingöl) olması, Güneydoğu Anadolu Bölgesinden ise hiçbir şehrin bu sıralamaya girmemiş olmasıdır. Oysa bir önceki seçimde İç Anadolu'dan Konya ve Karadeniz'den Rize dışında listenin tamamı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi şehirlerinden gelmekteydi.

Liste sıralamasında bir diğer önemli nokta, çoğunluğun İç Anadolu Bölgesi şehirlerince oluşturulmasıdır. Konya'dan ayrılarak il statüsüne kavuşan ve ilk genel seçimlerine giren Karaman bile listededir. Öte yandan RP'nin önceki seçimlerde kalesi statüsünde bulunan şehirlerden hiçbirinin listede bulunmaması 1991 ittifakının bir sonucudur. Aynı şekilde listedeki İç Anadolu yoğunluğu da yine bu ittifakın farklı bir bölgede tam aksi yönde etki etmesinin sonucudur. Ayrıca listedeki Konya, Kayseri, Sivas, Bingöl, Erzurum gibi şehirlerde RP'nin yerleşmiş bir oy tabanına sahip olduğu, bu şehirlerin RP'nin girdiği seçimlerde ilk onda olmasına ek, RP'nin devamı niteliğindeki FP'ye verecekleri destekle bir kez daha görülecektir. Sıralamadaki şehirlerin profili, RP'nin seçmen tabanının değiştiğini, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden İç Anadolu bölgesine kaydığını gösterebilir.

Tablo 25. 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi'nin Türkiye'de *En Düşük* Oy Oranına Sahip olduğu İlk 10 il.

20 Ekim 1991 Genel Seçimleri (En Düşük İlk On)		
İl	RP Oy Sayısı	RP Oy Oranı %
Şırnak	1.713	2,53
Kırklareli	6.324	3,75
Edirne	8.413	3,82
Muğla	11.721	3,96
Tekirdağ	11.869	4,98
Tunceli	2.733	5,6
İzmir	80.297	5,97
Hakkâri	3.071	6,36
Çanakkale	16.257	6,41
Aydın	27.833	6,67

(*) Yukarıdaki tabloda oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

1991 genel seçim sonuçlarına göre RP'nin en düşük oy aldığı şehirlerin geneline baktığımızda bir önceki seçimle benzerlik taşıdığını görebiliriz. Bir önceki seçimde listede olan Eskişehir ve Denizli'nin yerini Aydın ve Şırnak almıştır. Listedeki Ege ve Marmara bölgesi şehirlerine ek olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri şehirlerinin varlığı da önemlidir. SHP'nin % 61,22 aldığı Şırnak'ta RP yalnızca % 2,53 almıştır. Aynı şekilde SHP'nin % 26,59, DSP'nin % 16,61 aldığı Kırklareli'nde RP'nin oyu yalnızca % 3,75'tir. RP'nin en düşük oy aldığı şehirlerin neredeyse tamamında SHP ve DSP varlığı önemlidir. Bu şehirlerin neredeyse tamamında % 20'lerin üzerinde SHP oyu vardır. DSP'nin % 1,05 aldığı Hakkâri ve % 1,13 aldığı Şırnak dışında listenin tamamında % 10'un üzerinde oyu vardır. Hakkâri ve Şırnak gibi DSP'nin düşük oy aldığı şehirlerde ise yine merkez sağ partilerinin ANAP ve DYP'nin gücünü görmek mümkündür. Bahsedilen şehirlerdeki destek yine iki ana partiye verilmiştir.

RP'nin her seçimde sürekli artan oyları sadece partinin başarısıyla değil aynı zamanda diğer partilerin başarısızlığı ve alternatif sunamayışları ile de açıklanabilir. Rüşvet, yolsuzluk, sosyal adaletsizlik, Kürt-Türk çatışması, ekonomik sıkıntılar ve siyasilerin kendi çıkarları için toplumun çıkarlarını hiçe sayarak koalisyona yanaşmamaları sonucu sağlanamayan siyasi istikrar Refah Partisi'nin işini

kolaylaştırmış, ihtiyacı olan koşulları sağlamıştır. Yavuz, RP'nin mevcut konjonktürel durumu kullanmasını şu şekilde açıklar: "Refah Partisi'nin Adil Düzen sloganı ve şehirlerin altyapısındaki problemleri çözmedeki başarısı mevcut partilere tepkili olan seçmenin oylarını çekmeyi başarır. Buna ek olarak özellikle 1990larda zirve yapmış olan Kürt-Türk çatışmasını İslam üst kimliğinde çözme çabası toplumsal barışın yeni bir adresi olarak görülmesine neden olur" (2018, s. 598).

1991 genel seçimleri 1960'lardan itibaren merkez sağın liderlerinden olan Demirel'in siyasetteki gücünün askeri darbelerle kesintiye uğramasına rağmen halen sürdüğünü göstermesi açısından önemlidir. Demirel'in DYP'si %27 oy oranıyla seçimlerin galibi olarak çıkmıştır. Bu durum ANAP'ın siyasal ve toplumsal etkinliğini kaybetmeye başladığını gösterse de toplumun büyük çoğunluğunun yine merkez sağ partileri desteklemekten vazgeçmediğini kanıtlar niteliktedir. Nitekim Yıldırım (2013, s. 30) da '1950-2011 Yılları Arasında Yapılan Genel Seçimlere Yönelik Seçmen Davranışları Üzerine Bir Araştırma' adlı çalışmasında verilerle yukarıdaki tezi destekler sonuçlara ulaşır. Merkez sağ partilerin ortalama % 49,43, merkez sol partilerin % 31,75, girilen seçim yılı ortalamaları itibariyle İslamcı partilerin % 9,78, milliyetçi-ülkücü partilerin % 9,95, etnik milliyetçi partilerin % 5,07, sosyalist-sol partilerin ise % 1,09 oy potansiyeline sahip oldukları görülmektedir. Merkez solda yer alan partilerin oylarının 1957 (% 41,09) ve 1977 (% 41,77) yıllarında % 40'ın üzerine çıktığı, merkez sağda yer alan partilerin ise yalnızca 1995 (% 39,78) ve 1999 (% 26,63) yıllarında % 40'ın altına düştüğü görülmektedir.

1991 genel seçimleri koalisyon hükümeti kurmayı zorunlu hale getirdiği için daha o dönemlerde istikrarsızlık ve partililik oyunları başlamıştır. 1969'dan beri sesini duyurmak ve siyasi alanda söz sahibi olmak isteyen hakiki muhafazakâr milliyetçi dindarların da yavaş yavaş ortaya çıkarak söz sahibi olma taleplerini dile getirmelerini kolaylaştırmıştır. Refah Partisi'nin 'Adil Düzen' sloganı ile kapitalizm ve sosyalizmin dışında ama devlete bağlı, faize yer vermeyen, gerçek bir özel-teşebbüs rejimi yaratma vaadi, partinin ekonomi konularına gittikçe daha fazla önem verdiğini göstermektedir (Karpat, 2012, s. 225-235).

1991 yılını Refah Partisi'nin meydanlara indiği yıl olarak kabul eden Çalmuk (2001), bu tespitinde haksız sayılmaz. 12 Eylül'ün askeri baskısının yerini sivilleşme

çabalarına bıraktığı bu dönemde gerek yolsuzluk tartışmaları gerek siyasi cinayetlerle dolu olan bu siyasi kaotik dönemde mevcut rahatsızlık ve istekleri gören Refah Partisi söylem değişikliğine gitmesi gerektiğini, İslami ve Muhafazakâr söylemin dışına çıkmadan kitselleşemeyeceğini fark etmeye başlamıştı. Ancak yapılacak olan seçimlerde 12 Eylül'den kalma yüzde 10 barajını aşamama korkusunun, Refah Partisi'ni zorunlu ittifaklar yapmaya ittiği de tartışılmaz bir gerçektir.

1991 genel seçimleri için HEP yetkilileri de gerek bölge oylarını bölmek gerekse her iki partinin de resmî ideolojiden rahatsızlıkları temelinde birleşebileceklerini önererek 1991 genel seçimlerinde ittifak yapmayı teklif etmişlerdir. Çalmuk'a göre her iki parti yetkilileri bu ittifakın gerçekleşmeyeceğinin farkındaydılar ancak özellikle bölgedeki Refah Partisi seçmenine bu bir iyi niyet olarak gösterilmek istenmiş ve bu görüşmeyi bir atlama taşı olarak kullanmak istemişlerdi (2001, s. 39). Önce HEP ile temaslarda bulunan RP, Aydınlar Ocağı'nın başını çektiği bazı çevrelerin araya girmesi ve seçim barajını aşamama korkusuyla ittifak kurmayı kabul etmiştir. Ancak son kertede RP ne resmi vesayet tarafından ne de yoğun destek aldığı İç Anadolu seçmeni tarafından Kürtçü bir parti olarak görünmeyi göze alamamış, devletçi tutumundan vazgeçmemiştir.

Özellikle İç Anadolu Bölgesinde ittifaktan duyulan memnuniyetin had safhaya çıktığını söylemek mümkündür. RP, bu bölgelerde daha önce hiç olmadığı kadar yüksek oy oranları almayı başarmıştır. "İttifak projesi İç Anadolu'dan yoğun destek alırken Refah Partisi'nin omurgasını oluşturan Güneydoğu'da geniş bir hoşnutsuzluk ve tepkiye yol açtı. Zaten o ana kadar Kürt sorununda somut adım atmayan Refah Partisi'nin böylesi bir ittifakla bölgeyi tamamen PKK'ya devretmiş olacağı şeklinde Ankara'ya mesajlar yağdı (Çalmuk, 2001, s. 43). Fedayi (2019, s. 56), 1991 genel seçimlerinin kazananının ittifak yapmış olan RP-IDP-MÇP partileri olduğunu savunur. Sağ seçmenin merkez sağ partilere olan güveninin azaldığının sağ oyların milliyetçi-muhafazakâr partilere yöneldiğini bu seçim sonuçlarıyla daha net görülebileceğini ifade eder.

12 Eylül sonrasında sıkıyönetim komutanlığı yapan Bölügiray, Türkiye'de irtica ve şeriat uyarıları üzerine kaleme aldığı kitaplarında RP'nin yükselen oy artışını tartışır. Bölügiray'a göre (2000, s. 25-27) merkez sağ ve sol partilerinin ve liderlerinin kişisel çıkar ve hesapları, bu partilere güvenini yitiren seçmenin oylarının

radikal partilere kaymasına neden olmuştur. Öte yandan hırsızlık, yolsuzluk, soygun, rüşvet, vurgun devam ederken halkın büyük çoğunluğunun açlık sınırında yaşam savaşı vermesi de radikal partilere yaramıştır. Bu radikal partilerin başında konumlandığı RP'nin seçim çalışmalarına da değinen Bölügiray, RP'nin seçim örgütlenmesi için şu ifadeleri kullanmıştır: RP, seçimlerde hiçbir partinin çalışmadığı gibi sistematik bir şekilde çalışmıştır. Teknolojiyi yoğun biçimde kullanan RP'liler tüm seçmenlerini tek tek bilgisayarlara yükleyerek, oy vermelerini izliyor; kadın komisyonları, halk meclisleri, mahalle-sokak-apartman sorumluları ile büyük çaba harcayarak disiplinli teşkilatı ve seçmeniyle parti programının yayılımını sürdürmüştür.

“Refah Partisi 1991 seçimlerine, kırsal kesimdeki 80 bin üzerindeki ‘mahalle ve köy temsilcileri’; 12 bin civarındaki parti örgütlerinde ve kahvehanelerde sürekli konuşan ‘öğretmen ve hatipler’; sayısı 50 bini bulan ‘örgüt yöneticileri’; sayısı 210 bini bulan ‘örgüt gönüllüleri’ ve seçim günü sırf seçimlerde görevli 100 bin ‘müşahit ordusuyla’ hem yatay hem de dikeylemesine yoğun bir şebeke ağı kurarak girmiştir” (Yavuz, 2018, s. 599). Bu sayılar oldukça önemlidir. Şöyle ki Refah Partililerin bilgisayar teknolojisi kullanmadaki başarısı, o dönemin koşulları gereği için teknolojik bir seviyeye ulaşıldığını ya da ulaşma çabası içerisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak daha önemli olan Refah Partililerin sayıları çok kısa zamanda yüzbinlere ulaşan gönüllü nefer ordusuyla sokak sokak kapı kapı gezerek örgütlenmesi Türk siyasi ve toplumsal dönüşümün yerelleşme ve sivilleşme çabalarını kanıtlar niteliktedir. Artık devlet ve devletin himayesi altında toplanan kesimler, örgütlenen ve görünür olmak isteyen kesimlerin ‘kitleleşmeye’ başladığı gerçeğiyle yüzleşmeye başlayacaktır. Bu gönüllü ordu, halk arasındaki kabulün nedeni yaygınlaşarak içselleştirildiğini gösterir. Nitekim bu nedenle Millî Görüş partileri destekleyenleri tarafından ‘inananların partisi’ olarak kabul edilmiştir.

Erbakan, 10 Ekim 1993 tarihinde gerçekleştirilen RP 4. Büyük Kongre konuşmasında MSP'nin 1974-1978 yılları arasında tek başına iktidar olamasa da iktidara ve halka yaptığı hizmetlerden söz eder. Bunlar Kıbrıs Zaferi'nin kazanılması, Manevi Kalkınma hamlesiyle 350'den fazla İmam Hatip Okulu ve 10 Yüksek İslam Enstitüsü'nün kurulmasına ek olarak 3000'den fazla Kuran Kursu'nun açılmasıdır. Bunun sonucunda yeni inançlı bir neslin yetiştiğini savunur. Ayrıca Ağır

Sanayi Hamlesiyle 200 tesisin 1 milyon kişiye istihdam sağlayacağını; bunların 70 tanesinin tamamlandığını 130'unun yapımının devam ettiğini ifade eder. Müslüman ülkelerle de iş birliğinin geliştirilerek Türkiye'nin İslam Konferansına tam üye yapılmasıyla şahsiyetli bir dış politika izlendiğini vurgular. Tarıma verilen desteğin artırılarak tarımsal gelişmeye önem verilmesi ve eşit, adil bir gelir dağıtımının sağlanması için mücadele edildiğini, KDV'nin reddedilerek kendi dönemlerinde hiçbir yeni vergi kanununun çıkarılmadığını belirtir. Bu dört yıl esnasında hiç kimseye 163.maddeden bir dava açılmadığını ve başörtüsü dolayısıyla kimsenin mağdur edilmediğini söyler (RP 4. Büyük Kongresi, 1993, s. 4-6). Retorikte oluşan bu değişim MSP'nin ve RP'nin siyasi ve sosyolojik açılımını göstermesi açısından önemlidir.

3.6. 27 Mart 1994 Yerel Yönetim Seçimleri

1989 yerel seçimlerinin ardından yapılan 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde merkez sağ ve solda yaşanan parçalanmışlıklar ön plandadır. Bu parçalanmışlıklar sonucu seçimin en önemli kazanan partisi RP'dir. RP, İstanbul ve Ankara dâhil 6 büyükşehir ve toplamda 28 şehrin belediye başkanlığını kazanmıştır. 1989'da % 9,8 olan oy oranını % 19,13'e yükseltmeyi başarmıştır. Seçimden DYP % 21,4'le birinci, ANAP % 21,08'le ikinci parti olarak çıksa da merkez sağ ve sol oylardaki erimeler önemlidir. Mevcut oy oranlarındaki erimeler koalisyon hükümetleri yönetimini tercih etmeyen Türk toplumunun reaksiyoner tutumunu göstermesi açısından önemlidir. Türkiye'de parti sistemini merkez sağ ve merkez sol partiler arasındaki dağılma ve oy oranlarında erime üzerinden değerlendiren Tosun'a göre "27 Mart seçimleriyle birlikte ilk kez İslami kimliğiyle öne çıkan bir partinin yükselişi ve merkez sağ ve sol partilerdeki oy oranlarının eridiğine tanık olunur. Sosyo-ekonomik eşitsizlikler, toplumsal hareketliliklere paralel olarak gözlenen hayat tarzlarının İslamlaşma olgusu, RP'nin yükselişindeki temel dinamikler olarak görünebilir" (Tosun, 1999, s. 358). Ancak merkez sağ ve sol partilerin seçmenlerin yeni ekonomik ve kültürel taleplerine ideolojik ve örgütsel anlamda yanıt verememeleri ve temsil krizine girmeleri RP'nin yükselişindeki esas neden olarak okunabilir.

27 Mart 1994 yerel seçimleri ana merkez parti kabul edilen diğer partilerin de ANAP'ın yaşadığı güç kaybını yaşamaya başladığı seçimlerdir. Seçmen merkez sayılan partilere olan güvenini kaybetmiş, mevcut sistemin dışında kalan partileri

yeni bir alternatif olarak görmeye başlamıştır. Bu seçimlerde DYP'den SHP'ye bütün partiler oy kaybı yaşarken yalnızca RP oylarını artırmayı başarır. Merkez sol partilerinin en önemli kaybedeni ise SHP olmuştur. Oylarını % 28,69'dan % 13,52'ye düşürmüştür. İSKİ skandalı ardından bütün seçim kampanyasını bu olaydan bağımsızlaştırma çabasıyla şimdiye kadar ki icraatları üzerine kurmuş olsa da halkın tepkisinden kaçamamıştır.

1994 yerel seçimleri ve seçim kampanyalarını basın tutumu ve duruşu merkezinde RP örneğinde tartışan Çağan, 1994 yerel seçimlerinde basının esas gündemini RP'nin oluşturduğunu iddia eder. Buna göre seçim öncesi basın üçe ayrılmıştır: RP'yi destekleyenler, RP'ye karşı olanlar ve bütünüyle taraf olmayanlardır. Ancak RP'ye karşı olan basının RP'ye eleştiri getirdiği birçok konuda aynı tavrı sergilediğini belirtir. Bu seçimler basının, kamuoyunda genel eğilim haline gelen bir tercihi tersine çevirme gücüne sahip olmadığını göstermiştir (1997, s. 138-142). Basın ve haberler ideolojik etkilere maruz kalmıştır. Sağ sol ayrımının ön planda olduğu basın dilinde sol kesim RP karşıtı bir politika benimserken; sağ kesim REFAHYOL hükümetinin icraatlarını öven ve 28 Şubat Kararları'na karşı çıkan bir üslup kullanmıştır (Bektaş, 2000, s. 189).

Seçim kampanyasını 'Laiklik, Kentlilik, Demokratiklik' üzerine inşa eden SHP, 'Işığa Az Kaldı... SHP Yarım Bırakmayın' sloganlarıyla seçmenin yolsuzluklarla sarsılan güvenini yeniden kazanmak ister. Bu nedenle icraatlarını sıralarken bir yandan da 'sağ' dan herhangi bir partinin iktidar olması durumunda seçmeni uyarır:

Metro raylı sistemler, toplu konutlar, kanalizasyon projeleri, doğalgaz, arıtma tesisleri, büyük meydanlar, yeşil alanlar... Hepsi de SHP'li belediyelerin eseri derken; metro ve laikliği birleştirerek seçmene mesaj verir. 'Hem metro hem laiklik! Hem yasaksız demokrasi hem doğalgaz! Hem toplu konut hem toplumsal barış! Hem arıtma tesisleri hem insan hakları! Bunları hangi parti birleştiriyor? SHP... Yalnızca SHP! Metro yarım kalmasın... Laik toplum yok olmasın! SHP'ye güvenin geleceğinize sahip çıkın' gibi seçim afişleriyle kentli seçmeni etkilemek ister.

Yukarıdaki seçim afişlerinde kullanılan siyasal iletişim tarzı incelendiğinde SHP'nin seçimlerde oldukça iddialı vaatlerde bulunduğu ve bu iddialarına 'ideolojik' bir anlam yüklediği görülebilir. Yerel yönetimlerde kazanan partiden beklenen icraatlara ya da kazanan partinin yapması gerekenlere, görev alanlarına yer verirken

siyasi retoriğini laiklik ya da ‘sağ’ siyasi gelenek karşıtlığıyla inşa eder. Metro inşasıyla ‘laiklik’ arasında ilişki kurarak özellikle büyükşehirlerdeki başarısını sürdürmeye çalışan SHP, 1989 yerel seçimlerinde elde ettiği başarıyı sürdürememiştir. 1987 yerel seçimlerindeki SHP oy oranları göz önüne alındığında 8 büyükşehir belediyesinin 6’sını kazanan SHP (Bursa ve Konya dışında bütün büyükşehirlerde birinci olmuştur); 1994 yerel seçimlerinde yalnızca Gaziantep ve Kocaeli büyükşehir belediyelerini kazanmıştır. Gaziantep’te bir önceki seçimde olduğu gibi yine Celal Doğan’la birinci olurken, Kocaeli büyükşehir belediyesi dışında hiçbir büyükşehir belediyesini kazanamamıştır. Büyükşehir oylarının belirleyiciliği burada yeniden dikkat çekmektedir. Kazananı ya da kaybedeni belirleyen büyük oranda büyükşehir oyları olmuştur. Öte yandan Şengül’e göre (2014, s. 436-437) yoksullaşma dolayısıyla 1989 yerel seçimlerinde yüzünü sosyal demokrasiye dönen kesimlerin 1994 yerel seçimlerinde sosyal demokratları cezalandırarak kent yönetimlerinden uzaklaştırmaları şaşırtıcı değildir. 1989 yerel seçimlerindeki sosyal demokratların performansı 1970’li yılların gerisinde kalınca önceki seçimlerde ANAP’ı cezalandıran seçmen bu defa sosyal demokratları cezalandırarak, yerel yönetimlerden uzaklaştırır.

RP, 20 Ekim 1991 seçimlerinde IDP-MÇP-RP koalisyonuyla “birleştirilmiş, kotarılmış” yükseliş trendini bu defa ‘tek başına, koalisyonsuz’ seçim sonucuyla sürdürmüştür. 1991 genel seçimlerinde meclis dışında kalma kaygısıyla MÇP ve IDP ile koalisyona girerek özellikle doğu bölgelerindeki düşüşe rağmen 1994 yerel seçimlerindeki başarısı hiç de azımsanacak değildir. İstanbul ve Ankara dâhil birçok büyükşehir belediye başkanlıklarını kazanmasında sosyal adaletsizliklerin, yolsuzluklar dolayısıyla mevcut siyasilere duyulan güvensizlikler RP’ye olumlu yönde katkı sağlar. Öte yandan 70’li yıllardaki Milliyetçi Cephe hükümetlerinde koalisyon ortaklıkları dışında iktidar tecrübesi olmayan bir parti ve geleneğinin bu başarısında ‘Adil Düzen’ söylemi şüphesiz etkili olmuştur. Daha önce iktidar tecrübesinin olmaması ve RP’nin mevcut yozlaşan siyasi örgütlenmelere yeni bir alternatif olma iddiası hemen hemen her kesimden insanın dikkatinin partiye yönelmesine neden olmuştur. Nitekim Zürcher (2009, s. 425) de özellikle 1994 yerel seçim sonuçlarıyla partinin büyük bir sıçrama yaparak artık ağırlıklı olarak küçük işletme sahiplerinin partisi olmadığını aynı zamanda göçlerle genişleyen kent bölgelerinde yaşayan en fakir kesimlerin de sözcüsü haline geldiğini savunur. Ayrıca

artık Türkiye’de de birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi “yüzergezer oy kullananlar” olgusunun önem kazanmaya başladığını vurgular.

1994 seçimlerine giderken RP Tanıtma Başkanlığı tarafından ‘Seçimde ve Seçim Sonrasında İzlenecek Genel Stratejiler’ adı altında bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiri de RP’nin 1994 seçimleri ve sonrasında izleyeceği stratejiler maddeler halinde sıralanırken özellikle bir bölge ve birkaç şehrin adı defaatle yinelenmiştir. Bunlar Güneydoğu Anadolu bölgesi, Ankara ve İstanbul’dur. RP’nin mevcut genel stratejilerine ek olarak bu şehirler ve bu bölge için ayrı bir strateji izleyeceği görülmektedir. RP, Güneydoğu Anadolu bölgesinin sahip olduğu yerel dinamikler, sosyo-ekonomik, kültürel, etnik ve siyasi farklılıklar nedeniyle bölgede ayrı bir strateji izlenmesinin zorunlu olduğunu savunmaktadır.

RP, Güneydoğu Anadolu bölgesi için özel olarak şu stratejileri belirlemiştir:

1991 seçimlerinde küstürülmüş olan seçmenle yeniden dialog kurularak, ılımlı bir ilişki yeniden tesis edilmiştir. Bu nedenle ırkçı, ulusçu, belli bir etnik kesimi hedef alan söylem ve politikalarından kaçınılması gerekmektedir. Yapılacak propagandanın özü İslam kardeşliği olmalı, etnik tartışmaların Cumhuriyet döneminden kaynaklanan siyasetin sonucunda oluştuğunu ifade ederek, Osmanlı dönemindeki İslam Birliği’ne referanslar verilmelidir. Buralarda yaşayan asker, polis gibi kesimlerin varlığını da unutmuyarak, devletin bu bölgelerde uyguladığı politikanın yanlış olduğu vurgulanarak, asker ve polis hedef haline getirilmemelidir. Güvenlik gerekçesiyle yerlerinden edilmiş, köylerinden uzaklaştırılmış kesimlerin yanında durularak; yaşadıkları mağduriyet dile getirilmelidir. Bölge halkının kültürel kimliğine saygı duyularak, Kürtçe isim verilmiş yerlerin isimlerinin değiştirilmesi Bulgar Türklerine yapılanlara atıf verilerek bu politikanın karşısında durulmalıdır. Bölgedeki ekonomik ve geri kalmışlık problemlerine çözüm önerileri getirilmeli; Suriye, İran, Irak gibi ülkelerle ticari ilişkiler geliştirilmelidir. Bölgenin sosyal yapısında önemli rol oynayan ‘şeyh, hacı, hoca’ gibi toplumu etkileyen kişilerle ilişkiler geliştirilmelidir. Yöre sorunlarının çözümünde bölge insanına inisiyatif verilmelidir (URL-14).

Öte yandan dönemin belediye başkanı adaylarından günümüz Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın seçim öncesinde propagandistlere, partililere verdiği seçim taktiklerini aktaran Çakır’a göre seçim taktiklerinden bazıları şunlardır:

(* Güler yüzlü olun. RP’li, yüzü asık, ürkünün bir çehre takdim etmeyecek.

(* Yere tükürmeyin. RP’li, caddede giderken balgamı caddenin ortasına atmayan insandır.

(*) Korkutucu olmayın. Refah'ın ilkelerini kabul eden her fert rahatlıkla RP'li olabilir. Sarhoş olabilir, başı açık olabilir. Yeter ki RP'nin ilkelerini kabul ettim desin.

(*) Yargılayıcı olmayın. Partimizin ilkelerini anlatırken insanlara yokuşu değil inişi gösterin.

(*) Siz ilah değilsiniz. Filanca şu partili filanca şu düşünceden olanlar şöyledir gibi asla konuşmayın.

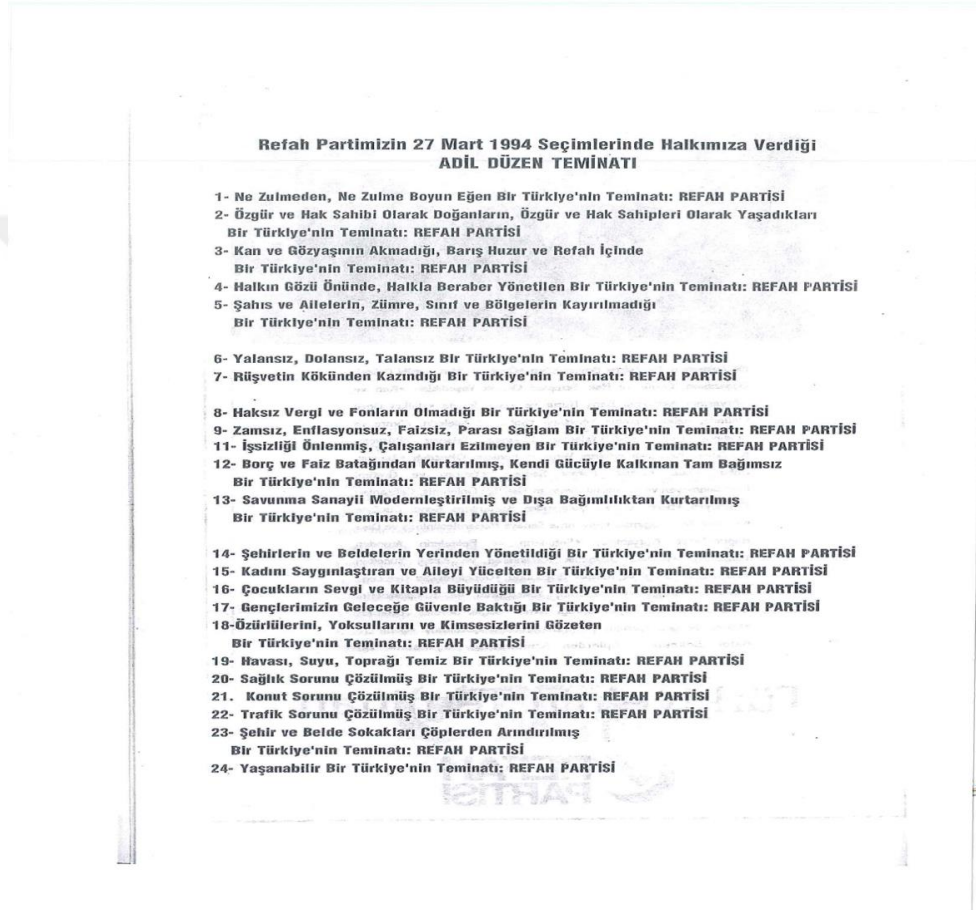
(*) Selamı yaygınlaştırın. Toplum hangi dili anlıyorsa o dille selam verin (Akt. Çakır, 1994, s. 82-83).

1994 yerel seçimleri öncesinde 10 Ekim 1993 tarihinde yapılan 4. Büyük Kongre hem 1994 yerel seçimleri hem de RP'nin geleceği açısından oldukça hayati öneme sahiptir. Nitekim Erbakan bu kongreyi “İktidarı Devralmaya Başlama Bayramı” olarak tanımlamıştır. Bu kongre sonrasında RP'lilerin Erbakan'a olan güveni ve inancı daha da artmış; Erbakan 1994 ve 1995 seçimlerinden yeniden lider olarak çıkmayı başarmıştır. Erbakan ilk olarak 27 Haziran 1993 yılında dile getirdiği RP'nin getirdiği yedi önemli değişim ve oluşumu bu kongrede tekrarlamıştır. “Halkın Hakk'ı temsil eden tek partinin RP olduğunu fark etmesi, Komünizmin çöküşü sonrası Kapitalizmle ezilen insanlığın Adil Düzen arayışına girmesi, Batı'nın iç yüzünün ortaya çıkması, Batıların iflas etmesi, Milli Görüş'ün başlattığı Manevi Kalkınma Hamlesi ile yeni inançlı nesillerin yetişmesi, Milli Görüş'ün iktidar ortağı iken yaptığı hizmetlerin şimdi belediyelerde temiz ve başarılı siyasetle sürdürülmesinin halkta yarattığı memnuniyet ve 25 yıldan beri Milli Görüş'ün Hakk'ı savunması ve söylediklerinin doğru çıkması” bu yedi önemli değişimdir (RP 4. Büyük Kongresi, 1993, s. 16-17). Bu kongre RP'nin söylem değişimini, 1994 ve 1995 seçimlerinde yakaladığı başarısındaki temelleri göstermesi açısından oldukça hayati bir önem taşımaktadır.

Öte yandan RP'nin 1991'de başlayan ancak 1994 ve 1995 seçimleriyle gözardı edilemeyecek hale gelen bu başarılarını değerlendiren Akel de (1999, s. 43) seçim sonuçlarının çeşitli bahanelerle manipüle edilmek istendiğini, RP'den bağımsız olarak değerlendirilmek istendiğini ifade eder. RP'nin özellikle 1994 yerel seçimleriyle artan başarısı ‘protesto’ oylarıyla açıklanmış, oylardaki artış diğer partilerin başarısızlıklarıyla ilişkilendirilmiştir. Önceki yönetimlerin rüşvet, yolsuzluk ve adaletsizliklerin önüne geçememesi RP'yi protesto oylarının merkezi haline getirmiştir. RP'nin yükselişe geçişinde diğer partilerin yeni tartışma ve talepleri karşılayamamış olmalarının ve özellikle sosyal demokrat kimliğiyle bilinen siyasetçi ve bürokratların dahi isimlerinin rüşvet ve yolsuzluklara karışmış olması

RP'nin başarısını artıran faktörlerden bazılarıdır. Bununla birlikte RP'nin özellikle yerel yönetimlerdeki başarısı, Adil Düzen sloganının toplumsal ve siyasal yansımaları, Millî Görüş Hareketinin ve temsilcilerinin yaslandığı geleneksel ve dini birikimleri göz ardı edilmemelidir. Çünkü RP'nin seçimlerde eriştiği başarı yalnızca protesto ya da tepki oylarıyla açıklanamayacak kadar çok yönlüdür.

Seçim Afişi 25.

RP'liler 1994 yerel seçimleri öncesinde, 1989 yerel seçimlerinde devlet-millet kaynaşması anlayışı çerçevesinde düzenledikleri 'Halk Meclisi' uygulamasını daha da geliştirirler. 'Şehirlerin ve Beldelerin yerinden yönetildiği bir Türkiye'nin teminatı' başlıklı slogan oldukça ses getirmiştir. Neredeyse tıkanma noktasına gelen ve sosyal adaletsizliğin her alana yayıldığı mevcut sistemin aksine RP, eğitimden sağlığa ekonomik dağılımdan altyapı hizmetlerinde belediyelerin tam yetkiyle görevlendirileceğini iddia etmiştir. Böylece Turan'a göre 1984'te ANAP'ı yerel yönetimlerde iktidara getiren seçmenler, ANAP uygulamalarına bir tepki olarak 1989'da SHP'yi yerel yönetimlerde iktidara getirmiştir. SHP döneminde yaşanan

yolsuzluklar da başta İSKİ skandalı olmak üzere başka etmenlerle birlikte seçmeni RP'ye yöneltmiştir (Akt. Hamdemirci, 2019, s. 104).

Seçimler öncesi ve sırasında görsel medyada ve yazılı basında partilerin lehine ya da aleyhine yapılan haberlerle seçmenin tutumunu belirleme ve değiştirme çabası sıklıkla görülür. Hatta merkezin dışında kalan RP gibi partiler medyayı sistemin sözcülüğünü yaparak kendilerine karşı olumsuz bir kamuoyu oluşturmakla suçlarlar. Dönemin yazılı basın kaynakları incelendiğinde özellikle RP ve şeriat söylemleri, laikliğin her tartışmada sıklıkla vurgulanması bu aleyhtarlığın neticelerindedir. 1994 yerel seçimleri öncesinde yazılı basının siyasal tutumunu inceleyen Dağtaş'a göre (2001, s. 171-173) seçim öncesinde ele aldığı 17-27 Mart aralığındaki 10 günlük süreç içerisinde basının seçmen üzerindeki yönlendiriciliği bir kere daha kanıtlanır. Her gazete benimsediği ideoloji ve dünya görüşü doğrultusunda haber yaparak, tarafsızlık ilkesinin sınırlarının dışına çıkmıştır.

RP, 1994 seçimlerinde 1991 seçimlerinde olduğu gibi profesyonel destek alarak aynı ajansla seçimlere girer. 27 Mart seçimlerinde medyanın kamuoyu etkisini Refah Partisi özelinde inceleyen Sayruğaç'a göre;

RP'nin bu seçimlerdeki başarısında 'kitle partisi' görünümü kazanarak toplumun birçok kesiminden partiye transferler yapması ve seçimlere çok iyi hazırlanması etkili olmuştur. Yerel seçimleri genel bir seçilmiş havasına sokarak 'Tamam İnşallah!' sloganıyla 1991 genel seçimlerindeki desteği sürdürerek, siyasete devam etme alt metninde devam etmiştir. Gazete ilanlarında da toplumun temel ihtiyaçlarını medyanın gücüyle kullanarak seçimlerde en etkili ve inandırıcı parti olmayı başarmıştır (1996, s. 49-50).

Seçimlerin ardından Cumhuriyet gazetesine RP'nin 1994 yerel seçimlerindeki başarısıyla ilgili bir demeçte bulunan Kalaycıoğlu'na göre RP'nin başarısındaki ana unsur, en modern ve en kurumsallaşmış siyasal parti olmasıdır. Türkiye'de planlı, programlı ve sistemli olarak çalışarak oy toplayacak bir mekanizma yaratan tek parti RP'dir. İngilizce siyasal literatürde 'political cavasing' olarak bilinen kapı kapı dolaşarak oy toplama yöntemini RP yaygın kullanmıştır. Ayrıca RP seçim öncesinde olduğu gibi seçimin oy verme aşamasını da kapsayan, sandık başında durarak sandık başlarındaki kişilere çeşitli yardımlar yapmayı da ihmal etmemiştir. Kalaycıoğlu, RP'nin başarısını anti-modern bir ideolojiyle siyasete girerek, alaturka modern

partilere karşı modern yollarla edindiği başarıyı ilginç bir siniklik örneği olarak tanımlar.³⁵

Millî Görüşçü belediyelerin yerel yönetimlerdeki başarısı 1994 seçimleri için büyük önem taşımaktadır. Belediyelerin sosyal tesislerini her kesimin kullanımına açmaları, iftar çadırları vasıtasıyla yoksullara, çalışanlara, iftar vaktine evde giremeyecek olanlara yönelik hizmetleri, israf ve rüşvetin önüne geçilmek istenmesi, AKBİL uygulaması, Beyaz Masa ve Halk Meclisleri gibi halk-yönetim ilişkisini ve birlikteliğini artıracak sosyal belediyeçilik uygulamaları, Millî Görüş belediyeçiliğinin temel taşlarını oluşturmuştur (Hamdemirci, 2019, s. 164-165). Yerel yönetimlerde RP belediyelerinin sosyal fonksiyonlarını ön plana çıkaran, halkın mutlu ve acı günlerini de paylaşan bir yönetim tarzı benimsemesi toplumsallaştırma misyonuyla halkın takdirini kazanır. Bunun en önemli göstergelerinden biri de 28 Şubat'ın ardından 1999 seçimlerinde FP'nin belediye başkanlığı seçimlerinden birinci parti olarak çıkmasıdır (Akdoğan, 1999, s. 206). 27 Mart 1994 seçim sonuçları Türkiye'nin biri diğerinin sonucu olan iki önemli süreçten geçtiğini ortaya koymuştur: İlki yoğun bir toplumsal seyyaliyet sürecidir. Diğer ise mevcut siyasal katılma araçlarının, merkez sağ ve sol siyasal partilerin yaşadığı bir siyasal amorfleşme ya da kimliksizleşme sürecidir. Merkezkaç güçlerin, kendi çevrelerine hapsedilmek istenen kesimlerin talepleri ve kamusal alanda görünür olma isteklerinin en önemli göstergelerinden birisi 27 Mart seçimleridir (Bayramoğlu, 2001, s. 20-27).

Erbakan, 27 Mart 1994 seçimleri sonrasında şu ifadeleri kullanmıştır: “27 Mart'ta bir büyük yanardağ gürlüdü. Beklenen yanardağ gürlüdü. Dünyanın merkezi İstanbul, Türkiye'nin merkezi Ankara, Anadolu'da Büyük Selçuklu payitahtı Konya, Kayseri, Erzurum, Diyarbakır, Trabzon, Rize, Sakarya, Kütahya, Van, Urfa, Adıyaman... Bütün bunlarda halk yerel yönetimleri Refah Partisi'ne verdi ve Batı taklitçilerini tasfiye etti” (2017a, s. 134). Erbakan'ın yukarıdaki ifadesinden de anlaşılacağı gibi kendisi ve partinin tamamı bu seçimlere yerel bir seçimin ötesinde bir anlam yüklemiştir. RP'nin ve Millî Görüş partilerinin tamamına hâkim olan yüksek inanç ve motivasyondan daha önce söz etmiştik. Şüphesiz kaybedilen her seçimin ardından hiç kaybetmemiş gibi yeniden ve daha yüksek bir motivasyonla

³⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 3 Nisan 1994, s.10.

devam etmesi partinin 1991 genel seçimleriyle başlayan yükselişinde büyük rol oynamıştır.

1991 genel seçimlerinde olduğu gibi 1994 yerel seçimlerini organize eden Anajans başkanı Çelik'e göre RP'nin bu seçimlere yerel değil de genel seçimmiş gibi organize olarak hazırlanma nedenleri şunlardır: "Dünyanın ve Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu durumlara meclis aritmatığı içinde yer alan RP'nin dışındaki partiler cevap verememektedir. SHP, DSP ve CHP'nin solu bölmelerinin ve bu bölünmeyi derinleştirmelerinin altında kişisel inatlaşmalardan öte yeni çözüm ve politika üretmeyişleri yatmaktadır. SHP devletçi-statükocu bir görünüme bürünmüştür. ANAP ve DYP'de köklü reformlardan ve hesap sormalardan ve gerekli iç ve dış politik atılımlardan uzak bir görünüm arz etmektedir" (Akt. Özkan, 2002, s. 186-187).

Seçim Afişi 26.

1994 YEREL SEÇİMLERİ

RP'nin yine iktidar partisini değil sistemin kendisini eleştirdiği yukarıdaki afişte, bürokrasinin işleyemez hale gelerek halkın istek ve arzularını yoksayarak tekelleştigiğine dikkat çekilmek istenir. Merkezîyetçi ve kalıplaşmış bürokratik sistemin yerine halkın kendisinin seçtiği doğrudan katılımı yerinden yönetilen bir Türkiye vaadi verilir. Bütçe gelirlerinin merkeze değil yerel yönetimlere bağlanacağı vurgulanırken kalkınmanın belli başlı şehirlerde değil bütün şehirleri kapsayacak biçimde gerçekleştirileceği iddia edilir.

Seçim Afişi 27.³⁶

³⁶ Anlaşılır, sade bir dil kullanılan afişte, mesaj içeriği şu sıralamadır: Türkiye'de rüşvetin yerini ve toplumdaki hakimiyetini anlatan mesajların ardından, RP'nin rüşvetin ortadan kaldırılmasına ilişkin vaatlerine dayalı içerik gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Süllü, 1998, s. 105).

1993 yılına damgasını vuran İSKİ skandalı ardından yapılacak seçimlerde rüşvet ve yolsuzluğa değinmeden hazırlanan bir seçim afişi konjonktürel olarak mümkün olamaz. RP başından beri sıklıkla ifade ettiği Hakkaniyetli yönetimi daha da merkezine yerleştirmeye başlamıştır. Refahlı belediyelerin başarısına dikkat çekilen afişte, her türlü rüşvet ve yolsuzluğun kökünden kazınması için tek çözüm olarak ‘Adil Düzen’ ile başa gelecek RP sunulur. RP’nin yükselişini, İtalya’daki ‘Temiz Eller’ ve ‘Temiz Toplum’ vurgusuyla öne çıkan, İtalya’daki gibi yerel seçimlerde radikal uçlara kayma süreciyle açıklayanlar olmuştur. RP de İtalya’daki Temiz Toplum söylemini, Türkiye’deki ‘Adil Düzen’ söylemiyle gerçekleştirmeyi başarmıştır. Şüphesiz RP’nin başarısını sadece ‘Adil Düzen’ söylemine bağlamak mümkün değildir ancak büyük bir etken olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

1991 genel seçimlerinde olduğu gibi 1994 yerel seçimlerine de büyük bir özveriyle hazırlanan RP seçim çalışmalarına yalnızca reklam ajansı desteğiyle hazırlanmaz. 1991 ve 1994 seçim kampanyalarını kadınlar üzerinden kadınların büyük desteğiyle yürüten RP mahallelerde kapı kapı gezerek, seçmeni ikna etmeye çalışarak tabanını genişletmeye çalışmış ve büyük oranda da başarılı olmuştur. Bahri Zengin, RP’nin yayılma stratejisini şöyle açıklamaktadır: “Örneğin sabah saatlerinde otobüs duraklarında kalabalıklarla temas edilerek, çok doğal bir şekilde insanlarla iletişim benimsendi. Sol kesimlerle diyalogu geliştirmek için paneller tertip ettim. Bu panellere Türkiye’de bulunan Komünist, Marksist insanları çağırdık. Murat Belge, Asaf Savaş, Doğu Perinçek gibi isimler bizim panellerimize katıldı ki 1986 yılındaki RP için bütün bunların ne demek olduğunu söylememe gerek yok” (URL-17).

RP’nin girdiği bütün seçimlerde özellikle de 1994 ve 1995 seçimlerindeki başarılarını tartışan Yavuz’a göre;

Partinin örgütsel esnekliği ve geleneksel ağları harekete geçirmek için modern araçları stratejik bir biçimde kullanması oldukça etkili olmuştur. Partinin örgüt yapısı, tespih modeli yani geleneksel Müslüman tesbihinin 33 boncuğunu esas alarak her il yönetim kurulunun 33 üyeden oluşmasıdır. Her bir mahallenin bir örgütleyicisi vardır ve bu kişi her bir sokakta oturan kişilerin yaşı, etnik ve dinsel kökeni, doğum yeri hakkında bilgiler toplamak üzere bir sokak temsilcisi atamaktadır. Şehir sorumluları, bu mahalle örgütleyicilerinin işlerini her hafta düzenli olarak incelemektedir. Aynı zamanda her şehrin de 33 üyeden oluşan bir parti divanı vardır. Türk siyasi tarihinde başka hiçbir parti, sosyal ve siyasal açıdan Türk toplumunun temel birimleri olan mahallelerde bu şekilde iletişim kuracak şekilde örgütlenmemiştir. Aynı zamanda RP temsilcileri, toplumsal bağları güçlendiren ve seçmenleri bir arada tutmaya yarayan birçok dernek ve kurumla organik bağlara sahip olmasıyla da diğer partilerden ayrılmaktadır (2008, s. 307).

1950 seçimlerinden bu yana hiçbir seçimin 27 Mart 1994 yerel seçimleri kadar anlamlı ve yüklü bir sosyolojik bagaja sahip olmadığını savunan Bayramoğlu'na göre;

27 Mart seçimleri Türk toplumunun yerelleşme merkezinde bir atomlaşma sürecine girdiğini göstermiştir. Bu atomlaşma süreci sadece bireyler ve ekonomik göstergeler bazında değil; toplumsal kimlikler ve kültürel-geleneksel göstergeler bazında da gerçekleşmiştir. RP'nin bu seçimlerdeki başarısı ise merkez güçlerle merkezkaç güçler arasındaki kutuplaşmada, genel kabul haline gelen laik-antilaik çelişki ve çatışmasının tek başına bir anlam taşımadığını; bunların toplumsal talepler ve gruplar düzeyinde köklü bir yeniden yapılanma sürecine ve bu sürecin altında yatan gerilime bağımlı göstergeler olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymuş olmasıdır. Bu seçimler artık Türkiye'nin yeni bir toplumsal ve siyasal bir atmosfere girdiğini, temel çatışma ekseninin değiştiğini göstermiştir. Ayrıca 27 Mart'ın Türkiye için diğer önemi ise yoğun ve canlı bir toplumsal hareketlilik sürecinin mevcudiyetinin ve merkez sağ-sol siyasal partilerinin yaşadığı siyasal bir amorflaşma ya da kimliksizleşme sürecinin ortaya çıkmasıdır (1994, s. 36-37).

RP'nin 1994 seçimlerindeki başarısını değerlendiren Göle'ye göre;

RP'nin başarısı yeni toplumsal sınıfların ve İslami kimliğin merkeze taşınmasını ifade etmektedir. "Öteki Türkiye" güçlendikçe ve merkeze talip oldukça, şimdiye kadar ki merkez ve merkez-kaç partiler yelpazesi de anlam yitirmektedir. Şöyle ki RP son on yıldır hızlanan piyasa ekonomisinin ve anarşik liberalizmin toplumsal sancularına tercüman olduğu için kazanmıştır. Pragmatizm ve manevi değerleri birarada sunmakta, "hizmet" ve "sevgi"yi siyasi söyleminin temel taşları olarak kullanmaktadır. Hizmeti ayrıcalıksız kesimlere, merkezdeki varoşlara götürmeyi vaad ettiği gibi, İslami

değerlere de dayanarak, kentlerde çözülen, anomikleşen, tekilleşen kimliklere, “kaybolmuş cemaat”lerini (kardeşlik, Kürt-Türk) vaad etmektedir. Liberalleşen toplumun kural tanımaz bireyciliğine, anarşik yapısına (rüşvet, israf, pornografi) İslami ahlaki değerler ve kurallar aracılığıyla gem vurmaya önermektedir. Bu nedenle RP’nin seçimlerdeki başarısı sanıldığı gibi ideolojik ve militan olmasından değil, siyasi ve temsili olmayı başarmasından kaynaklanmaktadır. Merkez partiler ise laiklik ve milliyetçilik ideolojilerine sığınarak, son on yılı yaşanmamış farzederek, yüzlerini devlete dönmüş ve seçmenden kopmuşlardır (1994, s. 13).

RP’nin 1994 seçim sonuçlarını değerlendiren Sarıbay, iki önemli değişkenin RP’nin seçim sonuçlarında etkili olduğunu savunur. Bunlardan biri RP’nin başta İstanbul ve Ankara gibi kentsel alanlarda başarılı olması; diğeri Güneydoğu Anadolu bölgesindeki umulmadık bir yükseliş göstermesidir. Sarıbay, RP’nin kentsel alanlardaki başarısını modern kent hayatında ideolojisine uygun, giderek yaygınlaşan toplumsal bir zemin bulması ile açıklar. Ona göre bu seçim sonuçları, RP ile yükselen İslam’ın siyasal değil, kültürel popülist İslam olduğunu göstermiştir. Bu sayede kent yoksullarından dindar küçük sanayici ve tüccara kadar hemen her kesimden insanı popülist söyleme dayanan, sistematik ve etkili olan propaganda çalışmalarıyla kendi yanına çekmeyi başarmıştır. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki başarısında ise dinsel milliyetçiliğin yükselmekte olması ve bu dinsel milliyetçiliğin temsilcisi olarak bölge insanının RP’yi görmesi etkili olmuştur (1994, s. 19-21).

RP’nin 1994 yerel seçimlerindeki oy oranlarını değerlendiren Türköne’ye göre;

RP diğer seçmenlerden klasik ‘antici’ retoriğiyle oy almıştır. Türkiye’de merkez sağ ve sol politika ve uygulamaları mevcut sorunlara cevap veremeyecek hale gelmiştir. Bu duruma ek olarak da antici retoriğin yalnızca sosyalizmle girdiği ancak tutunamadığı, solun da bu boşluğu iyi değerlendiremediği bir ortamda seçmenin karşısında bir alternatif olarak RP var olmuştur. RP de bu antici retoriğini milli, muhafazakâr ve dini bir temellendirmeyle seçmene sunmuştur. Mevcut sistemde antici retoriği tekeline alan RP, sosyal adalet, milli onur, gelenek-muhafazakârlık ve din gibi unsurlarla retoriğini genişletmiş böylece ‘iktidara aç’ toplumsal kesimlerin dinamik, ısrarlı ve kararlı katılımıyla bu unsurları mezc ederek bu sonuca ulaşmayı başarmıştır (1994, s. 55-56).

Alkan ise 1994 yerel seçimlerinde seçmen nezdinde Türkiye’nin mevcut sağ ve sol partilerine duyulan güvensizliğin bir kere daha görüldüğünü belirtir. Şüphesiz bu

güvensizlikte Türk siyasi yelpazesinde büyük bir boşluk oluşturur. Ona göre RP ise bu boşlukta İslam'ın seçimle gelmeyen anayasal kuruluşlar tarafından dışlandığı şehir ortamında, “köylü İslam”ını en iyi yorumlayan siyasi ekip olarak kendi kariyer çizgisinin en parlak başarısını elde etmiştir. Hayli naif bir ekonomik programla, şehre yeni göçenlerin zihninde bir mazlum kahraman tipiyle özdeşleşerek yeni bir siyaset imajı yaratmayı başarmıştır (1994, s. 25-26).

27 Mart 1994 yerel seçimleriyle birlikte partilerin oy oranlarına bakıldığında Türkiye’yi Türkiye yapan ‘siyasi mutabakat’ın sonuna geldiğini, müthiş ve tayin edici bir siyasal ve toplumsal dönüşümün ortaya çıktığını görmek mümkündür. Türkiye, 27 Mart seçimleriyle birlikte “demokratik bir metamorfoz” sürecine girmiştir. 27 Mart seçimleri artık 1920’lerdeki kavramlar ve esaslarla ulus-devlet anlayışını sürdürmenin mümkün olmadığını gösterir. Türkiye, “Euro-İslam” modeliyle laikliği yeniden tanımlayarak, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde “mikrokozmetik bir Osmanlı toplumu ve mutabakatı” oluşturabilme imkânı taşıyan tek ülkedir. 27 Mart seçim sonuçları da Türkiye’nin kendi içerisinde gerçekleştirdiği bu dönüşümü açığa çıkararak, yeni bir sürece girildiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir (Çandar, 1994, s. 28-30).

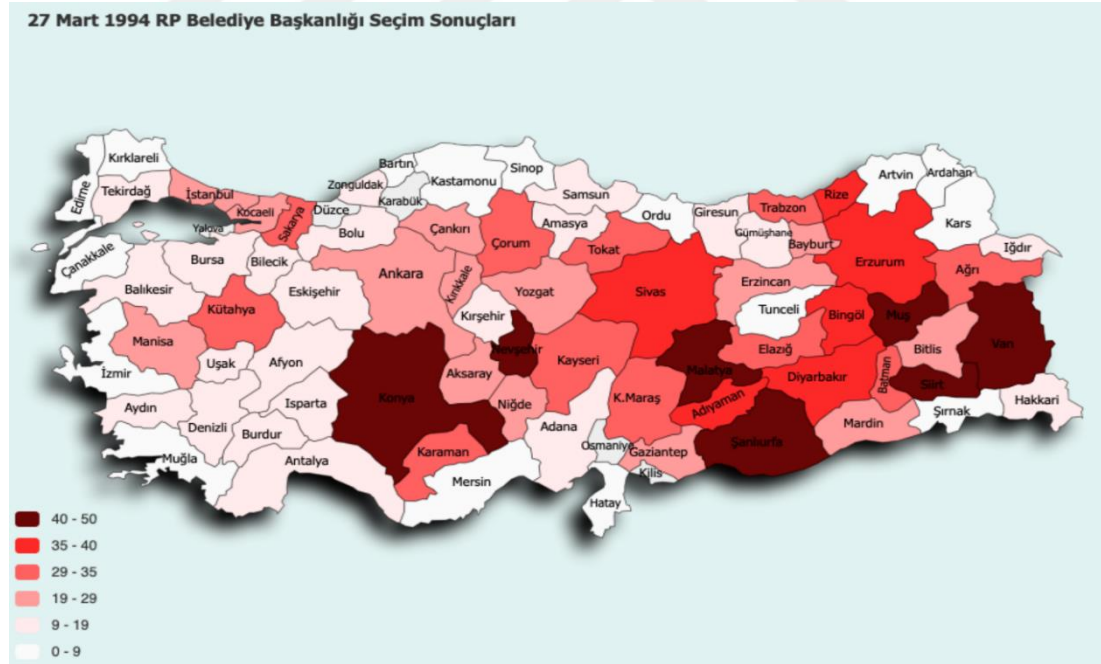
Bulaç, RP’nin 27 Mart seçimlerindeki başarısı geçici ve konjonktürel değil aksine yeni bir sosyal gerçekliği ortaya koyduğunu iddia eder. Seçim sandıklarının kazananını ‘öteki Türkiye’ olarak tanımladığı dört toplumsal kategorinin varlığından söz eder: 1. Devlet seçkinciliği dışında kalan büyük orandaki muhafazakâr ve dindar kesimler 2. Türk-Kürt çatışmasından rahatsız olan ve Türklerle bir arada yaşamak isteyen sünni Kürtler 3. Büyükşehir varoşlarında, gecekondualarda yaşayan geniş yoksul kesimler 4. Devlet zengini politikasından yararlanamayan Anadolu kökenli dindar ve muhafazakâr yeni tüccar ve sanayici kesimleri. Bu kesimler Türkiye’nin toplumsal gerçeğidir (Bulaç, 2009, s. 199). Akşin’e göre ise (2020, s. 295) İslamcı partilerin ve RP’nin başarısı, öncelikle ‘büyük’ partilerin, iş bulma, halka iktisadi ve toplumsal yarar sağlamadaki başarısızlığına karşı protesto ve aynı zamanda İslamcılarının bunu sağlayabileceği umudu olarak açıklanabilir. Aynı zamanda partilerin yerel örgütleri çok çalışıyor, kapı kapı dolaşıp propaganda yapıyor, birçok kez gıda yardımlarında da bulunuyor; kimileriye sırf dinsel amaçlarla, salt şeriatçı oldukları için oy vermektedir.

Dilipak’a göre;

“RP’nin oyları çok genç, çok dinamik, İstanbul’a dışardan gelmiş ve yerleşmiş insanlardan gelmektedir. Büyük kentten pay almak isteyen, mücadele eden, çocuğunu okutmak isteyen, Tahtakale gibi iş piyasasına girip zengin olmak isteyen insanlar RP’yi desteklemiştir. Bununla birlikte RP, bir yanda kentle uzlaşamayan insanları, öbür yanda da sosyal demokratların üzerinde siyaset yaptığı insan topluluklarını etkilemeyi başarmıştır. Sosyal demokratların bıraktığı boşluk, RP’nin işini kolaylaştırmıştır. RP’ye yönelim, İslami imaj çevresinde oluşan bir bütünleşme, düzene bir tepki niteliğindedir” (Akt. Aykol, 1996, s. 121).

Bahri Zengin ise seçim çalışmalarında faaliyet alanlarının değiştiğini, camii cemaati etrafından çıktığını ve hedeflerine kırsal kesimdeki insanlardan çok kentli insanı yerleştirdiklerini ifade eder. “Yeni bir değişim, çözülme önce büyük kentlerde, kentli insanlarla başlar. Böyle olunca teşkilatlarımız basın ambargosuna rağmen bire bir yaklaşımı benimseyerek, bu doğrultuda örgütlendi” ifadelerini kullanmıştır (URL-15).

Harita 7. 27 Mart 1994 Belediye Başkanlığı Seçimleri RP’nin aldığı oyların Türkiye Oy Dağılımı.

Yukarıdaki haritada RP’nin daha önce etkin olmadığı bölgelerden dahi oy aldığını, Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinde Ardahan ve Tunceli dışında büyük oranda etkin olduğunu; İç Anadolu’nun orta şehirlerinde özellikle Konya ve Nevşehir’de çok güçlü olduğunu, İç Doğu şehirlerinde Sivas’tan itibaren etkinliğini hiç kaybetmediğini söylemek mümkündür. Karadeniz Bölgesinde özellikle Trabzon,

Rize ve Tokat öne çıkarken; Ege’de Kütahya, Güneydoğu Anadolu’da Şanlıurfa ve Siirt, Marmara’da ise Sakarya RP’ye büyük destek vermiştir. Marmara’nın kıyı şehirleri olan Kırklareli ve Çanakkale’ye ek olarak Ege Bölgesi’nin yine bir kıyı şehri olan Muğla’daki RP oy oranları yine değişmemiştir.

27 Mart 1994 seçimlerine kadar özellikle 1989 yerel ve 1991 genel seçimlerindeki artan oy oranını ve yükseliş trendini “laik seçmenin sandığa gitmemesinin bir sonucu” olarak görenler çoğunlukta; bu seçimler RP’nin sadece eski gecekodu mahallelerinden ve merkeze uzak ilçelerden değil merkezdeki ilçelerden de oy kazandığını gözler önüne sermiştir. Türkiye genelinde yüzde 19,09 oy alan RP, İstanbul ve Ankara dâhil olmak üzere Konya, Kayseri, Diyarbakır ve Erzurum büyükşehir belediyelerini kazanmıştır. 22 il, 92 ilçe ve 207 beldede başkanlıkları kazanarak, toplam belediye başkanlığı sayısını 327’ye çıkarmıştır (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 413). Ancak RP’nin yerel seçimlerdeki özellikle de Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki başarısını hem RP’nin belediyeciliğinden hem de DEP’in seçimleri protesto ederek 1994 seçimlerinde aday çıkarmamasından bağımsız okumak mümkün değildir. DEP’in aday çıkarmamasıyla 1991 genel seçimlerindeki ittifaka rağmen Kürt oylarının sistem dışı bir parti olarak görülmesi nedeniyle RP’ye kaydığı iddia edilebilir.

RP, bu seçimlerde Güneydoğu’dan birinci parti olarak çıkmıştır. Ağrı, Bitlis, Muş, Bingöl, Batman, Siirt, Diyarbakır, Van, Şanlıurfa, Adıyaman il başkanlıklarını almış olsa da 1991 seçimleriyle küstürdüğü Kürt oylarını yeniden kazandığını söylemek pek mümkün değildir. Çünkü RP’nin 1994 yerel yönetimlerinde bu bölgelerdeki başarısı DEP’in seçimleri boykot ederek seçimlere katılmamasında aranabilir. Nitekim Çakır’a göre de RP bu başarısını PKK boykotuna, bölgenin etkili partisi olan DEP’in seçimlere katılmamasına, diğer partilerin alternatif olmayarak başarısızlığına borçludur. Ayrıca 1994 seçimleri RP’nin artık büyük kentler merkezli bir hareket olarak 1989 yerel seçimlerinin kazananı olan SHP’nin yerine oturmasına sebep olması açısından ayrıca önemlidir. Öte yandan 1994 seçimlerinde çoğu RP’li için bile sürpriz olarak Fatih, Üsküdar, Sarıyer ve Beykoz’un kazanılması RP’nin özellikle İstanbul için sadece bir ‘gecekodu’ partisi olmadığını, kitleleşmeye başladığını göstermiştir (2018, s. 552- 553).

RP'nin yalnızca 'gecekondu' ya da 'cami cemaati' partisi olduğu tartışmalarında 27 Mart 1994 Belediye Başkanlığı Seçim sonuçlarına göre İstanbul'un gecekondu, varoş, şehrin yerli ancak kısmen muhafazakâr seçmenin yaşadığı ilçeler merkezinde bakmak yerinde olacaktır. Bu nedenle tabloya yalnızca gecekondu nüfusunun yoğun olduğu ilçeler eklenmemiştir. Tabloda İstanbul'un yoğun göç aldığı, gecekondu nüfusun yoğun olarak yaşadığı ilçelerine ek olarak İstanbul'un yerli halkının da oturduğu ancak muhafazakâr ve geleneksel nüfusuyla öne çıkan Fatih, Eyüp, Üsküdar gibi ilçelerindeki RP oy oranları da verilmiştir.

27 Mart 1994 Belediye Başkanlığı İstanbul İlçeleri RP Seçim Sonuçları³⁷			
Sultanbeyli ³⁸	% 57,9	Beyoğlu	% 30,4
Beykoz (2)	% 41,8	Bayrampaşa	% 30,3
Ümraniye	% 39,2	Pendik	% 30,1
Bağcılar	% 37,3	Tuzla	% 29,9
Esenler	% 36,3	Kartal	% 28,7
Kağıthane	% 35,5	Üsküdar	% 28,2
Fatih (2)	% 35,4	Güngören	% 26,8
Gaziosmanpaşa	% 34,1	Eyüp	% 26
		Bahçelievler	% 26

(*) Tablodaki ilçe sıralaması RP en yüksek oy oranına göre yapılmıştır.

Yukarıdaki tablo RP'nin 27 Mart 1994 belediye başkanlığı seçim sonuçlarının İstanbul ilçelerindeki en yüksek oy oranlarına göre hazırlanmış halidir. Tabloda RP'nin % 25'in üzerinde oy aldığı ilçeler belirtilmiştir. Buna göre RP, İstanbul ilçeleri arasında açık ara en yüksek oy oranına Sultanbeyli'de ulaşmış ve Ali Nabi Koçak dönemin Sultanbeyli belediye başkanı seçilmiştir. Sultanbeyli'deki % 57,9'luk oy oranı RP'nin bu bölgeye göçle gelmiş gecekonduya yaşayan, yoksul, geleneksel seçmenin desteğinden bağımsız okunmamalıdır.

³⁷ Tablodaki veriler <https://rapory.tuik.gov.tr/24-02-2023-14:12:10-21120802491645015632623419466.html> adresinden alınmıştır.

³⁸ Nöbetleşe Yoksulluk-Sultanbeyli Örneği çalışması, Sultanbeyli'nin sosyo-ekonomik ve demografik yapısını ortaya çıkarmayı amaçlayan bir saha araştırmasıdır. Çalışmaya göre araştırmanın yapıldığı dönemlerde Sultanbeyli'nin yoğun nüfusuna ve İstanbul merkezine yakınlığına rağmen belediye mevzuatının bir sonucu olarak İstanbul Büyükşehir belediyesi sistemi içinde olmaması beraberinde birçok sorunu getirmiştir. Çalışmaya göre ilçenin büyükşehirin denetimine tabi olmaması hem kuruluşunda hem de bugünkü durumunda önemli rol oynamıştır. Bu denetimsizliğin en önemli göstergelerinden biri de kaçak yapılaşmanın gizlenmeden alenen yapılıyor olmasında görülebilir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2016, s. 206, Harita 5.1). Ayrıntılı bilgi için bkz. Nöbetleşe Yoksulluk-Sultanbeyli Örneği, 2015. Sultanbeyli, 1992 yılında Kartal'dan ayrılarak ilçe yapılmıştır.

Tablonun geneline bakıldığında Esenler, Bağcılar, Kağıthane, Gaziosmanpaşa gibi göçle gelen, yoksul ve gecekondu mahallelerinin yoğun olduğu ilçelerdeki RP desteği önemlidir. RP'nin seçim kampanyaları ve vaatlerinin bu bölgelerde karşılık bulduğunu gösteren sonuçlardan biridir. Nitekim Türkiye'de İslami akımların siyasal simge aktarımını Millî Görüş Hareketi ve RP örneğinde inceleyen Başçı, İstanbul'un varoş ilçelerindeki RP seçmenlerinin önemli bir kısmının RP'ye yönelmesinde ekonomik unsurların etkili olduğunu savunur. Ona göre 1970'lerin CHP'sinin 'hakça düzen' sloganı ne ifade ediyorsa 1990'ların RP'sinin 'adil düzen' sloganı da aynı şeyi ifade etmektedir (1998, s. 217).

Tabloda dikkat çeken bir diğer unsur ise Fatih, Üsküdar gibi İstanbul'un en eski yerleşim yerlerinden biri olan ilçelerinde listede olmasıdır. Bu ilçelerdeki RP desteğini göç ve gecekondu nüfusuyla ya da yoksul seçmenin desteğiyle açıklamak yeterli değildir. Bu ilçelerde İstanbul'un muhafazakâr yerli halkının yoğunlukta olduğu da kabul edilir. Ancak burada ekonomi ya da göç parametreleri RP desteğinde belirleyici değildir. Bu ilçelerde muhafazakâr, dindar ya da daha geleneksel seçmenin yoğun olduğu bilinmektedir. RP'nin bu ilçelerdeki seçmeni de İslami, dindar duruşuyla yakaladığı iddia edilebilir. Ayrıca TÜİK'ten alınan verilere göre İstanbul'da en düşük oy aldığı ilçeleri sırasıyla % 6'yla Adalar, % 6,3'le Bakırköy, % 8,2'yle Beşiktaş olur. Bu ilçelerin tamamından ANAP ve DYP desteği yani merkez sağ partilerine verilen destek öne çıkarken % 20'nin üzerinde SHP-DSP-CHP desteği vardır. Bu seçim sonuçları RP'nin sol ve sosyal demokrat seçmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı il ve ilçelerde bu seçmenlerden oy alamadığı tezimizi destekler niteliktedir. RP, merkez sağ ve sağ parti geleneğine bağlı seçmen nüfusunun olduğu il ve ilçelerden daha kolay oy almayı başarmıştır.

Harita 8. 27 Mart 1994 İl Genel Meclis Üyeleri Seçim Sonuçlarına göre RP'nin Türkiye'deki oy dağılımı.

Tablo 26. 27 Mart 1994 Yerel Seçimleri Belediye Başkanlığı ve İl Genel Meclis üyeleri oy oranları karşılaştırması.

İl	RP Belediye Başkanlığı %	RP İl Genel Meclis %	İl	RP Belediye Başkanlığı %	RP İl Genel Meclis %
Adana	11,1	11,9	İzmir	7	7,4
Adıyaman	35,4	29,2	K.Maraş	32,9	25,2
Afyon	16,9	14,9	Karaman	29,5	24,1
Ağrı	31	25,5	Kars	7,3	11,6
Aksaray	22,8	19,6	Kastamonu	6	8,6
Amasya	17,7	15,1	Kayseri	31,1	24,7
Ankara	27,3	21,5	Kırıkkale	20,3	18,4
Antalya	9,1	7,3	Kırklareli	3,1	3,3
Ardahan	3,5	8,7	Kırşehir	13,2	14,8
Artvin	7,1	11	Kocaeli	25,8	29,1
Aydın	11,8	7,3	Konya	48,9	32,7
Balıkesir	13,5	11,2	Kütahya	31,3	21,6
Bartın	7	10,2	Malatya	41,5	31,6
Batman	34	33,7	Manisa	20,6	11,9
Bayburt	29	36,5	Mardin	26,6	20,8
Bilecik	10,5	11,5	Muğla	2,1	3,4
Bingöl	40	44,5	Muş	43,9	38,6
Bitlis	28,9	38,1	Nevşehir	45,2	23,6
Bolu	14,5	23,7	Niğde	19,5	16,5
Burdur	12,6	11,4	Ordu	6	14,5
Bursa	18,5	19,1	Rize	39,5	25,9
Çanakkale	3,5	6,9	Sakarya	32,9	29,1
Çankırı	20,1	21,9	Samsun	16,9	16,9
Çorum	34,2	24,5	Siirt	45,4	31,3
Denizli	16,2	8,4	Sinop	6,7	14,3
Diyarbakır	36,9	33,4	Sivas	38,3	29,9
Edirne	7,1	4,3	Şanlıurfa	44,8	27,1
Elazığ	34,6	32,9	Tekirdağ	9,5	6,1
Erzincan	24,3	22,8	Tokat	31,9	21,7
Erzurum	37,5	33,4	Trabzon	30,4	24,1
Eskişehir	13,8	13,0	Tunceli	2,7	3,5
Gaziantep	27,4	22,5	Uşak	16,5	11,8
Giresun	18,2	17,9	Van	42,2	29,7
Gümüşhane	18,4	27,3	Yozgat	22,3	25,3
Hakkâri	14,7	17,5	Zonguldak	13	15,9
Hatay	8,9	12,3			
İğdır	10,6	22,8			
Isparta	18	11,6			
Mersin	8	7,1			
İstanbul	25,2	25,3			

(*)Koyu harflerle belirtilen şehirler hem belediye başkanlığı hem de il genel meclisi sonuçlarında RP'nin Türkiye geneli ortalaması üzerindeki şehirlerdir.

Yukarıdaki 26 nolu tablo, RP'nin belediye başkanlığı ile il genel meclisi üyeleri sonuçlarında ortalama bir dengenin var olduğunu göstermektedir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi belli bazı şehirlerde bu denge bozularak, ağırlık ya belediyede ya da il genel meclisi üyelerinden yana olmuştur. Yine de RP'nin belirli bir oy potansiyeline sahip olduğu bölgeler dışında da birçok şehirde belediye seçimlerinde yüksek oy alması 'belediyecilik' ve 'yerel yönetim uygulamaları ve başarıları'ndan bağımsız okunmamalıdır.

Tablo 27. Refah Partisi'nin Yerel Seçimlerde Kazandığı Belediyeler ve Oy Yüzdeleri

İl	1984	1989	1994
Muş	13,8	-	43,9
Şanlıurfa*	34,7	37	44,8
Konya**	-	41,7	48,9
Kahramanmaraş**	-	28,5	32,9
Sivas**	-	36,3	38,3
Van**	-	26,6	42,2
Adıyaman	-	-	35,4
Ağrı	-	-	31
Aksaray	-	-	22,8
Ankara	-	-	27,3
Batman	-	-	34
Bayburt	-	-	29
Bingöl	-	-	40
Bitlis	-	-	28,9
Çorum	-	-	34,2
Diyarbakır	-	-	36,9
Elazığ	-	-	34,6
Erzurum	-	-	37,5
İstanbul	-	-	25,2
Kayseri	-	-	31,1
Kütahya	-	-	31,3
Malatya	-	-	41,5
Nevşehir	-	-	45,2
Rize	-	-	39,5
Sakarya	-	-	32,9
Siirt	-	-	45,4
Tokat	-	-	31,9
Trabzon	-	-	30,4

(*) 1984, 1989 ve 1994 yıllarında seçimleri kazandığı iller

(**) 1989 ve 1994 yıllarında seçimleri kazandığı iller

1970'li yıllarında son dönemlerinde koalisyonlarla iktidar ortaklığı dışında herhangi bir iktidar partisi olmayan Millî Görüş hareketi partileri için yerel seçimleri kazanmak, iktidara giden yolda atılacak büyük bir adım olarak değerlendirilir. RP de

adım adım iktidara giden yola karşılaştığı zorluklara rağmen aşmayı başarır. 1984 yerel seçimlerinde iki belediyeyi kazanarak başladığı yerel yönetim ve belediyeçilik seçim sürecine 1994 yılında yirmi sekiz belediye ve dört yüz belediye başkanlığı ekleyerek devam etmiştir. Ardından yerel yönetimlerden beklentilerini yükseltmiş bir toplum ve siyasilerin hedeflediği bir ‘belediyeçilik’ anlayışı yerleştirmeye başarmıştır. Bugün toplumun birçok farklı kesiminde kabul gören ‘Millî Görüş Belediyeçiliği’ anlayışını bu dönemlerde oluşturmuştur.

Yukarıdaki 27 nolu tabloya baktığımızda 1994 yerel seçimleriyle kazanılan bütün şehirlere ek olarak listede İstanbul ve Ankara’nın olması hayati öneme sahiptir. RP’nin Güneydoğu Anadolu bölgesine ek olarak İstanbul ve Ankara için özel stratejiler geliştirdiğini daha önce belirtmiştik. Ankara, Türkiye Cumhuriyeti’nin başkenti olmasına karşın, İstanbul’un ulusal ve uluslararası stratejik bir önemi vardır. RP’nin İstanbul sonuçları üzerine değerlendirmede bulunan Çalık’a göre (1994, s. 76) “RP’nin İstanbul’u kazanmasından çok daha önce başlayan “İstanbul, RP ile nasıl bir görünüme ulaşır?” sorusu gereksiz bir panik yaratma çabasından başka bir şey değildir. Çünkü İstanbul daha doğrusu metropol denilen nesne dışardan gelen bir güç tarafından resmen ‘zaptedilse’ dahi klasik yapı ve yaşantısını büyük ölçüde idame ettirir. Bu nedenle RP’nin İstanbul’u kazanmasının yansımaları yalnızca İstanbul özelini etkilemez; bu durum genel siyasi telakkilerinin değişimi yönünde de olabilir.” Bu nedenle birçoklarına göre İstanbul’u kazanan Türkiye’nin tamamını kazanmış sayılmaktadır. RP de bu iki şehre ayrı bir önem atfetmiş ve seçim sonuçlarının açıklanmasıyla bu iki şehrin kazananı olmuştur. Buna göre RP’nin İstanbul ve Ankara için geliştirdiği özel stratejilere bakmak yerinde olacaktır.

1994 seçimlerinde ANAP, RP’li kesimlerden de oy devşirebilmek için muhafazakâr isimler seçmiştir. Bu isimler sadece ‘taklit aday’ olarak tanımlanmalı, kişisel hak ve özelliklerine saldırılmadan, aday oldukları partilerin zihniyetleri üzerinden bir siyaset geliştirilmelidir. Büyükşehirlerde yaşanan sorunlar Anadolu’daki şehirlerden farklıdır. Bu nedenle kent sorunları, hayat pahalılığı, devletin eğitim, sağlık, hizmet sektöründeki kalitesinin düşüklüğü ifade edilerek; bu sektörlerin sivil ve yerel yönetimleri bırakılması gerektiği tezi işlenmelidir. Devletin tıkanıdığı ve bu tıkanıklığa tek çare olarak ‘Adil Düzen’in yerleştirilmesi gerektiği belirtilmelidir. İnsanların inandığı gibi yaşama haklarının olduğu belirtilerek, RP’nin bu durumun teminatı olduğu ifade edilmelidir. Kent insanının gündeminde olan dış politikada daha öncekilerin yaptığı hatalar dile getirilmelidir. Kamu özelleştirmelerinin değil; talan, rüşvet, hırsızlık

ve peşkeş çekmenin karşısında durulduğu ifade edilmelidir. RP'nin sadece dar bir kesimin partisi olduğu imajının dışına çıkılmalı; bu partinin kentlilere, başı açık olanlara, sakalsızlara ve diğer bütün kesimden insanlara da açık olduğu vurgulanmalıdır. Farklı bölge, kültür ve dinden insanlara İslam'ın kucaklayıcı ve eşitleyici özellikleriyle bezenmiş bir siyasi dil geliştirilmelidir. Daha önce küçük bir partiyken yaptığı tepkisel propaganda ve siyaset terk edilerek; propaganda yapacak kişiler kılık kıyafet ve konuşmalarına özen göstermelidir. Vaaz yapar gibi konuşmalardan kaçınılmalı, kısa ve net konuşmalar yapılmalı ve kırıncı, saldırgan, rencide edici üsluplardan kaçınılmalıdır. Propaganda yapacak kişiler yapmacık bir mütevazılıktan kaçınarak, resmi olmamalıdır. Yer yer spor kıyafetler de giyerek halkın içerisine karışmalı; kahvehanede çay içmeli, mahalle lokantasında yemeli, mahalle bakkalından alışveriş yapmalıdır. Adayların medya ilişkileri profesyonellerce düzenlenmeli, tartışma ve açık oturum programlarına hazırlıksız çıkılmamalıdır. Sorulan sorulara kendisini arka plana atarak, kısa net ve anlaşılır cevaplar vermelidir (URL-16).

1994 yerel seçimleri hem Türkiye hem de RP için bir milat niteliğindedir. Toplumun belli kesimleri ve RP arasındaki mesafenin ilk kez birbirine bu denli yaklaştığı bir dönemin miladıdır. RP'yi önceki seçimlerde de destekleyerek bu desteğini sürdüren şehirlerde büyük oranda bir değişim yaşanmamıştır. Konya % 48,9 ile yine listenin en başındaki konumunu sürdürürken, Bingöl % 40 oy oranıyla büyük bir hamle yapmıştır. Bingöl'ün genel seçimlerdeki RP desteği bilinmesine rağmen 1989 yerel seçimlerinde belediyede RP'yi % 10,2 ile destekleyen Bingöl'ün bir sonraki seçimlerde oylarını neredeyse dört kat artırarak % 40'a yükseltmesi oldukça önemlidir. Kayseri'nin 1989'da belediyede % 10,9 olan oy oranı, üç kat artarak 1994'te % 31,1'e yükselmiştir. Aynı şekilde yine Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Hakkâri'nin 1984'te belediyede 0 olan desteğinin 1989'da yine % 0,9 oranlarındayken 1994'te % 14,7'ye yükselmesi, RP'nin eksik de olsa bölge politikalarının bir sonucu olarak okunabilir. Öte yandan Akın'a göre (2021a, s. 134) RP'nin 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde bütün Türkiye'de oylarını artırıp İstanbul, Ankara, Konya, Kayseri, Erzurum ve Diyarbakır büyükşehir belediyelerini kazanmasının yanında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürtleri temsil eden herhangi bir partinin seçime katılmaması dolayısıyla çok yüksek oy almış olması ve belediyelerin büyük bir bölümünü kazanması gözden kaçırılmamalıdır.

1994 yerel seçimlerinde RP'nin her seçimde büyük destek gördüğü bölge ve şehirlere ek olarak ilk kez Türkiye'nin iki kritik şehrinde birinci parti olarak çıkması

oldukça önemlidir. RP'nin belediyede % 27,3 ile Ankara'dan; % 25,2 ile İstanbul'dan birinci parti olarak çıkması, Türkiye ve Türk siyasi hayatının yeni toplumsal ve siyasi aktörlerinin geleceğine dair belli ipuçları vermesi açısından kritik bir aşamadır. Nitekim İstanbul ve Ankara örneği üzerinden devam ettiğimizde (28 Şubat sonrası yaşanan darbe ve kaos ortamı dışında) o tarihten günümüze kadar bu aktörler ve beslendikleri kaynaklar değişmemiştir.

RP, bu seçimlerde daha önce neredeyse hiç destek görmediği bölge ve şehirlerde dahi oy oranlarını artırmıştır. Örneğin RP'nin genellikle Sünni bir söylemle inşa ettiği siyasal tutumundan rahatsız olarak hiç destek vermeyen Tunceli'de oy oranı 0'dan % 2,7'ye yükselmiştir. Ya da yine RP'nin dindar söylemlerinden rahatsız olarak, yaşam tarzına müdahalede bulunacağı gerekçesiyle her zaman RP'ye mesafeli duran kıyı bölgelerinde de destek artmıştır. Kırklareli'nde 0'larda olan belediye oy oranı 1994'te % 3,1'e, İzmir'de 1984'te % 1,9 olan oy oranı, 1994'te % 7'ye, Denizli'nin 1989'da % 2,2 olan oy oranı 1994'te 16,2'ye yükselmiştir. Bu oranlar RP'nin 10 yıl süren belediye başkanlığı seçimlerinde kat ettiği mesafeyi göstermektedir. Hâlihazırda mevcut oy potansiyelinin yüksek olduğu birçok şehirde bu potansiyelini sürdürmesine ek olarak önceki seçimlerde neredeyse hiç destek görmediği bölge ve şehirlerden de oy alabilmesi, uyguladığı politika ve söylemlerinin başarısının bir sonucudur.

27 Mart 1994 seçimleri dönem konjonktürünü (sosyo-ekonomik etkilerinden kültürel değişimlere kadar) yansıtması açısından oldukça önemlidir. Bir tarafta % 19 oy oranıyla seçimlerin kazananı olan ve daha önce 'iktidar partisi' olma tecrübesi bulunmayan Refah Partisi; diğer tarafta geri kalan % 81'lik oy oranıyla bundan sonraki sürecin nasıl yürütüleceği ile ilgili gerginliğin hâkim olduğu, gündelik hayat tartışmalarının, hak ve özgürlük tartışmalarının merkezindeki diğer kesimlerdir. Medyanın provakatif tavrına bir de hali hazırda var olan her iki kesimin önyargıları da eklenince, yaşanabilir ortak paydanın bulunması daha da gecikmeye başlamış, demokrasi ve kişisel hak ve özgürlükler ihmal edilmiştir.

Refah Partisi'nin ilk kez seçimlere girdiği 25 Mart 1984 yerel seçimlerinden 27 Mart 1994 yerel seçimlerine kadar süren on senelik yerel seçim sürecinde, her seçimde oy oranını artırarak, siyasetteki yerini pekiştirdiği görülmektedir. Ancak yine de özellikle bu seçimlerde Ankara ve İstanbul gibi siyasi partilerce ülkenin tamamını kazanmış gibi bir önem atfedilen bu şehirlerin RP tarafından kazanılması

hem RP hem de ülkenin tamamı için ayrıca önemlidir. Erbakan, İstanbul'un kazanılmasını 'İstanbul'un ikinci kere fethedilmesi' olarak tanımlamaktadır. Pek çoklarıncı bir 'camii cemaati' olarak kabul edilen RP tabanı, ilk kez bu seçimlerle 'kitle partisi' de olabileceğini göstermiştir. 1991 genel seçimleri de RP'nin yükselişi için önemlidir. Ancak bu defa dışardan herhangi bir koalisyon ortaklığına girmeden, tek başına bu oy oranlarına erişebilecek olduğunu kanıtlaması açısından bu seçimler oldukça kritiktir.

3.7. 24 Aralık 1995 Genel Seçimleri

24 Aralık 1995 seçimleri %85,2'lik bir katılım oranıyla tüm Türkiye'de 29.101.469 oy kullanan seçmenin, gümrük kapıları da dâhil toplam 28.040.392'sinin geçerli oy kullanmasıyla gerçekleştirilmiştir. Seçim kanununda yapılan değişiklikle seçmen yaşının 20'den 18'e indirildiği ilk seçim olan 1995 yılı genel seçimlerinde şimdiye kadar hiç oy kullanmamış bu genç kesimde ilk kez oy kullanmıştır. Ayrıca % 25 olan seçim çevresi barajı ilk kez % 10'a yine bu seçimlerde indirilirken, ülke genelindeki % 10'luk barajda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Kontenjan adaylığı milletvekili sistemi bu seçimlerde kaldırılmış bu sayede partilerin vekil çıkarma sayısında yaşanan adaletsizliklerin bir nebze önüne geçilmiştir. Öte yandan bu seçimlerle birlikte parlamento seçilecek vekil sayısı 450'den 550'ye yükselmiştir. RP'nin kısa zamanda toplamda 6.012.450 alarak oyların % 21,4'ünü alması RP varlığının, büyük bir toplumsal ve siyasi ihtiyaca karşılık geldiğini gösterebilir. Bir önceki seçimde koalisyonla aldığı oyu bu defa tek başına girdiği seçimde artırarak alması büyük başarıdır. RP'nin seçimlerdeki başarısını iki faktöre bağlayan Henze (Akt. Akıncı, 1999, s. 78) ise bu faktörlerin ilkinin merkez partilerin tamamında oluşan güçlü seçmen hayal kırıklığı olduğu iddiasındadır. Bir diğeri ise yerel seçimlerde RP liderlerinin etkili performanslarının geniş bir seçmen kitlesi tarafından farkedilmesidir. "RP'nin siyasi başarısı, merkez güçlerle merkezkaç güçler arasındaki kutuplaşmanın, birçoğumuzun belirleyici tek çatışma olarak gördüğü laik-antilaik çelişkisi gibi unsurların tek başlarına anlam taşımadıklarını, tersine bunların, toplumsal talepler ve gruplar düzeyinde köklü bir yeniden yapılanma sürecine ve bu sürecin altında ardında yatan gerilime bağlı, bağımlı göstergeler olduğunu açık bir şekilde ortaya koymasındadır" (Bayramoğlu, 2001, s. 17). RP'nin oy oranlarında her seçimde artarak devam eden yükselişindeki nedenlerden birisi de budur.

Tablo 28. 1995 Genel Seçimleri Sonuçlarının Partilere Göre Dağılımı ve Kazanılan Milletvekili Sayısı

Partiler	Oy Sayısı	Oy Oranı (%)	Mv Sayısı
RP	6.012.450	21,4	158
ANAP	5.527.288	19,65	132
DYP	5.396.009	19,18	135
DSP	4.118.025	14,64	76
CHP	3.011.076	10,71	49
MHP	2.301.343	8,18	-
HADEP	1.171.623	4,17	-
Bağımsızlar	133.895	0,48	-
YDH	133.889	0,48	-
MP	127.630	0,45	-
YDP	95.484	0,34	-
İP	61.428	0,22	-
YP	36.853	0,13	-
Toplam	28.126.993	100.0	550

RP'nin 1987 genel seçimlerinde hiç milletvekili çıkaramadığı, 1991 genel seçimlerinde ise seçim ittifakına rağmen yalnızca 62 milletvekili çıkarabildiği göz önüne alındığında 1995 genel seçimlerinde elde ettiği 158 milletvekili sayısının ne denli önemli olduğu ortaya çıkacaktır. Aradan geçen sekiz yılda oylarını ve milletvekili sayısını iki katına çıkararak siyaset hayatına devam eden RP'nin bu başarısına etki eden sosyolojik ve siyasal gerçeklikler de, bu çalışmanın temel meselelerinden biridir.

1995 genel seçimlerinde toplam oyların % 21,4'ünü alan RP birinci, % 19,65'ini alan ANAP ikinci, % 19,18'ini alan DYP üçüncü olurken; % 14,64'ünü alan DSP dördüncü olmuştur. Oy oranlarının birbirine yakınlığı hiçbir partinin tek başına iktidar olamayacağını göstermiş ve Türkiye'de zorlu koalisyon dönemlerinin bir kere daha yaşanacağı gerçeğini ortaya koymuştur. RP'nin toplamda 158 milletvekilini meclise gönderdiği bu seçimlerde ANAP 132, DYP 135, DSP 76, CHP ise 49 milletvekili kazanarak meclise göndermiştir. Seçim sonuçlarını değerlendiren Fedayi ise (2019, s. 57) 1995 genel seçimleriyle Türk siyasal hayatında ilk kez dindar-sağ bir parti %20'nin üzerinde bir oy alarak birinci parti olduğunu ifade eder. Ve yine tarihte bir ilk olarak merkez-sağ partiler %20'nin altına düşmüşlerdir. RP %21; ANAP %19,7; DYP %19,2 almıştır.

1991 ve 1995 genel seçim sonuçlarına bakıldığında RP'nin yükselişi ile merkez sağ temsil eden DP ile AP'nin devamı niteliğinde olan ANAP ve DYP'nin oy oranlarının düşüşü arasındaki ilişki gözden kaçırılmamalıdır. Bu iki partinin halk desteğini kaybederek “kendi içinde iktidar savaşlarına girmesi ve istikrarsızlığa neden olmaları, RP'nin oy oranlarını etkilemiştir. RP, kendi seçmenine ek olarak ANAP ve DYP'den oy alan bir harekettir” (Çelik, 2017, s. 660). Nitekim yukarıdaki değerlendirme sağ ve merkez sağ partilerinin güçlü olduğu şehirlerden RP'nin daha kolay oy alabildiği ve bu partilerin oy oranlarının azalırken RP'nin oylarının arttığı tezimizle doğrudan bağlantılıdır.

24 Aralık 1995 seçimlerini “Bu seçim Türkiye'nin tarihinde en önemli bir dönüm noktasıdır. Bu da Türkiye'deki bu söylediğimiz şartların değişmesidir. Artık Türkiye'de ne yönetim ne de bir kısım medya halkla, halkın inancı ve tarihiyle savaşamayacaktır, bu dönem bitmiştir. Herkes halka, inancına ve tarihine saygı gösterecektir. Bunu gerçekleştirecek yeterli enerji, güç ve şuur halkımızda mevcuttur” (Erbakan, 1996, s. 32) ifadeleriyle değerlendirerek bu seçimlerin kendisi ve partilileri açısından mahiyetini ifade etmiştir.

Seçimlere bu denli büyük önem atfederek zaferle çıkan RP için bir diğer tartışma konusu hükümeti kurma görevinin RP'ye verilip verilmeyeceğidir. Gerek seçim öncesi gerek seçim ertesinde özellikle medya tarafından RP'nin hükümeti kurması durumunda kamuoyunu manipüle edecek ifadelerle, askeri vesayetin hükümetin kurulmasına karşı çıkacağı düşüncesi sıklıkla ifade edilmiştir. 1995 genel seçim sonuçlarını değerlendiren Türköne'ye göre (1996, s. 40) bu seçimlerin net bir galibi yoktur. Bir önceki mahalli seçimlerde olduğu gibi kesin bir kaybedeni vardır: Medya. Medya'nın RP manipülasyonları netice vermediği gibi seçmen üzerinde büyük bir etkisinin de olmadığı da görülmüştür. Medya özellikle bu seçimlerde büyük bir risk alarak ve kanunları çiğneyerek ANAP ve DYP arasındaki rekabeti bitirmeyi deneyerek, RP'yi daha da yalnızlaştırıp sistemin dışına itmek istese de başarılı olamamıştır. 1995 genel seçimlerindeki negatif siyasal reklam içeriklerini inceleyen Balcı'ya göre de (2007, s. 135) negatif reklam içeriklerindeki başlıca unsur ‘irtica’dır. Özellikle merkez sağın iki önemli partisi ANAP ve DYP, RP'ye irtica üzerinden yüklenmiştir. İrtica meselesinin ardından ‘yolsuzluk’, ‘demokratikleşme ve demokratik haklar’, ‘açıklık ve şeffaflık’ gibi konular öne çıkmıştır. Medyanın

kamuoyu bilincini etkileme ve değiştirmedeki rolü yadsınamaz ancak buna rağmen toplumsal talepler ve rahatsızlıklar her zaman üstün gelmiştir. Nitekim seçim öncesi RP'nin galip gelmesi durumunda yeni bir darbe olacağı alt mesajını vermeye çalışan kesimlere rağmen RP seçimlerden birinci çıkmıştır.

Hükümeti kurma görevinin dönemin Cumhurbaşkanı Demirel tarafından Erbakan'a verilmesi, RP ve Erbakan'ın asker tarafından istenmediği algısını kıran faktörlerden biri olarak yorumlanabilir. Partilerine ve Erbakan'a sıklıkla yöneltilen şeriat yanlısı, Atatürkçülük ve laiklik karşıtı olmalarıyla ilgili ön yargıları kırmaya çalışan RP;

“Tarihi kongrelerinden biri olan beşinci kongreye de bu bilinçle girmiş, iktidarda olan bir partinin bütün kesimlere eşit mesafede durması gerekliliğini yerine getirmeye çalışmıştır. RP'nin diğer kongrelerinden farklı olarak sarıklı cübbeli insanların yerini, kravatlı ceketli insanlar almış; radikal İslam'ın simgelerinden sayılan yeşil bayraklar yasaklanarak, kişilerin başlarına bantlar takmasına izin verilmemiş; kontrollü sloganlar öne çıkarılmış, İslam ülkelerinden gelen davetliler salonun uzak yerlerine yerleştirilmiş sembolik dahi olsa konuşma yapmalarına izin verilmemiştir. Salona alınanlar tek tek kontrol edilerek herhangi bir provokasyonun önüne geçilmek istenmiştir” (Ergin, 2014, s. 234-237).

RP'nin hükümeti kurma görevini almasının ardından partiler arasında koalisyon görüşmeleri başlamıştır. Özellikle seçmen kitlesinin tepkilerinden çekinen bazı partiler koalisyon görüşmelerine bile mesafeli durmuşlardır. Uzun süren koalisyon görüşmelerinin ardından Türkiye'nin 54. Hükümetini temsil eden REFAHYOL hükümeti RP ve DYP ortaklığında kurulmuştur. RP ve DYP koalisyonunu değerlendiren Ahmad'a göre ise “Çiller, yükselen 'köktendincilik' dalgasına karşı kendisinin laik Türkiye'nin kalesi olduğunu ve İslamcılarla asla bir ittifaka girmeyeceğini belirtse de kendine karşı açılan soruşturmanın dondurulması kaydıyla Refah Partisiyle koalisyon oluşturmayı kabul etmiştir” (2014a, s. 177).

'1977-2007 Döneminde Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları ve Siyasi Eğilimlerdeki Değişim' adlı makalesinde bu tarihler arasındaki seçmen davranışını inceleyen Yükseler'e göre Türkiye'deki genel oy kaymaları ve değişimler sağ partiler arasında yaşanmıştır. "1999 genel seçimleri hariç oy kaymaları yine sağ partiler arasında yaşanmış ve bu durum seçilmiş iller ve diğer iller grubunda çok daha belirgindir" (Yükseler, 2011, s. 18). Yükseler, merkez sağ partilerden uzaklaşan seçmenin, muhafazakâr ve milliyetçi sağ partilere yöneldiği iddiasındadır. Yukarıdaki Yükseler'in iddiası Türkiye'deki seçimlerin tamamına bakıldığında doğrunabilir niteliktedir. Buna göre Türkiye'de çok partili hayata geçildiğinden beri Türk seçmenin sağ ve merkez sağ partilere olan desteği verilerle kanıtlanabilir. Aynı şekilde 1995 genel seçimlerinde de oyların % 60'ından fazlasının sağ ve merkez sağ partilerine verildiği verilerle net bir biçimde görülmektedir.

1950-2011 yılları arasındaki genel seçimlerin seçmen davranışı üzerindeki etkisini inceleyen Yıldırım'a göre (2013, s. 26) daha önce merkez sol partilere oy veren seçmenin bir kısmı sosyalist parti ve etnik milliyetçi sol partinin içinde olduğu ittifaka yönlenmişken; merkez sağ partilerinde de oy kaybı yaşanmıştır. Merkez sağ partiler % 11,26 oranında bir oy kaybı yaşarken; bu oran merkez solda % 6,14 olmuştur. Ancak RP'nin yaşadığı % 9,17 oranındaki artış, sağdaki seçmenin ekonomik krizler, yolsuzluk iddiaları gibi çeşitli kaygılarla Milli Görüş'ün 'adil düzen' söyleminden etkilendiğini ve çoğunluğu sağ seçmen tarafından desteklendiğini göstermektedir.

Avşar ve Türkyılmaz, 24 Aralık seçimleri öncesinde olası seçim sistemleri ve seçim ittifakları hesapları yaparak olası ittifak kombinezonları ve bunların sonuçları üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Aynı çalışmada 26 Kasım 1995 tarihinde MHP Genel Merkezi tarafından hazırlanan kamuoyu araştırması sonuçları paylaşılmıştır. Buna göre seçmene oy verecekleri herhangi bir siyasi partinin seçime girmemesi durumunda hangi partileri destekleyecekleri sorulmuştur. "RP seçmenin RP'nin seçimlere katılmaması durumunda en yüksek oranla % 20,7 ile BBP'yi ardından % 14,4 ile MHP'yi ve % 14,2 ile ANAP'ı destekleyeceği sonucu ortaya çıkmıştır. Öte yandan partilerinin seçime katılmaması durumunda RP'ye verilen en yüksek desteğin de % 31,3 ile BBP tabanından gelmesi önemlidir. BBP'nin ardından RP'ye diğer önemli desteğin % 17,1 ile MHP ve % 16,7 ile DP'den geleceği

sonucuna varılmıştır” (1996, s. 105-114). Bu oranlar bize sağ seçmenin oylarının alternatif olarak yine sağ, milliyetçi muhafazakâr ve merkez sağ geleneğinden gelen partiler arasında dağıldığını gösterir.

24 Aralık 1995 seçimleri ANAP’ın tek başına iktidarı sonrasında koalisyonlarla devam eden siyasi ortamda hiçbir parti seçmenin tek başına iktidarı sağlayacak derecede güvenmediğinin, Türk seçmenin yaşadığı kararsızlık ve güvensizliğinin büyük bir göstergesi olmuştur. Merkez sağın iki ana temsilcilerinden Tansu Çiller liderliğindeki DYP ile Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP birbirine neredeyse eşit oranda % 19 oranında oy almıştır. Birçok kişi için sürpriz ve büyük bir başarı olarak görünmesine karşın; gerek kendi parti tabanı gerekse temsil iddiasında bulunduğu tabanların genişliği düşünüldüğünde, yükselen oy grafiği ortalamasının altında kalarak başarısız olmamasına rağmen stabile yakın bir konumda duran RP % 21 ile birinci parti olarak çıkmıştır. Bu seçim sonucunda DSP % 14 oy alırken CHP % 10 oy almıştır. Birbirlerine oldukça yakın olan bu sonuçlar, koalisyon hükümetlerinin sonuçlarından olumsuz etkilenen Türk seçmenin her şeye rağmen herhangi bir siyasi partiye tek başına iktidarı teslim edecek kadar güvenmediğini göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

Ömer Laçiner, 1995 seçimlerinin bir kararsızlık göstergesi olmadığını bilakis toplumun pek de iyimser kabul edilmeyecek bir ‘kararlılık hali’ne girdiğini savunur. Laçiner’e göre (1996, s. 3-10) bu kararlılık hali Türk seçmenin merkez sağ ve merkez sol arasında seçim yapmasında zorlanmasına ek olarak bir de RP’yle yükselen laik/anti-laik çatışmasında RP’nin engellenmesi için bu partilerden birinin desteklenmesi gerektiği düşüncesi ve seçmenin daha da zor bir durumda bırakılması sonucu şekillenmiştir. Bu kararlılığın temel tercihler yapmaktan uzak duran, seçenekler arasındaki farkları önemsemeyen, mevcut değerleri idrak etmeden yapılan seçimlerin kararlılığı olduğunu savunmaktadır. Alkan’a göre (1996, s. 56) 24 Aralık seçimleri, seçmeni siyasi partiler arasında “kerhen” tercihte bulunmaya mecbur bırakması bakımından hayli manidardır. Bu manzaradan çıkarılacak mana, siyasi hayatımızda partilerle seçmen arasındaki münasebetin giderek sahilikten koparak çarpıklaştığı ve anlam kaymasına uğradığından ibarettir.

Çalık’a göre (1996, s. 24, 31) her seçimde ikinci parti tercihinin sandıklara yansıdığı bilinen bir gerçek iken, 24 Aralık 1995 genel seçimlerinin farkı ise merkez

sağ ve soldaki mutedil-kararsız seçmen kütlesi üzerinde ‘Yoksa RP gelecek!’ ve bağımsız ‘alevi’ inisiyatiflerine yönelik olarak da ‘Vazgeçin, yoksa resmi tarih barajı geçemeyecek!’ telkinleriyle yaratılan psikolojik terörün, ‘ikinci parti’ tercihlerini anormal ölçüde şişirmesi olmuştur. Özden’e göre ise (1996, s. 92) 24 Aralık seçimlerinin en mühim neticesi geleneksel “sağ” merkezin bir varoluş gerekçesi olarak tarihi-demokratik iddialarını toplumsal konjonktüre uyarlayamaması ve hatta terketmesi üzerine kenara çekilmesi ve buna karşılık RP’nin kalıcı bir figür olarak Türk siyasal hayatının merkezine yerleşmesidir.

Çalmuk’a göre “Refah Partisinin 1995 genel seçimlerinde elde ettiği başarının altında, yerel yönetimlerde estirdiği şeffaflık ve hizmet anlayışının payı büyüktür” (2001, s. 217). Nitekim RP bu hizmet anlayışı dolayısıyla Türk siyasi hayatında ve kamuoyunda ‘Millî Görüş Belediyeçiliği’ adıyla bilinen ve yerel yönetimlerde idealize edilen bir yönetim prototipinin oluşmasına neden olmuştur. Tan’a göre ise (Akt. Aykol, 1996, s. 98) RP’nin yükselişinde dönemsel farklılıklar vardır. Buna göre 1980 sonrası tarikat ve cemaatlerden çok ciddi bir oy almayan Refah Partisi, bu defa belli bir cemaate bağlı olmayan inanmış insanların düzene tepki duyan kişilerin oylarını kazanmıştır

RP, 1995 genel seçimleriyle oyların % 21,4’ünü alarak seçimin galibi olurken; merkez sağ ve merkez soldaki bölünmeler devam etmiştir. Bu durumu parti sisteminin parçalanması olarak gören Avcu’ya göre (2017, s. 630), 1991 seçimleriyle başlayan 1999 seçimleriyle ayyuka çıkan bu parçalanma durumu 1946 çok partili hayata geçişten bu yana görülmemiş bir durumdur. ANAP, 1991 seçimleriyle oyların % 24’ünü almış olmasına rağmen, iktidarı kaybetmiştir. Özal’ın rakibi olan Demirel’in partisi de % 27 oy oranına rağmen tek başına hükümet kuramamıştır. 1987 seçiminde % 24,7 alan SHP bu seçimlerde 20,8 oy alarak iktidara ortak olmuştur. Hem ANAP hem merkez sağ ve merkez sol’un kaleleri olarak tanımlanabilecek partilerin tek başına iktidar olacak oy oranına sahip olamaması bu ‘parti sisteminin parçalanmışlığı’nın bir göstergesidir.

24 Aralık seçimlerini hem Türk siyasi tarihi hem de İslami-siyasi çizgi açısından bir dönüm noktası olarak tanımlayan Bulaç’a göre (2009, s. 200-209) bu seçimin en belirgin mağlubu ANAP olmuştur. CHP’nin ise Aleviler’in oy desteğine karşı aldığı oy beklentilerin altında kalmıştır. MHP ve HADEP olarak iki farklı

milletin temsilcisi, devlet engeline takılarak seçim sistemiyle meclis dışı kalmıştır. DYP ve DSP için sonuç çok da kötü değildir. Refah Partisi ise seçimlerden birinci parti olarak çıkmasına karşı, önceki dönem oy potansiyellerini düşününce yüzde 30'larda bir oy oranı alması gereken bir partiyken kısmi başarısızlığa uğramıştır. Bayramoğlu'na göre ise (2001, s. 72-73) 24 Aralık seçimleri, atomize bir birey üzerine kurulu siyasi projeleri dile getiren merkez sağ ve sol partilerin küçüldüğünü, özellikle 1990'lı yıllardan 80lerden ayıran en önemli sosyolojik dönüşüm olarak kabul edilen kimlik taleplerine ya da bu hareketlere gösterilen tepkilere endekli siyasi partilerin büyüdüğünü göstermesi açısından oldukça önemlidir. Artık kök, köken, kimlik sorunları toplumsal sistemden sonra siyasal sistemi de kuşatmaya başlamıştır.

Aşağıdaki 29 nolu tabloda RP'ye 1995 genel seçimleri sonrası tüm Türkiye'den bölge bazında verilen destek sıralanmıştır. 1991 genel seçimleriyle karşılaştırıldığında sıralamadaki ilk üç bölgenin katkısı yine değişmemiştir. RP'ye girdiği bütün genel seçimlerde destek vererek katkı sağlayan ilk üç bölge sırasıyla Marmara, İç Anadolu ve Karadeniz bölgeleridir. Nüfus yoğunluğuna rağmen 1991 genel seçimlerinde yapılan ittifak İç Anadolu bölgesini Marmara'nın üzerine çıkarmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tüm Türkiye'ye oranla RP'ye verdikleri destekteki düşüş bu seçimlerde de devam etmektedir. 1987'de Karadeniz bölgesinin ardından en yüksek oranlarda destek veren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, 1991 ve 1995 genel seçimlerinde Ege bölgesinin dahi altında kalmıştır.

Tablo 29. 1995 Genel Seçimlerinde RP'ye Türkiye Geneli Oylarında Bölgelerin Katkısı.

Marmara Bölgesi	% 27,66
İç Anadolu Bölgesi	% 22,95
Karadeniz Bölgesi	% 15,24
Akdeniz Bölgesi	% 9,82
Doğu Anadolu Bölgesi	% 9,81
Ege Bölgesi	% 8,35
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	% 6,99

RP'nin 1995 genel seçim sonucuna göre % 21,4 aldığı hatırlandığında tüm Türkiye'deki oranlarına bölgesel katkı bazında yalnızca Marmara ve İç Anadolu bölgelerinin bu oranın üzerine çıkabildiği hatırlanmalıdır. Bölge olarak Doğu Anadolu bölgesi dâhil toplamda 5 bölge % 21,4'ün üzerine çıkmış olsa da bölge

oylarının Türkiye oylarına nispeti değerlendirildiğinde bu sayı 2 bölgeyle sınırlı kalmıştır. Örneğin Doğu Anadolu bölgesinde % 31,5 almış olmasına rağmen tüm Türkiye oylarına katkısı % 9,81'de kalmıştır.

Milli Görüş hareketi partilerinin tamamında bütün seçimlere olağanüstü bir önem atfederek özenle hazırlanma bilinci hâkimdir. 1991 genel seçimlerindeki reklam kampanyalarının oldukça ses getirmesinin ardından RP bu kampanyalarına daha güçlü bir motivasyonla devam etmiştir. Reklam kampanyalarına ek olarak afiş ve broşürlerle sıklıkla kendisinden söz ettirmeyi başarmıştır. RP 1995 yılında 'Türkiye'nin Gerçek Durumu Sebepleri: Teşhis' isimli oldukça ses getiren bir broşür yayınlamıştır. Bu broşürde Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu, geçim sıkıntısını, enflasyon ve sosyal adaletsizlikler dile getirilmiştir. İçinde bulunulan duruma alternatif olarak çözüm önerileri sunarak, çıkış yolları gösteren bu broşürde mevcut durumun en temel sebepleri olarak faiz, kredi, darphane, kambiyo ve vergiler gösterilmiştir.

Seçim Afişi 30.

**Rüşvet
kapıları
açılmamak
üzere
kapanacak!**

Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak. Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak. Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak. Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak.

25 Aralık sabahı
Türkiye
yeniden doğacak!

REFAH
Büyük seçim!

Seçim Afişi 31.

**Seçim günü
değil,
her gün
demokrasi
olacak!**

Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak. Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak. Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak. Refahtan, beklenmedik bir şekilde Türkiye'nin devlet kurumlarında rüşvet kapıları açılmamak üzere kapanacak.

25 Aralık sabahı
Türkiye
yeniden doğacak!

REFAH
Büyük seçim!

30 ve 31 nolu seçim afişlerinde Türk siyasetinin kronik hale gelmiş bir başka sorununa değinilmiştir: Demokrasi ve rüşvet. 1991'de ittifakla ve 1980'li yıllarda yerel yönetimlerde elde ettiği başarısını bu defa ittifaksız, tek başına sürdürmeyi amaçlayan RP, toplumun her kesimini rahatsız eden rüşvet sorununa göndermede bulunur. Rüşvetin varlığının kabul edildiği afişte, var olan rüşvet kapısının bir daha açılmamak üzere kapanacağını vaad eder. Bu vaad yukarıdaki 29 nolu seçim afişinin, temiz siyasetin devamı olarak da okunabilir. Yine 31 nolu seçim afişinde seçim öncesinde kişisel hak ve özgürlükler üzerinden sürdürülen 'demokrasi' kavramına vurgu yapılmış, seçimler öncesinde bu kavramın araçsallaştırıldığına dikkat çekilmiştir. Yalnızca seçim öncesinde ya da seçim gününde bu kavramın kullanıldığına dikkat çeken afişte, demokrasinin kalıcı hale getirileceği ve partiler tarafından seçim kazanmada araçsallaştırılmasının önüne geçileceği vaat edilir.

Seçim Afişi 32.

Size Sadece REFAH Vaadediyoruz

25 Aralık 1995'te yapılacak seçimlerde "seçim" yapıldığı.
Ekonomi, sağlık, eğitim, sosyal, dış politikası ve...
Hükümetin olağanüstü yetkileriyle bütün imkânlarla...
25 Aralık 1995'te yapılacak seçimlerde "seçim" yapıldığı.
Ekonomi, sağlık, eğitim, sosyal, dış politikası ve...
Hükümetin olağanüstü yetkileriyle bütün imkânlarla...

Onlar sizi sevmiyorlar.
Bu ülkeyi yine bu ülkenin insanı yönetti. Bütün halimizden yine bir anlar.
Sevgi, kardeşlik ve beraberlikle çözülemeyecek hiçbir sorun yoktur.
Biz sizi çok seviyoruz.

**Güçlü, kalkınmış,
huzurlu bir Türkiye için
doğru seçim.**

Seçim Afişi 33.

Terör yararası Refah'la sarılacak!

Refah, terörü durdurmak için iktidara geliyor. Sorunu silahla çözmek, istemiyoruz. Yalnızca diğeri, barış içinde bir kalkınma hamlesiyle insanlarımız arasındaki ıslahı kardeşliği başlatma gündemimizdir...
25 Aralık'ta her vatandaşın gücü bir araya gelecek. Bir ülke için, bir bölge için, bir il için, bir köy için, bir aile için, bir insan için...
24 Aralık'ta, her vatandaşın gücü bir araya gelecek. Bir ülke için, bir bölge için, bir il için, bir köy için, bir aile için, bir insan için...
25 Aralık sabahı Türkiye yeniden doğacak!

REFAH
Büyük seçim!

Seçim Afişi 34.

Merhaba REFAH

**25 Aralık Sabahı
Türkiye Yeniden Doğacak**

25 Aralık sabahı Türkiye yeniden doğacak. Yeni bir Türkiye, yeni bir dünya için, sevginin, kardeşliğin, barışın, güvenin olduğu, yeni bir dünya için Refah'la elele. Refah'la gülmeye, sevmeye, barışın, sevginin, kardeşliğin, şefkat ve merhamet medeniyetinin partisi Refah ile yabancılara değil, kendi halkına dâvan bir yönetim için, Avrupa'nın menfaati için değil.

Türkiye'nin Refahı için onurlu bir toplum, kalkınmış bir Türkiye için haydi hep beraber, hep birlikte yeni bir dünya, yeni bir Türkiye için...
Kalkınmış bir ülke, güçlü bir ekonomi, kayıtsız bir para için, işçilerin, aşçıların, yastıkların, yokusulan kuyumcuların Aditi bir yönetim için hepimizi Refah Partisi'ni desteklemeye davet ediyor, sevgi ve saygılar sunuyoruz.

"Halkın İttifakı Refah İktidarı"

Seçim Afişi 35.

Türkiye'nin Geleceği

"Ben Türkiye'yim. Yüreğimde sevgim ülkeni. Ben Anadolu'yum. Türkiye'm. Doğu'yum, Batı'yım... Güneyi, Kuzeyi'm ülkenim. Yaşadığım yerdir Türkiye... 25 Aralık'ta her vatandaşın gücü bir araya gelecek. Bir ülke için, bir bölge için, bir il için, bir köy için, bir aile için, bir insan için...
24 Aralık'ta, her vatandaşın gücü bir araya gelecek. Bir ülke için, bir bölge için, bir il için, bir köy için, bir aile için, bir insan için...
25 Aralık sabahı Türkiye yeniden doğacak!

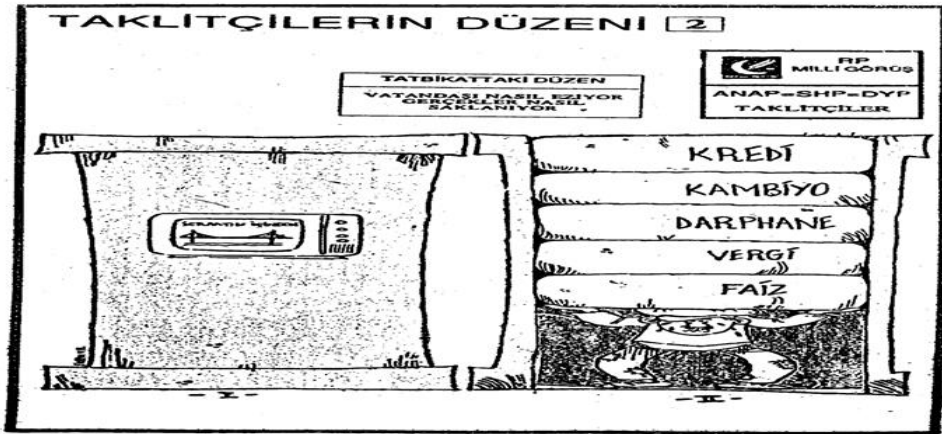
Benim de Geleceğimdir

RP'nin 1995 genel seçimleri seçim afişlerinin tamamında her kesimi kapsayan toplumsal ve siyasi retorik önemlidir. Köy ve taşra şehirlerden gelen kitleleri kapsayan ve bu kitleyle sınırlı kalan siyasi retorik 1991 genel seçimlerinde değişmeye başlamıştır. 1995'te ise bu kapsayıcı retoriğe karşı sistemin mevcut problemlerine karşı reaksiyoner retorik öne çıkarılır. Şöyle ki bu seçimlerin en önemli seçim vaadi 'temiz siyaset' olarak nitelendirilen rüşvetsiz, yolsuzluksuz ve liyakata dayanan bir sistemin inşası üzerinedir. Buna bir de Doğu ve Güneydoğu

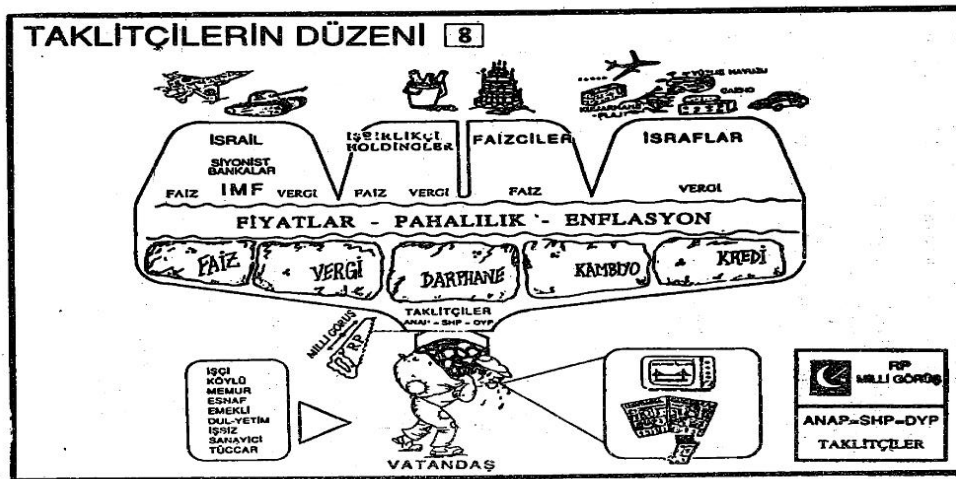
Anadolu Bölgelerinde yaşanan yer yer büyükşehirlerle de yansıyan ‘terör olayları’ eklenir. Siyaset temizliği ifadesi şüphesiz yukarıda belirttiğimiz şeffaflık ilkelerinin bir sonucudur. Yolsuzluk ve rüşvete karşı oluşan RP hassasiyeti dönem konjonktürüyle bu çizgide ilerleyen bir siyaset söyleminin oluşmasına neden olur. Yine ‘Terör yarısı Refah’la sarılacak’ ifadesi de başta köy ve taşradan gelen büyükşehirlerde yaşayan halk kitlelerinin hassasiyetleri gözetilerek kullanılmıştır. Bütün bunlar doğrultusunda RP’nin toplumsal hareketliliği ve buna bağlı olarak yaşanan toplumsal değişmeyi tabandan itibaren oldukça başarılı bir biçimde analiz ederek anladığını söylemek mümkündür. Ancak RP’nin asıl handikapı çok iyi analiz ettiği problemlere getirdiği alternatif çözümlerin tam anlamıyla ekonomik, siyasi ve toplumsal olarak içinin doldurulamamasıdır. RP’nin 1995 dâhil olmak üzere bütün seçim afişlerinde tabana dayalı bir parti olmasının da etkisiyle mevcut sorunları çok iyi tespit ederek kamuoyunda ifade ettiği gerçektir. Ancak yine bu sorunları çözüme ulaştırmadaki yetersizlik ve eksiklikleri dolayısıyla bu sorunların artarak devam etmesi gerçeği bu seçimlerde de değişmemiştir.

Karikatür 1. (URL-17)

1 numaralı karikatürde görüldüğü üzere RP öncelikle kendisini mevcut bütün partilerin dışında konumlandırarak söylemini bu seçimde de devam ettirmiştir. Şehirlere su taşıyan çelik boruların içinde tasvir edilen vatandaş, broşürde de sıklıkla dile getirilen ve ‘mikrop’ olarak tanımlanan ve omuzlarına yüklenen kredi, vergi, faiz, darphane, kambiyo beşlisinin altında ezilmiş bir biçimde tasvir edilmiştir. Sol taraftaki ekranda sıradan bir boğaz manzarası varken sağ tarafta bütün bu yüklerin altında ezilen vatandaşın görüntüsünün verilmesi manidardır. ‘Ekran başka, gerçek başka’ mesajıyla sistemin bütün çarkının altında vatandaşın ezildiği alt metniyle kamuoyu bilgilendirilmek istenir. ANAP-SHP-DYP’yi bir bütün ve taklitçi olarak değerlendiren bu broşürde tek başına Milli Görüş hareketi ve RP’nin sistemin dışında kaldığı ifade edilmiş ve vatandaşın gerçeklerin saklandığı iddia edilmiştir.

Karikatür 2. (URL-11)

2 numaralı karikatürde de yine sistemin bütün yükleri altında ezilen vatandaş tasvir edilmiştir. Vatandaşın işçi, köylü, memur, esnaf, emekli, dul-yetim, işsiz, sanayici, tüccarla tanımlanması önemlidir. Vatandaş bu yükten kurtaracak ise Milli Görüş-RP adıyla tasvir edilen bir testeredir. Bu testereyle vatandaş üzerine yüklenen bütün yüklerden kurtulacaktır. Vatandaşın kazandıklarının büyük holdinglere ve hükümetin israflarına gittiğini savunan RP, vatandaşı kurtaracak testereyi kullanmak için gerekli azim ve gücü kendisinde görerek mevcut çıkmazdan tek kurtuluş yolu olarak yine kendisini göstermiştir. Antisemitist söylemini burada da devam ettiren RP vatandaşın yine gerçeklerin saklandığını ekranın başka gerçeğin başka olduğu mesajını vermiştir.

Millî Görüş hareketi partileri gibi belli bir karizmatik lider etrafında örgütlenmiş ve siyasi kariyerlerinde bir dava bilinci oluşturma amacıyla olan partilerde yaşanacak herhangi bir fikir ayrılığı, farklı bir bakış açısı partinin ve partililerin büyük oranda kopuş yaşamasına neden olmuştur. Çünkü bu bilinçle örgütlenen partilerde, kabuller ve reddedişler oldukça keskin sınırlarla çizilmiştir. Herhangi bir muallakta kalma durumu ya da gelenekselleşmiş kabullerin dışına çıkılma ihtimalinde, bu birliktelik büyük oranda zarar görmüştür.

1995 genel seçimleri sonrası kurulan REFAHYOL Hükümeti Adalet Bakanı Şevket Kazan, parti ve hareketlerindeki en önemli gayretlerinden birisinin parti içindeki birlik ve beraberliği zarara uğratmamak için ortak hareket etmek olduğunu belirtmiştir. Bu nedendir ki özellikle parti ve teşkilat seçimlerinde yaşanacak herhangi bir ikiliğin çift listenin, partinin bölünmesine kadar varacağına dair bir kabulü olduğunu sıklıkla vurgulamıştır (2017, s. 151). Nitekim 1996 yılında RP'nin Kayseri kongresinde yaptığı bu çift liste konuşması RP ve Millî Görüş hareketinin tamamı için bir ilktir. Bu ayrılık bugün Yenilikçiler ve Gelenekçiler olarak adlandırılan iki farklı grubun ortaya çıkmasına ve Millî Görüş hareketinin büyük ölçüde güç kaybına uğramasına neden olmuştur.

Aşağıda 1995 genel seçim sonuçlarına göre sırasıyla Marmara, Karadeniz, Akdeniz, İç Anadolu, Ege, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden RP'ye verilen oy sayıları ve oranları, tüm Türkiye toplamı ve şehirlerin kendi içerisindeki karşılaştırmalarıyla sosyolojik ve siyasi gerekçeleri doğrultusunda bölgeler arası analiz edilmeye çalışılacaktır. Analiz boyunca oy verileri esas alınmıştır. Partinin genel ortalamasında etkili olan aday profili, bölgelerin sosyolojik ve siyasi hafızası, seçmen davranışını etkileyerek belirleyen yöntem ve politikalar tartışılacaktır.

Tablo 30. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Marmara Bölgesi Oy Oranları.

	24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (Marmara Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kocaeli	174.390	31,67**	550.486
Sakarya	110.867	28,24**	392.522
İstanbul	997.935	23,92**	4.170.459
Yalova	15.139	18,85	80.295
Bursa	187.077	18,76	997.142
Bilecik	16.295	15,8	103.104
Balıkesir	92.662	14,96	619.209
Çanakkale	27.188	9,99	271.972
Tekirdağ	19.869	6,97	284.767
Edirne	12.583	5,29	237.582
Kırklareli	8.913	4,89	182.149
Toplam	1.662.918		7.889.687
Bölge Ortalaması			% 21,08
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı			% 27,66

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 21,4 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1995 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Marmara Bölgesi tablosuna göre Marmara Bölgesinde toplamda 7.889.687 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 1.662.918'i RP'ye gitmiştir. Bu sayede Marmara Bölgesi'nin RP oy ortalaması % 21,08 olmuştur. RP 1991 genel seçimleri hariç en büyük oy desteğini Marmara Bölgesinden alır. 1995 genel seçimlerine baktığımızda Marmara Bölgesinin tamamında üç seçim boyunca ilk üçe giren ve son üçte olan şehirler değişmemiştir. Ayrıca % 21,08 ortalamasıyla Türkiye geneli ortalamasının üzerinde oy almayı başaran RP'ye Marmara Bölgesinin katkısı % 27,66 olmuştur. Bu oranla 1995 genel seçimlerinde RP'yi en yüksek oranda destekleyen bölge 1987'de olduğu gibi yine Marmara Bölgesi olmuştur.

1995 genel seçimlerinde Marmara Bölgesinden RP'ye en büyük destek 1987 genel seçimlerinde olduğu gibi Kocaeli, Sakarya ve İstanbul'dan gelir. RP'nin Marmara Bölgesinden en düşük oy aldığı şehirler üç seçimin tamamında aynıdır. Bu şehirler sırasıyla Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli'dir. RP'nin en yüksek oy aldığı bu üç şehirde RP, 1995 genel seçimleri Türkiye ortalamasının çok üstünde oy alırken; son üçteki şehirlerden 1987 genel seçimlerinin ortalamasından bile düşük oy almıştır.

Göçün kesilmeden devam ederek arttığı, işçi nüfusunun yoğun olduğu, şehirde tutanmaya çalışan taşralı ve muhafazakâr nüfusun yükseldiği bu kalabalık şehirlerde RP'ye olan destek her seçimde artmıştır.

Kocaeli'de % 31,67'yle birinci olan RP'yi % 18,73'le DSP, % 16,01'le ANAP, % 13,45'le DYP takip etmiştir. 1993 yılında Türk siyasi tarihine 'İSKİ Skandalı' olarak geçen ve SHP'lilere duyulan güveni sarsan bu olay, 1995 yılında CHP çatısı altında birleşen SHP'ye verilen desteği derinden sarsmıştır. Kocaeli gibi İstanbul'un yanı başında konumlanarak yoğun işçi nüfusuna ev sahipliği yapan bir şehirde DSP'nin ikinci parti olması ve yaşananlara bir tepki niteliğinde CHP'nin % 10,47 alması sürpriz olmamıştır. 1991 genel seçimlerinde SHP'nin Kocaeli'nden aldığı oy % 17,15 iken DSP'nin oy oranı % 15,17'dir. DSP'nin % 15,17'den % 18,73'e yükselmesi ve SHP-CHP bileşimine rağmen % 17,15'ten % 10,47'ye düşen oran, bu oyların bir kısmının DSP'ye gittiğini gösterebilir. Kocaeli özelinde bir önceki seçimle karşılaştırıldığında oylarını artıran partiler yalnızca RP ve DSP olmuştur. DYP 1991'de Kocaeli'nde % 25,55 olan oyunu 1995'te % 13,45'e, ANAP % 19,63'ten % 16,01'e düşürmüştür. RP'nin ise oylarını % 22,11'den % 31,67'ye yükseltmesi sonucu ANAP ve DYP arasında bölünen merkez sağ oylarının büyük çoğunluğunun RP'ye gittiği söylenebilir.

Bir diğer önemli şehir ise tüm Türkiye'nin kalbi olarak nitelendirilen İstanbul'dur. İstanbul'da % 23,92'yle birinci olan ve toplamda 997.935 oy alan RP, ortalama İstanbul'da yaşayan her dört seçmenden birinin oyunu almıştır ki bu büyük bir başarıdır. Bu başarıda RP'li yöneticilerin yerel yönetimdeki başarıları, yolsuzluk karşıtı ve adil düzen söylemleri şüphesiz oldukça etkili olmuştur. Ayrıca bir önceki seçimlerde 5.parti olan RP'nin 1995'te 1.parti olması radikal sayılabilecek bir başarıdır. 1991 genel seçimlerinde yalnızca Kâğıthane ve Ümraniye ilçelerini kazanan RP, 1995'te Beyoğlu dâhil 18 merkez ilçe başkanlığını kazanmıştır. Bir önceki seçimlerde kazandığı Ümraniye ve Kâğıthane'de yine kazanmıştır. Bu durum bize RP'nin yerel yönetimlerdeki başarısını bir kez daha göstermiştir. RP ve 'Milli Görüş Belediyeciliği' anlayışı altında devam eden yönetimlerde kazanan çoğunlukla yine Milli Görüş partileri olmuştur.

İstanbul'da RP'nin ardından % 21,98'le ANAP, % 18,33'le DSP, % 15,38'le DYP gelmiştir. Oranlar birbirine oldukça yakın görünse de İstanbul'da hala merkez

sağ partilerinin gücünden söz etmek mümkün olacaktır. İstanbul'da yalnızca RP ve DSP oylarını artırırken ANAP ve DYP oylarını İstanbul'daki gücüne rağmen düşürmüştür. Bir önceki seçimde % 18,85'le ikinci olan SHP, 1995'te CHP adı altında yalnızca % 11,64 alabilmiştir. Bu düşüşte şüphesiz SHP'li belediyenin adının karıştığı yolsuzluk tartışmaları etkili olmuştur.

Son üç şehrin ise Marmara Bölgesinin kıyı şehirlerinden geldiğini söylemek mümkündür. Ayrıca RP neredeyse her bölgede ve her seçimde oylarını ortalama iki kat artırmış olmasına rağmen bu şehirlerde yeterince aktif hale gelememiştir. Bu seçimlerde Tekirdağ, Edirne, Kırklareli üçlüsünden en düşük oy % 4,89'la Kırklareli'nden gelmiştir. RP'nin bu üç şehirdeki oy oranları Türkiye ortalamalarının oldukça altındadır. % 27,83'le DSP'nin birinci olduğu Kırklareli'nde % 25,78'le DYP ikinci % 18,98'le ANAP üçüncü olurken CHP'nin de % 14,22'lik bir desteği vardır. 1991'de % 26,59 olan SHP oyu, 1995'te CHP adıyla % 14,22'ye düşmüştür. DSP ise % 16,61 olan oyunu 1995'te % 27,83'e yükseltmiştir. Buna göre SHP'den ayrılan oyların büyük çoğunluğunun DSP'ye gittiğini söylemek mümkündür. Ayrıca ANAP oylarında da % 25,59'dan % 18,98'e kadar % 6,61 oranında düşüş vardır. DYP oylarını kısmen korumayı başarsa yine de oylarını düşürmüştür. Buna göre DYP ve ANAP'taki düşüşe rağmen DSP'deki artış Kırklareli'nde merkez sağ oylarının merkez sol partilere kaymaya başladığını gösterebilir.

Aynı şekilde sırasıyla Edirne ve Tekirdağ'da % 33,68 ve %33,28'le DSP birinci olurken; % 28,87 ve %24,86'yla DYP ikinci olmuştur. Edirne'de 1991'le karşılaştırıldığında yalnızca DSP ve RP oylarını artırır. Edirne'de DSP oylarını % 25,4'ten % 33,68'e yükseltmiştir. DYP, ANAP ve SHP oylarını büyük oranda düşürmüştür. Tekirdağ'da yine aynı durum geçerlidir. DSP % 19,12 olan oyunu % 33,28'e yükseltmiştir. Ayrıca her iki şehirde de CHP'nin yaklaşık % 10 oyu vardır. RP'nin Marmara Bölgesinden en düşük oy aldığı şehirlerin tamamında merkez sağdaki düşüşe karşılık merkez soldaki yükseliş öne çıkmaktadır. Marmara Bölgesi özelinde 1995 genel seçimlerinin kazananı RP ve DSP'dir. DSP neredeyse bütün şehirlerde oylarını artırarak SHP-CHP birleşmesine karşı sol seçmenin alternatifi olmuştur. SHP-CHP oylarını düşürürken DSP oylarını büyük oranlarda artırarak SHP-CHP seçmeninden rahatlıkla oy almayı başarmıştır. Şüphesiz DSP'nin bu

başarısında Ecevit'in Karaoğlan karizmasına ek olarak adının hiçbir şekilde rüşvet ve yolsuzluğa karışmamış olması büyük oranda etkili olmuştur.

Tablo 31. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Karadeniz Bölgesi Oy Oranları

	24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (Karadeniz Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Bayburt	14.341	38,5**	37.247
Gümüşhane	19.808	32,06**	61.765
Tokat	96.278	30,71**	313.486
Çorum	92.056	30,42**	302.602
Bolu	80.319	26,51**	302.976
Trabzon	93.894	26,27**	357.416
Rize	38.929	23,86**	163.100
Amasya	43.203	23,3**	185.414
Samsun	130.717	22,15**	589.936
Karabük	27.834	21,88**	127.167
Giresun	45.338	21,22	213.602
Sinop	21.619	17,9	120.712
Ordu	60.253	17,87	337.094
Artvin	615.188	14,51	104.658
Zonguldak	49.885	14,28	349.215
Bartın	13.750	12,37	111.093
Kastamonu	23.548	10,94	215.124
Toplam	866.960		3.892.607
Bölge Ortalaması		% 22,27	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 14,42	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 21,4 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1995 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Karadeniz Bölgesi tablosuna göre Karadeniz Bölgesinde toplamda 3.892.607 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 886.960'ı RP'ye gitmiştir. Buna göre Karadeniz Bölgesindeki toplam seçmenin neredeyse dörtte birinin RP'ye oy verdiği söylenebilir. RP bölge ortalamasıyla tüm Türkiye'deki oy ortalamasının üzerine çıkmış olsa da 1991 ittifakının etkisiyle 1987 sonrasında yükselişe geçen RP Karadeniz oyları, 1995'te yeniden düşüşe geçmiştir. Bir önceki seçimde olduğu gibi RP'nin Karadeniz Bölgesindeki en büyük desteği Bayburt, Gümüşhane, Tokat'tan gelir. RP'nin bölgeden en az oy aldığı şehirler değişmemiştir. Zonguldak, Artvin, Kastamonu'ya ek olarak 1991'de Zonguldak'tan ayrılarak il statüsü kazanan Bartın'da listenin

sonlarındadır. 17 şehrin bileşiminden oluşan Karadeniz Bölgesinde RP toplam 11 şehirde kendi ortalamasının üzerine çıkmayı başarmıştır.

Bayburt'ta RP oylarını % 40,62'den % 38,5'e düşürmüş olsa da seçimlerden yine birinci parti olarak çıkmayı başarmıştır. RP'nin ardından % 28,17'yle ANAP % 14,52'yle DYP gelirken CHP % 3,3 DSP ise yalnızca % 1,4 almıştır. Bu oranlar Bayburt'taki merkez sağ partilerin gücünü aynı zamanda sol ve sosyal demokrat kökenli partilere mesafeli duruşu gösterir. Nitekim 1991'de Bayburt'ta SHP ve DSP sırasıyla yalnızca % 4,98 ve % 3,35 alabilmiştir. Gümüşhane'de % 32,06'yla birinci olan RP'yi % 25,76'yla ANAP, % 15,37'yle DYP takip eder. Bayburt örneğinde olduğu gibi Gümüşhane'de de merkez sağ parti oyları oldukça yüksektir. 1991'de SHP'nin % 11,93 DSP'nin ise % 3,55 aldığı Gümüşhane'de sol seçmenin oyları düşmüştür. 1995'te sol partilere Gümüşhane'den CHP'ye % 7,29 DSP'ye ise % 2,73 oy çıkmıştır. Tokat'ta ise % 30,71'le birinci olan RP'nin ardından ortalama % 15'lik oy oranlarıyla ANAP, DYP ve CHP gelmiştir. Tokat özelinde merkez sağ partilere ek olarak CHP'nin aynı oranda oy alması önemlidir. 1991'de SHP'nin % 23,36 DSP'nin ise % 6,07 aldığı düşünüldüğünde oylarını düşürmüş olsa da % 20 üzerinde sol seçmen oyunun varlığından rahatlıkla söz edilebilir. RP'nin Karadeniz Bölgesinden en yüksek oy aldığı şehirlerin seçmen profili incelendiğinde merkez sağ ve muhafazakâr milliyetçi partilerin güçlü olduğu şehirlerden yüksek oy alabildiği gerçeği bir kez daha karşımıza çıkar. Ancak aşağıda da belirteceğimiz gibi yerel dinamikler ya da liderlerin seçim bölgeleri gibi istisnai durumlar dışında sosyal demokrat ve sol partilerin güçlü olduğu şehirlerde RP yüksek oranlara ulaşamamıştır.

RP'nin 1995'te Karadeniz Bölgesinde en düşük oy aldığı şehirlerin başında % 10,94'lük oranıyla Kastamonu gelmektedir. Kastamonu'da % 27,57'yle DYP birinci olurken DYP'nin ardından ortalama % 19'lük oy oranlarıyla ANAP ve DSP gelmiştir. 1991'de DSP'yi % 15,4 SHP'yi ise % 8,4 ile destekleyen Kastamonu'da sol partiler oylarını korumayı başarmıştır. 1995'te DSP % 19,67'ye yükselirken CHP % 5,64 alabilmiştir. Karadeniz'de RP'nin en az oy aldığı bir diğer şehir ise Bartın'dır. Bartın'da % 33,19'la DSP birinci iken; % 21,65'le DYP ikinci, % 19,58'le ANAP üçüncü olmuştur. Bartın'da DSP ve CHP'nin oyları % 40 civarındadır. Aynı şekilde gerek 1991'de seçim bölgesi olması gerekse sol kökenli seçmen nüfusunun Karadeniz bölgesindeki diğer şehirlere nazaran daha yüksek

olması nedeniyle Ecevit karizması Zonguldak seçim sonuçlarını önemli oranda etkiler. Zonguldak'ta 1995'te % 38,60'la DSP birinci olurken DSP'nin ardından ortalama % 17'lik oranlarıyla ANAP ve DYP gelmiş, CHP ise % 7,69 almıştır. Zonguldak 1991'le karşılaştırıldığında sol oylarını korumuştur. DSP oylarını % 24,04'ten % 38,60'a yükseltmiş; SHP'den kopan oyları alarak oylarını artırmayı başarmıştır.

Bu seçimlerde Karadeniz bölgesindeki toplam 56 milletvekilliğinden 12 tanesini RP alır. Trabzon ve Samsun'u RP'nin Karadeniz bölgesindeki kaleleri olarak kabul eden Erbakan (1996, s. 28), bütün Karadeniz bölgesinin Refah diye haykırdığını iddia eder. "Karadeniz bölgesindeki RP'nin kaleleri sayılan şehirler büyük ölçüde kentleşmiş ve halk yönelimli çay, fındık ya da tütün üretimiyle öne çıkan şehirlerdir. Örneğin 1994 yerel seçimlerinde bölgenin iki ana liman kenti Trabzon ve Rize'de RP'li adaylar belediye başkanı seçilmişlerdir. Her iki kentte de "Nataşa" adı takılan Rus, Ukraynalı ve Azeri hayat kadınlarının bulunması, RP adaylarının öncülüğündeki yerel kadın grupları arasında bir "anti-Nataşa" hareketini teşvik etmiştir. Bu tür sosyal hastalıklarla mücadelede bir davranış biçimi ve kültürel çerçeve olarak da İslam en etkin yapı olarak seçilmiştir. Bu nedenle RP'nin devamı niteliğindeki FP, 1999 genel seçimlerinde birçok bölgede düşüş yaşarken, bu bölgede oylarını % 2,95 oranında artırmıştır" (Yavuz, 2008, s. 310-311). Karadeniz Bölgesinin tamamına baktığımızda Marmara Bölgesinde olduğu gibi seçimin kazanan partileri RP ve DSP olmuştur. SHP-CHP bileşimindeki CHP Marmara'da olduğu gibi Karadeniz'de oylarını büyük oranda düşürerek DSP'ye kaptırmıştır.

Tablo 32. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Akdeniz Bölgesi Oy Oranları

	24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (Akdeniz Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kahramanmaraş	134.331	36,81**	364.858
Hatay	96.355	18,47	521.558
Adana	158.680	16,69	950.707
Isparta	32.638	16,11	202.497
Burdur	19.304	13,34	144.602
Antalya	83.363	13,23	626.990
Mersin	65.563	10,67	614.163
Toplam	590.234		3.425.375
Bölge Ortalaması		% 17,23	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 9,82	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 21,4 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1995 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Akdeniz Bölgesi tablosuna göre Akdeniz Bölgesinde toplamda 3.425.375 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 590.234'ü RP'ye gitmiştir. Bölge ortalamaları 1987'den 1995'e kadar % 5,61'den % 17,23'e yükselmiş olsa da bu bölge ortalamasının Türkiye geneli oylarına etkisi azalmıştır. Bu oranlara göre RP'nin Akdeniz Bölgesinde Türkiye ortalaması olan % 21,4'ün altında kaldığını görebiliriz. Listenin ilk ve son üç şehirleri de neredeyse bütün seçimlerde aynı olmuştur. RP'nin Akdeniz Bölgesinde % 36,81'le birinci olduğu Kahramanmaraş'ın oy oranlarına baktığımızda RP'yi % 19,83'le ANAP'ın, % 16,56'yla da DYP'nin takip ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Kahramanmaraş Akdeniz Bölgesinde RP'nin % 21,4'lük Türkiye ortalamasının üzerine çıktığı tek şehir olmuştur. Kahramanmaraş'ta 1991'de % 18,85 olan SHP oyu 1995'te CHP olarak % 9,26'ya düşmüştür. Kahramanmaraş özelinde RP ve ANAP oylarını yükseltirken DYP oylarını büyük oranda düşürmüştür. DYP'den ayrılan merkez sağ oylarının milliyetçi muhafazakâr partiler arasında paylaşıldığını söylemek mümkündür. 1991'de % 25,77 alan DYP 1995'te % 16,56'ya düşmüştür. Öte yandan MHP bu seçimlerden % 10,48 almıştır.

Hatay'da % 21,93'le CHP birinci olurken % 19,15'le DYP ikinci, % 18,47'yle RP üçüncü ANAP ise % 14,54'le dördüncü olmuştur. Buna göre RP'nin ANAP ve DYP'den oy aldığını söylemek mümkündür. Çünkü 1991'le

karşılaştırıldığında ANAP ve DYP oylarında büyük bir oy kaybı varken RP oylarını artırmıştır. 1991'de Hatay'dan % 32,03 alan SHP 1995'te oylarını % 21,93'e düşürmüştür. 1995'te CHP'nin % 21,93'lük oy oranının yanında DSP'nin % 7,72'lik oyu vardır. 1991'12 karşılaştırıldığında merkez sol parti oylarındaki düşüğe rağmen sol partilerin oylarını kısmen korumayı başardığını görebiliriz. Öte yandan merkez sağda eriyen oylar RP ve MHP arasında paylaşılmıştır. Hatay özelinde merkez sağ ve merkez sol arasındaki seçmen profili sol seçmenin kısmen oylarını korurken merkez sağ destekleyenlerin yine sağ ve milliyetçi-muhafazakâr partileri desteklemesine göre oluşmuştur. Adana'da ise seçimin kazanan partileri DSP, RP ve MHP olmuştur. Adana'da DSP oylarını % 11,65'ten % 18,77'ye, RP % 14,68'den % 16,69'a yükseltmiştir. MHP ise % 14,34 almıştır.

Sıralamada yine son üçte olan şehirlerin kıyı şehirleri olması önemlidir. RP'nin Akdeniz Bölgesinde % 10,67'yle en az oy aldığı Mersin'de oyların ortalama aynı seviyede dağıldığını söylemek mümkündür. Toplamda 12 milletvekilinin RP'den çıktığı Mersin'de ANAP % 18,63, DYP % 17,68, CHP % 14,42 almıştır. Mersin özelinde 1991'le karşılaştırıldığında DYP % 31,8 olan oyunu % 17,68'e, ANAP % 23,95 olan oyunu % 18,63'e, SHP ise % 28,11 olan oyunu % 14,42'ye düşürmüştür. DSP ise oylarını % 6,83'ten % 13,27'ye yükseltmiştir. Bu oranlara göre SHP'den kopan sol oyların DSP'ye verildiğini söylemek mümkündür.

RP'nin ortalama % 13 aldığı Burdur 'da ise ANAP oylarını aynı oranda korurken DYP büyük oranda düşüş yaşamıştır. Burdur'da 1991'de % 38,89 olan DYP oyu 1995'te % 26,3'e düşmüştür. 1991'de % 16,4 alan SHP 1995'te % 10,27'ye düşerken % 10,87 alan DSP 1995'te % 16,34'e yükselmiştir. RP ufak farklarla da olsa oyunu artırmayı başarırken MHP % 8,96 almıştır. Antalya'da ise 1991'de % 43,26 olan DYP oyları 1995'te % 26,53'e, % 20,10 olan ANAP oyları % 14,65'e düşmüştür. RP ise oylarını neredeyse iki kat artırarak % 8,83'ten % 13,29'a yükseltmiştir. SHP-CHP oyları aynı kalırken MHP oylarını artırmıştır. Buna göre ANAP ve DYP'den kayan oyların bir kısmının MHP'ye gittiğini söylemek mümkündür.

Tablo 33. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi İç Anadolu Bölgesi Oy Oranları

	24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (İç Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Konya	339.278	41,73**	812.918
Sivas	118.437	39,26**	301.624
Yozgat	86.528	36,01**	240.279
Karaman	35.369	33,42**	105.823
Kayseri	149.600	33,05**	452.533
Kırıkkale	45.485	30,15**	150.816
Aksaray	42.686	29,62**	144.094
Nevşehir	39.132	28,36**	137.954
Çankırı	27.861	27,17**	102.518
Niğde	31.679	22,56**	140.364
Ankara	385.966	20,88	1.848.322
Kırşehir	21.632	18,57	116.482
Eskişehir	56.079	14,46	387.587
Toplam	1.379.732		4.941.314
Bölge Ortalaması		% 27,92	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 22,95	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 21,4 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1995 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan İç Anadolu Bölgesi tablosuna göre İç Anadolu Bölgesinde toplamda 4.941.314 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 1.379.732'si RP'ye gitmiştir. RP 1995 genel seçimlerindeki % 21,4'lik Türkiye ortalamasının üzerine İç Anadolu Bölgesinde % 27,92'lik bölge ortalamasıyla çıkmıştır. Buna göre 1995 genel seçimlerinde Marmara Bölgesinden sonra RP'ye en fazla katkı sağlayan bölge İç Anadolu Bölgesi olmuştur. Neredeyse her seçimde en yüksek oranlarla RP'yi destekleyen şehirler bu seçimde de değişmez. Listenin başında % 41,73 gibi büyük bir oranla Konya ardından % 39,26'yla Sivas ve % 36,01'le Yozgat gelmiştir. 13 şehrin toplamında oluşan İç Anadolu Bölgesinde RP 10 şehirde kendi ortalamasının üzerinde oy almayı başarmıştır.

Yine tablodan görebileceğimiz gibi Kürt bölgelerinde yaşanan hayal kırıklığından kaynaklanan oy kaybı, RP'ye milliyetçi tutumlarıyla bilinen Orta Anadolu şehirlerinde yeni alanlar açmıştır. Örneğin 1987 genel seçimlerinde Yozgat % 8,1 oranından 1991 genel seçimlerinde % 38,48'e yükselmiştir. Aynı şekilde Kayseri ve Sivas sırasıyla 1987 genel seçimlerinde % 9,3 ve 12,7 oranlarına sahipken

1991 genel seçimleriyle % 31,58 ve % 38,31'e yükselmişlerdir. Bu bölgede en yüksek oy oranlarına ve seçimler arası en yüksek oy artışına sahip olan Konya'yı ise tek başına 'milliyetçilik' ya da 'muhafazakâr' tutumla açıklamak yetmez. Konya'nın genel seçimlerdeki oy oranlarına baktığımızda sırasıyla %15,0- % 33,03- % 41,73 olduğunu görürüz. Konya'nın geleneksel ve dindar çoğunluğu ve Anadolu'da yükselen muhafazakâr tüccar ve sanayicilerin varlığı, RP'nin oy oranlarını büyük oranda etkilemiştir.

RP'nin en yüksek oy aldığı şehirler gibi en düşük oy aldığı şehirler bu seçimde de değişmez. Ankara, Eskişehir ve Kırşehir bölgedeki diğer şehirlerle karşılaştırıldığında düşük kalır. Ankara Türkiye ortalamasını kısmen de olsa yakalarken Kırşehir ve Eskişehir bu ortalamanın altında kalmıştır. RP'nin İç Anadolu Bölgesindeki en önemli ve değişmeyen 'kaleleri' neredeyse bütün seçimlerde RP'yi koşulsuz destekleyen Konya ve Sivas'tır. Sivas örneği üzerinde RP'nin Alevi-Sünni geriliminde Sünni kesimi destekleyerek, Sünni kesimin sözcülüğünü yapması büyük önem taşımaktadır. 2 Temmuz 1993 Sivas Olayları sonrasında çoğunluğu Avrupa ve büyükşehirlere göç eden Alevi nüfusunun da azalmasıyla, RP Sivas'taki oylarını daha da artırmayı başarmıştır. Ayrıca Alevi nüfusun büyük bir destek olarak kendi yanında gördüğü ve oylarıyla desteklediği laik ve Kemalist gelenek 1990'larda kendi içindeki iç hesaplaşmalarında sıkışmışken Alevi kesimin yalnız kalmasına, taleplerinin yok sayılmasına ve hayal kırıklığına uğramasına neden olmuştur. Sivas özelinde değişen bu dinamiklerin de etkisiyle RP Sivas'ta büyük bir boşluğu doldurmuştur. 1991'de Sivas'ta % 22,98 oranında SHP, % 17,68 oranında ANAP, % 13,33 oranında DYP ve % 7,21 oranında DSP oyu vardır. 1995'te ise ANAP % 23,42'ye, RP % 39,26'ya yükselirken; DYP % 10,59'a, CHP % 14,21'e, DSP % 3,88'e düşmüştür. Bu seçimlerden MHP ise % 5,82 almıştır. Buna göre Sivas'ta DYP oylarının ANAP ve MHP arasında bölüşüldüğünü söylemek mümkündür.

Erbakan'ın 'Seçim Madalyası'nın kazananı olarak tanımladığı üçüncü il Konya'dır. Konya, 1991'le karşılaştırıldığında oy oranını % 33,03'ten % 41,73'e çıkararak % 8,7' oranında artı yönde bir oy oranıyla İç Anadolu'nun birinci partisi olmuştur. Erbakan, Konya'nın RP'ye olan desteğinin sebebini şöyle açıklamaktadır: "Konya her defasında büyük oy patlaması yapıyor. Çünkü bütün belediyeler Refah Partisi'ndedir. Halkımız hizmeti görüyor. Refah Partisi, yerel yönetimde nerede

iktidar ise orada oy oranı büyük nispette artmıştır” (1996, s. 19). Erbakan’ın tespiti Millî Görüş belediyeçiliği gerçeği açısından oldukça yerindedir. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi Millî Görüş partileri yerelde kazandığı bir şehri kolay kolay bir daha kaybetmemiştir. İç Anadolu Bölgesinde RP’nin en yüksek oy aldığı ilk üç şehrin sağ gelenekten gelen milliyetçi-muhafazakâr siyasi kimliğiyle öne çıkan şehirler olması önemlidir.

Konya yalnızca bu seçimler özelinde değil MSP’nin hatta Millî Görüş hareketinin kurucu şehirlerinden biri olması sebebiyle de ayrıca önem taşımaktadır. Hatta bir bürokrat çocuğu olarak Sinop’ta dünyaya gelen ancak kökleri Adana’nın büyük aşiretlerine dayanan hareketin karizmatik lideri Erbakan’ın, çoğunlukla Konya’lı olduğu zannedilmiştir. Erbakan ilk olarak Konya’dan bağımsız aday olmuş, en büyük ve en önemli mitinglerine yine Konya ev sahipliği yapmıştır. Konya’nın Sünni ve muhafazakâr kimliğinin yanı sıra taşrada öne çıkan sanayisi ve yükselen yeni muhafazakâr burjuvazisi, bütün Millî Görüş hareketi partilerinin şehrin büyük çoğunluğu tarafından desteklenmesinde de etkili olmuştur. Merkez sağ desteklemede etkin olan İç Anadolu şehirlerinde merkez sağ partilerine karşı duyulan güvensizlik ve hayal kırıklığının RP’nin bu bölgede daha fazla taraftar bulmasına katkı sağladığı iddia edilebilir.

Tablo 34. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Ege Bölgesi Oy Oranları

	24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (Ege Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Kütahya	79.713	24,53*	324.851
Afyon	74.918	22,22*	337.135
Uşak	23.285	13,98	166.527
Manisa	88.159	13,14	670.587
Denizli	43.257	10,33	418.397
Aydın	40.694	8,65	469.961
İzmir	134.964	8,42	1.602.894
Muğla	17.297	5,05	342.274
Toplam	502.287		4.332.626
Bölge Ortalaması		% 11,59	
Bölge Ortalamasınının Türkiye’ye Oranı		% 8,35	

(*)RP’nin 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 21,4 Ortalamasınının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1995 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Ege Bölgesi tablosuna göre Ege Bölgesinde toplamda 4.332.626 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 502.287'si RP'ye gitmiştir. Ege Bölgesi neredeyse bütün seçimlerde Milli Görüş hareketi partilerine karşı mesafeli duruşuyla bilinmektedir. RP de en düşük oylarını yine bu bölgeden almıştır. RP'nin 1995 yılındaki % 21,4'lük Türkiye ortalaması, Ege Bölgesinde bölgede % 11,59'da bölgenin tüm Türkiye'ye oranında ise % 8,35'te kalmıştır. RP Ege Bölgesinden yalnızca iki şehirle Türkiye ortalamasının üzerine çıkabilmiştir. Ayrıca RP'nin Türkiye ortalamasının oldukça altında kaldığı ilk bölge Ege Bölgesidir. En yüksek oy oranlarına baktığımızda ise yine Ege bölgesinin 'milliyetçi-muhafazakâr' kabul edilen şehirlerinden çıktığını görebiliriz. Kütahya, Afyon ve Uşak RP'ye en büyük desteği veren Ege şehirleri olmuştur. Özellikle Kütahya ve Afyon'un Milli Mücadele dönemindeki rolünün de etkisiyle bölge insanının toplumsal hafızasında çok daha derinlere dayanan milliyetçi muhafazakâr bilinci göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

RP'nin katıldığı üç genel seçimde de Ege bölgesindeki sıralamada Kütahya ve Afyon her zaman öndedir. Kütahya'da % 24,53'le RP birinci olurken hemen ardından oldukça yakın bir oranla % 24,36'yla DYP ikinci olmuştur. RP ve DYP'den sonra ise % 21,91'le ANAP gelmiştir. Bir önceki seçimde DYP % 35,30, ANAP % 25,11, SHP % 12,29 alırken RP % 20,25 almıştır. 1995'te % 4,99'da kalan CHP-SHP birleşimi büyük bir düşüş yaşamıştır. Ancak DSP ise % 6,72'den % 11,67'ye yükselerek iki katı bir yükseliş gerçekleştirmiştir. Bu haliyle sol seçmenin DSP'ye yöneldiği, DSP'nin CHP'den oy aldığı iddia edilebilir. Merkez sağ partilerinin baskın olmasına rağmen Kütahya'da % 10'un üzerinde sol ve sosyal demokrat seçmenin varlığı görülebilir. Afyon'da ise Kütahya'daki seçmen dağılımına benzer bir seçmen profili görebiliriz. Merkez sağ ve sağ partilerin baskın olduğu Afyon'da % 10'un üzerinde sol seçmen oyu vardır. % 27,97'yle DYP'nin birinci, RP'nin % 22,22'yle ikinci ANAP'ın ise % 18,11'le üçüncü olması merkez sağ ve sağ desteğini göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan her iki şehirde de milliyetçi muhafazakâr bir parti olan MHP oyu da dikkate değerdir.

Ege Bölgesinden RP'ye verdikleri en az destekle bilinen Aydın, İzmir, Muğla şehirlerine baktığımızda ise 1995 genel seçimlerinde % 5,05'lik en az oranla Muğla öne çıkmaktadır. Muğla'da % 35,33'le DYP birinci olurken % 20,97'yle ANAP

ikinci, % 14,17'yle CHP üçüncü, % 13,38'le DSP dördüncü olmuştur. Bir önceki seçimle karşılaştırıldığında oyların büyük çoğunluğunun yine merkez sağ partiler arasında dağıldığını görmek mümkündür. Ayrıca 1991'de % 23,99 olan SHP ve % 6,29 olan DSP oyları tam tersi bir değişim yaşar. SHP-CHP bileşimi % 14,17'ye düşerken DSP % 13,38'e yükselir. Bu oranlar bize Muğla örneğinde sağ ve sol oy ayrımının oldukça belirli olduğunu, sol cenahtan gelen seçmenin yine bir sol partiyi ya da sağ cenahtan gelen bir partinin yine sağ bir partiyi desteklediğini göstermesi açısından önemlidir. Muğla'nın siyasi hayatı ve seçim sonuçları üzerine 'Muğla'da Siyasi Hayat 1946-2011' başlıklı yüksek lisans tezini savunan Köse'ye göre (2015, s. 218) bu tarihler arasında gerçekleştirilen seçim sonuçlarında genel seçimlerde Türkiye genel ortalamasıyla benzerlikler görülürken yerel seçimlerde farklılıklar vardır. Muğla'da 2002 seçimlerine kadar yoğun olarak merkez sağ partiler desteklenirken, 2002 ertesinde sol partiler desteklenmeye başlamıştır. Örneğin 1950-1954-1957 yıllarında DP, Türkiye genelinde birinci olurken Muğla'da da birinci olmuştur. Ancak AK Parti 2002-2007-2011 Türkiye genelinde birinci olurken Muğla'da olamamıştır. Ancak yukarıda referans verilen alıntıdaki iddiaların yeniden doğrulanmaya ihtiyacının olduğunu 2011 sonrasında yapılan seçimlerle güncellenerek yeni bir analize ihtiyaç duyulduğunu hatırlamakta fayda vardır.

Muğla'da bir önceki seçimlerde DYP'nin % 39,50'lik oranı % 35,33'e, ANAP'ın % 25,69'luk oranı % 20,97'ye, SHP'nin % 23,99'lık oranı ise CHP bünyesinde % 14,17'ye düşmüştür. RP de dâhil olmak üzere Muğla'da bütün partiler büyük oranda oy kaybederken DSP oylarını % 6,29'dan % 13,38'e yükselterek iki katından fazla bir artış gerçekleştirmiştir. DSP'ye giden oyların çoğunluğunun yolsuzluk tartışmalarından etkilenen SHP-CHP seçmeni tarafından olduğunu söylemek mümkündür. Şüphesiz bu değerlendirme SHP-CHP'nin düşen oylarına karşılık DSP'nin yükselen oylarından bağımsız değildir. Öte yandan siyasetçiler Muğla seçmenine 1990'lı yılların ortalarına kadar tarım politikaları dolayısıyla alternatif çözümler sunarken; 1990'ların sonlarına doğru turizm politikalarıyla gelmeye başlamıştır. Çok partili hayata geçişte özellikle tarım politikaları nedeniyle DP'yi destekleyen Muğla seçmeni (Adnan Menderes faktörü burada önemlidir) artık tarım politikalarına ek olarak Muğla'nın da Antalya gibi turizm bölgesi olmasını vaad eden siyasetçilere de destek vermeye başlamıştır. RP'nin Muğla özelindeki başarısızlığını bu politika ve vaadlerdeki eksikliklerde aramak mümkün olabilir.

Çünkü merkez sağa bağlı ve sosyal demokrat seçmenlerdeki hayal kırıklığından kaynaklanan oy kaybını kendi lehine dönüştürecek politikalar üretememiştir.

Benzer bir durumda İzmir’de yaşanmıştır. 1991 genel seçimlerinde % 27,58’le DYP birinci, % 25,58’le ANAP ikinci, % 24,50’yle SHP üçüncü, % 15,45’le DSP dördüncü olmuştur. 1995 genel seçimlerinde ise DYP % 23,85’e, ANAP % 18,85’e, SHP-CHP % 13,86’ya düşerken; DSP % 24,39’a yükselmiştir. CHP merkezinde yaşanan bu büyük oy kaybının, CHP geleneğinin daimi destekçisi olan İzmir şehrinde bile yaşanması yolsuzluk ve rüşvet olaylarına verilmiş büyük bir tepkinin yansıması olarak okunabilir. Buna göre RP’nin Ege Bölgesinden en düşük oy aldığı şehirlerin tamamında merkez sağda ve solda yaşanan oy kaybını kendi lehine dönüştüremediğini söylemek mümkündür. Bu şehirlerin kazanan partileri soldan oy alan DSP ve merkez sağın milliyetçi muhafazakâr seçmenine hitap eden MHP olduğu iddia edilebilir.

Tablo 35. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Doğu Anadolu Bölgesi Oy Oranları

	24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (Doğu Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Bingöl	40.062	51,55**	77.702
Elazığ	95.948	41,83**	229.325
Erzurum	125.882	38,69**	325.318
Malatya	107.218	37,16**	288.476
Erzincan	33.532	32,32**	103.725
Ağrı	39.489	30,7**	128.599
Muş	32.754	29,68**	110.322
Bitlis	23.361	29**	80.541
Van	51.755	23,74**	217.971
Kars	23.413	20,45	114.483
Ardahan	7.643	13,19	57.917
Iğdır	4.716	9,4	50.167
Hakkâri	3.085	5,98	51.560
Tunceli	961	2,66	36.062
Toplam	589.819		1.872.168
Bölge Ortalaması		% 31,5	
Bölge Ortalamasının Türkiye’ye Oranı		% 9,81	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP’nin 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 21,4 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1995 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Doğu Anadolu Bölgesi tablosuna göre Doğu Anadolu Bölgesinde toplamda 1.872.168 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 589.819'u RP'ye gitmiştir. Bu sayıya orantılı bir şekilde Doğu Anadolu Bölgesinden verilen her üç oyun birisinin RP'ye gittiğini söylemek mümkündür. % 31,5'lik bölge ortalamasıyla % 21,4'lük Türkiye ortalamasının üzerine çıkan RP, tüm Türkiye toplamında bu bölgeden % 9,81 oranında bir destek almıştır. 1991 ittifakıyla düşüşe geçen oy çizgisi, 1995 genel seçimlerinde de düşüş trendini devam ettirmiştir. Bingöl, Elazığ ve Erzurum'un yine ilk sıralarda yer aldığı bu seçimde de Tunceli ve Hakkâri RP'ye olan mesafeli duruşlarıyla öne çıkmaktadır.

RP'nin Bingöl'de ulaştığı % 51,55'lik oy oranı, Bingöl'deki toplam seçmenin yarısından fazlasının RP'ye oy verdiği anlamına gelmektedir. RP'nin ardından % 14,39'la ANAP, % 12,75'le DYP gelmiştir. 1991 genel seçimlerinde ise RP, DYP, ANAP oylarına ek % 17,93'lük bir SHP oy oranı da vardır. Ancak 1995'te CHP tabanında birleşen SHP-CHP % 5,19'a düşmüştür. Bu haliyle RP'nin CHP geleneği dâhil bütün partilerden oy aldığını söylemek mümkündür. ANAP, DYP, SHP-CHP dâhil bütün partiler oy kaybederken RP oy oranını % 15'in üzerinde artırmayı başarmıştır. Öte yandan % 7,11'lik HADEP oyu da önemlidir.

1995 genel seçimlerinin ardından basın toplantısı düzenleyerek ayrıntılı bir seçim analizi yapan Erbakan (1996, s. 16), bu seçimin madalyasını en büyük nispette oy alan Bingöl'ün kazandığını ifade etmiştir. Bingöl milletvekillerinin tamamı RP'den çıkmıştır. Bingöl'ü hemen aynı bölgedeki Elazığ takip etmiş ve seçim madalyasını Bingöl'ün ardından kazanmıştır. Ayrıca OHAL ilan edilen bölgelerde toplam 52 milletvekili sayısının 24'ünü RP kazanmasında, RP'nin kendisini sistem karşıtı bir parti olarak tanımlıyor olması etkili olmuştur.

Bingöl ve Elazığ şehirleri RP'nin Doğu Anadolu bölgesindeki 'kaleleri' olarak tanımlanmaktadır. Bingöl, RP'nin Türkiye genelinde en düşük oy oranlarına sahip olduğu dönemlerde bile RP'yi tek başına sırtlamış bir şehirdir. Burada Bingöl'ün Sünni ve dindar kesiminin etkisi tartışmasız bir gerçektir. Ayrıca bölgedeki yerel dinamiklere ek olarak Elazığ ve Bingöl'de çoğunluğu oluşturan Sünni- Zaza kesiminin RP'yi destekledikleri iddia edilebilir.

Elazığ, Doğu Anadolu bölgesi şehirleri içerisinde ise Türk milliyetçiliği ile öne çıkan bir şehirdir. Elazığ'ın MSP ve RP oy oranlarına baktığımızda parti içerisinde yükselen devletçilik ve milliyetçilik söylemiyle yükselen oy oranları arasında doğru bir orantı olduğunu söylemek mümkündür. Partide bir dönem hâkim olan Kürt söylemi geri plana atılarak Türk milliyetçiliğinin öne çıkarılmaya başlandığı andan itibaren RP'nin Elazığ oyları da artmaya başlamıştır. Elazığ örneğinde RP % 17,6'dan % 41,83'e doğru yükselen büyük bir ivme yaşar.

RP ve MSP'nin daha sonra FP ve SP'nin oy oranlarına baktığımızda Doğu Anadolu bölgesinde Milli Görüş hareketinin bir türlü taraftar bulamayıp herhangi bir partiden de oy alamadığı belki de tek şehir Tunceli'dir. Tunceli'de bir önceki seçimde SHP'den milletvekili seçilen Kamer Genç bu defa DYP'den aday olur. Bu sayede 1991'de % 3,42 olan DYP oyu 1995'te % 16,77'ye yükselir. 1991'de % 57,9'la birinci olan SHP, 1995'te % 23,38'e düşerek oylarının yarısından fazlasını kaybeder. Tunceli'de özelinde bir diğer önemli husus bağımsız oylardır. 1991'de % 19,64 olan bağımsız oylar 1995'te % 16,57'ye düşse de varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Ayrıca % 16,94 oranındaki HADEP oyu da SHP'den bölünen oyların bir kısmının burada toplandığını göstermesi açısından önemlidir.

Tunceli nüfusundaki etnik ve mezhepsel farklılıkların yanı sıra şehre sirayet eden 'toplumsal hafıza' etkili olmuştur. Toplumda etkin olan dini ritüel ve gelenekler yine toplumun kendisi tarafından sürdürülmeye devam eder. Hatta bu durum aksi yönde bir tepkiyle karşılaşırsa her iki kesimde inandığı kabulleri sürdürmede ya da bir diğerine üstün getirmede ısrarcı olabilir. Tunceli de 'Dersim Olayları' ertesinde şehrin neredeyse tamamını etkileyen ve aileler tarafından nesilden nesile aktarılan bu toplumsal hafıza, sağ ve merkez sağ geleneğinden gelen partilere mesafeli duruşta büyük rol oynamıştır. Etnik ve mezhepsel farklılıklarının sonucunu 'bedel' olarak ödediğini kabul eden Tunceli şehri Sünni vurguyu her defasında öne çıkararak siyaset yapan RP ve Milli Görüş partilerine mesafeli duruşunu sürdürmüştür. RP'nin Sünni söylemi önceleyen retorisi, Kürt sorununun aksine Alevi kesiminin mağduriyetlerini ön plana çıkarmayarak talep ve arzularını görmezden gelmesi, hem bölgenin hem de Türkiye'nin uzun zamandır devam eden büyük bir probleminin çözülmesinde büyük bir fırsatın kaçırılması olarak da okunabilir. İslamcı bir partinin bu konuda atacağı herhangi olumlu bir adım, meseleyi olduğu durumdan çok daha iyi

bir konuma taşıyacak, toplumsal barış ve huzurun sürekli hale gelmesindeki kritik eşiğin geçilmesine katkı sağlayacaktır.

Tablo 36. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi Güneydoğu Anadolu Bölgesi Oy Oranları.

	24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (Güneydoğu Anadolu Bölgesi)		
	RP Bölge Oy Sayısı	Bölge Oy Oranı	Bölge Toplam Oy Sayısı
Adıyaman	64.205	32,55**	197.242
Siirt	19.706	27,96**	70.470
Şanlıurfa	92.095	26,18**	351.731
Batman	30.432	25,76**	118.114
Kilis	12.248	25,72**	47.611
Gaziantep	100.286	23,75**	422.225
Mardin	33.970	20,02	169.639
Diyarbakır	62.049	18,8	329.989
Şırnak	5.509	8,32	66.195
Toplam	420.500		1.773.216
Bölge Ortalaması		% 23,71	
Bölge Ortalamasının Türkiye'ye Oranı		% 6,99	

(*)Yukarıdaki tabloda bölge oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

(**)RP'nin 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre % 21,4 Ortalamasının Üzerinde Oy Aldığı İller

Yukarıdaki 1995 yılı genel seçim sonuçlarına göre hazırlanan Güneydoğu Anadolu Bölgesi tablosuna göre Güneydoğu Anadolu Bölgesinde toplamda 1.773.216 oy kullanılmış ve bu oyların toplam 420.500'ü RP'ye gitmiştir. Buna göre bölgedeki her dört oydan birinin RP'ye gittiğini söyleyebiliriz. % 23,71'lik bölge ortalamasıyla Türkiye ortalamasının üzerine çıkan RP'nin bu bölgeden aldığı destek % 6,99'da kalmıştır. Toplamda 9 şehirden oluşan bu bölgede 6 şehir % 21,4'ün üzerine çıkmıştır. 1991 ittifakıyla başlayan Kürt bölgelerindeki RP düşüşü, bu seçimde de devam etmiştir. Hatta RP'ye verilen ittifak tepkisinin etkilerinin en fazla hissedildiği bölgenin Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğunu veriler doğrultusunda görebiliriz.

Güneydoğu Anadolu bölgesi oy oranlarına bakıldığında bölgede dindar, Sünni Arap ve Kürt nüfusun çoğunluğu oluşturduğu şehirlerin RP'yi desteklediğini söylemek mümkündür. Peygamberler Şehri olarak kabul edilen Şanlıurfa, MSP ve RP'nin büyük destekçisi olmuştur. Öte yandan Arap kökenli nüfusun çoğunluğu oluşturduğu tarikat ve cemaatlerin çoğunluğa yayıldığı Siirt'te de RP'nin yüksek oy

alması şaşırtıcı değildir. Ayrıca Siirt örneği özelinde PKK'ya olan mesafeli duruşları ve devletçi tutumları dolayısıyla da RP, bu şehirden büyük oranda destek bulmuştur. Adıyaman da Siirt örneği özelinde olduğu gibi dindar ve Kürt sorununda devlet idealini benimseyerek çatışmadan uzak, İslam birleştiriciliğinden yana bir tutum sergilemiştir. RP'nin de başlangıçta 'ulus' kavramını öteleyerek 'ümme't ve 'milli' kavramlarını kullanması (ki milli kavramını da dini bir kaynaktan referansla kullanmıştır) bu şehirlerde oldukça etkili olmuştur.

Adıyaman'da % 32,55'le birinci olan RP'yi % 18,57'yle DYP, % 14,75'le ANAP, % 10,87'yle CHP takip etmiştir. HADEP'in ise % 9,46 oranında oyu vardır. 1991'de ise DYP ve RP'nin oyları % 24,93'le eşitken hemen ardından % 20,33'le ANAP gelmiştir. Buna göre 1991'le karşılaştırıldığında 1995 genel seçimlerinde Adıyaman'da RP'nin oyları yükselirken; DYP, ANAP ve CHP'nin oyları büyük oranda düşmüştür.

1987 genel seçimlerinde % 24,1'le RP'yi destekleyen Siirt 1991 ittifakının etkisiyle RP oyunu % 20,57'ye düşürmüştür. Ancak bu düşüş ivmesini kısmi toparlamalarla da olsa 1995'te % 27,96'ya yükseltmiştir. 1995 genel seçimlerinde RP kadar oy olan HADEP faktörü önemlidir. Buna göre 1991 genel seçimleriyle karşılaştırıldığında Siirt'te % 39,58 olan SHP oylarının büyük çoğunluğunun 1995'te HADEP'e gittiği iddia edilebilir. Çünkü SHP'nin yeni adıyla CHP'nin oy oranı yalnızca % 8,55'te kalmıştır. 1991 genel seçimlerine oranla ANAP, DYP ve SHP-CHP dâhil bütün partiler oy kaybı yaşarken yalnızca RP oylarını artırmıştır. Siyasete yeni giren HADEP ise % 26,59'la radikal bir çıkış yakalamıştır. Ayrıca Siirt'te % 6,87 oranındaki MHP oy oranı da önemlidir. Dindar Sünni bir gelenekten gelen, devletle çatışma yerine uzlaşarak temsil edilme arzusunda olan Kürtlerin RP'ye; sol ve sosyal demokrat tandansa sahip olan, uzlaşa yerine radikal çıkışların temsili gerçekleştireceğine inanan kesimlerin ise HADEP'e daha yakın durduğu söylenebilir. MHP oylarının bir kısmının ise milliyetçilik duyguları ağır basan görevlendirmeye bölgede bulunan devlet memurlarınca verildiği iddia edilebilir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin simge şehirlerinden sayılan Diyarbakır örneği de oldukça önemlidir. 1987 genel seçimlerinde % 24,5'lik desteğiyle bölgenin birincisi olan Diyarbakır, 1991'de ittifak sonucu oy oranını yarıya düşürmüştür. 1995 genel seçimlerinde ise bu oranı % 18,8'e yükseltmiş olsa da bölge ortalamasının

oldukça altında kalmıştır. 1995'te Diyarbakır'da Haşim Haşimi, Ömer Vehbi Hatipoğlu gibi bölgenin sembol isimlerinin RP adaylığı bu yükselişte etkili olmuştur. 1991'de % 49,87 alan SHP oylarının büyük çoğunluğu HADEP'e gitmiştir. Çünkü SHP 1991 seçimlerine zaten Kürt adaylarla girmişti. Bu defa oylar dolaylı değil doğrudan Kürt hareketi partisine verilir. Merkez ilçe oy oranlarına bakıldığında da Çermik, Çüngüş, Eğil, Hani gibi merkez sağın güçlü olduğu ilçelerin dışında kalan bütün ilçeleri HADEP kazanmıştır. HADEP'in 1995'te kazandığı ilçeleri 1991'de SHP kazanmıştı. Buna göre Diyarbakır'da SHP'nin yerini HADEP'in aldığı söylenebilir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde RP'ye olan mesafesiyle öne çıkan bir diğer şehir, Şırnak'tır. Siirt ve Mardin'in ilçelerinin birleşmesiyle 1990 yılında il statüsü kazanan Şırnak'ta RP 1991 genel seçimlerinde aldığı % 2,53 oy oranını 1995'te ancak % 8,32'ye yükseltebilmiştir. 1991 genel seçimlerinde Şırnak'ta % 61,22'yle birinci olan SHP'nin ardından % 19,6'yla ANAP, % 14,57'yle DYP gelmiştir. 1995'te ise DYP oy oranını % 29,3'e yükseltirken SHP'nin oyları diğer partilere dağılmıştır. Örneğin SHP'nin % 61,22 olan oyu CHP'de % 8,86'da kalmıştır. HADEP ise % 25, 87'lik oy oranıyla SHP'nin oylarının çoğunluğunu almayı başarmıştır.

RP, OHAL ilan edilen şehirlerin bölgeleri olmaları dışında her dönem Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine ayrı bir önem vermiştir. Mevcut partilerin ve sistemin dışında olduğunu sıklıkla vurgulayarak milliyetçi söylemden uzak durmaya çalışan RP bölge konjonktürünü, talep ve isteklerini okumada başarılı olmuştur. Bu nedenle bu bölgeler ve şehirler RP için kritik noktadadır. Hatta Erbakan (1996, s. 23), bütün Güneydoğu Anadolu Bölgesi de dâhil olmak üzere yani Malatya-Ağrı hattının güneyindeki illerde de Refah Partisi'nin en büyük parti olarak ortaya çıktığını ve halkın tek kurtuluş ümidi olduğunu savunmaktadır.

1995 genel seçimlerine bütünsel olarak yorumlandığında bölgenin en büyük kazanan partisinin HADEP olduğu açıktır. 1991 genel seçimlerine göre oylarını şehir bazında artıran RP ise bölgede seçimin kaybeden partilerinden birisidir. Merkez sağ ve sağ gelenekten gelen partilerin genelinde büyük bir düşüş yaşanırken Kürt milliyetçiliği vurgusuyla öne çıkan parti ve bağımsız adayların yükselişi görülebilir. Bu yükseliş 1990'lar konjonktüründen bağımsız olmamakla birlikte siyasi partilerin

‘alternatif ‘ olarak ortaya çık(a)mamalarına ek olarak Kürt nüfusta gittikçe artan milliyetçiliğin de bir sonucudur. 1995 genel seçim sonuçlarını değerlendiren Yavuz’a göre çok sayıda Kürt, RP’ye duyduğu hayal kırıklığının neticesinde Kürt milliyetçi partisi HADEP’e oy vermiştir. Ancak yine de “bazı İslamcı-Kürt milliyetçileri, özellikle güneydoğudaki Sufi tarikatlarına mensup olanlar, devletin empoze ettiği seküler etno-linguistik Türk milliyetçiliğine alternatif olarak RP’ye oy verdiler” (2008: 314-315).

Öte yandan Çakır (1996a, s. 31-35), Güneydoğu Anadolu bölgesinde RP’nin yaşadığı oy kaybını Diyarbakır örneği üzerinden açıklamaya çalışır. Örneğin Diyarbakır’da Abdulkaki Erdoğan gibi bölge halkının benimsediği ve Kürt sorununa sahip çıkarak çözüm önerileri getirme çabasında bulunan isimler yerine, bölge halkının çoğunluğu tarafından benimsenmeyen ve Kürt sorunu önceliğinde daha pasif kalan isimler seçilmiştir. Bu nedenle hali hazırda RP’ye bölge halkınca duyulan güvensizlik daha da artmıştır.

Tablo 37. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi’nin Türkiye’de *En Yüksek Oy Oranına Sahip olduğu İlk 10 il*

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri RP Oyları (En Yüksek İlk On)		
İl	RP Oy Sayısı	RP Oy Oranı %
<u>Bingöl</u>	40.062	51,55
<u>Elazığ</u>	95.948	41,83
<u>Konya</u>	339.278	41,73
<u>Sivas</u>	118.437	39,26
<u>Erzurum</u>	125.882	38,69
<u>Bayburt</u>	14.341	38,5
<u>Malatya</u>	107.218	37,16
<u>Kahramanmaraş</u>	134.331	36,81
<u>Yozgat</u>	86.528	36,01
<u>Karaman</u>	35.369	33,42

(*)Yukarıdaki tabloda oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

1995 genel seçim sonuçlarına göre RP’nin en yüksek oy aldığı şehirlerin geneline baktığımızda RP’nin 1987-1995 yılları arasında girdiği seçimlerin tamamında ilk 10’da Konya ve Bingöl vardır. Konya ve Bingöl her seçimde RP’ye olan desteğini artırarak sürdürür. RP’nin oy oranlarında şüphesiz bu iki şehirdeki ‘muhafazakâr’ seçmen davranışının oyları domine etmesi etkilidir. RP’nin 1991 genel seçimlerinde İç Anadolu bölgesinde Sivas, Kayseri, Erzurum, Karaman, Kahramanmaraş, Bayburt, Yozgat özelinde başlayan yükseliş trendi 1995 genel

seçimlerinde de devam eder. Listenin tamamına baktığımızda Doğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgeleri şehirlerinin baskın olduğu görülebilir. Buna göre 1987 genel seçimlerinde Güney ve Doğu Anadolu’da başlayan RP desteği, 1991 ittifakının ardından yoğun olarak İç Anadolu Bölgesinden gelmeye başlamıştır. Bu tabloda Ege, Güneydoğu ve Marmara Bölgelerinden hiçbir şehir kendisine yer bulamamıştır. Bingöl’ün % 51,55’lik oy oranıyla listenin başını çektiği tabloda İç Anadolu Bölgesi şehirlerine ek Doğu Anadolu Bölgesi şehirleri de yoğunluktadır. Türkiye oylarına etkisi dolayısıyla Doğu Anadolu Bölgesi % 6,99’da kalsa da ilk ondaki şehir sayısı bazında öne çıkar.

Tablo 38. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine Göre Refah Partisi’nin Türkiye’de *En Düşük* Oy Oranına Sahip olduğu İlk 10 il

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri (En Düşük İlk On)		
İl	RP Oy Sayısı	RP Oy Oranı %
<u>Tunceli</u>	961	2,66
<u>Kırklareli</u>	8.913	4,89
<u>Muğla</u>	17.297	5,05
<u>Edirne</u>	12.583	5,29
<u>Hakkâri</u>	3.085	5,98
<u>Tekirdağ</u>	19.869	6,97
<u>Şırnak</u>	5.509	8,32
<u>İzmir</u>	134.964	8,42
<u>Aydın</u>	40.694	8,65
<u>İğdır</u>	4.716	9,4

(*)Yukarıdaki tablo oy oranları esas alınarak sıralama yapılmıştır.

1995 seçimlerine göre en düşük oy oranına sahip şehirlere baktığımızda, yoğunluğun Güney ve Doğu Bölgelerine ek olarak Marmara’nın kıyı bölgeleri ve Ege Bölgesinden geldiğini söylemek mümkündür. Karadeniz, Akdeniz ve İç Anadolu Bölgelerinden hiçbir şehrin bu listeye girmemesi RP’nin seçmen tabanını göstermesi açısından önemlidir. Başta Tunceli olmak üzere Muğla, Edirne, Tekirdağ, Kırklareli, Hakkâri ve İzmir bütün seçimler boyunca RP’ye en düşük oy veren şehirlerdir.

1983 ve 2002 yılları arasında yapılan genel seçimleri ‘12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi Sonrasında Günümüze Türkiye’nin Siyasi Yapısı’ çalışmasında değerlendiren Arslan ve Çağlayandereli’ye göre (2006) Türkiye’de solun yükselişe geçtiği seçimler, 1965-1977 ile 1987 ve 1999’dur. Geri kalan bütün seçimlerde solun peridoyik bir şekilde düşüşe geçtiğini savunurlar. Öte yandan çalışmada Türkiye’de sağ kesimin 12 Eylül’ün ardından çok hızlı bir toparlanma sürecine geçtiğini, 1999

seçimleri dışında periyodik bir şekilde yükselişte olduğu iddia edilir. Çalışmaya göre darbe ertesinde % 55,58 olan sağ oy oranları, 2000’li yıllara doğru % 69,07’ye ulaşırken; sol oy oranları % 41,93’ten % 22,47’ye gerilemiştir. Arslan ve Çağlayandereli tarafından ortaya atılan bu görüş seçimler ertesinde oranlarla kanıtlanabilir niteliktedir. Sağda başlayan bu yükseliş trendi hem 1995 genel seçimlerinde hem de 1990’ların sonundan günümüze kadar artarak devam etmiştir.

3.8. Karşılaştırmalı Genel Seçim Analizleri

Aşağıdaki 39 nolu tablo, RP’nin 1987 ve 1991 genel seçimlerindeki oy oranlarının karşılaştırmalı bir biçimde hazırlanmasına dayanmaktadır. Tabloya iki genel seçim arasında geçen dört yılda RP oylarındaki değişim oranları eklenmiştir. Böylece RP’nin dört yılda hangi şehir ve bölgelerde oylarını artırdığı ya da düşürdüğü belirlenmiş, bu oy değişimine etki eden sosyolojik, siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik faktörler tartışılmıştır.

Tablo 39. Şehirlere göre 1987 ve 1991 Genel Seçimleri RP oy oranları karşılaştırması.

İl	RP 1987 %	RP 1991 %	Değişim Oranı	İl	RP 1987 %	RP 1991 %	Değişim Oranı
Adana	5,5	14,69	+9,19	İzmir	2,3	5,97	+3,67
Adıyaman	11,4	24,93	+13,53	Kahramanmaraş**	13,8	34,48	+20,68
Afyon	6,5	19,08	+12,58	Karabük	-	-	-
Ağrı	14,1	22,22	+8,12	Karaman	-	29,76	-
Aksaray	-	26,97	-	Kars	4,1	7,08	+2,98
Amasya	5,3	20,01	+14,71	Kastamonu	3,7	13,20	+9,5
Ankara	4,2	17,64	+13,44	Kayseri**	9,3	31,58	+22,28
Antalya	3,1	8,83	+5,73	Kırıkkale	-	22,29	-
Ardahan	-	-	-	Kırklareli	2,0	3,75	+1,75
Artvin	3,7	8,88	+5,18	Kırşehir	6,1	23,55	+17,45
Aydın	3,1	6,67	+3,57	Kilis	-	-	-
Balıkesir	4,8	10,19	+5,39	Kocaeli	13,2	22,11	+8,91
Bartın	-	7,14	-	Konya	15,0	33,03	+18,03
Batman	-	15,36	-	Kütahya	9,1	20,25	+11,15
Bayburt	-	40,62	-	Malatya	6,0	22,80	+16,8
Bilecik	3,5	10,27	+6,77	Manisa	4,3	9,85	+5,55
Bingöl	22,2	35,04	+12,84	Mardin*	17,0	8,73	-8,27
Bitlis	21,2	29,20	+8	Muğla	1,9	3,96	+2,06
Bolu	7,5	17,97	+10,47	Muş	13,6	24,27	+10,67
Burdur	3,6	12,26	+8,66	Nevşehir	10,7	26,44	+15,74
Bursa	6,3	13,60	+7,3	Niğde	8,1	19,96	+11,86
Çanakkale	2,7	6,41	+3,71	Ordu	6,4	14,0	+7,6
Çankırı**	6,8	29,30	+22,5	Osmaniye	-	-	-

Çorum**	6,4	27,98	+21,58	Rize	14,2	19,78	+5,58
Denizli	2,9	7,25	+4,35	Sakarya	10,6	23,25	+12,65
Diyarbakır*	24,5	12,05	-12,45	Samsun	6,0	16,10	+10,1
Düzce	-	-	-	Siirt*	24,1	20,57	-3,53
Edirne	2,1	3,82	+1,72	Sinop	5,0	13,66	+8,66
Elazığ	17,6	29,31	+11,71	Sivas**	12,7	38,31	+25,61
Erzincan	4,0	22,06	+18,06	Şanlıurfa	11,9	18,44	+6,54
Erzurum**	9,8	37,04	+27,24	Şırnak	-	2,53	-
Eskişehir	2,9	10,18	+7,28	Tekirdağ	2,1	4,98	+2,88
Gaziantep	6,5	17,71	+11,21	Tokat**	8,7	28,88	+20,18
Giresun	6,7	16,35	+9,65	Trabzon	11,2	22,24	+11,04
Gümüşhane	13,2	30,46	+17,26	Tunceli	1,4	5,60	+4,20
Hakkari	2,8	6,36	+3,56	Uşak	3,9	12,83	+8,93
Hatay	6,1	13,74	+7,64	Van	17,4	22,5	+5,1
İğdır	-	-	-	Yalova	-	-	-
İsparta	3,5	12,39	+8,89	Yozgat**	8,1	39,48	+31,38
Mersin	4,0	8,72	+4,72	Zonguldak	5,0	11,87	+6,87
İstanbul	6,9	16,73	+9,83				

(*) Eksi yönde bir değişim gerçekleşen iller

(**) Artı yönde % 20'inin üzerinde bir değişim gerçekleşen iller

Yukarıda 1987 ve 1991 genel seçimleri RP oy oranlarına göre hazırlanan tabloda İç Anadolu'nun orta ve doğu kesimlerindeki artış dikkat çekicidir. % 8,1'den % 39,48'e yükselen Yozgat ya da % 6,8'den % 29,30'a yükselen Çankırı oylarında muhafazakâr milliyetçi MÇP ile yapılan ittifakın etkisi önceki bölümlerde detaylı bir şekilde ifade edilmiştir. Öte yandan 1987'de il olmayan ama 1991'de RP'ye % 20'lerin üzerinde verdiği destekle öne çıkan Karaman ve Kırıkkale örnekleri de önemlidir. 1987 ve 1991 genel seçimleri karşılaştırmasında öne çıkan bir diğer şehir ise Bayburt'tur. 1987 genel seçimlerinde il olmayan Bayburt RP'ye verdiği % 40,62'lik oy oranıyla Karadeniz Bölgesinin lideri olur. Seçime girdiği şehirlerin dörtte üçünde artı yönde artış yaşayan RP, MSP'nin kazandığı bazı şehirlerde bu defa kaybetmiştir.

Diyarbakır, Mardin ve Siirt RP'nin oylarının eksi yönde düşüşe geçtiği şehirlerdir. Ancak Muş, Şanlıurfa, Van, Bitlis ve Adıyaman gibi şehirlerde MSP geleneğinden gelerek hâlihazırda var olan seçmenin bir kısmının ittifak dolayısıyla kaybedildiği rahatlıkla söylenebilir. Örneğin 1977 genel seçimlerinde MSP'nin en yüksek oy aldığı şehirler Bitlis, Bingöl, Mardin, Siirt, Van, Malatya ve Şanlıurfa'dır. Bu şehirlerin tamamında (yalnızca Şanlıurfa % 19,5 almıştır) RP'nin % 20'nin üzerinde oyu vardır. 1977 genel seçimlerinde MSP'yi % 27,3'le destekleyen Bitlis, 1987'de RP'ye % 21,2 oranında oy vermiştir. Girdiği ilk seçimde RP'yi % 21,2'yle

destekleyen Bitlis'in 1991'de % 29,2'lik oy oranı ittifaktan bağımsız değildir. % 8 oranındaki artış Bitlis'teki Milli Görüş hareketi gerçeği için yetersizdir. İttifaktan duyulan rahatsızlık ve hayal kırıklığına rağmen Bitlis artı yöndeki desteğini sürdürmüştür. Aynı şekilde 1977'de % 20,5'le MSP'yi destekleyen Van 1987'de RP'ye % 17,4 oranında oy verir.1995'te ise bu oran % 22,5'tir. Ancak Bitlis örneğinde olduğu gibi Van'da bu oranların verilen oy oranından çok daha fazla olması beklenirdi. Bölge insanındaki kırgınlık ve küskünlüğe rağmen oranların artı yönde olması RP'nin İslamcı ve ümmetçi söyleminden bağımsız okunmamalıdır.

1987 ile 1991 genel seçimlerinde önemli bir diğer husus büyükşehir belediyelerindeki artışlardır. 1991 yılında büyükşehir olan 15 şehrin tamamında RP oylarını artırmıştır. Örneğin Erzurum 'da RP oy oranını % 9,8'den % 37,04'e yükseltmiş ve % 27,24 oranında artı yönde yükseliş yaşamıştır. Aynı şekilde İstanbul'da da % 6,9 olan oy oranı % 16,73'e yükselmiş ve % 9,83 oranında artış olmuştur. Buna göre RP'nin 1991'deki yükselen oy oranlarına büyükşehirlerin tamamında etkili olan yükseliş trendi katkı sağlamıştır.

Tablo 40. Şehirlere göre 1991 ve 1995 Genel Seçimleri RP oy oranları karşılaştırması.

İl	RP 1991 %	RP 1995 %	Değişim Oranı	İl	RP 1991 %	RP 1995 %	Değişim Oranı
Adana	14,69	16,69	+2	İzmir	5,97	8,42	+2,45
Adıyaman	24,93	32,55	+7,62	K.Maraş	34,48	36,81	+2,33
Afyon	19,08	22,22	+3,14	Karabük	-	21,88	-
Ağrı	22,22	30,7	+8,48	Karaman	29,76	33,42	+3,66
Aksaray	26,97	29,62	+2,65	Kars	7,08	20,45	+13,37
Amasya	20,01	23,3	+3,29	Kastamonu*	13,20	10,94	-2,26
Ankara	17,64	20,88	+3,24	Kayseri	31,58	33,05	+1,47
Antalya	8,83	13,23	+4,4	Kırıkkale	22,29	30,15	+7,86
Ardahan	-	13,19	-	Kırklareli	3,75	4,89	+1,14
Artvin	8,88	14,51	+5,63	Kırşehir*	23,55	18,57	-4,98
Aydın	6,67	8,65	+1,98	Kilis	-	25,72	-
Balıkesir	10,19	14,96	+4,77	Kocaeli	22,11	31,67	+9,56
Bartın	7,14	12,37	+5,23	Konya	33,03	41,73	+8,7
Batman	15,36	25,76	+10,4	Kütahya	20,25	24,53	+4,28
Bayburt*	40,62	38,5	-2,12	Malatya	22,80	37,16	+14,36
Bilecik	10,27	15,8	+5,53	Manisa	9,85	13,14	+3,29
Bingöl	35,04	51,55	+16,51	Mardin	8,73	20,02	+11,29
Bitlis*	29,20	29	-0,2	Muğla	3,96	5,05	+1,09
Bolu	17,97	26,51	+8,54	Muş	24,27	29,68	+5,41
Burdur	12,26	13,34	+1,08	Nevşehir	26,44	28,36	+1,92
Bursa	13,60	18,76	+5,16	Niğde	19,96	22,56	+2,6

Çanakkale	6,41	9,99	+3,58	Ordu	14,0	17,87	+3,87
Çankırı*	29,30	27,17	-2,13	Osmaniye	-	-	-
Çorum	27,98	30,42	+2,44	Rize	19,78	23,86	+4,08
Denizli	7,25	10,33	+3,08	Sakarya	23,25	28,24	+4,99
Diyarbakır	12,05	18,8	+6,75	Samsun	16,10	22,15	+6,05
Düzce	-	-	-	Siirt	20,57	27,96	+7,39
Edirne	3,82	5,29	+1,47	Sinop	13,66	17,9	+4,24
Elazığ	29,31	41,83	+12,52	Sivas	38,31	39,26	+0,95
Erzincan	22,06	32,32	+10,26	Şanlıurfa	18,44	26,18	+7,74
Erzurum	37,04	38,69	+1,65	Şırnak	2,53	8,32	+5,79
Eskişehir	10,18	14,46	+4,28	Tekirdağ	4,98	6,97	+1,99
Gaziantep	17,71	23,75	+6,04	Tokat	28,88	30,71	+1,83
Giresun	16,35	21,22	+4,87	Trabzon	22,24	26,27	+4,03
Gümüşhane	30,46	32,06	+1,6	Tunceli*	5,60	2,66	-2,94
Hakkâri*	6,36	5,98	-0,38	Uşak	12,83	13,98	+1,15
Hatay	13,74	18,47	+4,73	Van	22,5	23,74	+1,24
İğdır	-	9,4	-	Yalova	-	18,85	-
Isparta	12,39	16,11	+3,72	Yozgat*	38,48	36,01	-2,47
Mersin	8,72	10,67	+1,95	Zonguldak	11,87	14,28	+2,41
İstanbul	16,73	23,92	+7,19				

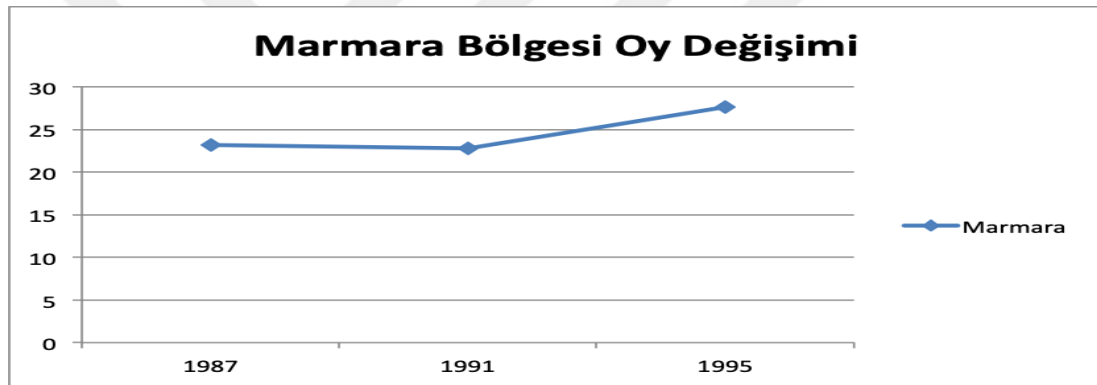
(*) RP'nin 1995 genel seçimlerinde oy kaybı yaşadığı iller

1991 ve 1995 genel seçimlerine göre RP oylarının karşılaştırıldığı yukarıdaki tabloda Türkiye'nin neredeyse tamamında artan RP oyları önemlidir. RP'nin oy kaybı yaşadığı iller arasında Kırşehir dışında neredeyse tamamında % 2,5lik bir kayıp vardır. Buna göre RP'nin oy potansiyelini çoğunlukla sürdürdüğü iddia edilebilir. Örneğin 1991'e göre RP oy artışı eksi yönde seyreden şehirlere bakıldığında Bayburt, Bitlis, Çankırı, Kastamonu, Kırşehir, Hakkâri, Tunceli ve Yozgat görülür. Hakkâri ve Tunceli dışındaki illerdeki RP oy düşüşünde seçimlere tek başına giren MHP gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin 1991'de RP'yi % 39,48'le destekleyen Yozgat, 1995'te % 36,01' gerilerken; MHP bu seçimlerden % 13,93'le çıkar. Şüphesiz Yozgat özelinde yükselen MHP oylarında hareketin karizmatik lideri olan Alparslan Türkeş'in seçim bölgesinin Yozgat olması önemlidir. Buna göre 1991'de Yozgat'tan RP'ye emanet verilen milliyetçi muhafazakâr oyların 1995'te asıl yerine gittiği iddia edilebilir. Aynı durum Kırşehir için de geçerlidir ve Kırşehir 1995'te RP'nin en fazla oy kaybı yaşadığı şehirdir. 1991'de Kırşehir'de % 30,98'le birinci olan SHP'nin ardından % 23,55'le RP gelmişti. 1995'te ise RP'nin oyu % 18,57'ye gerilerken MHP'nin oyu % 19,9 olmuştur. 1991'de Kırşehir'de birinci olan SHP oylarının 1995'te CHP, MHP, HADEP arasında paylaşıldığı söylenebilir.

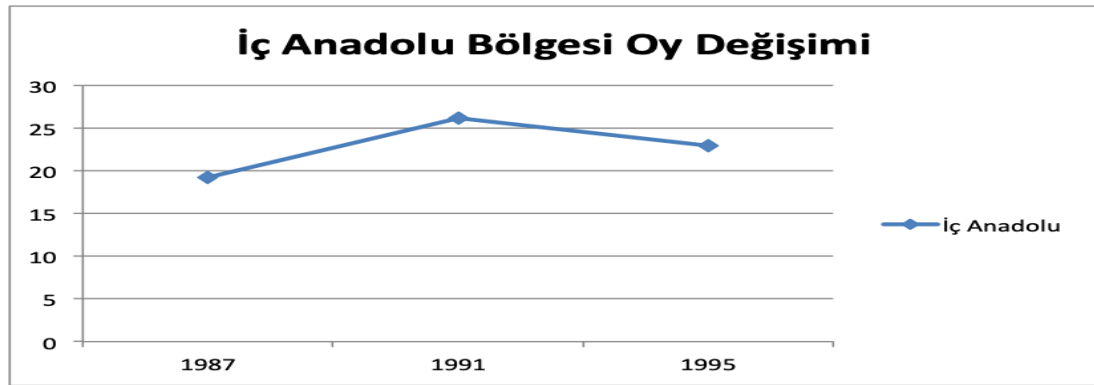
Kırşehir'in ardından RP'nin en fazla oy kaybı yaşadığı bir diğer şehir Tunceli'dir. 1991'de Tunceli'de SHP'nin % 57,9, Bağımsızların % 19,64, ANAP'ın % 10,72 oranında oyu olduğunu daha önce belirtmiştik. 1995'te ise SHP oy oranındaki bölünmüşlük önemlidir. 1995'te SHP oylarının yalnızca yarısını alabilen CHP % 23, 38'de kalırken; HADEP % 16,94 almıştır. DYP'deki Kamer Genç adaylığından kaynaklanan büyük artış göz önüne alındığında Tunceli'de kazanan partilerin HADEP ve DYP olduğu iddia edilebilir.

Aşağıdaki tablolarda RP'nin girdiği genel seçimlerdeki bölgesel oy değişimi grafiklerle belirtilmiştir. Bu tablolar genel seçimlerin tamamını karşılaştırmalı bir şekilde göstermesi bakımından önemlidir.

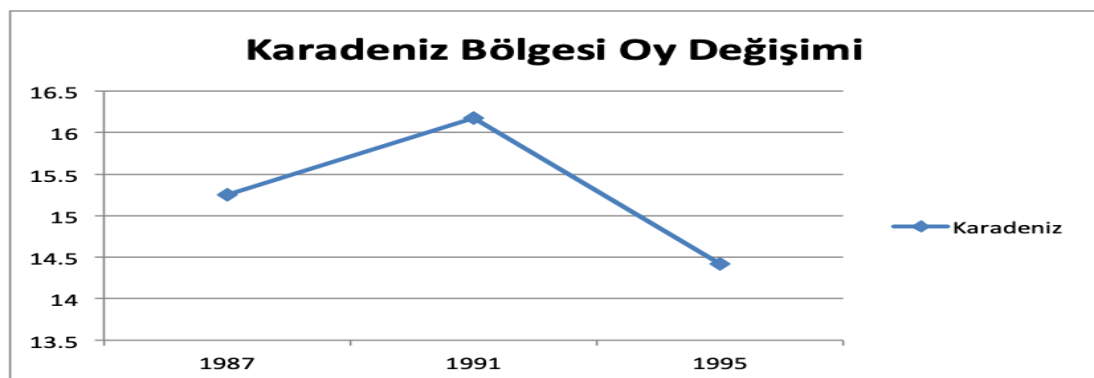
Tablo 41. Marmara Bölgesi Oy Değişimi

Marmara Bölgesi oy değişimi grafiğine baktığımızda 1987'de bölge ortalamasının tüm Türkiye'deki oy oranlarındaki karşılığı % 23,19'dur. Bu oranın nedenselliğine yönelik sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik varsayımları daha önce belirtmiştik. Bölgenin Türkiye'nin nüfus yoğunluğunun en kalabalık ve en fazla göç alan bölgesi olmasının RP oylarına etkisi bilinen bir gerçektir. Ancak burada dikkat çeken husus 1991'de bu oranın % 22,76'ya gerilemesidir. Oranlar arasındaki farklılık çok küçük değerlerde kalmış olsa da RP'nin mevcut oy potansiyelini yeterince değerlendiremediğini gösterir. Şöyle ki % 23'ün üzerinde hali hazırda var olan bir bölge katkısının ertesi seçimde daha da artarak devam edeceği beklenirdi. Ancak RP'nin Marmara özelindeki bu imkânı yeterince değerlendiremediği aşikârdır. 1995'te ise bu oran % 27,66'ya yükselmiştir. Sonuç olarak RP'nin Marmara Bölgesi özelinde 1991'deki düşüşe rağmen bütün genel seçimlerde devam eden bir artış yaşadığı söylenebilir.

Tablo 42. İç Anadolu Bölgesi Oy Değişimi

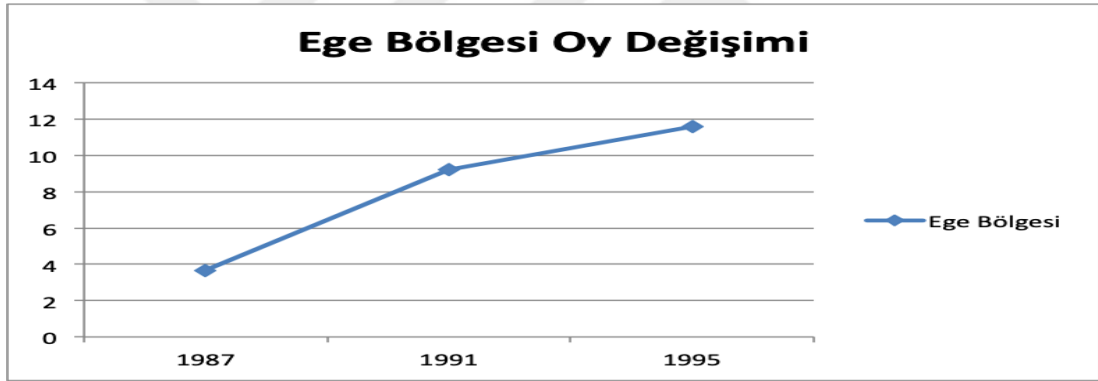
İç Anadolu Bölgesi oy değişimi grafiğine baktığımızda 1987’de Marmara’nın ardından RP oylarına en fazla katkı sağlayan bölge olduğunu söyleyebiliriz. 1987’de % 19,95 olan bölge katkısı 1991’deki seçim ittifakının ardından % 26,15’e yükselmiştir. Diğer bölgelerle karşılaştırıldığında bu büyük bir artıştır. 1995’te ise bu ‘milliyetçi seçim ittifakının’ etkisinin geçmesiyle bölge katkısı % 22,95’e gerilemiştir. İç Anadolu Bölgesinin tamamında muhafazakâr, milliyetçi ve merkez sağdan daha çok sağa yakın seçmenin yoğunluğundan söz etmek mümkündür. Bu nedenle RP oyları da 1995’te düşüşe rağmen her seçimde % 20 üzerinde oy alarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim RP’nin kapatılıp FP olarak yoluna devam ettiği 1999 genel seçimlerinde de İç Anadolu şehirlerinin yoğun desteği önemlidir. Örneğin Konya’da 1995’te % 41,73, Sivas’ta % 39,26 olan RP oy oranları 1999’da FP için sırasıyla % 30,16 ve % 27,76 olmuştur.

Tablo 43. Karadeniz Bölgesi Oy Değişimi

Karadeniz Bölgesi oy değişimi grafiğine baktığımızda İç Anadolu Bölgesinde olduğu gibi 1991’de yapılan ‘milliyetçi seçim ittifak’ın etkisinden söz edebiliriz.

1987'de Karadeniz'den % 15,24 oranındaki bölgesel katkı 1991'de 16,18'e yükselmiştir. İttifakın dağılmasıyla birlikte bu oran 1995'te % 14,42'ye gerilemiştir. Ancak bu yaşanan gerilemeye rağmen Karadeniz Bölgesinden RP ve Milli Görüş Hareketi partilerine desteğiyle bilinen şehirlerde etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin başta Bayburt ve Gümüşhane olmak üzere Tokat, Rize ve Trabzon gibi şehirler 1999 genel seçimlerinde bu defaya FP'ye % 20'nin üzerinde destek vermiştir. 1995'te RP'yi % 40,62'yle destekleyen Bayburt ve % 30,46'yla destekleyen Gümüşhane FP'ye sırasıyla % 26,56 ve % 23,23 oranlarında oy vermiştir. Alışılmış darbe geleneklerinin dışında da olsa bir darbe ertesinde kapatılan partinin geleneğini sürdürerek siyaset yapan partiyi desteklemek kolay değildir. Darbeyle kapatılan bir parti geleneğini bütün risklerine rağmen desteklemeye devam etmek toplumdaki mevcut sisteme verdiği tepkinin karşılığı olarak yorumlanabilir.

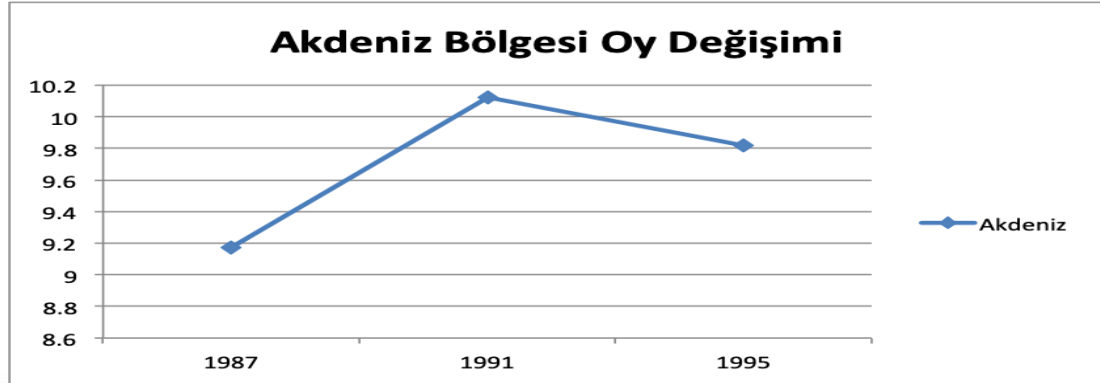
Tablo 44. Ege Bölgesi Oy Değişimi

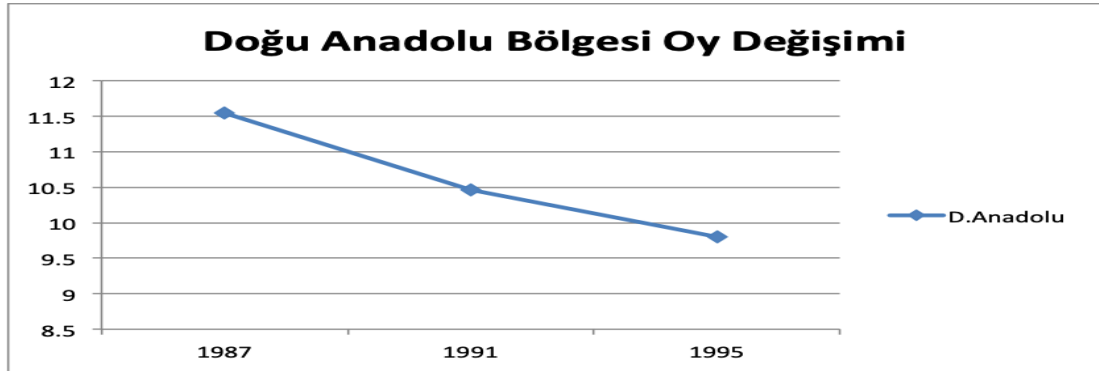
Ege Bölgesi oy değişimi grafiğindeki RP yükseliş trendi önemlidir. Ege Bölgesi dışındaki bölgelerin oy değişimi grafiklerinin tamamında seçimler arasında radikal düzeyde kırılmalar yaşanırken; bu bölgede oy çizgisi hep yukarı yöndedir. Girdiği bütün seçimlerde RP bölge ortalaması en düşük bölge olmasına rağmen varlığını stabil bir biçimde koruyarak artırması önemlidir. 1987'de RP oylarına bölgesel katkısı % 7,86, 1991'de % 8,42, 1995'te ise küçük bir kırılmaya rağmen % 8,35 olmuştur. 1999 genel seçimleriyle karşılaştırıldığında Ege Bölgesini her seçimde en yüksek oy oranlarıyla destekleyen Kütahya, Afyon ve Uşak şehirlerinde RP oy oranlarını yarı yarıya düşürse de varlığını korumayı başarmıştır. Örneğin 1995'te Kütahya'dan % 24,53, Afyon'dan % 22,22 ve Uşak'tan % 13,98 alan RP oyları 1999'da FP ile sırasıyla % 17, % 11,39 ve % 7,27 olmuştur. Bu şehirler

özelinde Ege Bölgesinde Milli Görüş Hareketi geleneğinin belirli bir seçmen desteği varlığından söz edilebilir.

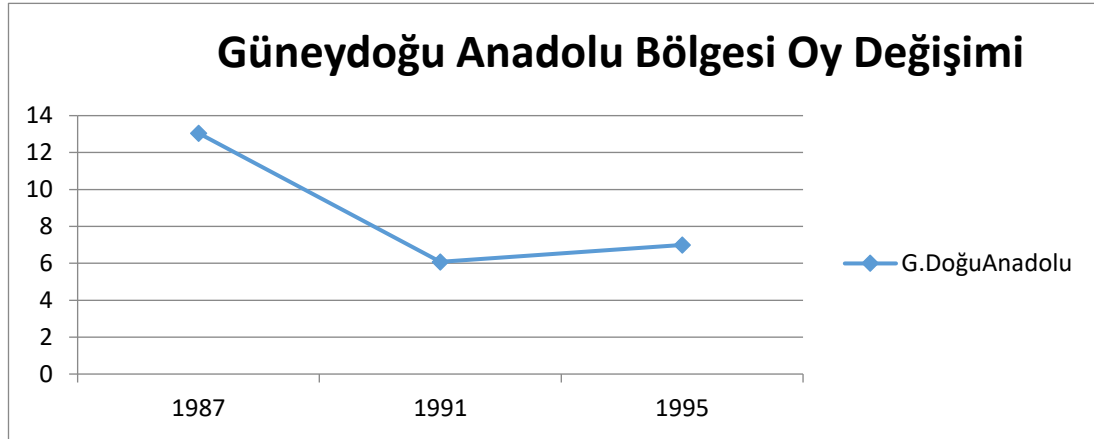
Tablo 45. Akdeniz Bölgesi Oy Değişimi

Akdeniz Bölgesi oy değişimi grafiğinde Marmara ve İç Anadolu Bölgelerinde olduğu gibi 1991'deki yükseliş görülebilir. 1987'de % 9,17 olan bölge katkısı 1991'de % 10,12'ye yükselmiştir. Bu oran 1995'te ise % 9,82'ye gerilemiştir. Akdeniz Bölgesinde RP'ye olan desteğiyle bilinen Kahramanmaraş, Adana ve Hatay şehirlerinin tamamına baktığımızda 1999'da FP'ye verdikleri desteği darbe etkisine rağmen sürdürdüklerini görebiliriz. Örneğin 1995'te RP Kahramanmaraş'tan % 36,81 oranında oy alırken bu oran 1999'da FP'de % 23,07 olmuştur. Aynı şekilde Hatay'da 1995'te % 18,47 olan oran 1999'da % 12,18'e; Adana'da ise % 16,69'dan % 10,26'ya gerilemiştir. Burada önemli olan oransal değişikliklerden ziyade bu üç şehirde Milli Görüş Hareketi geleneğine bağlı % 10'un üzerinde seçmenin bulunduğu gerçeğidir. Akdeniz Bölgesinde belli bir dönem milliyetçi muhafazakâr seçmen tarafından da desteklenen Milli Görüş Hareketi, özellikle bu üç şehirdeki varlığını 1999'da da sürdürmüştür.

Tablo 46. Doğu Anadolu Bölgesi Oy Değişimi

Doğu Anadolu Bölgesi oy grafiğinde diğer bölge grafiklerinin aksine ivme hep eksi yönde gerçekleşir. 1991’le yükselişe geçen ancak 1995’te yeniden düşen bölgelere değinmiştik. Burada ise tam aksi yönde bir değişim yaşanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi 1991’de ‘milliyetçi seçim ittifakı’nın etkisiyle düşüşe geçen iki bölgeden birisidir. 1987’de % 11,54 oranında bir bölgesel desteği olan Doğu Anadolu Bölgesi 1991’de bu oranı % 10,46’ya ardından 1995’te % 9,81’e düşürmüştür. Bölgede RP’ye en fazla oy veren Bingöl, Erzurum ve Elazığ’a baktığımızda 1999’da da bu desteğin sürdüğünü söyleyebiliriz. Hatta bölgenin diğer şehirlerinde bu ‘milliyetçi seçim ittifakı’ tepkiyle karşılanırken Erzurum ve özellikle Elazığ gibi milliyetçi seçmeninde çoğunlukta olduğu şehirlerde destekle karşılanmıştır. Örneğin 1987’de % 17,6 olan RP oyu 1991’de % 29,31’e ardından % 41,83’e yükselmiştir. RP Elazığ’daki bu yükseliş ivmesini 1999’da kırarak % 24,47’ye geriletse de bu oranlar Elazığ özelinde Milli Görüş Hareketi desteğini göstermesi açısından önemlidir. Aynı şekilde Bingöl’de sırasıyla % 22,2, % 35,04 ve % 51,55 oranlarıyla desteğini sürdürmüştür. 1999’da FP’nin Bingöl’den % 24,36 alması bu geleneğin etkisini gösterebilir. Belirtmek gerekir ki bu üç şehirdeki RP desteği sürmemiş olsaydı grafikteki düşüşler daha da net bir biçimde görülebilir olacaktı.

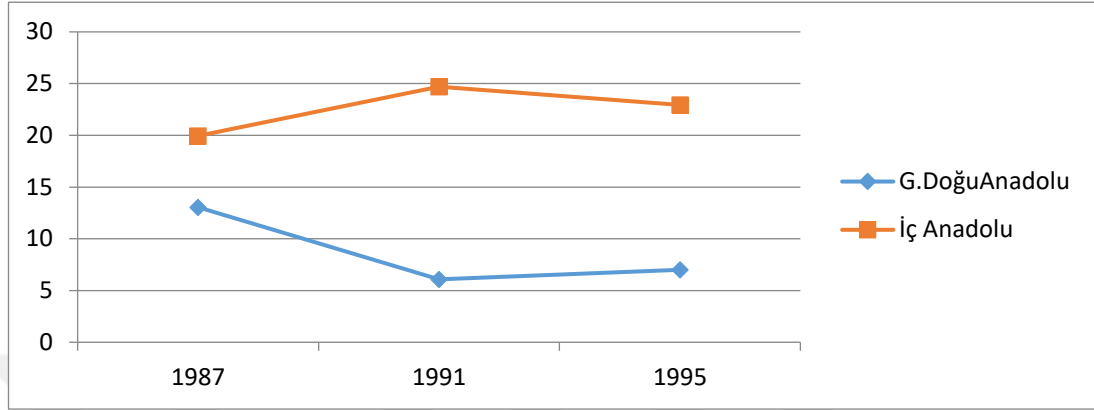
Tablo 47. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Oy Değişimi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi oy grafiğinde de Doğu Anadolu’da olduğu gibi 1991’de düşüş öne çıkmaktadır. Bu ‘milliyetçi seçim ittifakı’nın RP’ye olumsuz etki ettiği bir diğer bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesidir. 1987 öncesinde de MSP’ye verdiği destekle öne çıkan bir bölge olan bu bölgedeki seçmen tepkisi açıkça bellidir. 1987’de RP oy oranlarına % 13,05’le katkı veren bu bölge 1991’de bu oranı % 6,08’e düşürür. 1995’te % 6,99’la kısmi bir toparlanma sürecine girse de bölgedeki etkinliğini büyük oranda kaybetmiştir. Bölgede Adıyaman, Siirt ve Şanlıurfa özelinde Milli Görüş Hareketine bağlılık ve sadakatini sürdüren belirli bir kesimin varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Örneğin 1987’de RP’yi % 24,1’le destekleyen Siirt 1991’de % 20,57’yle bir düşüş yaşamış olsa da 1995’te oylarını artırarak % 27,96’ya yükseltmiştir. 1999’da FP’ye Siirt’ten yalnızca % 13,36 oranında oy verilmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin tamamında düşen RP oylarının aksine yükselen HADEP oyları önemlidir. Bu oransal değişimler yalnızca bir siyasi veri değildir. Aksine bölgenin sosyolojik, ekonomik ve kültürel konjonktürünü göstermesi açısından hayati değerdedir. HADEP ve RP arasında değişen oylar seçmen davranışına dair önemli ipuçları vermektedir. Bölge insanının bir kısmında etnik milliyetçiliğe dayalı siyaset anlayışından duyulan rahatsızlık görülebilir. Bu rahatsızlığında bu anlayıştan kısmen uzak durarak siyaset yapan partiyi destekleyerek kamuoyunda görünür hale gelmesi hem Türk demokrasisi hem de toplumsal barışın geliştirilmesi için oldukça önemlidir. Ancak bu anlayışın dışında yapılan siyasetin terkedilerek mevcut siyasi kodlara dönülme adımı oylardaki bu değişimin başlıca nedenlerinden biri olmuştur. Yapılan ittifakla sistemin kurucu kodlarını benimsemiş

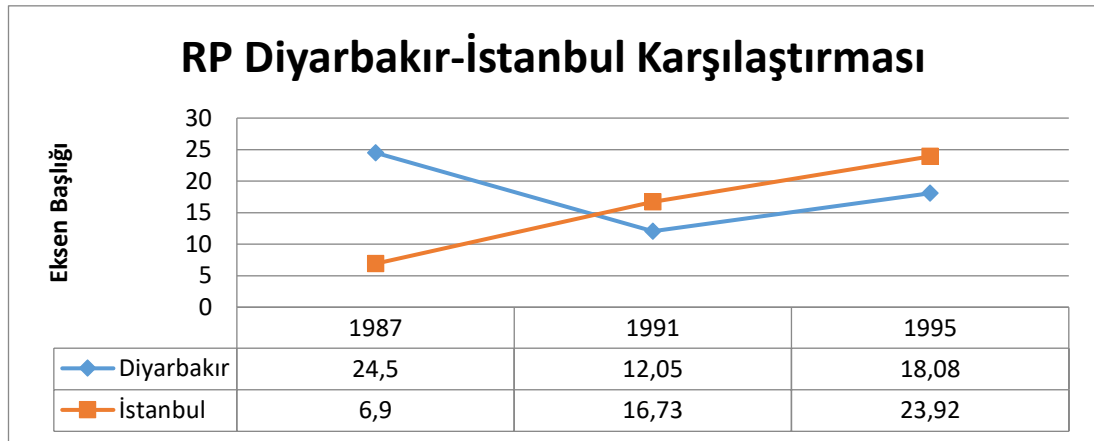
görünen RP'ye bu bölgelerden büyük tepki gelmiştir. Bu ittifığın HADEP'in bölgedeki oylarını artırmasına neden olduğu iddia edilebilir.

Tablo 48. Genel Seçimler Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgelerinin RP Oylarının Karşılaştırılması

Yukarıdaki Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgelerinin karşılaştırıldığı oy grafik tablosu yukarıdaki tezimizi destekler niteliktedir. Seçim ittifakı etkisinin en net biçimde görüldüğü bu iki bölge özellikle seçilmiştir. 1991'de ittifakında RP'ye şimdiye kadar ki en yüksek desteğini veren İç Anadolu Bölgesine karşılık en düşük oranlarda oy veren Güneydoğu Anadolu bölgesi karşılaştırmasında ivmelerin aynı dönemlerde ama tam aksi yönde olması oldukça önemlidir. Bölge karşılaştırmasında kesişme ihtimalinin imkânsız olması bölgeler arasındaki zihniyet farklılıklarının birer yansıması olarak da okunabilir. Bir tarafta ittifaka verilen destek öbür tarafta ittifaktan duyulan rahatsızlık her bölgenin seçmen davranışına dair genel bir çıkarımda bulunmaya neden olabilir.

Tablo 49. Genel Seçimler RP oylarının Diyarbakır ve İstanbul karşılaştırması.

RP Diyarbakır-İstanbul karşılaştırması Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgeleri karşılaştırmalarında olduğu gibi bilerek seçilmiştir. Diyarbakır oy oranlarındaki kırılmaların en net biçimde görüldüğü şehirlerden biri olması; İstanbul'da Türkiye'nin en kalabalık nüfusa sahip olan şehri olması nedeniyle seçilmiştir. 1987-1991-1995 genel seçimlerinde RP Diyarbakır'dan sırasıyla % 24,5, % 12,05 ve % 18,8 oranlarında oy almıştır. 1987 genel seçimlerinde RP henüz tam anlamıyla teşkilatlanma yapısını oturtamamış, ülkenin bütün bölge ve şehirlerine uygulanabilir politikalar oluşturamamışken Diyarbakır'dan aldığı bu oy oranı hiç de azımsanmamalıdır. Bu oran şüphesiz MSP ve Millî Görüş Hareketi geleneğinden bağımsız değildir. 1977'de MSP'ye % 17,9 veren Diyarbakır, hareketin yeni partisi seçime girer girmez bu oranı % 24,5'e çıkarmıştır. Diyarbakır, 1987'de verdiği desteğin neredeyse yarısını 1991'de geri almıştır. 1991'de bu ittifak olmasaydı Diyarbakır'dan (MSP varlığını da hesaba katarak) % 35-40 aralığında oy çıkması ve sonraki her seçimde de oylarını artırması beklenebilirdi. 1991 ile 1995 genel seçimlerine baktığımızda ise Diyarbakır'da % 6,75 oranında bir artış görülmektedir.

3.9. Karşılaştırmalı Yerel Seçim Analizleri

RP ve Millî Görüş Hareketi partilerinin tamamının yerel seçimlerde öne çıkarak diğer partilere model olduğu pek çok çevrelerce kabul edilir. 'Millî Görüş Belediyeciliği' olarak da ifade edilen bu anlayış ilk olarak Millî Görüş Hareketi partilerince benimsenerek uygulanması dolayısıyla hareketle özdeşleştirilmiştir. Mümkün mertebe liyakate dayalı, rüşvet ve yolsuzluktan uzak, belediye-toplum iş birliğini savunan ve olabildiğince bürokrasiden uzak bir yönetim anlayışını savunmaktadır. Bu anlayış Türk siyaset geleneğinin neredeyse tamamına hâkim olan kadrolaşma, liyakatsizlik, bürokrasinin toplumdaki baskısının varlığı gibi durumların dışındadır.

Necmettin Aydın'ın deyiimiyle,

“Millî Görüş hareketinin ve dolayısıyla RP'nin Türk siyasi tarihine kazandırdığı en önemli kazanımların başında, belediyecilik anlayışı ve özellikle seçim dönemlerinde daha ön plana çıkan teşkilatlanma sistemlerindeki disiplindir. Buna göre her seçim sandık çevresinde her hafta bir toplantı yapılması talimatına dayanan bu sistemde ilçe merkezli, il koordineli bir çalışma sistemi vardır. İlçelere bağlı köy ve mahalle sorumluları bu seçim sandık kurullarını kurup çalıştırmakla görevlidir. İlçe öğretmenleri bu kurulları eğitir, ilçe hatipleri de toplantılara gidip konuşma yaparak, her

kademe de haftalık çalışma ve aylık divan toplantıları yapılmaktadır. Bu il divan toplantılarına o ilin merkez sorumlusu, ilçe divan toplantılarına da o ilçeden sorumlu il yönetim kurulu üyesi katılır. Her müşahit sorumlu olduğu ailelerde ev sohbeti organize edecek, ilçe hatibi gelip konuşma yapacaktır. Bu ev toplantılarında o dönemin meşhur Millî Görüş hatiplerinin konferans kasetlerinin videoları da izlettirilmiştir” (2019, s. 163).

‘Millî Görüş Belediyeciliği’ anlayışı yukarıda Aydın’ın belirttiği gibi birbirine bağlı, her kademenin birbirinden haberdar olduğu, altın üstü üstünde altı denetleyebildiği bir anlayış idealize edilmiştir.

Aşağıdaki tablolarda RP’nin 1984-1994 yılları arasındaki belediye başkanlığı seçim sonuçları karşılaştırmalı bir biçimde verilmiştir. İlk olarak RP’nin ilk yerel seçim tecrübesi olan 1984 yerel yönetim seçimleriyle 1989 yerel yönetim seçimleri karşılaştırılacaktır.

Tablo 50. 1984 ve 1989 Belediye Başkanlığı seçimleri RP oy oranları karşılaştırması

İl	RP 1984 B.Baş. %	RP 1989 B. Baş. %	Değişim Oranı	İl	RP 1984 B.Baş. %	RP 1989 B.Baş. %	Değişim Oranı
Adana	4,3	4,6	+0,3	İzmir	1,9	2,7	+0,8
Adıyaman*	7,3	21,7	+14,4	K.Maraş*	10,5	28,5	+18
Afyon	3,9	5	+1,1	Karabük	-	-	-
Ağrı**	15,4	13,9	-1,5	Karaman	-	-	-
Aksaray	-	-	-	Kars	-	1,6	-
Amasya	2,1	4,2	+2,1	Kastamonu	-	3,8	-
Ankara	2,7	5,9	+3,2	Kayseri	2,9	10,9	+8
Antalya	2,3	3,2	+0,9	Kırıkkale	-	-	-
Ardahan	-	-	-	Kırklareli	-	1,7	-
Artvin**	3,1	2,7	-0,4	Kırşehir	5,4	8,1	+2,7
Aydın	2,4	5,6	+3,2	Kilis	-	-	-
Balıkesir	2,7	5,1	+2,4	Kocaeli	5,8	9,3	+3,5
Bartın	-	-	-	Konya*	17,2	41,7	+24,5
Batman	-	-	-	Kütahya	5,1	11,5	+6,4
Bayburt	-	-	-	Malatya	9,9	11,3	+1,4
Bilecik	-	2,3	-	Manisa	-	10,3	-
Bingöl	6,3	10,2	+3,9	Mardin	-	19	-
Bitlis	4,3	6,2	+1,9	Muğla	1,4	1,7	+0,3
Bolu	2,4	3,9	+1,5	Muş*	13,8	37,3	+23,5
Burdur	3,6	5,5	+1,9	Nevşehir	12	15,7	+3,7
Bursa	4,5	8,6	+4,1	Niğde	8,2	13,3	+5,1
Çanakkale	-	1,5	-	Ordu	1,8	2,7	+0,9
Çankırı	2,6	9,3	+6,7	Osmaniye	-	-	-
Çorum	4,7	8	+3,3	Rize*	3,9	22,3	+18,4
Denizli	1,9	2,2	+0,3	Sakarya	5,4	10,9	+5,5

Diyarbakır*	4,9	21,1	+16,2	Samsun	3,3	6,2	+2,9
Düzce	-	-	-	Siirt	19,1	24,7	+5,6
Edirne	3,3	4,4	+1,1	Sinop	-	3,1	-
Elazığ*	7,1	20,7	+13,6	Sivas*	10,2	36,3	+26,1
Erzincan	2,2	4,3	+2,1	Şanlıurfa	34,7	37	+2,3
Erzurum*	5,1	22,6	+17,5	Şırnak	-	-	-
Eskişehir**	5,3	3,9	-1,4	Tekirdağ	3,4	4,3	+0,9
Gaziantep	5,9	7,1	+1,2	Tokat	11	13,8	+2,8
Giresun*	3,8	22,9	+19,1	Trabzon	4,7	7,7	+3
Gümüşhane	-	5,2	-	Tunceli	-	1	-
Hakkâri	-	0,9	-	Uşak**	6,2	5,3	-0,9
Hatay**	2,2	2,1	-0,1	Van	23,1	26,6	+3,5
İğdir	-	-	-	Yalova	-	-	-
İsparta	3,8	4,8	+1	Yozgat**	13,2	7,8	-5,4
Mersin	2	5,7	+3,7	Zonguldak	4,4	6,5	+2,1
İstanbul	4,7	10,5	+5,8				

(-) 1984 ve 1989 seçimlerinde henüz il statüsü kazanmayan ya da RP'nin aday göstermediği iller

(*) RP'nin oy oranını % 10'un üzerinde artırdığı iller

(**) RP'nin 1989 seçimlerinde oy kaybı yaşadığı iller

Yukarıdaki 1984-1989 yerel yönetim seçimleri karşılaştırmasına göre hazırlanan tabloda RP'nin neredeyse Türkiye'nin tamamında oy oranlarını artırdığı görülebilir. RP'nin oy kaybı yaşadığı Ağrı, Artvin, Eskişehir, Hatay, Uşak ve Yozgat'ta o kaybının oldukça düşük oranlarda olması RP'nin yerel yönetimlerdeki gücünü göstermesi açısından önemlidir. Oy kaybı oranlarının çoğunlukla 0-9 ile 1,5 arasında değiştiği bu şehirler arasında yalnızca Yozgat'taki oy kaybı % 5,4'tür. Ancak bu oy kaybındaki asıl neden RP'nin kendisinden değil Yozgat seçmeninin siyasal tercihi ve sosyolojik gerçeğidir. Örneğin Yozgat'ta 1989 belediye başkanlığı seçimlerinde % 49,2'yle MÇP birinci olmuştur. MÇP'nin ardından % 20,6'yla ANAP, % 8,2'yle SHP gelmiştir. 1994 seçimlerinde de yine milliyetçi geleneğe bağlı MÇP'nin taban partisi olan MHP % 43,8'le birinci olmuştur. RP'nin bu iki seçim arasında oy oranını % 10'un üzerinde artırdığı şehirlere baktığımızda RP'nin en büyük destekçisi olan şehirleri görebiliriz. Doğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgeleri şehirlerinin desteği oranlara yansımıştır. Örneğin Sivas RP'nin bir önceki seçime göre % 26,1 oranında artırarak en fazla oy artışının yaşandığı şehir olmuştur. Aynı şekilde Konya, Erzurum, Elâzığ, Gümüşhane, Adıyaman gibi bölgelerinde RP'ye olan destekleriyle bilinen şehirlerdeki oy artışı da önemlidir. Yerel dinamiklere, partilerin aday gösterdiği isimlerle şehirlerarasındaki yakın ilişkiye rağmen RP'nin neredeyse bütün şehirlerde oy oranını artırması yerel yönetimlerdeki başarısından kaynaklanmaktadır. Nitekim 1994 seçimlerinde de göreceğimiz gibi RP'nin artarak devam eden başarısı *Millî Görüş Belediyeciliğinden* bağımsız değildir.

Tablo 51. 1989 ve 1994 Belediye Başkanlığı seçimleri RP oy oranları karşılaştırması

İl	RP 1989 B.Baş. %	RP 1994 B.Baş. %	Değişim Oranı	İl	RP 1989 B.Baş. %	RP 1994 B.Baş. %	Değişim Oranı
Adana	4,6	11,1	+6,5	İzmir	2,7	7	+4,3
Adıyaman	21,7	35,4	+13,7	K.Maraş	28,5	32,9	+4,4
Afyon	5	16,9	+11,9	Karabük	-	-	-
Ağrı	13,9	31	+17,1	Karaman	-	29,5	-
Aksaray	-	22,8	-	Kars	1,6	7,3	+5,7
Amasya	4,2	17,7	+13,5	Kastamonu	3,8	6	+2,2
Ankara*	5,9	27,3	+21,4	Kayseri*	10,9	31,1	+20,2
Antalya	3,2	9,1	+5,9	Kırıkkale	-	20,3	-
Ardahan	-	3,5	-	Kırklareli	1,7	3,1	+1,4
Artvin	2,7	7,1	+4,4	Kırşehir	8,1	13,2	+5,1
Aydın	5,6	11,8	+6,2	Kilis	-	-	-
Balıkesir	5,1	13,5	+8,4	Kocaeli	9,3	25,8	+16,5
Bartın	-	7	-	Konya	41,7	48,9	+7,2
Batman	-	34	-	Kütahya	11,5	31,3	+19,8
Bayburt	-	29	-	Malatya*	11,3	41,5	+30,2
Bilecik	2,3	10,5	+8,2	Manisa	10,3	20,6	+10,3
Bingöl*	10,2	40	+29,8	Mardin	19	26,6	+7,6
Bitlis*	6,2	28,9	+22,7	Muğla	1,7	2,1	+0,4
Bolu	3,9	14,5	+10,6	Muş	37,3	43,9	+6,6
Burdur	5,5	12,6	+7,1	Nevşehir*	15,7	45,2	+29,5
Bursa	8,6	18,5	+9,9	Niğde	13,3	19,5	+6,2
Çanakkale	1,5	3,5	+2	Ordu	2,7	6	+3,3
Çankırı	9,3	20,1	+10,8	Osmaniye	-	-	-
Çorum*	8	34,2	+26,2	Rize	22,3	39,5	+17,2
Denizli	2,2	16,2	+14	Sakarya*	10,9	32,9	+22
Diyarbakır	21,1	36,9	+15,8	Samsun	6,2	16,9	+10,7
Düzce	-	7,1	-	Siirt*	24,7	45,4	+20,7
Edirne	4,4	7,1	+2,7	Sinop	3,1	6,7	+3,6
Elazığ	20,7	34,6	+13,9	Sivas	36,3	38,3	+2
Erzincan	4,3	24,3	+20	Şanlıurfa	37	44,8	+7,8
Erzurum	22,6	37,5	+14,9	Şırnak	-	-	-
Eskişehir	3,9	13,8	+9,9	Tekirdağ	4,3	9,5	+5,2
Gaziantep*	7,1	27,4	+20,3	Tokat	13,8	31,9	+18,1
Giresun**	22,9	18,2	-4,7	Trabzon*	7,7	30,4	+22,7
Gümüşhane	5,2	18,4	+13,2	Tunceli	1	2,7	+1,7
Hakkâri	0,9	14,7	+13,8	Uşak	5,3	16,5	+11,2
Hatay	2,1	8,9	+6,8	Van	26,6	42,2	+15,6
İğdır	-	10,6	-	Yalova	-	-	-
İsparta	4,8	18	+13,2	Yozgat	7,8	22,3	+14,5
Mersin	5,7	8	+2,3	Zonguldak	6,5	13	+6,5
İstanbul	10,5	25,2	+14,7				
Türkiye							

(-)1989 ve 1994 seçimlerinde henüz il statüsü kazanmayan ya da RP'nin aday göstermediği iller

(*) RP'nin oy oranını % 20'nin üzerinde artırdığı iller

(**) RP'nin oy kaybı yaşadığı iller

Yukarıdaki 1989-1994 yerel yönetim seçimleri karşılaştırmasına göre hazırlanan tabloda RP'nin Giresun dışındaki bütün şehirlerde oylarını artırdığı görülebilir. RP, Giresun özelinde bu seçimlerde düşüş yaşamış olsa da Giresun'da Millî Görüş Hareketinin 1970'li yıllara uzanan önemli adımları vardır. '1980 Öncesi Giresun'da Millî Görüş Hareketinin Panoraması' adlı çalışmada Yılmaz'a göre (2021, s. 339) MNP ve MSP'nin genel olarak Millî Görüş Hareketinin Giresun'da başarılı olmasının nedenleri arasında hem Giresun'un muhafazakâr seçmenin katkısı hem de partilerin aday çıkardığı isimlerin şehrin köklü ailelerinden seçilmesi etkili olmuştur.

RP'nin 1994 seçimlerinde oy oranını % 20'nin üzerinde artırdığı şehirlere baktığımızda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri şehirlerinin yoğunluğu öne çıkmaktadır. % 30,2'lik artışla Malatya, RP'nin oy oranını en fazla artırdığı şehir olmuştur. 1989'da % 44,1'le ANAP'ın birinci olduğu Malatya'da SHP % 28,5, RP % 11,3, DYP % 6,3 ve MÇP % 6,6 alırken; 1994'te RP, ANAP, SHP ve MÇP'den de oy alarak % 41,5'le birinci olmuştur. ANAP'ın oyları % 44,1'den % 22,9'a, SHP'nin oyları % 28,5'ten % 19'a düşmüştür. RP'nin oy oranını en fazla artırdığı şehirler arasında Malatya'nın ardından % 29,8'le Bingöl, % 29,5'le Nevşehir gelir. RP'nin oylarını % 20'nin üzerinde artırdığı şehirlerin neredeyse tamamında partilerin gösterdiği adayların şehir halkıyla gerek köken gerekse sosyo-kültürel bağı dikkat çekicidir. Yukarıdaki tablo aynı zamanda merkez sağ partilerinin güçlü olduğu şehirlerden RP'nin diğer siyasi partilerden daha kolay oy devşirebildiği tezimizi de destekler niteliktedir. Sol ve sosyal demokrat seçmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı şehirlerde RP oy oranlarını radikal bir biçimde değiştiremezken; sağ ya da merkez sağ partileri destekleyen seçmenin yaşadığı şehirlerde oy oranını büyük oranda artırır. Elbette bu yalnızca sağ-sol ideolojik bölünmesiyle sınırlandırılmaz. Parti adayları, yerel kültürel kodlar, seçim vaatleri, şehirlerin konjonktürel yapısı gibi değişkenler de gözönüne alınmalıdır.

SONUÇ

RP olayının kendisi, 1980 sürecine özgü birbirinden farklı toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel dinamiklerin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. RP her ne kadar MNP ve MSP'nin ardılı olarak Milli Görüş Hareketi partilerinden biri olsa da 1980 sonrasında sosyal ve siyasal ortamına göre şekillenmiştir. RP'yi hareketin diğer partilerinden ayıran farklılıklar tam da Türkiye'nin 1980 sonrasında yaşadığı farklılıklardır. Dolayısıyla RP'nin sahip olduğu özellikleri aşağıdaki hususlar bakımından ele almak gerekmektedir:

1. Hareketin bütün siyasi partilerinde var olan milli ve manevi vurgu RP'de de vardır. Ancak RP, 1980 sonrasındaki konjonktürel değişimi yerinde fark etmiştir. RP'nin gerek parti programları gerek seçim sloganları gerekse seçmen kitlesini genişleterek her kesimden insana ulaşma çabası 1980 sonrası toplumsal değişimin birer sonucudur. RP kendisini tıpkı MSP gibi Türkiye'nin ideolojik bölünmüşlüğü'nün dışında tutmaya çalışmıştır. Sağda ya da solda olmadığını iddia etmiştir. Görece daha az dini retorik kullanmıştır, insan hak ve özgürlüklerine vurgu yapmış, demokratikleşmeyi önclemiştir. Ancak yine de diğer partilerle karşılaştırıldığında İslami bir çizgide olmayı sürdürmüştür. RP, 1980 sonrasında sosyo-kültürel ve siyasal farklılıklarının, yeni sosyal aktörlerinin ve kimliklerinin farkındadır. Bu sosyo-kültürel farklılıkları kabul ederek bu farklılıklardan doğan kültürel ve siyasal çatışmalardan kendine bir alan da açmıştır.

2. RP'yi var eden önemli unsurlardan biri göç olgusudur. Köyden kente göç 1980 sonrasında önemli bir ivme kazanmıştır. RP de göçle gelen taşralı muhafazakarların, köye göç etmesi üzerinden zaman geçse de kentlileş(e)meyen kesimlerin, gecekonduarda yaşayanların, geleneksel ve dindar duruşunu sürdürmek isteyen kitlelerin partisi olmayı başarmıştır. Çünkü göç olgusu yalnızca mekan değişikliği ya da hareketliliğinden ibaret değildir. Siyasetten gündelik hayata kadar her alana tekabül eder. RP de bu hareketlilikten etkilenen ve kamusal alanda da var olmak isteyen, görünür olmayan kesimler için bir alternatif haline gelmiştir.

3. Hareketin temel vurgularından olan Batı karşıtlığı ise RP'de MNP ve MSP'deki kadar ön planda değildir. Çünkü RP, 1980 sonrasındaki küresel bir dünya gerçeğini görmüştür. Ama yine de Batı karşısındaki temkinli duruşunu elden bırakmaz. İslami kökenleri nedeniyle Batı karşıtlığını İslam ülkeleriyle iş birliği yapma, ortak para

birimi kullanma gibi dış politika ve ticarete yapılacak değişikliklerle sürdürmek istemiştir.

4. Siyasi partilerin kitlelere kimlik kazandırma işlevi vardır. Her partinin seçmen kitlesinin kendisini sosyalist, milliyetçi, demokrat, İslamcı ya da liberal gibi ideolojik kimliklerle tanımlamasının nedenleri partilerin kimlik kazandırma işlevinde aranabilir. Örneğin RP, İkinci Büyük Kongresinde ‘Modern ilmin ışığında, çağdaş teknolojiden yararlanan ve yepyeni bir siyasi parti’ ifadesiyle parti tabanına geçmişten getirdiği siyasi mirası sürdürmesine ek olarak çağa uygun, modern teknolojiyi kullanan yepyeni bir siyasi parti olduğu mesajını vermiştir. Böylece geleneksel, dindar, İslami temalarla bütünleşen kimliğine yenilerini eklemek; yeni ve geniş çevrelerde bu yeni kimliklerle etkili olmak istemiştir. RP’nin eski ile yeniyi bütünleştirici bu söylemi partinin kimlik kazandırma işlevine ek olarak yeni kimlikler ekleyerek etkinliğini artırmak istediğini de göstermektedir.

5. Cumhuriyetin kurucu ideolojisi olan Kemalizm meşruiyetini ulusçuluğa dayandırır. RP ve hareketin diğer partileri ise meşruluğunu ulusçuluğa dayandırmak bir yana Kemalizm karşıtlığıyla bilinen partiler olarak öne çıkar. Bu nedenle hareketin bütün partileri ve özellikle RP uzun yıllar devam eden ancak 1990’lı yıllarda en yüksek seviyesine ulaşan Kürt sorunu ve Doğu bölgelerindeki meşruiyet krizini ulusçuluk yerine ümmetçilikle aşmaya çalışmıştır. RP, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki ümmetçi politikalarını ön planda tutsa da 1991 genel seçimlerinde MÇP ve IDP’yle yaptığı seçim ittifakı yapması bölgede tepkiyle karşılanmıştır.

6. Türkiye’nin modernleşme ve toplumsal değişme sürecinde Edward Shils’in Şerif Mardin tarafından Türk modernleşmesine uyarlanan merkez-çevre çatışması etkilidir. Bu çatışmanın sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve siyasal sonuçları vardır ve bunlar aynı zamanda bir çıkar çatışmasına da dönüşmüştür. RP de 1980 sonrasındaki Türkiye’nin bu çıkar çatışmalarının çevredeki temsilcilerinden biri olmuştur. Bu duruma bir de Türkiye’nin konjonktürel yapısından kaynaklanan başörtüsü sorunu, terör ve Kürt meselesi, yolsuzluklar, sosyal adaletsizlik ve işsizlik eklenince RP’nin temsil gücü daha da artmıştır. RP artık yalnızca çevrenin değil mevcut sorunlardan rahatsız olan merkezdeki kitlelerinde alternatifini haline gelmeye başlamıştır.

7. Modern ve sanayileşmiş toplumlarda toplumsal ayrımlar sınıfsaldır. Ancak Türkiye’de Batı toplumlarındaki gibi bir sınıf ayrımından ve farklılığından söz etmek mümkün değildir. Bu sınıfsal ayrımlar siyasal partilere de yansır. RP’nin ise 1980’lerden 1990’lara kadar dikey yöndeki oy oranlarına rağmen bir sınıf partisi olduğunu ya da siyasal ve sosyal gerçeğinin sınıfsal bir ayrıma dayandığını söylemek güçtür. RP, Türk toplumunun birçok kesiminde önemli bir yer tutan din olgusuna birçok siyasi partiden daha fazla vurgu yapmıştır. Bu sonuç RP’ye dindar ve geleneksel çevrelerden gelen desteğin sınıfsal olduğunu açıklamak için yeterli değildir.

12 Eylül’ün ardından yapılan ilk yerel seçim olan 25 Mart 1984 seçimleri aynı zamanda RP’nin katıldığı ilk seçimdir. Aynı zamanda 12 Eylül öncesi siyasi partilerinin farklı isimlerle de olsa siyasi sistemde yeniden var olmaya başladığı seçimdir. Bu seçimde tüm Türkiye’de ANAP birinci olur. ANAP, 1983 seçimlerine göre oy oranını kısmen düşürse de birinciliğini sürdürür. ANAP’ın birinciliğindeki 12 Eylül yasakları etkisi gözden kaçırılmamalıdır. MSP’nin etkin ve birinci olduğu bazı şehir ve ilçelerde de ANAP birinci olmuştur. Bu değişimde Özal faktörü ve Erbakan’ın siyaset yasağının etkisi önemli bir kriterdir. Ayrıca ANAP, kadrolarında MSP’lilere de yer vermiş ve geleneksel, dindar ve taşralı küçük sanayicilere de hitap etmiştir.

1987 seçimleri öncesinde 6 Eylül 1987 anayasa değişikliği referandumu ve bu referandumdaki Özal etkisi önemlidir. Özal, referandum öncesi anayasaya eklenen geçici 4. maddenin yürürlükten kaldırılarak siyasi liderlerin siyaset yasağının kaldırılmamasını alenen desteklemiştir. 1987 seçim sistemi birden çok seçim barajı olan kontenjanlı karma seçimdir. Bu seçim sistemi de halihazırda güçlü olan partiyi daha da güçlendiren bir sistemdir ve seçimlerin ANAP lehine sonuçlanmasına da neden olur. ANAP’a destek şüphesiz halen sürmektedir ancak ANAP’ın bu seçimlerdeki kazanımı verilen desteğin çok üstündedir. RP’ye ise bu seçimlerde en büyük destek bölge oy oranlarına göre Marmara, İç Anadolu ve Karadeniz Bölgelerinden gelirken; en az destek Akdeniz ve Ege Bölgelerinden gelir. Şehir bazında ise RP’ye en büyük destek Doğu, Güneydoğu Anadolu şehirlerine ek olarak Rize ve hareketin daimi destekçisi Konya’dan gelirken; en az destek ise Marmara ve Ege Bölgeleri şehirlerinden gelir.

1989 yerel seçimlerinde siyasi partilerin oy oranlarının birbirine yakınlığı dikkat çekicidir. Çünkü oylar neredeyse eşit derecede birbirine yakındır. Bu seçimlerde ANAP'ın düşüşü ve SHP'nin yükselişi Türk toplumunun siyasallaşmasındaki değişime karşılık gelir. Değişimin en belirgin hale geldiği yerel seçimlerin 1989 seçimleri olduğu iddia edilebilir. Öte yandan RP ilk büyükşehir belediyeçilik tecrübesini Konya ile bu seçimlerde yaşayacaktır. Konya için karizmatik bir isim haline gelen Halil Ürün ve Milli Görüş belediyeçiliğinin sembol şehirlerinden sayılan Konya Belediyeçiliği anlayışının temellerinin bu seçimlerde atıldığı söylenebilir. Nitekim 1989 yerel yönetim seçimlerinden sonra RP'nin 1994 yerel seçimlerindeki başarısının bir kısmı da RP'nin 1989'daki yerel başarılarında aranabilir.

1991 genel seçimlerinde 1987'deki gibi çifte barajlı d'Hondt karma seçim sistemi uygulanmış ve seçmene tercihli oy kullanabilme yetkisi verilmiştir. 1987'de ANAP lehine sonuçlanan seçimlerin 1991 seçimlerinde bu defa DYP lehine sonuçlandığı iddia edilebilir. DYP'nin birinci olduğu bu seçimlerde RP oy oranı % 16,8'dir. Bu oranda MÇP-IDP-RP seçim ittifakı etkilidir. Bu seçimlerin RP için en önemli sonucu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki RP seçmeninin küstürülmesi ve İç-Orta Anadolu'daki milliyetçi muhafazakar seçmenin RP'ye artan desteğidir. Bu küskünlük ve destekte şüphesiz milliyetçi söylemleriyle öne çıkan MÇP faktörüyle yapılan ittifak etkili olmuştur. Öte yandan 1991 genel seçimlerinin RP'nin yükselişindeki en önemli göstergelerden biri olduğu söylenebilir. Bu yükselişte RP'nin 1991 seçimleri öncesinde kapsayıcı, birbirinden farklı kesimlere hitap eden, mevcut sosyolojik, siyasi ve ekonomik sorunları da dile getiren seçim kampanyasının etkisi oldukça önemlidir. İlk defa profesyonel bir ajansın desteğiyle seçim kampanyası yürüten RP daha önce ulaşamadığı, hedeflemediği kesimlere de ulaşmaya çalışmıştır. Bu kampanyanın en net sonuçları ise 1995 genel seçimlerinde ortaya çıkacaktır.

1994 yerel seçimleri RP'nin Ankara ve İstanbul dahil toplamda altı büyükşehirin belediye başkanlığını kazandığı seçimdir. RP şimdiye kadar yerel yönetimlerdeki başarısına en yüksek seviyeye bu seçimlerle ulaşır. Çünkü RP neredeyse kazandığı hiçbir belediyeyi kaybetmediği gibi daha önce merkez sağ ve sosyal demokrat belediyelerin kazandığı yerleri de bu seçimlerde kazanır. Bu önemli ve azımsanmayacak bir başarıdır ve RP'nin yerel yönetimlerdeki başarısının istikrarlı bir biçimde sürdürdüğünü gösterir. Ayrıca RP'nin birçok büyükşehir belediyesini

kazanmasıyla taşraya ait ya da bir gecekondu partisi olduğu algısının kısmen değiştiği de söylenebilir.

1995 genel seçimleri ise hem RP hem de Milli Görüş Hareketinin tamamı için bir kırılma noktasıdır. RP bu seçimlerden % 21,4'le birinci parti olarak çıkar. 1995 seçimleri RP için hem 1970'lerdeki MSP'nin hem de 1980'lerden 1995'e gelen RP'nin hem genelde hem de yereldeki başarısının, siyasi söylemlerinin, uygulamalarının bütün halinde oy oranlarına yansımalarıdır. 1990'ların ilk yıllarından itibaren artarak devam eden RP yükselişinin oy oranlarındaki karşılığı % 21,4'ten çok daha fazla olmalıyken; Türkiye'nin dönemsel koşulları, iç ve dış ilişkilerdeki değişim vb. gibi faktörler bu oy oranının yükselişini baskılamıştır. 1995 seçimlerinin ertesinde 28 Şubat Askeri Darbesi yaşanmış ve RP kapatılmıştır. RP'nin ardılı niteliğindeki FP de bir daha asla bu oy oranına ulaşamadığı gibi Milli Görüş Hareketine verilen destek kademeli bir biçimde düşmeye başlamıştır. İşte bu yüzden 1995 seçimleri yalnızca RP'yi değil hareketin tamamını etkileyen bir seçim olmuştur. Parti içi sarsılmaz ve tartışılmaz bilinen bağlılık ilk kez bu seçimlerde tartışılmış, hareket kendi içinde bölünmeye bu seçimler ertesinde başlamıştır.

Sonuç olarak;

1. Genel olarak seçim sonuçları dikkate alındığında RP'nin sağ ve merkez sağa yakınlığıyla bilinen seçmenin oluşturduğu şehirlerden destek aldığı söylenebilir. Köyden kente göçle gelen kesimlerin şehirlere adaptasyon sürecinde RP'de karşılık bulduğu, RP'nin çemberin dışında kalan kesimler tarafından da desteklenen bir parti olduğu belirtilmelidir. RP geleneksel, dindar, Sünni, muhafazakar, kamusal alanda görünür olmayan, dışlanan kitlelerin ve küçük tüccar ve sanayicilerin partisi haline gelir. Ama RP, bu kesimlerle yetinmeyerek seçmen skalasını genişletmeye çalışmış ve kısmen başarılı olmuştur. Bu başarısının sonuçları özellikle 1994 ve 1995 seçimlerinde görülebilir.

2. RP, sosyal demokrat ve sol seçmenin yoğun olduğu bölge ve şehirlerde yeterince etkin olamamıştır. RP'nin en yüksek oy oranına ulaştığı seçimlerde bile bu bölge ve şehirlerde büyük oy atakları yapamamıştır.

3. RP'nin Alevi-Sünni gibi mezhep ayrışmalarının yoğun olduğu şehirlerde oy oranlarının fazla olmasında Sünni kesimin desteği belirleyici bir faktördür. Sivas, Kahramanmaraş, Çorum, Elazığ gibi şehirlerdeki RP desteğinde bu Sünni ve İslami

tema önemlidir. Aynı durum tam tersi durumda geçerlidir. Örneğin Alevi şehri olarak bilinen Tunceli’de ne MSP ne RP ne de İslami çizgideki duruşuyla bilinen Milli Görüş Hareketi partilerinden herhangi biri Türkiye genel ortalamasındaki oy oranına dahi ulaşamamıştır. Tunceli bu partilere verdiği en az destekle bilinmektedir. Şüphesiz oy oranlarındaki bu farklılığı yalnızca mezhepsel ayırım üzerinden tartışmak eksiktir ancak bu gerçeği gözden kaçırmak çok daha büyük bir eksikliğe neden olacaktır.

4. Büyükşehirlerde seçmenin tepki oyları küçük şehirlere göre daha belirgindir. Askeri Darbe, ekonomik kriz, yolsuzluk, işsizlik, gelir dağılımı eşitsizliği gibi toplumun tamamını etkileyen durumların büyükşehirlerdeki oy oranlarına yansımaları önemlidir. Örneğin 1994 yerel seçimlerinde RP, Ankara ve İstanbul dahil altı büyükşehiri kazanmıştır. Bu kazanım elbette RP’nin yürüttüğü seçim politikalarından bağımsız değildir ancak büyükşehirlerdeki tepki oylarının RP’ye olan katkısı da gözardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

AÇIKDENİZ, F. (2017). *Kocaeli Seçim Çevresi Seçmen Davranışları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ADIGÜZEL, Y. (2016). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Nobel Yayıncılık.

AHMAD, F. (2014a). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

AHMAD, F. (2014b). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Kaynak Yayınları.

AĞIRBAŞ, A. M. (2019). *Milli Görüş Siyaseti-Milli Nizam Partisi'nden Fazilet Partisi'ne*, İstanbul: Kopernik Yayınları.

AKDOĞAN, Y. (1999). *İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Refah Partisi (1980-1998)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Doktora Tezi.

AKDOĞAN, Y. (2000). *Siyasal İslam-Refah Partisi'nin Anatomisi*, İstanbul: Şehir Yayınları.

AKEL, A. (1999). *Erbakan ve Generaller*, İstanbul: Şura Yayınları.

AKGÜN, B. (2014). "Türkiye'de Seçmen Davranışı: Partizan Tutumlar, İdeoloji ve Ekonomik Faktörlerin Oy Vermeye Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1(4), 75-92.

AKINCI, U. (1999). "The Welfare Party's Municipal Track Record: Evaluating Islamist Municipal Activism in Turkey", *Middle East Journal*, 53 (1), 75-94.

AKIN, M. H. (2017). "Türk Siyasi Tarihinde ve Sosyolojisinde Necmettin Erbakan ve Milli Görüş Hareketinin Konumu", *İçinde Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu* (ss.101-107), Mahmut H. Akın (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

AKIN, M. H. & COŞKUN, B. (2017), Türkiye Siyasi Kültüründe Sağ-Sol Ayrımı ve Millî Görüş Hareketi, *Turkish Studies*, 12(8), 1-10.

AKIN, M. H. (2021a). *Türk Sağ-Siyaset ve Sosyoloji Yazıları*, Ankara: Türkiye Notları Yayınevi.

AKIN, M. H. (2021b). *Türkiye’de Modernleşme-Din, Siyaset ve Toplumsal Değişme*, Ankara: Türkiye Notları Yayınevi.

AKŞİN, S. (2020). *Kısa Türkiye Tarihi*, 27. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

AKTAY, Y. (2004). “Türkiye’de İslamcılığın Siyasal Marjları”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt.6, İstanbul: İletişim Yayınları.

AKTAY, Y. (2008). İslamcılık ve Bir Modern Melankoli: Eve Dön(eme)mek. *Milel ve Nihal Dergisi*, 5(3), 13-50.

AKTÜRK, H. (2017). “Yumuşak İdeolojinin Gücü: Diğer İslami Hareketleri Besleyen Bir Ekol Olarak Milli Görüş Hareketi”, İçinde *Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu* (ss.457-470), Mahmut H. Akın (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

AKYÜZ, T. (2017). “Milli Görüş Söylemleri Bağlamında İslamcılık Eleştirileri”, İçinde *Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu* (ss. 201-217), Mahmut H. Akın (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

ALEMDAROĞLU, A. (1999). *Refah Partisi’ni Yeniden Düşünmek: 1991 Reklam Kampanyasının Analizi*. ODTÜ. Ankara.

ALKAN, A. T. (1994). Quo Vadis Domine?. *Türkiye Günlüğü Dergisi*. Sayı: 27, 23-26.

ALKAN, A. T. (1996). Siyaset Yelpazesindeki Boşluk ve Üç Muhayyel Parti Üzerine Avare Tezler. *Türkiye Günlüğü Dergisi*. Sayı.38, 56-59.

ALPKAYA, F. (2014). “Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme”, İçinde *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss.7-14), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Der.), 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

ALTAN, C. (2005). Genel Seçimler-Yerel Seçimler İlişkisi (1983-2004). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(12), 174-190.

ARPACI, I. (2015). Kavramlarla Necmettin Erbakan'ın Siyasal Düşünce Yapısı, *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı* (ss.7-22). Ankara: Anadolu Gençlik Yayınları.

ARPACI, I. (2017). *Türk Siyasetinde Erbakan*, İstanbul: Kopernik Yayınları.

ARPACI, I. (2020). Söylemden İdeolojiye Erbakan ve Milli Görüş, *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 16-37.

ARSLAN, A. ve ÇAĞLAYANDERELİ, M. (2006). 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi Sonrasında Günümüze Türkiye'nin Siyasi Yapısı, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 3 (2), 1-33.

ARSLAN, H. (2021). *Milli Görüş Hareketi Siyasal ve Toplumsal Dönüşümler*, İstanbul: İlem Yayınları.

ATAMAN, M. (2017). "1983-1991 Dönemi: ANAP'lı Yıllar", İçinde *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı* (ss.553-569), Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Edt.), Ankara: Savaş Yayınevi.

ATASEVEN, Z. E. (2021). "Milli Görüş Hareketi ve Çağdaş İslam Düşüncesindeki Yeri", İçinde *Türk Siyasi Hayatında Milli Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan* (ss.459-475), Mahmut H. Akın vd. (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.

ATILGAN, G. (2014). "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", İçinde *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss.323-366), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru içinde (Der.), 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

AVCIOĞLU, D. (1990). *Türkiye'nin Düzeni-2 Dün-Bugün-Yarın*, İstanbul: Tekin Yayınevi.

AVCU, S. A. (2017). "Türkiye'de Parti Sisteminin Parçalanması (1991-2002)", İçinde *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı* (ss. 627-646), Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Edt.), Ankara: Savaş Yayınevi.

AVŞAR, Z. & TÜRKYILMAZ, A. (1996). Değişik Seçim Sistemleri ve İttifaklarla 24 Aralık 1995 Genel Seçimi Değerlendirmeleri, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.38, 105-114.

AYDEMİR, G. (2007). *Türkiye’de Politik Konjonktür Dalgalanmaları Kapsamında Seçmen Davranışlarının Analizi (1987-2004)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AYDIN, M. (2017). “Türkiye’de “Milli”lik Söylemi ve Erbakan’ın “Milli Görüş”ü”, İçinde *Doğumunun 90.Yılında Erbakan Sempozyumu* (ss. 33-42), Mahmut H. Akın (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

AYDIN, S. & TAŞKIN, Y. (2018). *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

AYDIN, N. (2019). *Erbakan Etkisi*, Ankara: Atlas Yayınları.

AYKOL, H. (1996). *Refah Partisinin Tarihsel Gelişimi*, İstanbul: Pelikan Yayınları.

AYTEPE, M. (2016). Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi, *Anemon Dergisi*, 4(1), 169-199.

BAHÇE, S. & ERES, B. (2014). “İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim”, İçinde *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss. 17-68), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru içinde (Der.), 3.Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

BALCI, Ş. (2007). Türkiye’de Negatif Siyasal Reklamlar: 1995, 1999 ve 2002 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz, *Selçuk İletişim*, 4 (4), 122-142.

BAŞÇI, E. (1998). *Türkiye’de İslami Akımların Siyasi Simge ve Model Aktarımı (Millî Görüş Hareketi ve Refah Partisi)*. Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

BAUMAN, Z. (2011). *Postmodern Etik* (çev. Alev Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BAUMAN, Z. (2012). *Küreselleşme-Toplumsal Sonuçları* (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BAYKAL, Ö. (2017). *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

BAYKAL, Ö. & ÇAHA, Ö. (2017). Politik Aktör Olarak Necmettin Erbakan'ın Türk Siyasetindeki Yeri, *Akademik Hassasiyetler*, 4(8), 1-18.

BAYKAL, Ö. (2021). Sağ Bir Siyaset Olarak Milli Görüş Hareketi, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 34-58.

BAYRAKTAR, L. (2017). *Küreselleşme, Etik ve Evrensellik, Küreselleşme Karşısında Gençlerimiz Şahsiyetin İnşası* (haz. Celal Türer), Ankara: Türk Felsefe Derneği.

BAYRAMOĞLU, A. (1994). Globalleşme Yerelleşme Gerilim Hattı. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı:27, 36-42.

BAYRAMOĞLU, A. (2001). *Türkiye'de İslami Hareket Sosyolojik Bir Bakış (1994-2000)*, İstanbul: Patika Yayıncılık.

BEKİROĞLU, H. (2017). “Teoriden Pratiğe “İslah ve Davet Hareketleri”nin Kur’an Anlayışı: Milli Görüş Örneği”, İçinde *Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu* (ss.229-255), Mahmut H. Akın (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

BEKTAŞ, N. T. (2000). *Medya Demokrasi İlişkisi ve Türk Medyasında Refah Partisi İmajı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

BELGE, M. (2009). “Türkiye’de Siyasi Düşüncenin Ana Çizgileri”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Dönemler ve Zihniyetler* (ss. 39-62), Ömer Laçiner (Edt.), 9.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları.

BERGEN, L. (2016). *Milli Görüş ile Altı Ders*, İstanbul: Yazıgen Yayıncılık.

BERKES, N. (2002). *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BEST, S. & KELLNER, D. (2016). *Postmodern Teori-Eleştirel Soruşturmalar* (çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BİAGİNİ, A. (2007). *Çağdaş Türkiye Tarihi* (çev. Deniz Kocaoğlu ve Gülçin Tuna), Ankara: Phoenix Yayınevi.

BİLGİN, V. (1994). Modernleşme ve Gelenek Sorunları Açısından 27 Mart Seçimleri, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.27, 31-35.

BİLİCİ, M. (2000). “İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”, İçinde *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, Nilüfer Göle (Edt.), İstanbul: Metis Yayınları.

BİLİCİ, M. (2018). “Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerindeki Etkileri”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt.6, İstanbul: İletişim Yayınları.

BORA, T. (1996). İslamcılıktaki Milliyetçilik ve Refah Partisi-Düzenin Merkezine Yeni Harç: Refah Partisi, *Birikim Dergisi*, Sayı: 91, 15-25.

BORA, T. (2017a). *Cereyanlar-Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

BORA, T. (2017b). *Türk Sağının Üç Hali*, İstanbul: İletişim Yayınları.

BOSTANCI, N. (1994). Öncesi ve Sonrasında 27 Mart, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.27, 43-47.

BOURDIEU, P. (2015). *Ayrım-Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi* (çev. Derya Fırat Şannan ve Ayşe Günce Berkkurt), Ankara: Heretik Yayınları.

BOZARSLAN, H. (2015). *Türkiye Tarihi-İmparatorluktan Günümüze* (çev.İşık Ergüden), İstanbul: İletişim Yayınları.

BULAÇ, A. (2009). *Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP’den SP’ye Milli Görüş Partileri)*, İstanbul: Çıra Yayınları.

BÖLÜGİRAY, N. (2000). *28 Şubat Süreci-2 “RefahYol Dönemi”*, İstanbul: Tekin Yayınevi.

CEMAL, H. (2013). *Özal Hikayesi*, İstanbul: Everest Yayınları.

ÇAĞAN, C. (1997). *27 Mart 1994 Yerel Seçimlerinde Basının Gündemi, Tutumu ve Refah Partisi Örneği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ÇAHA, Ö. & BAYKAL, Ö. (2017b). Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2017).

ÇAHA, Ö. (2008). *Türkiye’de Seçmen Davranışı ve Siyasi Partiler*, 2. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi.

ÇAHA, Ö. (2017a). “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasi (1983-1991)”, İçinde Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı (ss.571-593), Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Edt.), Ankara: Savaş Yayınevi.

ÇAHA, Ö. (2018). “Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslami Uyanış-Demokrasi, Çoğulculuk ve Sivil Toplum”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt.6, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇAKICI OKUR, F. (2014). *Seçmen Tercihinin Belirlenmesinde Lider Faktörü: Doğu Karadeniz Örneği*, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇAKIR, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak*, İstanbul: Metis Yayınları.

ÇAKIR, Ruşen (1996a). Bir Sistem Partisi Olarak Refah Partisi, *Birikim Dergisi*, Sayı.81,31-35.

ÇAKIR, R. (2000). *Direnış ve İtaat- İki İktidar Arasında İslamcı Kadın*, İstanbul: Metis Yayınları.

ÇAKIR, R. (2014). *Ayet ve Slogan- Türkiye’de İslami Oluşumlar*, 11.Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

ÇAKIR, R. (2018). “Millî Görüş Hareketi”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt.6, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇALIK, M. (1994). RP ve Büyükşehir Yahut İstanbul, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.27, 75-77.

ÇALIK, M. (1996). Munis Bir Seçimin Habis Neticeleri, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.38, 23-38.

ÇALIŞLAR, O. (1997). *Refah Partisi Nereden Nereye?*, İstanbul: Pencere Yayınları.

ÇALMUK, F. (2001). *Erbakan'ın Kürtleri- Milli Görüş'ün Güneydoğu Politikası*, İstanbul: Metis Yayınları.

ÇALMUK, F. (2017). *Das İst Erbakan "Reis Beyin Oğlu*, Cilt.1, Ankara: Hoton Yayınları.

ÇALMUK, F. (2018a). *Das İst Erbakan "Anadolu'nun Sanayileşme Sevdası"*, Cilt.2, Ankara: Hoton Yayınları.

ÇALMUK, F. (2018b). "Necmettin Erbakan", İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt.6, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇANDAR, C. (1994). 27 Mart: Türkiye'nin "Demokratik Metamorfozu"nun Göstergesi veya "Yeni Türkiye"nin Doğum Sancısı, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı. 27, 27-30.

ÇANDAR, C. (2016). "İnsan ve Siyasetçi Olarak Turgut Özal", İçinde *Özal'lı Yıllar* (ss.1-12), İhsan Sezal ve İhsan Dağı (Der.), 2.Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

ÇAVDAR, T. (2008). *1950'den Günümüze Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi.

ÇAYIR, K. (2000). "İslamcı Bir Sivil Toplum Örgütü: Gökkuşuğu İstanbul Kadın Platformu", İçinde *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, Nilüfer Göle (Edt.), İstanbul: Metis Yayınları.

ÇEKER, F. (2020). *Milli Görüşün Siyasal Karakteri*, Ankara: MGV Yayınları.

ÇELİK, F. (2017). "28 Şubat Döneminde (1991-2002) Türkiye'de Siyaset", İçinde *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı* (ss. 647-681), Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Edt.), Ankara: Savaş Yayınevi.

ÇEMREK, M. (2017). "1980-2000'de Türkiye Ekonomi Politikası", İçinde *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı* (ss.595-626), Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Edt.), Ankara: Savaş Yayınevi.

ÇETİNKAYA, T. (2015). “Büyük Miras”, *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı* (ss.64-71), Ankara: Anadolu Gençlik Yayınları.

ÇINAR, M. (1996). Türkiye’yi Refahlaştırmak: Postmodern Zamanların Kemalist Projesi, *Birikim Dergisi*, Sayı.91, 32-38.

ÇINAR, T. (2007). Yerel Seçimlerde Kent Büyüklüğü ile Oy Vermenin Yönü Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği 1963-1999, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62 (03), 141-165.

ÇİĞDEM, A. (1996). RP Henüz Yolun Başında, *Birikim Dergisi*, Sayı.91, 39-42.

DAĞI, İ. (1998). *Kimlik Söylem ve Siyaset Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*, Ankara: İmge Kitabevi.

DAĞTAŞ, E. (2001). 27 Mart Yerel Seçimleri Öncesinde Yazılı Basının Siyasal Tutumu ve Seçim Sonrasına İlişkin Gecikmiş Bir Değerlendirme, *Kurgu Dergisi*, Sayı.18, 157-176.

DEMİREL, T. (2009). “1946-1980 Döneminde Sol ve Sağ”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Dönemler ve Zihniyetler* (ss.413-450), Ömer Laçiner (Edt.), Cilt.9, İstanbul: İletişim Yayınları.

DEMİRER, Y. (2014). “Modernleşen Türkiye’de Din”, İçinde *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss.273-297), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Der.), 3.Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

DEMİREZEN, İ. (2014). “Türkiye’de Tüketim Toplumuna Doğru: Sekülerleşme, Muhafazakarlık ve Tüketimin Dönüşümü”, İçinde *Türkiye’de Toplumsal Değişim* (ss. 203-227), Lütfi Sunar (Edt), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

DİNÇ, C. (2006). The Welfare Party, Turkish Nationalism and Its Vision of a New World Order, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 5 (3), 1-17.

DOĞAN, A. (2017). Genel Seçim Sonuçları Çerçevesinde Elazığ Seçmeninin Siyasal Tercihleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 229-244.

Doğumunun 90.yılında Erbakan Sempozyumu (2016). Mahmut H. AKIN (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

DONAT, Y. (1997). *Özalizmin Son Yılları*, Ankara: Ümit Yayıncılık.

DUMAN, M. Z. (2017). *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, 2. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları.

DURSUN, D. (2018). *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, İstanbul: Beta Yayıncılık.

DURU, B. (2014). “Türkiye Nüfusunda Yeni Eğilimler: Görünüm, Sorunlar, Politikalar”, İçinde *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss.163-180), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Der.), 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

DUVERGER, M. (1998). *Siyaset Sosyolojisi* (çev. Şirin Tekeli), 5.Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.

EĞİLMEZ, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye-Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

EMRE, S. A. (2017a). *Siyasette 35 Yıl*, Cilt.1, 4.Baskı, Ankara: MG V Yayınları.

EMRE, S. A. (2017b). *Siyasette 35 Yıl*, Cilt.2, 4.Baskı, Ankara: MG V Yayınları.

ERBAKAN, N. (1996). *Refah Partisi’nin Büyük Zaferi-Prof.Dr.Necmettin Erbakan’ın Basın Toplantısı 24 Aralık 1995 Seçim Sonuçlarını Değerlendirmesi*, Ankara: Semih Ofset.

ERBAKAN, N. (2016a). *DAVAM-Ne Yaptıysam Allah Rızası İçin Yaptım*, Ankara: Milli Gazete Yayınları.

ERBAKAN, N. (2016b). *Milli Görüş İktidarı Niçin ve Nasıl* (haz. Üzeyir Türk), Ankara: MG V Yayınları.

ERBAKAN, N. (2016c). *Arkasındakilerle ve Türkiye’nin Kayıplarıyla Darbe* (haz. Tacettin Çetinkaya), Ankara: MG V Yayınları.

ERBAKAN, N. (2017a). *İslam Birliği* (haz.Tacettin Çetinkaya), Ankara: MG V Yayınları.

ERBAKAN, N. (2017b). *Yeni Bir Dünya ve Adil Düzen* (haz. Tacettin Çetinkaya), Ankara: MGV Yayınları.

ERBAKAN, N. (2017c). *Stratejik Hedef-Siyasi Zihniyetlerin Mücadelesi* (haz. Tacettin Çetinkaya), Ankara: MGV Yayınları.

ERBAKAN, N. (2019). *Adil Ekonomik Düzen-Faizsiz Bir Dünya* (haz. Tacettin Çetinkaya), Ankara: MGV Yayınları.

ERDOĞAN, M. (2016). “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, *İçinde Özal’lı Yıllar* (ss.27-38), İhsan Sezal ve İhsan Dağı (Der.), 2.Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

ERGİN, M. (2014). *Asrın Lideri Erbakan, Erbakan Risaleleri.6*, İstanbul: Ravza Yayınları.

ERGİL, Doğu (2008). *Doğu Sorunu*, Nalan Güteryüz vd (Edt.), İstanbul: Akademi Kültür Sanat Yayıncılık.

ERGUN, A. F. (2012). *21.Yüzyılda İslam ve İslamcılık-Modernizm. Tarih-Kültür-Gelenek: İki Arada Bir Derede*, İstanbul: Kibele Yayınları.

ERGÜDER, Ü. (2000). “Türkiye’de Değişen Seçmen Davranışları Örüntüleri”, *İçinde Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* (ss.285-308), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Der.), İstanbul: Alfa Yayınları.

ERKIZAN, H. N. (2011). ‘Küreselleşmenin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri Üzerine’. *İçinde Doğu Batı Dergisi Dünya Neyi Tartışıyor?Küreselleşme-I* sayı1, 4. Baskı, Sayı.18, 61-75.

ERKİLET, A. (2018). “1990’larda Türkiye’de Radikal İslamcılık”, *İçinde Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt. 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

ERSOY, A. (2015). “Hak ve Adalet Merkezli Milli Görüş Hareketi’nin Fikri Temelleri”, *İçinde Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı* (ss.56-63), Ankara: Anadolu Gençlik Yayınları.

FEDAYİ, C. (2019). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sağ Siyaset*, Ankara: Kadim Yayınları.

FINDLEY, C. V. (2019). *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik* (çev. Güneş Ayas), İstanbul: Timaş Yayınları.

GÖLE, N. (1994). İslami Dokunulmazlar, Laikler ve Radikal Demokratlar. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 27.

GÖLE, N. (2000a). “80 Sonrası Politik Kültür”. İçinde *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* (ss.425-434), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Der.), İstanbul: Alfa Yayınları.

GÖLE, N. (2000b). “Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak”, İçinde *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, Nilüfer Göle (Edt.), İstanbul: Metis Yayınları.

GÖLE, N. (2017). *Melez Desenler-İslam ve Modernlik Üzerine*, 5.Baskı. İstanbul: Metis Yayınları.

GÜLALP, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti-Türkiye’de Siyasal İslam’ın Temelleri*, İstanbul: Metis Yayınları.

GÜNAL, V. vd (2017). Antalya Şehrindeki Genel Seçimlerin (1983-2015) Değerlendirilmesi, *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl.3, Sayı.9, 55-74.

GÜNDOĞAN, M. (2019). *Erbakan*, İstanbul: Destek Yayınları.

GÜRBİLEK, N. (2009). *Vitrinde Yaşamak-1980’lerin Kültürel İklimi*, İstanbul: Metis Yayınları.

HABERMAS, J. (1994). “Modernlik Tamamlanmamış Bir Proje”, İçinde *Postmodernizm* (ss. 31-44), Necmi Zekâ (Der.), 2. Baskı, İstanbul: Kıyı Yayınları.

HAMDEMİRCİ, M. (2019). *Sosyal Belediyecilikte Milli Görüş Yerel Yönetim Örneklği*, İstanbul: Çıra Yayınları.

HAZIRBULAN, T. (2015). “Milli Görüş’ün İslamcılığı”, İçinde *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı* (ss. 282-294), Ankara: Anadolu Gençlik.

HEPER, M. (2012). *Türkiye’de Devlet Geleneği* (çev. Nalan Soyarık), Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

HEYWOOD, A. (2013). *Siyaset* (çev. Bekir Berat Özipek vd.), 9.Baskı, Ankara: Adres Yayınları.

İŞİK, O. & PINARCIOĞLU, M.M. (2015). *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

İNALCIK, H. (2002). Kültür Etkileşimi- Küreselleşme, Dünya Neyi Tartışıyor? I-Küreselleşme, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Yıl:5, Sayı:18, Ankara.

İNSEL, Ahmet (1996). Refah Partisi ve Kemalizm, *Birikim Dergisi*, Sayı.91, 29-31.

İLYASOĞLU, A. (1996). İslamcı Kadın Hareketinin Bugünü Üzerine, *Birikim Dergisi*, Sayı.91, 60-65.

İLYASOĞLU, A. (2015). *Örtülü Kimlik- İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Ögeleri*, 5.Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

JAMESON, F. (1994). “Postmodernizm Ya Da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı”, İçinde *Postmodernizm* (ss. 59-116), Necmi Zekâ (Der.), 2. Baskı, İstanbul: K1y1 Yayınları.

KAÇMAZOĞLU, H. B (2012). *Türk Sosyolojisinde Temalar I- Türkçülük İslamcılık Muhafazakârlık*, İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları.

KALAYCIOĞLU, E. (2000). “1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi-Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, İçinde *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* (ss. 387-412), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Der.), İstanbul: Alfa Yayınları.

KALAYCIOĞLU, E. (2008). Attitudinal Orientation to Party Organizations in Turkey in the 2000s, *Turkish Studies*, 9 (2). 297-316.

KALAYCIOĞLU, E. (2009). Public Choice and Foreign Affairs: Democracy and International Relations in Turkey, *New Perspectives on Turkey*, 40, 57-81.

KARA, İ. (2013). “İslamcılık Düşüncesi”, İçinde *Gelenek ve Modernlik Arasında İslamcılık*, İstanbul: Umran Dergisi Yayınları.

KARAALİOĞLU, M. (trhsz). *Uygun Adım Siyaset*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

KARAHAN, Z. (1995). 1991 Erken Genel Seçimleri ve Reklam Ajanslarının Etkinlikleri, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı.9, Ocak.

KARAHASANOĞLU, M. (1975). *Masona Komüniste Renksize Karşı Tek Adam Erbakan*, 2. Baskı, İstanbul: Nizam Yayınevi.

KARPAT, K. H. (2003). *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm-Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme* (çev. Abdulkerim Sönmez), Ankara: İmge Kitabevi.

KARPAT, K. H. (2007). *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980* (çev. Esin Soğancılar), Ankara: İmge Kitabevi.

KARPAT, K. H. (2012). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012* (haz. Güneş Ayas), İstanbul: Timaş Yayınları.

KAYA, Y. (2014). “Türkiye Ekonomisinin Dönüşümleri Işığında Tabakalaşma”, İçinde *Türkiye’de Toplumsal Değişim* (ss.155-176), Lütfi Sunar (Edt.), Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.

KAZAN, Ş. (2017). *Yoldaki İzler*, Ankara: MGV Yayınları.

KELEŞ, R. (2019). *100 Soruda Türkiye’de Kentleşme, Konut ve Gecekondu*, 5.Basım, İzmir: Cem Yayınevi.

KEYMAN, E. F. (2002). Kapitalizm-Oryantalizm Ekseninde Küreselleşmeyi Anlamak: 11 Eylül, Modernite, Kalkınma ve Öteki Sorunsalı. Dünya Neyi Tartışıyor? I-Küreselleşme, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Yıl.5, Sayı.18, Ankara.

KOZANOĞLU, C. (1992). *Cilâli İmaj Devri- 1980’lerden 90’lara Türkiye ve Starları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KÖMÜRCÜOĞLU, M. (2014). “Göç ve Kentleşme: Gecekondu dan Kentsel Dönüşüme”. İçinde *Türkiye’de Toplumsal Değişim* (ss.89-124), Lütfi Sunar (Edt.), Ankara: Nobel Yayıncılık.

KÖSE, O. (2015). *Muğla’da Siyasi Hayat (1946-2011)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

KÜÇÜKÖMER, İ. (2007). *Batılaşma-Düzenin Yabancılaşması*, 5.Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları.

LAÇİNER, Ö. (1996). Seçim Sonuçları Üzerine, *Birikim Dergisi*, Sayı.81, 3-10.

LEEZENBERG, M. (2002). *Political Islam among the Kurds* (2001/2006), 203-227.

LYOTARD, J. F. (1994). "Postmodern Nedir Sorusuna Cevap", İçinde *Postmodernizm* (ss. 44-58), Necmi Zekâ (Der.), 2. Baskı, İstanbul: Kıyı Yayınları.

MACİT, A. (2018). *Çağa İz Bırakan Önderler: Necmettin Erbakan*, İstanbul: İlke Yayıncılık.

MARDİN, Ş. (2007). *Din ve İdeoloji*, 15. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Ş. (2010). *İdeoloji*, 14. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Ş. (2011). *Türkiye'de Din ve Siyaset*, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), 16. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

MERT, N. (1996). Merkez Sağa Sıgmayan Parti: Refah, *Birikim Dergisi*, Sayı.91,54-58.

MERT, N. (2018). "Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış", İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt. 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

NAR, M. Ş. (2020). Siyasal Bir Ritüel Olarak Seçimler: Türkiye Örneği, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 9 (5), 4121-4153.

ÖZBAYRAK, S. (2021). "Milli Görüş Hareketinin Türk İslamcılığı Üzerine Etkileri". İçinde *Türk Siyasi Hayatında Milli Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan* (ss. 413-432), Mahmut H. Akın vd. (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.

ÖZDALGA, E. (2008). *Modern Türkiye'de Başörtüsü Sorunu*, İstanbul: Ufuk Kitapları.

ÖZDEMİR, H. (2015). 28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi (RP)- Fazilet Partisi (FP) Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 165-193.

ÖZDEN, M. (1996). Refah Partisi Üzerine, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.38, 92-98.

ÖZEL, M. (1997). *Refahlı Türkiye*, İstanbul: İz Yayıncılık.

ÖZGÜDEN, M. (2014). “Türkiye’de Seçkinler”, İçinde *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss. 367-406), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Der.), 3.Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

ÖZGÜR, S. (2019). *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*, 3.Baskı, İstanbul: İlke Yayıncılık.

ÖZKAN, N. (2002). *Türkiye ve Dünyadan Örneklerle Seçim Kazandıran Kampanyalar*, İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri.

ÖZKAZANÇ, A. (2014). “Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme”, İçinde *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss. 71-105), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Der.), 3.Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

POYRAZ, F. (2010). “Milli Nizam Partisi’nden Ak Parti’ye”, İçinde *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*, Turgay Uzun (Edt.), Ankara: Orion Kitabevi.

RAVENSTEIN, E. G. (1885). The Laws of Migration, *Journal of Statistical Society of London*, 48 (2), 167-235.

ROY, O. (2004). “İslamcı Hareketlerin Sıradanlaşması” (çev. Haldun Bayrı), İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt.6, İstanbul: İletişim Yayınları.

ROY, O. (2017). *Siyasal İslamın İflası* (çev. Cüneyt Akalın), 5.Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

SAK, H. (2016). “Webergil Karizmatik Otorite Tipolojisi Çerçevesinde Özal ve Türkiye Demokrasisi”. İçinde *Özal’lı Yıllar* (ss. 41-75), İhsan Sezal ve İhsan Dağı (Der.), 2.Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

SANCAR, S. (2014). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

SARIBAY, A. Y. (1985). *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası-MSP Örnek Olayı*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

SARIBAY, A. Y. (1994). Refah Partisi'nin Ardındaki Sosyo-Politik Dinamikler, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 27, Ankara.

SARIBAY, A. Y. (1996). *Siyasal Sosyoloji*, 3. Baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

SARIBAY, A. Y. (2000). "Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam", İçinde *Global Yerel Eksende Türkiye*, Fuat Keyman ve Ali Yaşar Sarıbay (Der.), İstanbul: Alfa Yayınları.

SARIBAY, A. Y. (2001). *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, İstanbul: Alfa Yayınları.

SARIBAY, A. Y. (2014a). "Türkiye'de Siyasal Değişimin Tarihsel ve Güncel Dinamikleri", İçinde *Türkiye'de Toplumsal Değişim* (ss. 261-278), Lütfi Sunar (Edt.), Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.

SARIBAY, A. Y. (2014b). *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, İstanbul: Sentez Yayıncılık.

SARIBAY, A. Y. (2015). "Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı", İçinde *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı* (ss. 261-267), Ankara: Anadolu Gençlik Yayınları.

SARIBAY, A. Y. (2016). "Özal'ın Toplumunu, Toplumun Özal'ı", İçinde *Özal'lı Yıllar* (ss. 121-126), İhsan Sezal ve İhsan Dağı (Der.), 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

SAYRUGAÇ, S. (1996). *27 Mart 1994 Yerel Seçimleri'nde Medya'nın Kamuoyu Üzerindeki Etkisi ve Refah Olayı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE Gazetecilik Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

SCHMITT, C. (2014). *Siyasal Kavramı* (çev. Ece Göztepe), 3. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

SEVİL, M. (2005). *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler* (haz. Yasin Aktay), 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları.

SOYDAN, M. A. (1994). *Dünden Bugüne ve Yarına Türkiye'nin Refah Gerçeği*, Erzurum: Birey Yayıncılık.

SUNAR, L. (2014). “Toplumsal Değişimi Açıklamak: Temel Kavram ve Kuramlar”, İçinde *Türkiye’de Toplumsal Değişim* (ss. 1-35), Lütfi Sunar (Edt.), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

SÜLLÜ, Z. (1998). *1994 Yerel Seçimlerinde Refah Partisi’nin Mesaj Stratejileri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ŞAHİN, H. (2008). *Liberaller, Ulusalçılar, İslamcılar ve Ötekiler* (söy. Devrim Sevimay), İstanbul: Say Yayınları.

ŞAŞMAZ YERLİKAYA, O. (2016). 1983-2015 Döneminde Genel Seçimlerin Sonuçlarına Göre Elazığ’ın Siyasi Eğilimi, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 77-96.

ŞEN, S. (1995). *Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği-Refah Partisi, Adil Düzen ve Kapitalizm*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

ŞEN, S. (2004). *AKP Milli Görüşçü Mü?-Parti Programlarında Milli Görüş Hareketi*, İstanbul: Nokta Kitap.

ŞENGÜL, T. (2014). “Türkiye’nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi”, İçinde *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* (ss. 407-453), Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Der.), 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

ŞENGÜL, S. (2018). “İslamcılık Kürtler ve Kürt Sorunu”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt. 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

ŞENTÜRK, H. (2019). *Türkiye’de İslami Oluşumlar Ansiklopedisi-İslamcılık*, 4.Baskı, İstanbul: Çıra Yayınları.

TAHA, P. (2009). *Türkiye’nin Siyasal Rejimi 1980-1989*, İstanbul: Deniz Yayınları.

TAŞKIN, Y. (2009). “Türkiye’de Sağcılık- Bir Kavramın Yerleşme Tarihini Anlamak”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce-Dönemler ve Zihniyetler* (ss. 451-496), Ömer Laçiner (Edt.), Cilt.9, İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKELİ, İ. & GÜLÖKSÜZ, Y. (1983). Kentleşme Kentleşme ve Türkiye Deneyimi, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt.5, İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKELİ, İ. (2009). *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TOPRAK, B. (2000). "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *İçinde Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (ss. 309-318), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Der.), İstanbul: Alfa Yayınları.

TOSUN, T. (1999). *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma*, İstanbul: Boyut Kitapları.

TUĞAL, C. (2019). *Pasif Devrim-İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi* (çev. Ferit Burak Aydar), 4. Baskı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

TUNA, I. (2012). *Necmettin Erbakan'ın Siyasi Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

TÜRKÖNE, M. (1994). Refah'lı Demokrasi, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı. 27, 52-57.

TÜRKÖNE, M. (1996). Ucuz Seçim, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.38, 39-44.

TÜRKÖNE, M. (2011). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

UNCULAR, B. (1992). *İşte Böyle Bir Meclis 1983-1991*, 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınları.

VERGİN, N. (1986). "Hızlı Şehirleşmenin Sosyolojik ve Siyasal Sonuçları", *İçinde Hızlı Şehirleşmenin Yarattığı Ekonomik ve Sosyal Sorunlar* (ss. 27-52), İstanbul: Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (SİSAV) Yayını.

VERGİN, N. (1994). Mülakat Görüşmesi, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 27, Mart-Nisan, Ankara.

VERGİN, N. (2017). *Siyasetin Sosyolojisi-Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, 11.Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

YALANIZ, Y. & ZABUN, B. (2021). Milli Görüş Partilerinin Eğitim ve Kültür Programlarının Değerlendirilmesi, *OPUS International Journal of Society Researches*, 17 (33), 750-778. DOI: 10.26466/opus.812741

YALÇIN, S. (2013). *ERBAKAN- Eziyet Edilerek Yalnızlığa Yükseltilen Bir Siyasal Liderin Portresi*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

YANKAYA, D. (2014). *Yeni İslami Burjuvazi-Türk Modeli* (çev. Melike Işık Durmaz), İstanbul: İletişim Yayınları.

YAVUZ, H. (1996). Refah Partisi: Modernleşmenin İçinde Batılılaşmanın Dışında; Sistemin İçinde Hükümetin Dışında, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı.38, 45-50.

YAVUZ, H. (2008). *Modernleşen Müslümanlar-Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti* (çev. Ahmet Yıldız), İstanbul: Kitap Yayınevi.

YAVUZ, H. (2018). “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, Yasin Aktay (Edt.), Cilt. 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

YAYLA, A. (2000). *Liberal Bakışlar*, Ankara: Liberte Yayınları.

YILDIZ, A. (2001). RP-FP’nin Din Söylemi: Eleştirel Bir Yaklaşım. *İslamiyat Dergisi*, 4 (4), 173-192.

YILDIZ, A. (2017). “Milli Görüş Parti Programlarında Laiklik Anlayışı”, İçinde *Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu* (ss. 219-227), Mahmut H. Akın (Edt.), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

YILDIRIM, K. (2013). 1950-2011 Yılları Arasında Yapılan Genel Seçimlere Yönelik Seçmen Davranışları Üzerine Bir Araştırma, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4),13-34.

YILMAZ, A. (2021). 1980 Öncesi Giresun’da Milli Görüş Hareketinin Panoraması, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (24), 322-341.

YORGANCILAR, S. (2012). *Milli Görüş/1969-1980*, İstanbul: Pınar Yayınları.

YÜZBAŞIOĞLU, N. (1996). Türkiye’de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Bunlara İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Nasıl Bir Seçim Sistemi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt.55 (1-2),103-150.

y.y. (2017). *Yorulmayan Lider Erbakan* (haz. Erbakan Vakfı Genel Merkez Hanımlar Komisyonu Çalışma Grubu), Erbakan Vakfı, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

y.y. (1996). *Konrad Adenauer Vakfı-Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma*, Temmuz Ankara.

ZÜRCHER, Erik Jan (2009). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (çev. Yasemin Saner), İstanbul: İletişim Yayınları.

MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970, Ankara: Nüve Matbaası.

MSP Seçim Beyannamesi, 1973: İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası.

MSP Seçim Beyannamesi, 1977.

RP İkinci Büyük Kongresi, 11 Ekim 1987.

RP Dördüncü Büyük Kongresi, 10 Ekim 1993.

RP Seçim Beyannamesi, 1991.

Cumhuriyet Gazetesi, 3 Nisan 1994.

İnternet Kaynakları (URL)

URL-1:

https://www.youtube.com/watch?v=713j0gEsNs0&ab_channel=%C3%87evir
[iKonu%C5%9Fmalar](#) (Son Erişim Tarihi: 27. 04. 2021)

URL-2:

https://www.youtube.com/watch?v=hTpD_JRqu4 (Son Erişim Tarihi: 06. 07. 2021)

URL-3:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/1%20MNP/MNP%201970%20Kurulus%20Beyannamesi.pdf (Son Erişim Tarihi: 03. 05. 2020)

URL- 4:

32.Gün Arşivi-Milli Görüş Nedir? Necmettin Erbakan Anlatıyor
<https://www.youtube.com/watch?v=-daCasuGfzo> (Son Erişim Tarihi: 14. 08. 2021)

URL-5:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201992%20Refah%20Partisi%20ve%20Gerçekler.pdf (Son Erişim Tarihi: 03. 05. 2020)

URL-6:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201990%20G%C3%BCneydo%C4%9Fu%2C%20Ter%C3%B6r%20ve%20C3%87%C3%B6z%C3%BCm.pdf (Son Erişim Tarihi: 03.05.2020)

URL- 7:

32.Gün Arşivi Susurluk Skandalı Nedir?
<https://www.youtube.com/watch?v=pmfMQMH00V0> (Son Erişim Tarihi: 09. 01. 2022)

URL-8:

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/KM4qADjudBXatjC_x2F_8seKrg_x3D_x3D_ (Son Erişim Tarihi: 01. 05. 2021)

URL-9:

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/lg8QuOGtJgV_x2F_EG1lma7hjA_x3D_x3D_ (Son Erişim Tarihi: 01.05.2021)

URL-10:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201988%20aylik_basin_toplantilari.pdf (Son Erişim Tarihi: 03.05.2020)

URL-11:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201987%202.%20Büyük%20Kongresi.pdf (Son Erişim Tarihi: 05. 05. 2020)

URL-12:

32.Gün Arşivi-Refah Partisi 1994 Yerel Seçimlerini Nasıl Kazandı?
<https://www.youtube.com/watch?v=56HhimCPd8I> (Son Erişim Tarihi: 24. 03. 2022)

URL-13:

32.Gün Arşivi-Refah Partisi 1994 Yerel Seçimlerini Nasıl Kazandı?
<https://www.youtube.com/watch?v=56HhimCPd8I> (Son Erişim Tarihi: 24. 03. 2022)

URL14:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201994%20Seçimde%20ve%20Seçim%20Sonrası%20İzlenecek%20Stratejiler.pdf (Son Erişim Tarihi: 05. 05. 2020)

URL-15:

32.Gün Arşivi- Refah Partisi 1994 Yerel Seçimlerini Nasıl Kazandı?
<https://www.youtube.com/watch?v=56HhimCPd8I> (Son Erişim Tarihi: 24. 03. 2022)

URL-15:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201994%20Seçimde%20ve%20Seçim%20Sonrası%20İzlenecek%20Stratejiler.pdf (Son Erişim Tarihi: 05. 05. 2020)

URL-16:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201994%20Seçimde%20ve%20Seçim%20Sonrası%20İzlenecek%20Stratejiler.pdf (Son Erişim Tarihi: 05. 05. 2020)

URL-17:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201995%20Türkiye%27nin%20Gerçek%20Durumu%2C%20Sebepleri%2C%20Teshis.pdf (Son Erişim Tarihi: 12. 05. 2020)

URL-18:

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201995%20Türkiye%27nin%20Gerçek%20Durumu%2C%20Sebepleri%2C%20Teshis.pdf (Son Erişim Tarihi: 12. 05. 2020)